

Novus forlag · eISSN 2387-6700

COLLEGIUM MEDIEVALE

Interdisciplinary Journal of Medieval Research

Volume

34

2021

Published by
COLLEGIUM MEDIEVALE
Society for Medieval Studies

Oslo 2021

COLLEGIUM MEDIEVALE

Tverrfaglig tidsskrift for middelalderforskning
Interdisciplinary Journal of Medieval Research

EDITOR IN CHIEF

Bjørn Bandlien (University of South-Eastern Norway)

EDITORIAL BOARD

Kjartan Hauglid (NIKU)

Espen Karlsen (National Library of Norway)

Mikael Males (University of Oslo)

Vibeke Vandrup Martens (NIKU)

Margrete Syrstad Andås (NTNU)

EDITORIAL SECRETARY

Therese Foldvik (University of Oslo)

The journal *Collegium Medievale* is a forum for all who are engaged in research on topics related to the Middle Ages or the Renaissance. One volume is published annually. The journal is published by the medievalist association *Collegium Medievale, Society for Medieval Studies*, in cooperation with *Novus Press*, Oslo, Norway. The Association has its basis in the Faculty of Arts at the University of Oslo, <http://www.khm.uio.no/tema/tiden/middelalder/collegium-medievale/>.

Scholars within the relevant fields are invited to submit papers to the journal. The stylesheet is available online at: http://ojs.novus.no/index.php/CM/cm_instruks.

Previous volumes are available online at <http://ojs.novus.no/> (vols. 18–33) and nb.no (vols. 1–33).

For further information and submissions, please contact the editor: bjorn.bandlien@usn.no

Institutions and individuals may subscribe to the journal. The annual subscription fee for 2021 is NOK 350 for institutions and NOK 300 for individuals, postage included. Individual issues may also be purchased, and most previous issues are available. Payments to *Novus Press*, *Herman Foss' gate 19, 0171 Oslo*, should be made to DnB, NO-0021 Oslo, Norway, BIC(SWIFT): DNBANOKK, IBAN for payments in Euro: NO2770950447018, IBAN for payments in Norwegian kr: NO8978740533362. DNB charges a fee of NOK 50, for cashing foreign cheques; this fee will have to be covered by subscribers using this mode of payment and should therefore be added to the amount paid for subscription.

Review copies can be sent to: *Collegium Medievale*, Box 9046 Grønland, N-0133 Oslo, Norway.

INNHold / CONTENTS

Vol. 34 (2021)

Artikler / Articles

Michael Derrick: Medieval Oslo: A Case for the Defence	5
Irmelin Martens: Ikke-agrare økonomiske virksomheter – viktige ledd i middelalderens økonomi. Var de uten konflikter?	37
Steinar Imsen: Nidarosnettverket	53
Johan Bollaert: Dating Medieval Roman Alphabet Inscriptions – An Example from Hallvard's Cathedral in Oslo	91
Frode Iversen & Jan Brendalsmo: Den tidlige kirkeorganisasjonen i Stavanger stift	115
Stefan Pajung: Estonian Clergymen and Denmark during the Middle Ages	167
Brian Ayers: Bishop Gilbert of Hamar: A Norwich Cleric, Envoy and Administrator in Thirteenth-Century Norway	203
Synnøve Midtbø Myking: «De andre findes (vden tuiill) paa Herness heller Gilleskaall» – Mellomalderbøker i Nordland i etterreformatorisk tid	229
Petter Snekkestad: Håløykongen Mundill den gamle og Bjørgolv-episoden i <i>Egils saga</i>	273
Sarah Fiddymment, Nina Hesselberg-Wang, Espen Karlsen, Sara Östlund Nilsson, Chiara Palandri & Tor Weidling: Parchment in medieval Norway: A historical and bio-codicological approach	305

Bokanmeldelse / Book review

Theodoricus: De antiquitate regum Norwagiensium, ed. & trans. Egil Kraggerud 331
(FRANCESCO D'ANGELO)

Medieval Oslo: A Case for the Defence

MICHAEL DERRICK

In 1993 Erik Schia uncovered the remains of a large ditch (Schia 1993). This was the start of an investigation which would culminate in the discovery of the fragmented remains of a moat, 25 meters east of Kongsgården's walls (Derrick 2018; Hegdal 2021). This suggested that the defensive landscape around Kongsgården (the royal manor house) was likely to have been much more complex than previously thought. In this article I will attempt to reconnect Kongsgården with the medieval town based upon the discovery of the moat. I will present and discuss the fragmented remains and explore the theory that it was indeed part of a larger system of defences around Kongsgården. I will show that it is possible to detect the original footprint of the moat by reassessing earlier archaeological evidence and combining this with the new evidence found by NIKU, Norwegian Institute for Cultural Heritage Research. I intend to show that the moat was part of a final phase of defensive rebuilding around Kongsgården in the mid-thirteenth century and that it was abandoned in the late thirteenth-century as the defences of Oslo were shifted from Kongsgården to Akershus, the king's newly constructed fortress. By comparing Kongsgården's defences with other Norwegian parallels I hope to show that Oslo's defences followed a blueprint already in place in other towns and that geography dictated how these defences were constructed. In addition, I will show that there was a shift in land use after the moat's abandonment sometime during the early to mid-fourteenth century.

Archaeological evidence and an earlier hypothesis

In 1951 Gerhard Fischer published *Norske Kongeborger* ['Norwegian Royal Castles'] volume 1, the definitive book on Norwegian defences and castles. In the book's introduction he acknowledged that the biggest problem when writing about the subject was the lack of information around these enclaves. This is certainly true of Kongsgården in Oslo, one of the residences of the Norwegian kings from the eleventh to the fourteenth century.

Our understanding of Kongsgården derives from the ruins uncovered in the nineteenth and twentieth centuries. These excavations provided valuable information about the organisation and day to day life within the walls. However, they told us

very little about Kongsgården's place within the medieval town. Indeed, Kongsgården together with St. Mary's church (Mariakirken) appeared to lie separate and disconnected from the rest of the town, surrounded by seemingly empty land.

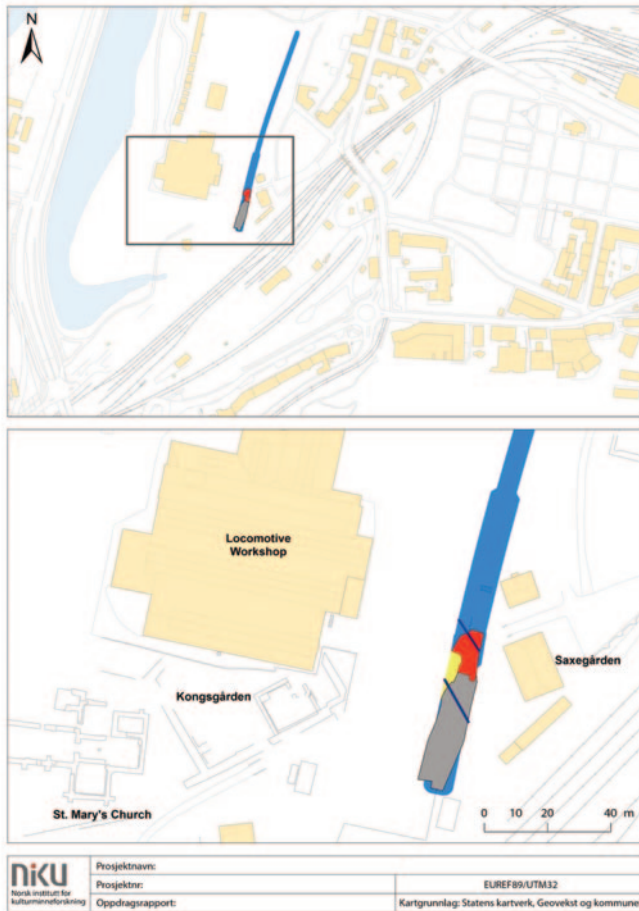

Figure 1. The location of Schia's excavation from 1993 (yellow), together with the areas excavated in 2014–15 (grey) and 2016 (red) as part of the Follo Line, Klypen east excavation (blue). The black lines represent the northern and southern edges of the moat located in these areas. Map: Michael Derrick NIKU. Background map: Statens kartverk, Geovekst og kommuner EUREF89/UTM32.

Our understanding of Kongsgården is largely based upon the combined drawings of Meyer and Blix from their nineteenth- and early twentieth-century excavations. These excavations placed Kongsgården on the Øra peninsula flanked by Oslo fjord on its western side and the Alna river along its south-eastern extent. Kongsgården contained a hall, economic and military buildings and living quarters and lay alongside St. Mary's Church, a wooden church later rebuilt in stone (Christie 1966).

Later excavations (unpublished) by Oluf Olsen in 1961–63 revealed the remains of a ring ditch which he concluded would have measured 40 meters in diameter. The backfill of the ring-ditch contained a cache of foreign coins, the latest of which was dated to 1048/1050 (Skaare 1966: 214). Molaug suggested that the coins could relate to Harald Hardråde's coin reform which stipulated that all foreign coins had to be exchanged for Norwegian currency (Brendalsmo and Molaug 2014: 178). This implied that the ditch was backfilled around 1050 with the exact date of establishment unknown. This date corresponds well with Erik Schia's interpretation of the circular ditch as being part of a motte-and bailey structure (Schia 1991: 112–113).

Olsen's ditch is important not only because it represents the earliest defensive structure found in Oslo, but because it is one of the few pieces of evidence that we have for the presence of earthbound features connected to Kongsgården. This discovery encouraged the idea that there could exist similar earthbound features surviving in the landscape.

In 1993 Erik Schia unearthed the western edge of a large ditch (Figure 2 p. 8). The ditch lay 25 meters to the east of Kongsgården's northern façade, close to Saxegården, an eighteenth-century building built on the remains of a fourteenth-century stone cellar. Although only a small area was uncovered, it quickly became apparent that the scale of the ditch was massive and that a structure of this size would have been a large engineering project (Schia 1993: 2). The edge of the ditch was aligned north-west/south-east and sloped down towards the east. Stratigraphic evidence together with a tile fragment recovered from a posthole within the ditch implied that it was abandoned sometime in the thirteenth-century (Schia 1993: 2). Schia tentatively suggested that the ditch could be part of a moat around the medieval stronghold of Kongsgården. He did add, however, that further archaeological work would have to be carried out in the immediate area to support this hypothesis.

Schia's idea for a moat was influenced by a hypothesis put forward by Christie in 1966. He suggested that the Øra peninsula, upon which Kongsgården was built, could have been separated from the rest of town by the construction of an earthen rampart. The mound would have protected Kongsgården's vulnerable north-facing side from attack (Figure 3 p. 9). This idea was based upon St. Olav's voll in Sarpsborg

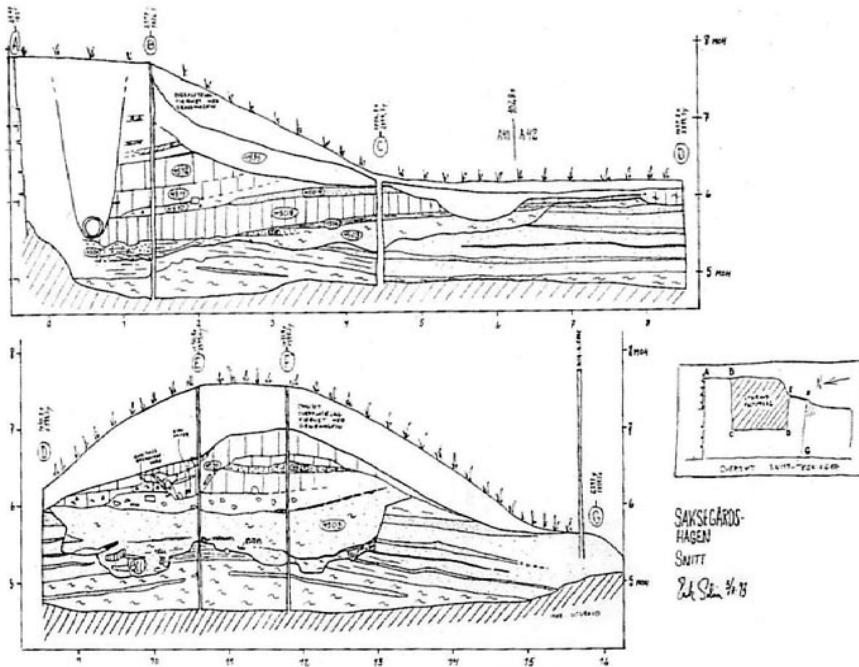

Figure 2. Schia's (1993) sections. This drawing shows a series of sections cut through the ditch in different directions. The section B-C shows the western edge of the ditch falling from west to east.

– a medieval earthen rampart and moat constructed in 1016 which cut off the defended peninsula (Figure 4 p. 10).

New archaeological evidence – the arrival of the moat

In 2014, Schia's hypothesis was put to the test when areas immediately adjacent to his earlier excavation came under scrutiny as part of the Follo line project. The area was excavated in two stages, firstly in 2014–15 (Derrick 2018) and later in 2016 (Hegdal 2021). The two excavations uncovered the fragmented remains of a 20-meter-long section of moat (Figure 5 p. 11 and Figure 6 p. 12).

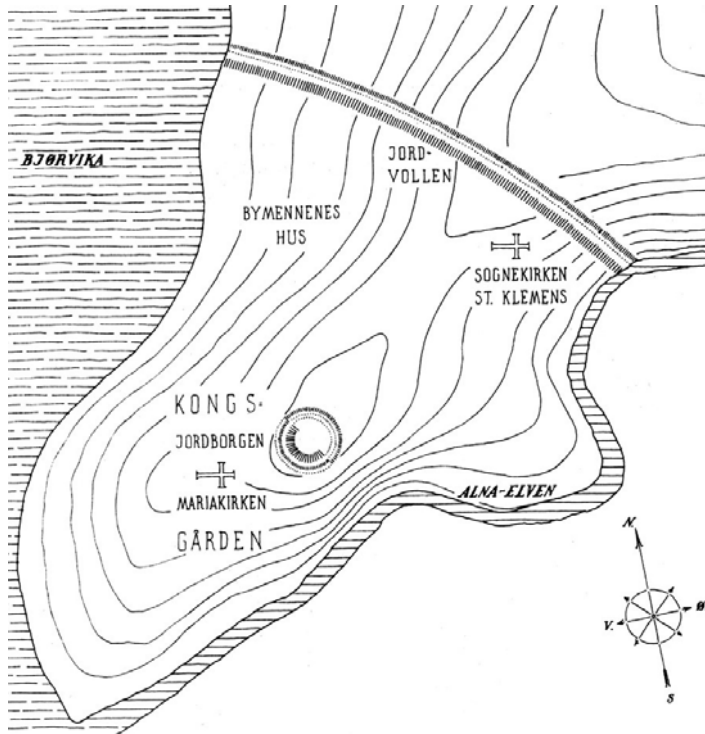

Figure 3. Christie's proposal for an earthen rampart cutting off the Øra peninsula. The rampart would have protected Kongsgården's northern walls. Christie placed the mound just north of St. Clement's Church. (Christie 1966)

In order to understand the structure, it was essential to incorporate the original section drawings from both the 2014 and 2016 excavations. These were georeferenced and combined to create a cross-section, showing the moat in entirety (Figure 7 p. 13). The section from the 2014 excavation was cut perpendicular to the already discovered ditch and provided an undistorted cross-section through the structure. The 2016 section on the other hand was cut at an oblique angle to the moat which slightly distorted the view of the ditch. Nevertheless, when combined the cross-section revealed an almost symmetrical structure with sides that sloped down at a shallow angle of 30 degrees before falling sharply towards the centre of the moat at an angle of approximately 45 degrees.

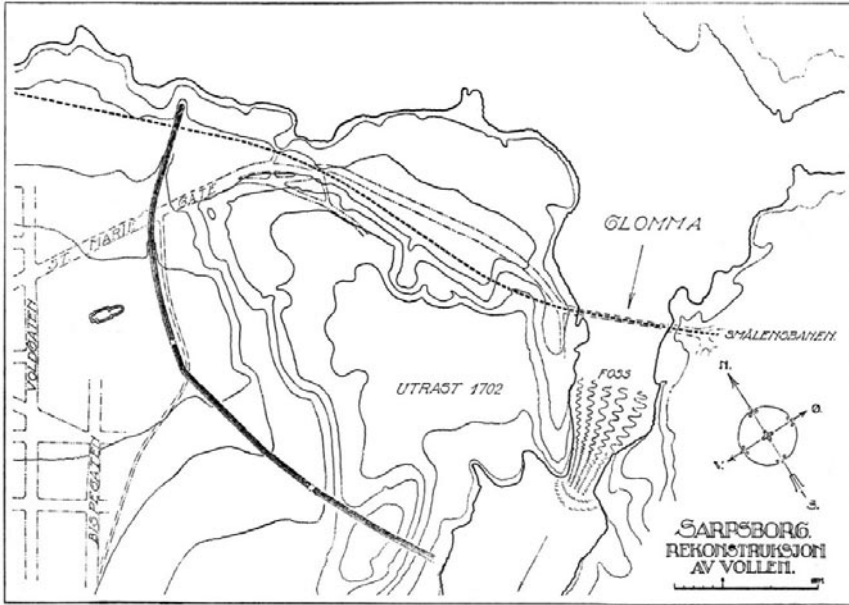

Figure 4. St. Olav Voll, Sarsborg, constructed by Olav Haraldsson (later St. Olav) in 1016. It comprised a 650-meter-long mound and moat which spanned the mainland before ending at the Glomma River. The mound is believed to have been 2 meters high and the moat around 5.5 meters deep. It is believed to have been strengthened using palisades. Illustration: Fischer 1951.)

While accepting the presence of the large linear cut structure, Hegdal (2021) has argued for an alternative interpretation for the fragmented remains found in 2016. He asserts that the digging of pits and ditches in the area could have combined to create the structure interpreted as the moat. However, while pitting and secondary ditch digging were present in both excavations, there still remains the existence of a larger structure which the profiles show, stretching uninterrupted from north to south. The smaller ditches and cuts found in 2014 and 2016 are likely related to the moat and probably represent episodes of recutting together with later pitting.

The excavated moat was 13 meters wide and 1.83–2.00 meters deep. The true dimensions however are likely to have been much greater as the original medieval ground surface appears to have been greatly reduced. It is evident for example that

Figure 5. The top fills of the moat prior to excavation with archaeologists Erlend Nordlie (left) and Reidar Meyer (right). The 1 meter ranging rods in the centre of the photograph are positioned along the middle of the moat. The edge of the excavation area furthest to the left comprises a 1.60-meter-thick layer of soil which was laid down during landscaping of the area around 1799. Facing south-east. Photo: Michael Derrick NIKU.

part of the moat excavated in 2016 had been truncated by medieval pitting (Hegdal 2021). Pitting alone however, cannot solely account for the shallow depth of the moat. It appears instead, that more recent events have reduced the depth of the structure. During the initial archaeological investigations in 2014 and 2016 it became apparent that the area around Saxegården had been levelled and a thick layer of soil had been laid down to create a garden (Figure 5). Pottery and other datable items recovered from the soil confirmed that this activity was likely to have taken place during the rebuilding of Saxegården in 1799. The extent to which the area was levelled is apparent from the condition of a fourteenth-century stone cellar (SA10) uncovered immediately below the garden soil layer, which had been reduced to a single course of stone (Figure 8 p. 14). The walls of the cellar lay in a construction cut, the base of which survived. This cut would originally have been dug from a higher level, implying that the original medieval ground level was also higher.

Above. Figure 6. Archaeologists Are S. Kolberg and Erlend Nordlie excavating the moat layer by layer. Facing south. Photo: Michael Derrick NIKU.

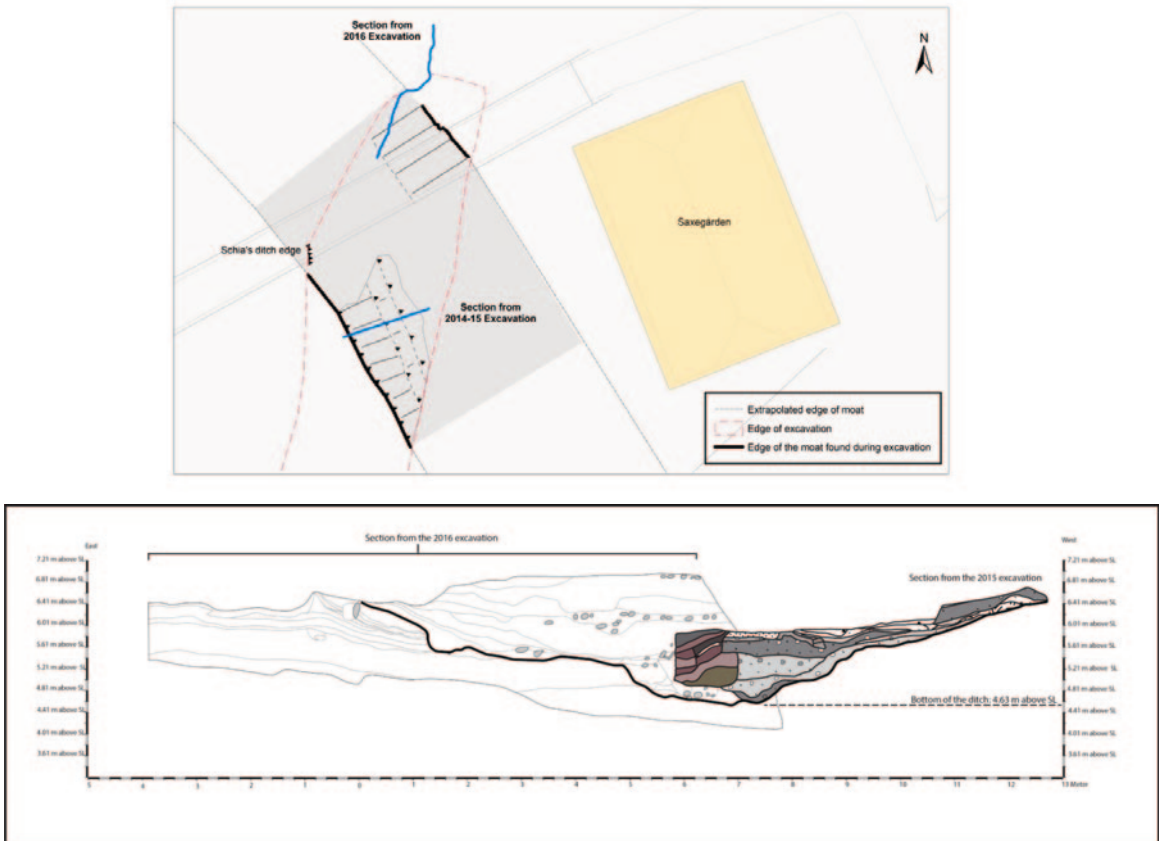

Figure 7. Previous page bottom: An east-west section through part of the moat excavated in 2015. Facing south. Photo: Michael Derrick NIKU. Top: The excavated moat in plan showing the location of the section drawings. Bottom: Combined Section drawings from the 2015 and 2016 which show a complete profile through the moat. The section drawing on the left (C3513) was excavated in 2016 and the section to the right (C13881) was dug in 2015. The thick black line represents the edge of the moat (Interpretation by Derrick). There are some variations in the layers between the two excavated sections. This is due not only to the distortion created when using an oblique profile but also because the sections lie 16 meters apart and include other locally backfilled layers. Section drawings: Tone Bergland and Michael Derrick NIKU.

Figure 8. Stone cellar SA10 was reduced to a single course of stones and cobbled floor due to eighteenth-century levelling. The building was dated to the fourteenth century using stratigraphic relationships and ceramic dating. The building lay slightly over the edge of the moat. Facing south-east. Photo: Erlend Nordlie, NIKU.

Medieval ground surface and relative depth and width

In order to calculate the original depth of the moat it is necessary to ascertain the original medieval ground level at the time of the moat's construction and use. This can be achieved by examining the heights of nearby archaeological features dating to the twelfth–fourteenth centuries which lay untouched by eighteenth-century destruction.

Figure 9 shows the moat in plan together with a selection of archaeological features which lay outside the area destroyed by eighteenth-century landscaping. To the east of the moat lay a series of support timbers from a plank street, dating to the twelfth–early thirteenth century which lay at a height of 8.81 MASL. The timbers reflect a slightly lower level under the actual street surface which is likely to have been 15–20 cm higher based on information from other streets unearthed during the Follo line project (Berge et al. forthcoming 2022). The floor of a building dating to

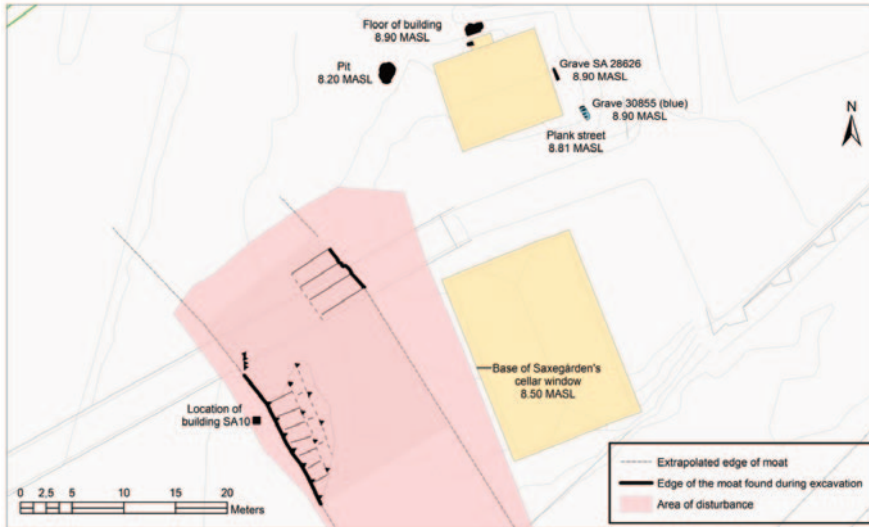

Figure 9. Five archaeological features unearthed during excavations close to Saxegården as part of the Follo line project. The depths shown are likely to reflect the land surface during the twelfth-fourteenth centuries. Drawing: Michael Derrick NIKU. Background map: Statens kartverk, Geovekst og kommuner EUREF89/UTM32.

the mid-twelfth to early thirteenth century lay at a height of 8.90 MASL, suggesting a gentle fall from the north end of the planked street towards the south. Immediately west of the building lay a thirteenth century pit at a height of 8.20 MASL. The pit is likely to have been truncated; however, the 70 cm fall does reflect a known drop in the landscape towards the west.

Twenty-five meters to the north-east of the moat lay two graves (SA28626 and SA30855¹) belonging to St. Nicholas' graveyard. Both graves lay at a height of 8.90 MASL and were dated to the thirteenth and fourteenth century respectively. These graves are likely to have been cut from a higher level, perhaps around 20 cm higher as indicated by the depth of the best-preserved grave in St. Nicholas' graveyard (Derrick, 2018: 13).

¹ Graves SA28626 and SA30855 were dated to AD 1245–1280 (1-sigma (64,8%), Ua-52784) and 1290–1410 (2 Sigma, Ua-52793) respectively.

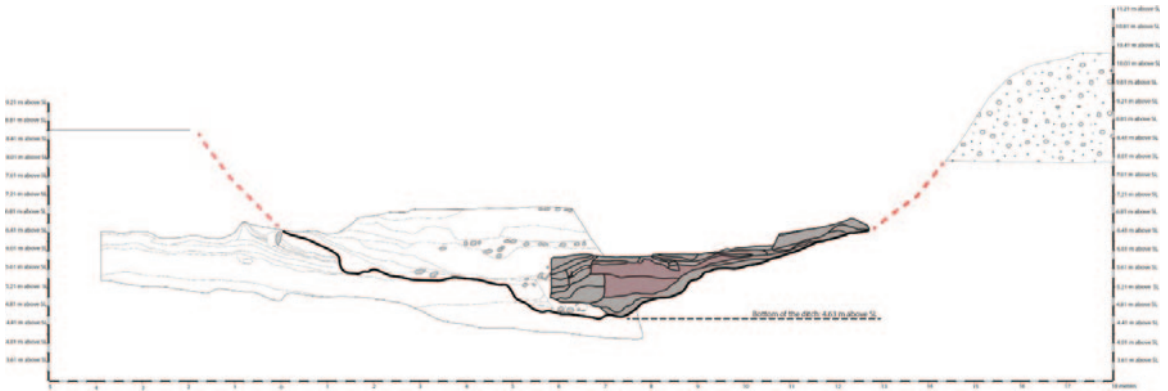

Figure 10. A reconstructed section through the moat as it could have looked in the thirteenth century. The red dashed lines represent the edge of the ditch extrapolated to the thirteenth–fourteenth century ground level. The earthen rampart on the right-hand side of the drawing is partly based on the St. Olav's voll in Sarpsborg which was 2 meters high. An extra 70 cm has been added to the rampart in order to compensate for the drop in terrain. There is also the possibility to build a much higher rampart with palisades. Drawing: Michael Derrick NIKU.

Finally, the base of windows on the western side of the stone cellar under Saxegården lies at an approximate height of 8.50 MASL. The exact date of the construction of Saxegården is unknown, however it is mentioned in the written sources from 1334–1414 and is assumed to date to the fourteenth century. If we assume the cellar window was located just above ground-level, then it is probable that the original fourteenth-century level on the eastern side of the moat could have lay at around 8.50 MASL.

Taking into account undulations in the terrain and some truncation to the archaeological features then it is at least possible to say that the medieval ground level remained constant during the twelfth–fourteenth centuries and that it dropped towards west. This implies that the moat is likely to have been cut from an approximate level of at least 8.30–8.50 MASL on its eastern side.

The original height of the western side of the moat is slightly more difficult to ascertain as the only archaeological structure surviving in this area is stone building SA10 (Figure 8). As mentioned earlier, the remains of a construction cut indicated that the building lay partially underground. The building had an entrance on its east-

ern side. The level of the doorway lay at a height of 6.78 MASL and there were indications of a stairway. A similar stone building was found by archaeologist Cato Enger in the 1950's and later by Edman during the follo line excavations (forthcoming 2022). The stairway from this building was c. 1 meter higher than the floor within the building. If we add one meter to the entrance of the half-celled building it becomes apparent that the ground surface on the western side of the ditch could have lay at around 7.78 MASL – c. 70 cm lower than the eastern side. This fall in height from east to west likely reflects the natural fall in terrain towards Kongsgården. The lower level on the eastern side of the ditch could easily have been compensated with the construction of a high mound.

The true depth of the moat, based on the height from the eastern side, is likely to be between 3.67 and 3.87 meters, based on a depth of 4.63 MASL from the base of the construction. An increase in depth would also imply a corresponding increase in the width of the moat. The possibility of a 3-4-meter-deep moat with a width of 15 meters is not unthinkable. Add to this an earthen rampart and palisades and the defences around Kongsgården begin to look very formidable (Figure 10).

Where has the rest of the moat gone?

One of the problems with discussing the moat is that only a small 22-meter stretch of it survives. The reason for its survival is entirely down to its close proximity to Saxegården, which originally lay protected on an isthmus of land flanked on its southern side by the Alna river (Figure 11 p. 18). The coming of the railway obliterated the land surrounding Saxegården leaving the building (and part of the moat) stranded between two railway lines (Figure 12 p. 19). The moat fragment is the only evidence we have for any structures which could relate to defensive activity outside the walls of Kongsgården. In order to locate the rest of the moat it is important to understand its connection to Kongsgården and the events that have occurred since its abandonment.

The moat lay 28 meters to the north-east of Kongsgården. It appears to turn in a southerly direction towards the river and west towards Oslo fjord. Unfortunately, archaeological evidence for the continuation of the moat or the presence of any other defensive features around the external perimeter of Kongsgården is non-existent. This is curious, as a castle does not exist in isolation and the area around castles are always protected by natural topography or man-made ramparts, moats and/or palisades. This lack of archaeological evidence is likely due to a combination of factors which have led to the complete obliteration of all defensive structures around Kongsgården. This destruction is likely to have been initiated in the medieval period and completed in the nineteenth century with the coming of the railway.

Figure 11. Saxegården seen from the banks of the Alna river 1905. Facing north-east. Photographer: Unknown. Oslo Museum, byhistorisk samling.

Medieval destruction

The abandonment of Kongsgården as a defensive stronghold meant that any external defences would become obsolete. The moat was located on valuable land and is likely to have been backfilled in order to reuse the area. Micromorphological analysis of two thick layers found near the base of the moat (Figure 13 p. 20), confirmed that this indeed was the case and that the layers had been deliberately deposited (Macphail

Figure 12. Saxegården (centre) photographed 1910–20, as seen from the south. The building lies between two railway lines. The line at the bottom of the photograph was placed along the original footprint of the Alna river which was rerouted underground in 1905. Photographer: Unknown. Oslo Museum, byhistorisk samling.

2016: 7). Pottery recovered from the layer suggested that backfilling was likely to have occurred sometime in the late thirteenth–early fourteenth century. This coincided with the commencement of building Akershus fortress in the 1290 and its adoption as the king’s residence by Håkon V in the early 1300’s. This deliberate destruction would have greatly reduced the depth of the moat and completely obliterated any earthen ramparts and palisades which would likely have been used as back-fill.

The arrival of the railway

Any remaining external defences which survived medieval destruction would have been completely destroyed by the development and expansion of the railway in the late nineteenth and early twentieth century. The transformation caused by the railway

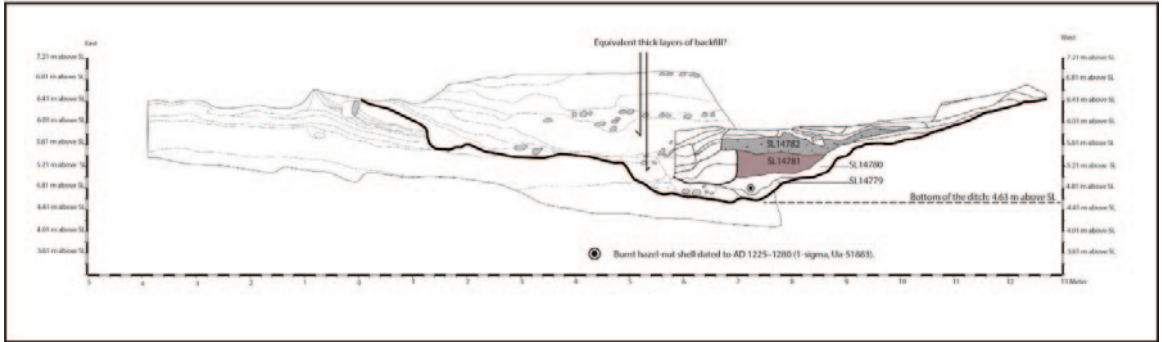

Figure 13. The combined sections from 2014–15 and 2016 excavations showing two thick layer SL14782 (grey) and SL14781 (brown) representing a period of deliberate backfilling. Only the layers found during the 2014–15 excavation were analysed and are discussed here. Thick layers are also discernible in the middle and bottom of the ditch section from 2016 and are likely to be the equivalent layers to those found in 2014–15. Illustration: Michael Derrick.

is evident when comparing the 1830 and 1901 maps of the area. These show the landscape changing from pastoral to industrial in the space of 70 years (Figure 14).

Fortunately, the destruction caused by the railways did not go completely unchecked. Architect Peter Andreas Blix together with engineer Fleischer and later architect Johan Meyer attempted to document the archaeological deposits and structures revealed during the construction of the railway in the nineteenth and twentieth centuries. They did not however, find any structures relating to the existence of external defence around Kongsgården. This is unsurprising as they were not tasked with looking for subtle earthbound features. The difficulty surrounding their work is best illustrated by an entry in Meyer's diary of 1892 where he writes that he is under instruction to investigate and draw all building remains and collect all 'loose objects'.² The most obvious structures such as wooden and stone buildings, wells, wooden trackways, and streets would have been investigated, while subtle structures such as ditches, postholes, pits, earth cut ovens and layers would have been ignored or unrecognised. In addition, Meyer and Blix' diaries reveal that they did not have the resources to carry out a thorough investigation. The result was an impressive collection of plan drawings and illustrations, showing a series of un-phased building re-

² Meyer's diaries from Riksantikvaren's archive.

Figure 14. Carl B. Roosen's map 'Christiania med nærmeste omgivelser' 1830 (left) and 'Kart over Kristiania af Byens Opmaalingsvæsen' 1901 (right). The impact of the railway is evident in the map from 1901 which shows the tracks cutting across the heart of the medieval town. Reproduced with the permission of Kartverket (Norges Geografiske Oppmåling).

mains. It is perhaps not surprising then, that excavation in the nineteenth and twentieth centuries failed to recognise or prioritise traces of subtle earthworks.

The difficulties encountered by these early archaeologists are perhaps best illustrated by events during the 2015 excavation (Derrick 2018). At the beginning of the excavation, a relatively small area was opened up revealing a series of layers. It took some time and weeks of painstaking excavation before these layers were interpreted as the fill of a large moat as opposed to a series of slowly accumulated medieval layers. Earlier archaeologist did not have the time, training, resources or technology to allow for interpretation of layers in this way.

Likely location of the moat

While there is no direct archaeological evidence for the continuation of the moat, there remains some compelling indirect evidence that could suggest its presence in the landscape. As mentioned above, the moat fragment appears to turn towards the west. If it continued in this direction it would pass Kongsgården's northern façade continuing towards Oslo fjord where it would terminate and join with the sea. The suggested path of the moat would cut through an area excavated by Meyer in the 1890's, prior to the building of a second locomotive workshop. Figure 15 shows the

Figure 15. A map showing the area documented by Meyer before the construction of the new locomotive workshop (shaded pink). The northern part of his area is occupied by tightly packed wooden buildings representing settlement activity while the southern area close to Kongsgården is relatively free of such activity. The red line demarcates the edge of the main settlement. Illustration: Michael Derrick NIKU.

footprint of this part of his excavation together with the structures uncovered close to Kongsgården's northern façade. Towards the north of the excavation area, laid a series of tightly packed wooden buildings and passages, representing the southern extent of settlement activity within the town. The red line shown in Figure 15 defines this extent. It is apparent that building activity thins out towards the south and disappears completely to be replaced by a series of stone buildings and streets close to the Kongsgården's walls.

What is the reason for the lack of settlement in this area? One possible reason could be that the area was already occupied by external defensive structures such as earthen ramparts and an accompanying moat. Any defensive structures placed in this area would halt settlement expansion and could explain the distinct border created by the line of wooden buildings forming the town's southern extent.

Figure 16 shows the possible route for the moat suggested by the direction of the fragment found close to Saxegården. As expected, it runs parallel to Kongsgården's northern façade, through the 'empty' area and out towards Oslo fjord. The 'empty' area outside Kongsgården's walls measured c. 55 meters in width. This would have provided ample room for a moat and associated mounds and palisades. The walls themselves also provide a clue to the existence of a large linear structure in the area. The northern façade which lies just behind a series of later constructions (see Figure 16) appears to curve, possibly reflecting the path of the moat.

A connection to the sea?

If we are to assume that the moat occupied the empty area around Kongsgården then we must ask the question- where did it begin and end? As suggested above, it is likely that the moat continued towards Oslo fjord in the west and Alna river on its southern extent as indicated by the direction of the excavated part. This would agree with Christie's idea of a moat that effectively cuts off the peninsula from the rest of the town thus protecting Kongsgården from land attack from the north.

Macrobotanical evidence supports the theory that the moat was connected in some way to the sea. A sample taken from layer SL14780 which filled the base of the structure revealed that the silt is likely to have been deposited when the moat was inundated with water (Macphail 2016: 16). Furthermore, analysis of macrofossil samples from the base layers (SL14779 and SL14780 shown on Figure 13) indicated the presence of seagrass and moat grasses (Ruppiales, *Ruppia*) growing in the base of the structure (Moltsen 2016: 15). These plants only grow in salt or brackish water, suggesting not only that the moat was partially inundated with water, but that there was some contact with the sea itself.

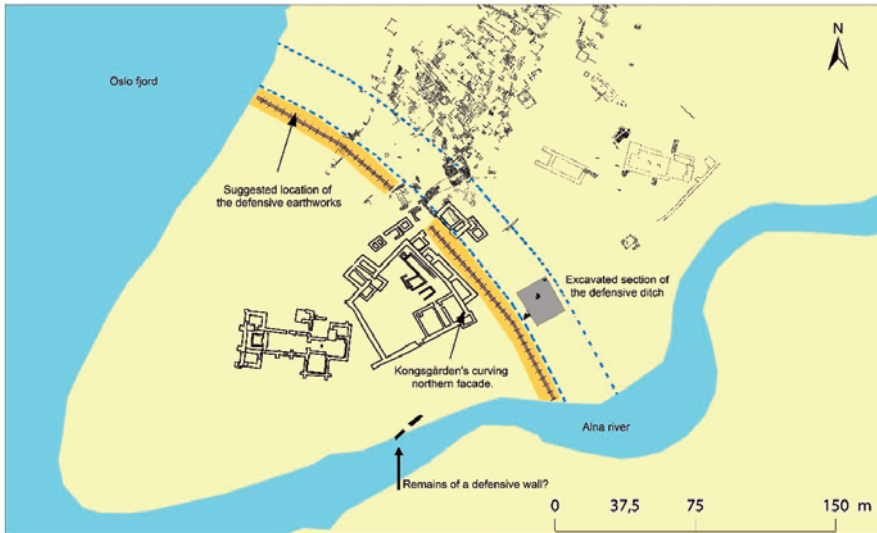

Figure 16. The possible route taken by the moat and associated rampart. The blue dashed line shows the possible path of the moat through the relatively empty area in front of Kongsgården. The width between the lines is broader than the excavated section of moat to reflect the probability that the moat was wider than the excavated remains suggest. A series of stone buildings occupy the area close to the northern and western walls of Kongsgården, while others were uncovered directly on top of the excavated moat section. Drawing Michael Derrick NIKU.

The base of the moat lay at a height of 4.50-4.63 MASL. The original thirteenth-century level however, would have been lower due to a combination of Isostatic uplift ($\sim 4 \text{ mm / year}$ for the Oslo area) and sea-level change relating to a subsidence in the natural substrata caused by a fall in groundwater levels (Simpson et al. 2015). The estimated level for the base of the moat in 1250 would be c.1.44 MASL. Theoretically, this would mean that sea water could not have directly entered the moat as the sea-level was lower than the base. However, the presence of Ruppiceae, *Ruppia* does suggest that sea water was present within the moat at some point. The most likely entry point for sea water would be the Alna River (Figure 16). Today the Alna River has been rerouted underground. However, in the medieval period it would have formed a barrier along the whole of the south-eastern part of the town, joining the fjord and protecting the Øra peninsula. The river would have been much wider and

more turbulent at this time. It is therefore not inconceivable that any tides higher than normal or seasonal flooding could have pushed seawater upriver causing salt and fresh water to mix and enter the moat. The presence of this brackish water in the base of the moat therefore supports the theory that it was connected to a nearby water inlet, probably the Alna River. Evidence for a connection to Oslo fjord is more difficult to prove as the excavated moat lies 180 meters from the shoreline. The connection to Alna does however suggest that the moat's main purpose was to cut off the Øra peninsula and one would assume the easiest way to do this was to extend the moat all the way to Oslo fjord.

The moat as part of the defensive system

Earlier parallels for similar defensive systems can be found in other medieval towns in Norway. Sarpsborg's early medieval fortress was like Oslo surrounded by water, affording natural protection from attack. The earthen ramparts straddled the peninsula, stretching from the river to the sea, cutting the fort off from attack by land. A moat in front of Kongsgården's northern façade would have provided similar protection.

Treborgen, the archbishop's fortress in Trondheim provides a later parallel. The wooden fortress was erected away from the main town by Archbishop Øystein Erlandsson in 1178-79 and was a strategic watchpost. It was protected by a moat and rampart topped with a palisade which straddled the peninsula connecting the river Nidelva and the fjord, protecting the town from an attack by land (Figure 17). *The Saga of Sverre* describes the defences which included a wooden palisade encircling the whole peninsula along its waterfront.³ The work on Treborgen was completed the following year and the palisade stretched all the way around the peninsula following the river. The defences included a trebuchet and a tower or keep.⁴

Geography dictates that Kongsgården's external defences are likely to have followed a similar plan to that of Sarpsborg and Trondheim. The moat would have protected the landlocked side (see Figure 18) while the wide river and steep bank would have provided a natural defence on Kongsgården's southern side. This natural defence could have been strengthened by a series of earthen ramparts and palisades like those

³ *Sverres saga* Ch. 27: «Treborgen ute ved Ilevollene, som erkebiskop Øystein hadde latt bygge, ble satt i god stand. Kong Sverre lot også sette opp et vern av pæler fra borgen og framover langs sjøen, men det ble ikke helt ferdig den sommeren».

⁴ *Sverres saga* Ch. 74: «Våren etter lot kong Sverres bygge ut pæleverket så det gikk hele vegen langs sjøen, inn forbi gildeskålen og opp tvers over Ørene like til elva, og langs den videre til bryggene. På Brattøra ble det også satt opp ei valslynge, og oppe ved brua ble det bygd et kastell.»

Figure 17. A reconstruction drawing of Treborgen at Ilevollene in Trondheim built around 1178–79 by Archbishop Øystein Erlendsson. A moat together with a mound and palisades cut across the mainland connecting the river Nidelva and the fjord, protecting the town from attack. Illustration: Karl Fredrik Keller (2008).

constructed at Treborgen which would have proved formidable for any attacking force to overcome. It is possible that the remains of a wall running alongside the Alna river (see Figure 16) could have been part of such a defensive system.⁵ If the seaward side was likewise protected, then Kongsgården would have been very difficult to attack from both land and sea.

⁵ The walls first appear on a map drawn by Fischer in 1932 and are shown running along the edge of the Alna river.

Figure 18. Brochmann's reconstruction of Oslo around 1300 with a red line added to show the approximate location of the moat. Kongsgården and St. Mary's Church lie close to each other on the Øra peninsula. The Alna river lies towards the bottom of the illustration. The banks of the river and the seaboard side are likely to have been reinforced with ramparts and palisades (Schia 1995).

The moat's chronology

KONGSGÅRDEN AND THE SAGAS

In order to establish a timeline for the moat it is necessary to combine the archaeological evidence with written accounts contained within the sagas. While there is no mention of a moat or any defences around Kongsgården, there are other clues which point to improvements being made to the castle's defences. The most obvious change to a castle is the transitions from wood to stone. This would involve a total renovation and would be accompanied by other defensive constructions such as moats, ramparts and palisades. It is therefore important to determine when this change took place. Between 1130 and 1240 Norway was engaged in a series of bloody civil wars. It is not unreasonable to think that upgrading of defences would have been a priority in this period. The *Saga of Håkon Håkonson* (Ch. 100) tells us that in 1223, a fire destroyed much of Oslo including Kongsgården. It has been proposed by earlier historians that Kongsgården could have been rebuilt in stone after the fire. It is therefore

tempting to suggest that the excavated moat could have formed part of this new defensive system. However, another piece of evidence contained within the sagas appears to contradict this.

The *Saga of Håkon Håkonsson* refers to the battle between Håkon and the forces of Duke Skule and the faction 'vårbelgene' in 1240.⁶ The passage describes the actions of the duke. Instead of remaining in Kongsgården, the army, together with the duke, retreated to St. Hallvard's Churchyard when told of an incoming attack. Schia (1993) believes that this piece of information shows that the defences around Kongsgården could not have been strong enough to withstand attack and that the walls around St. Hallvard's churchyard were the best defences in the town at this time. This also makes it highly unlikely that the moat would have been constructed and in use at this time. Gerhard Fischer (1950: 80) instead suggested that the castle and its defences were built after the second fire in 1254, an opinion supported by Brendalsmo and Molaug (2014). The *Saga of Håkon Håkonsson* (Ch. 333) gives credence to this claim: it tells of how King Håkon built within Kongsgården in Oslo. Molaug and Brendalsmo have suggested that Håkon would not have built within Kongsgården if it was constructed of timber, and that the stone defences are more likely to have been erected during Håkon Håkonsson's reign 1217–63. Nedkvitne and Norseng (2000) have argued, however, that the lack of any mention of masonry connected to Håkon's building activity suggests that like the defences at Nidaros, Kongsgården still remained a wooden construction after the 1254 fire. When Håkon built a defensive stone wall around Bergen in 1261 for example, there are references in the *Saga of Håkon Håkonsson* (Ch. 333) to the wall and buildings being constructed of stone.⁷

It is not until 1285 that a stone-built Kongsgården in Oslo is alluded to in a letter sent by Håkon Magnusson where he refers to Oslo's Hallkjell Krøkedans as 'castellanus' (commander of the castle).⁸ It is for these reasons that Nedkvitne and Norseng (2000) have suggested that the construction of Kongsgården in stone is more likely to have taken place during the reign of Magnus Lagabøte (1263–80).

⁶ *Håkon Håkonssons saga*, Ch. 230: «Vårbelgene sov rundt på forskjellige steder, og da de hørte stormklokka, løp de snart her, snart der, men de fleste til kongsgården der hertugen sov. Og da det ble sagt ham at han kunne vente ufred, kledde han seg fort og væpnet seg og tok så opp etter stretet til Hallvardskirkegården [...]».

⁷ *Håkon Håkonssons saga*, Ch. 333: «to gode steinhaller og mange andre steinhus. Han lot gjøre en steinmur rundt Kongsgården og kastell over begge portene».

⁸ DN V 15. Hallkjell Krøkedans was a member of the guardianship board for King Eirik Magnusson and was from 1286 *castellanus* (commander) at the royal castle in Oslo. During Alv Erlingsson's alleged attack on the town and castle in 1287, Hallkjell was captured, taken to Isegran (near present-day Fredrikstad) and executed.

It is apparent that the information contained within the sagas concerning Kongsgården is vague and can be interpreted in many different ways. The main function of the sagas was to promote the king. It is no surprise then that there is a lack of detail particularly around everyday life. It may be important to mention a castle or church, however structures such as moats and other defences are not always deemed significant enough to be written about. We therefore should not be surprised that it is the archaeological evidence we must turn to in order to identify and date these ignored structures.

ARCHAEOLOGICAL EVIDENCE: ESTABLISHMENT, USE AND ABANDONMENT

In 2015 the remains of a wood-lined well (SA7250) was unearthed which was cut by the moat (Derrick 2018: 118). Part of the wooden-well lining was radiocarbon dated to AD 1160–1215 (1-sigma, Ua-51866), implying that the moat was constructed after this timeframe. In 2016 a series of timbers, believed to be part of a street, were discovered lying on the eastern edge of the moat (Hegdal 2021). Hegdal has argued that dendrochronological dating shows that the timbers fell into the ditch sometime in the first half of the 13th-century when the ditch was cut (Hegdal 2021). It is more likely however, that they represent a later episode of backfilling or decay as the ditch is gradually abandoned.

A silt deposit (SL14780) found in the base of the moat displayed signs of drying out and decomposition, indicating that the moat may have been in the process of abandonment (Macphail 2016: 16). The layer was radiocarbon dated to AD 1225–80 (1-sigma, Ua-51883) with a most likely date of around 1260, suggesting that the moat was open at this time. This timeline shows that the moat was likely to have been established and in use sometime between 1220 and 1260. If we accept the information from the sagas which suggests that Kongsgården was not defensively sound around 1240 then it appears more likely that the moat was dug in Håkon Håkonsson's reign, possibly after the fire of 1254.

It is difficult to say exactly when the moat was abandoned. However, the radiocarbon date from the base of the moat indicates that it could have been in operation until at least 1260 and possibly as late as 1280. The pottery assemblage recovered from the backfill layers during the 2014 excavation provided a wide date range (1150–1350), narrowing the possible abandonment date down to between 1260 and 1350. The fill of a series of ditches that Hegdal believed represented recutting of a larger structure (which is interpreted here as the base of the moat) were dated to the period 1270–1290 (Hegdal 2021). This timescale corresponds well with the radiocarbon date obtained from the base of the moat in 2015 and is consistent with the gradual aban-

donment of Kongsgården as a defensive enclave and the construction of a new fortress at Akersneset in the 1290's.

Land reclamation and the construction of stone cellars

The abandonment and backfilling of the moat would have freed-up c. 9000 square meters of previously unavailable land around the northern and eastern side of Kongsgården. This new land could have provided much needed living space for the large proportion of the town's population, confined to an area between Bispeallmenningen in the north and Kongsgården in the south. However, there is very little archaeological evidence to suggest that the town expanded in this direction. It is possible that the king himself did not allow the townspeople to expand into this area. However, it is more likely external influences have dictated the town's expansion. The abandonment of the moat and the construction of Akershus fortress coincided with a period of economic slowdown in the early fourteenth century. This, together with the Black Death in the mid-fourteenth century, led to a period of stagnation (Helle et al. 2006: 81). Instead, the area appears to have been occupied by a series of stone buildings and roads (Figure 19).

There has been much debate around these stone buildings. Meyer, who unearthed the majority of them, dismissed them as post-medieval. He reasoned like many at the time, that the abandonment of religious buildings during the reformation period created a surplus of good quality building stone. This stone, he believed created a renaissance in the construction of stone buildings within the town during the sixteenth and seventeenth centuries.

This belief continued for over a century until new results from the Follo line excavations showed that many of the stone buildings around Bispeborgen (the bishop's castle) and Saxegården were in fact dated to the thirteenth, fourteenth and fifteenth centuries (Derrick 2018; Berge et al. forthcoming 2022; Derrick et al. forthcoming 2023; Edman et al. forthcoming 2022). Indeed, two of the stone buildings (see Figure 19) lay directly over the top of the infilled moat and were dated stratigraphically to the fourteenth (SA10) and fifteenth centuries (SA11424).⁹ The new dating from the Follo Line project prompted Stige and Bauer (2018) to re-examine the medieval diploma material. They found that of the 70 properties mentioned in the diplomas, at least 16 of these included stone buildings (2018: 79). The majority of these entries

⁹ A pottery sherd dating to the period 1150–1350 was found in the construction cut for stone building (SA10). The building slightly overlapped the edge of the ditch and was therefore later in date. This means the building was constructed during the first half of the fourteenth century. There was no direct dating for building SA11424, however several sherds of pottery lying under an associated surface were dated to the fifteenth century.

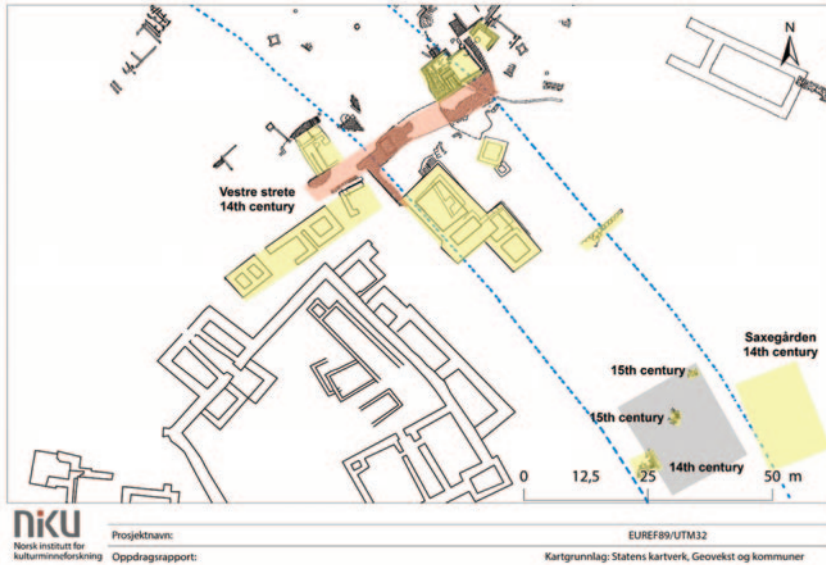

Figure 19. Location of the stone building (yellow) which lie over or respect the abandoned moat (grey). At the bottom right lies Saxegården, together with three buildings uncovered during the 2014-2016 excavations. The dating suggests that the buildings were erected in the 14th and 15th centuries after the abandonment of the moat. The section of Vestre strete (shaded red) conforms to the dimensions laid out in Magnus Lagabøte's Bylov, indicating that it was constructed after the abandonment of the ditch in the late thirteenth-early fourteenth century. Map: Michael Derrick NIKU.

dated to the fourteenth century with 3 dating to the fifteenth century. Stige and Bauer suggested that most of the buildings were likely to have been constructed during the town's expansion period in the late thirteenth century and early fourteenth century. The archaeological evidence together with Stige and Bauer's findings, supports the idea that the undated stone buildings close to Kongsgården are likely to date to the fourteenth-fifteenth centuries after the abandonment of the moat. The buildings are likely to have been erected by the wealthier in society with a possible connection to Kongsgården.

The dates for the stone buildings excavated in 2014–16, together with Saxegården, may reveal more about the state of the moat after abandonment. Figure 19 shows that the fourteenth century buildings were located along the edge of the moat and

did not have encroached on the main body structure. The reason for this could be that the moat had only been partially backfilled at this time and conditions within the structure could have been marshy and unstable. In the fifteenth century we begin to see building in the centre of the moat. This implies that conditions were better and that perhaps the moat had been completely backfilled at this period. Whether Meyer's buildings also date to this period is another question; however, it does offer a theory which could help put his buildings in context.

Vestre strete and the entrance to Kongsgården

The stone buildings are not the only structures that appear in the empty area around Kongsgården. The buildings are associated with a cobbled street which leads out from the western entrance of Kongsgården in a north-easterly direction, before splitting in two; one continued towards the north-east and the other followed a south-easterly direction, along Kongsgården's northern façade (Figure 20). Fischer (1950) identified the road as the southern end of Vestre strete based on its width¹⁰ and location. Most of the buildings appear to respect the road and are likely to have been built at same time. It is likely then, that the stone road represents a fourteenth-century phase of Vestre strete, based on the timescale for the abandonment of the ditch and possible date for the stone buildings.

The discovery of Vestre strete in 1892 is important, as it preserves the preferred route taken from Kongsgården's western gate towards the rest of the town. Evidence from earlier excavations in the medieval town has shown that the medieval streets and roads are multi-phase constructions, laid down in the same place over many centuries.¹¹ Vestre strete is likely to follow this same pattern, which makes it the most likely place for crossing the moat and entering into the grounds of Kongsgården. In order to cross the moat, there would have to have been a drawbridge supplemented with other defences such as palisades and perhaps external walls and towers. Unfortunately, we do not have any evidence for structures such as these; however, it is possible that some of the stone buildings around the crossing point could have played a role in the protection of the entrance.

¹⁰ Magnus Lagabøtes Bylov of 1276 (VI Ch. 4) regulated the width of *allmenningene* (the common roads) and streets to a width of 8 *alen*, c. 4.40 meters wide. The street conforms to these dimensions, suggesting a post-1276 date.

¹¹ Excavation in Oslo gate 2–8 (Smedstad 1991) unearthed many phases of *Nordre strete* while the excavations at *Bispegata* (Berge et al. in prep) revealed 5 phases of the medieval *Bispeallmenningen* dating to between 1100 and 1350.

Figure 20. The two stone streets uncovered by Meyer in 1892 together with a series of stone buildings. Both the streets and buildings are likely to post-date the moat which would have lain underneath. The street closest to the camera was later interpreted as Vestre Strete, one of Oslo's most important thoroughfares linking Kongsgården to the bishop's castle. The prominent building at the top of the picture is Saxegården, the location of the moat excavations. Facing south-east. Photographer: Meyer 1892 (Fischer 1950).

The summing up

Part of the moat found close to Kongsgården provides us with a rare glimpse into the defensive landscape that would have dominated the area during the late 13th century. The defences were constantly upgraded and repaired in response to new innovations in warfare and destruction caused by enemy attack.

In 1254 one such attack ended in the town being engulfed in flame. This is likely to have provided the impetus for King Håkon Håkonsson to start afresh and rebuild his wooden fort in stone. This project also included a revamp of the external defences to include a moat and ramparts which protected Kongsgården's northern walls. The moat would have been 4 meters deep, 15 meters wide and was partially filled with water. It stretched from the Alna river in the east to Oslo fjord in the west and is likely to have been complimented by a mound which would have lain along its south-

ern edge. This would have provided a formidable barrier to anyone hoping to attack the town from the north. Additional mounds and palisades along the riverbank and Oslo fjord would have completed the defences, effectively enclosing the whole of Kongsgården. The edge of the moat extended northwards towards the main settlement, bringing Kongsgården closer to the heart of the medieval town and making sense of an area which was previously thought to be derelict and unused.

The defences however do not seem to have been effective. This is apparent from the state of the moat which is already falling into disrepair sometime between 1260 and 1280. Part of the reason for their failure could be their reliance on the defences of Sarpsborg and Ilevollene as a blueprint. These defences were already very old and outdated by the time King Håkon decided to rebuild.

The final nail in the coffin for the moat appears to be the construction of the new fortress at Akersneset in the 1290's. The moat is abandoned and backfilled and a series of stone cellars are built on the newly freed-up land. A new stone phase of Vestre strete is constructed in area close to Kongsgården's entrance which may have been the original crossing point for the moat. This is significant as the moat is now completely redundant; however there remains a need for passage into Kongsgården which has now been transformed into an administrative centre.

This failed rebuilding project by King Håkon could be looked on as an embarrassment. However, the relatively rapid abandonment of the defences and the construction of Akershus fortress perhaps reveals a willingness for Norwegian kings to admit that they are wrong, move on and adapt. The rebuilding of Kongsgården in stone together with the construction of the moat therefore would not have been a complete waste of time. Rather it would have provided the motivation needed to think bigger and launch Oslo onto a larger European stage with its power-centre focused on the new fortress.

Bibliography

- BERGE, S. L., K. ØDEBY, K. OLSEN HOLMEN, M. DERRICK, L. HOVD, & M. HELSTAD. Forthcoming 2022. *Follobanen Bispegata. Arkeologisk utgravning under Bispegata, Gamlebyen, Oslo*. NIKU Rapport. Oslo: Norsk institutt for kulturminneforskning.
- BRENDALSMO, J. & P. B. MOLAUG. 2014. To norske byer i middelalderen: Oslo og Tønsberg før ca. 1300. *Collegium Medievale* 27: 134–199.
- CHRISTIE, H. 1966. Haralds Oslo. In Arno Berg (ed.), *Harald Hardråde*, 69–89. Oslo: Selskabet for Oslo byes vel.

- DERRICK, M. 2018. *Follobaneprosjektet Fo4 Klypen Øst og Saxegaardsgata 15. Arkeologisk utgravning mellom Bispegata og Loenga. Middelalderparken og Saxegaardsgata 15 & 17, Oslo*. NIKU Oppdragsrapport 40/2015. Oslo: Norsk institutt for kulturminneforskning.
- DERRICK, M., M. OLDHAM, T. EGEN, A. HAAVIK & T. BERGLAND. Forthcoming 2023. *Trikkeprosjekt: Arkeologiske undersøkelser i forbindelse med realisering av reguleringsplan for Bispegata med Oslo Torg*.
- DN = *Diplomatarium Norvegicum*, bind I-XXIII. Eds. C. C. A. Lange, C. R. Unger et al. Christiania/Oslo: Norsk historisk kjeldeskrift-institutt/Riksarkivet, 1874–2011.
- EDMAN, T. M., H. HEGDAL & A. HAAVIK. Forthcoming 2022. *Follobaneprosjektet Fo3 og Fo4: «Arkeologigropa». Gamlebyen, Oslo*. NIKU Rapport. Oslo: Norsk institutt for kulturminneforskning.
- FISCHER, G. 1950. *Oslo under Eikaberg: 1050–1624–1950*. Oslo: Aschehoug.
- . 1951. *Norske kongeborger. Bind 1*. Oslo: Gyldendal.
- HAAVIK, A. & H. HEGDAL. 2020. *Follobanen 2015. Områdene nord for Bispegata. Gamlebyen, Oslo*. NIKU Rapport 102. Oslo: Norsk institutt for kulturminneforskning.
- HEGDAL, H. 2021. *Vollgrav, leirebrudd eller «Stadzens Grop»? Brofundamentet vest for Saxegården, Gamlebyen, Oslo*. NIKU Oppdragsrapport 154/2016. Oslo: Norsk institutt for kulturminneforskning.
- HELLE, K., et al. 2006. *Norsk byhistorie: Urbanisering gjennom 1300 år*. Oslo: Pax.
- HELSTAD, M. and Ø. DAHLE. 2020. *Follobaneprosjektet Fo4 Klypen Vest. Arkeologisk utgravning mellom Bispegata og Loenga. Området vest for Klypen. Gamlebyen, Oslo*. NIKU Oppdragsrapport 39/2015. Oslo: Norsk institutt for kulturminneforskning.
- HÅKON HÅKONSSONS SAGA. In *Norges kongesagaer*, vol. 4. Transl. D. Gundersen & F. Hødnebo. Oslo: Gyldendal, 1979.
- KELLER, K.-F., et al. 2008. *Middelalderbyen Nidaros*. Oslo.
- MACPHAIL, R.I. 2016. *Follobaneprosjektet: Follobanen Fo4 Klypen-Øst soil micromorphology (including SEM/EDS)*. Unpublished analysis report.
- MAGNUS LAGABØTERS BYLOV. Ed. A. Taranger, transl. K. Robberstad. Kristiania: Cammermeyers boghandel, 1923.
- MOLTSEN, A. S. A. 2016. *Materiale-og makrofossilanalyser fra Follobanen Fo4, Klypen Øst. Projektnr. 15621215*. København, NOK. Unpublished analysis report.
- NEDKVITNE, A. & P. G. Norseng. 2000. *Middelalderbyen ved Bjørvika: Oslo 1000-1536*. Oslo: Cappelen.

- NORDLIE, E., A. HAAVIK & H. HEGDAL. 2020. *Follobanen 2015. Områdene sør for Bispegata. Gamlebyen, Oslo*. NIKU Rapport 103. Oslo: Norsk institutt for kulturminneforskning.
- SCHIA, E. 1993. *Utgravning i Saxegaardshagen 28/4-18/5, Riksantikvarens utgravningskontor for Oslo*. Innberetning Riksantikvarens arkiv. Oslo: Riksantikvaren.
- . 1995. *Oslo innerst i Viken: Liv og virke i middelalderbyen*. Oslo: Aschehoug.
- SIMPSON, M. J. R., et al. 2015. *Sea Level Change for Norway Past and Present Observations and Projections to 2100*. NCCS report no. 1/2015.
- SKAARE, K. 1966. Myntklumpen fra kongsgården i Gamlebyen. *St. Hallvard* 44.3-4: 212–215.
- SMESTAD, I. 1991. Oslogate 2-8, 1987-1988. In E. Schia & T. Wiberg (eds.), *De arkeologiske utgravninger i Gamlebyen, Oslo*, Vol 10: *Grøftegravinger*, 7-62. Øvre Ervik: Alvheim og Eide.
- SVERRES SAGA. In *Norges kongesagaer*, vol. 3. Transl. D. Gundersen & F. Hødnebo. Oslo: Gyldendal, 1979.

Michael Derrick is an archaeologist at the Norwegian Institute for Cultural Heritage Research (NIKU). He has an M.A. in landscape archaeology from the University of Leicester. Derrick specialises in medieval urban excavation and has been responsible for large urban projects in both in England and Norway. Since 2014, he has supervised on most of the large excavations connected to the Follo line project. He continues to work with the results from these excavations with a view to further publication. E-mail: michael.derrick@niku.no

Ikke-agrare økonomiske virksomheter – viktige ledd i middelalderens økonomi Var de uten konflikter?

IRMELIN MARTENS

Non-agrarian economic activities in the Norwegian Middle Ages. Were they free of conflicts?

The author's starting point is the publication «Conflicts in the Middle Ages» where she finds that hardly any attention was paid to economic factors. Archaeological investigations during many years have revealed varied and comprehensive non-agrarian activities from the late 10th century onwards, increasing in the eleventh and twelfth and decreasing from the thirteenth century. The social elite, including the Roman Catholic Church was in great need to secure their supplies of strategic commodities, exemplified here by ship- building. The activities are briefly described: Iron extraction; stone-quarrying; large-scale hunting of reindeer and elk/moose, which may be traced in archaeological findings, while other preys like deer, seals and fur-bearing animals have hardly left any recognisable traces. The activities were organised in different ways, and they have influenced both the economy and organisation of society. Landowners with the rights to exploitation were frequently elite members of society or clerical institutions. Medieval history will benefit much from including the non-agrarian activities into general research.

Innledning

Collegium Medievale fra 2019 inneholder artikler fra konferansen «Conflict in the Nordic Middle Ages». I innledningen står det «vi har åpnet for en bredere forståelse av ordet konflikt. — Det åpner også for å se på andre deltakere enn kongene, og på det materielle så vel som det mentale grunnlaget for konfliktenes oppkomst og løsninger. — I tredje og siste del tar vi et skritt tilbake fra storpolitikken og ser på andre bakenforliggende momenter: på de økonomiske faktorene og hvordan de rettferdiggjorde konfliktene (Pedersen 2019:6). Og videre (s.9) «Ressursmangel har vært et sentralt tema om årsakene bak borgerkrigene i Norge». Spørsmålet ressurskrise tas

her opp av numismatiker Svein Gullbekk som ser på myntstandarden og tilførselen av sølv til Norge på 1000- og 1100-tallet.

Forfatteren av denne artikkelen kan ikke se at intensjonene nevnt under tredje og siste del er fulgt opp, heller ikke med relevante litteraturreferanser. Gullbekk har et bredere perspektiv på økonomien:

På den annen side er det mye som taler for at utviklingen samfunnsmessig var preget av større aktivitet både i bredde og intensitet på mange områder. Byutviklingen gikk raskere og omfattet flere mennesker enn noen gang. Handelen fikk økt omfang og involverte flere både i byene og bygdene. Byggevirksomheten omfattet et stort antall kirker, klosteranlegg og kongsgårder. (. . .) Alt sammen virksomheter som var koblet med evne og vilje til samfunnsorganisering, kommersialisering og kontakt med utlandet. På norsk side ble naturressurser som fisk, jern og dyreprodukter utnyttet i stadig større omfang. (Gullbekk 2019: 211–212).

Arkeologiske undersøkelser har gjennom mange år avdekket viktige sider av de mange forskjellige ikke-agrare økonomiske virksomhetene i middelalderen. De er spredt over hele landet og har et omfang som peker langt utover selvbergingsøkonomien. Dels gjelder det råvarer som jern og bygningsstein, men produktene omfatter også husholdningsvarer som kvernsteiner, kokekar og baksteheller, dessuten brynestein til gårdsdrift og til alle virksomheter som krevde jernredskaper. *Det er umiddelbart klart at det var de ledende i samfunnet som hadde størst behov og interesse for å sikre tilgangen på råvarer til sine virksomheter, inkludert maktutøvelse og handel.* Vi er på et tidlig stadium i utforskningen av disse virksomhetene, og det er mange forhold kildene ikke sier noe om, men allerede med disse utgangspunktene er det grunn til å spørre om virksomhetene har foregått uten konflikter og kamp om ressurser.

Forholdene i Nord-Norge og betydningen av handel med tørrfisk og fangstprodukter er velkjent og skal ikke omtales nærmere her.

Likevel er det ikke konfliktpotensialet som er det vesentlige. Langt viktigere er det å studere de ikke-agrare virksomhetenes omfang og plass i middelalderens økonomi og for samfunnsutviklingen. Her skal bare gis en summarisk omtale av de viktigste virksomhetene ut fra dagens kunnskaper og deretter gis noen kommentarer knyttet til dem. Jeg vil konsentrere meg om råvareproduksjon og gi en kort beskrivelse av de viktigste vareslagene. Det er ingen komplett oversikt, og mange virksomheter er vanskelige å etterspore, både i terrenget og i gjenstandsmaterialet.

Flere av virksomhetene, som jernvinne, kleberbrytning og fangst har vært drevet lenge før middelalderen, men dateringer, ikke minst flere hundre med C-14 metoden,

viser at den mest omfattende utnyttelsen startet i sen vikingtid og økte utover i middelalderen før svartedauden på midten av 1300-tallet, men med betydelige regionale og kronologiske variasjoner. I middelalderen kommer nye virksomheter til, ikke minst steinbryting til kirker og andre bygninger. I mange tilfelle viser C-14 dateringene at nedgangen kommer allerede på 1200-tallet.

Naturressursene

De viktigste naturressursene har varierende utbredelse i landet. Norge karakteriseres av at naturgrunnlag og råstofftilgang kan variere over korte avstander, f.eks. fra ytterkysten til de indre fjordstrøkene på Vestlandet eller fra flatbygdene opp gjennom dalene til fjellbygdene på Østlandet.

Naturressursene kan deles inn i 2 hovedgrupper:

1. Ressurser med vid utbredelse. Utvinning av slike råstoffer ble gjerne utført av små arbeidsenheter og har etterlatt seg et stort antall små produksjonsplasser. Jernvinna er det beste eksemplet på slik desentralisert virksomhet.
2. Ressurser fra spesielle forekomster, særlig geologiske, f.eks. kleberstein.

Det er alltid flere forutsetninger som ligger til grunn for en omfattende utnyttelse. Et godt eksempel på dette er dyrefangst. Villreinjakt kan drives over store områder hele året, men storfangsten er særlig knyttet til spesielt gunstige steder i veiene for de store høstrekkene fra sommer- til vinterbeiter. Storfangsten av villrein og andre hjortedyr krevde et organisert samvirke av mange mennesker og forutsetter en større befolkningstetthet enn jernvinna.

Omfattende virksomheter

Alle omfattende byggearbeider har krevd flere materialtyper som måtte skaffes fra forskjellige steder.

SKIPSBYGGING

Skipsbygging er et godt eksempel på kompleksiteten i en byggevirksomhet, og skipsbyggeren var en av samfunnets fremste spesialister. Hvilke råvarer trengtes for å få et seilklart skip og hvor fantes de? Hensikten er å vise kompleksiteten i organiseringen av et enkelt anvendelsesområde for råvarene.

Treverket er eik og furu i de bevarte skipsfunnene. Det krevde trær av store dimensjoner.

NATURRESSURS		KULTURMINNER			ANDRE OPPLYSNINGER
Type	Utbredelse	Produksjonsplass	Byggverk	Annen bruk	
GEOLOGISKE:					
Kleberstein	Mange, hele landet	Brytningsspor, avfallshauger	Kirker, klostre og profanbygg	Diverse husholdningsvarer	
Andre bergarter	Forskjellige, hele landet	Kjente geologiske lokaliteter	Kirker, klostre og profanbygg		Også morenestein brukt
Spesielle forekomster	Diverse steder	Brytningsspor, avfallshauger		Kvernsteiner, baksteheller	
Myrmalm	Skog og fjell, særlig Østlandet, Trøndelag	Ovner m.m, hustufter, avfallshauger		Båtnagler, konstruksjoner, redskaper	Konstruksjoner: F.eks. dørhengsler
SKOG:					
Tømmer, store dimensjoner	Kyst, lavland		Bygninger tak m.m. inkl. stavkirker, skip		
Fururøtter	Kyst, lavland	Tjæremiler	Skip	Diverse	
Lind, gran mm	Meget vid		Skip	Diverse gårdsdrift	
Bjerk, mm	Skog, fjell	Kullmilegroper		Jernfremstilling, smiing	Meget tallrike
LANDVILT:					
Elg	Skog	Fangstgraver		Diverse	Store og små systemer,
Hjort	Skog, inkl. kyst	Ikke kjent		Diverse	
Pelsdyr	Skog, fjell, kyst	Ikke kjent			Mange forskjellige, mest innland
Sjø:					
Sel, hval	Hele kysten				Hvalross lengst nord. Hellegroper til oljeproduksjon i Nord-Norge
Fisk	Hele kysten, elver, innsjøer				
ANNET:					
Sjøvann					Saltkoking
Egg- og dunvær	Kysten				

Tabell som viser viktige ressurser, utbredelse og bruksområder for ikke-agrarer virksomheter.

Jern til verktøy og klinksaum Ca. 4000 saum i Gokstadskipet.

Seil ble vevd av ull ifølge kildene. Det forutsetter sortering i dekkhår til renning og bunnull til islett. Et seil til Gokstadskipet er beregnet til 80 kvm og er en stor jobb å produsere.

Ull og nauthår til «si», tettingsmaterialet mellom bordene, Ca. 900 meter i Gokstad.

Surringsmateriale så lenge band ble surret til klamper på bordgangene, var granrøtter, vidjer, i Osebergskipet strimler av hvalbarder. I middelalder tre til trenagler, furu eller evt pil.

Tjære som forutsetter tilgang på gamle fururøtter, dvs. skogsdrift i forrige generasjon..

Tauverk: Lindebast i funnene, ikke hamp, men det kan skyldes at hamp råtner lett.

Skinneip av hvalrosshud nevnt i kildene, sannsynligvis ble også andre dyrehuder brukt til reip.

Leidangsbestemmelsene beskriver en del nødvendige materialer (se Christensen 1992 for flere detaljer). Som det vil fremgå finnes de fleste råvarene i kystdistriktene, og

det er bare jernet som måtte skaffes fra utvinningsstedene langt fra kysten. Likevel har det krevd organisering å produsere alt og samle alle råvarer på byggeplassen. Innsamling av store kvanta ull til seil m.m. kan ikke ha vært underlagt tilfeldigheter og må ha forutsatt en organisering av sauehold spesielt for dette.

STEINBRYTING

Stein har vært brukt som byggemateriale langt bakover i tid, men med kirker og andre steinbygninger introduseres en ny teknikk av utenlandske byggmestere. Steinbryting til bygninger var en meget omfattende virksomhet, og dertil kommer produksjonen av husholdningsvarer. I alt ble det bygd ca 300 steinkirker i Norge i middelalderen. 70-80% ble bygd i romansk stil, og flest på 1100-tallet (Ekroll, Stige og Havran 2000: 16-17). Teglstein kom ikke i bruk før i 1230–1240-årene.

Det ble til dels brukt flere bergarter i hver kirke. Stein til murene ble gjerne brutt lokalt, mens kleberstein eller kalkstein som ble brukt til kvadre og dekorerte deler som portaler og vindusomramminger ofte fantes på større avstand. Mange forekomster av steinmateriale som ble brukt i kirkemurene er kjent, men man kjenner ikke spor etter bryting i middelalderen. Det skyldes ikke minst at bruddene har vært benyttet i nyere tid (Storemyr 2015:117–126 og Del 3). Det fins et stort antall kleberforekomster i Norge, og de fleste er blitt utnyttet (Hansen og Storemyr 2017: Fig. 4). Jeg skal ikke gå nærmere inn på kleberbrytningen, men henviser til Hansen & Storemyr (eds) 2017. Boken inneholder flere bidrag av stor interesse for steinbryting for byggeformål. Noen artikler er viktige for husholdningsformål, se nedenfor. Det var vanlig med bryting for begge formål i samme brudd.

Til bindemiddel brukte man kalkmørtel, og kalkbrenning var en omfattende virksomhet som ble drevet mange steder. Bare et par steder har man undersøkt kalkovner fra middelalderen (Storemyr 2015: 231). Til steinbygninger trengtes også trevirke av store dimensjoner til takkonstruksjonen og store mengder spon til takteking.

HUSHOLDNINGSVARER AV STEIN

Steinbryting til husholdningsformål kunne også ha betydelig omfang. Særlig gjaldt det bruddene av bergarter med spesielle egenskaper, som kvernstensbruddene i Gulen (Baug 2015) og bakstehellebruddene i Ølve og Hatlestrand, begge i Vestland fylke (Baug 2015 & 2017: 165–183). Produkter fra slike brudd er funnet over store områder, og baksteheller fra Ølve og Hatlestrand er velkjente fra middelalderlagene i Oslo, Bergen og Trondheim (Baug 2017:177-178). Husholdningskar og baksteheller av kleber har vært produsert mange steder, og gjenstandene har stor spredning både i byene og på landet, inkludert de nord-atlantiske øyene (Baug 2017: 178).

Brynesteinsbruddene i Eidsborg i Tokke, Telemark er nok et eksempel på en virksomhet med meget vid spredning av produktene (Livland 1992). Som helhet er slike dagligvarer av resistente, bevarte materialer, som også innbefatter jern, gode eksempler på at alle husholdninger inngikk i varebytte med andre i til dels kompliserte nettverk, mer omfattende enn man ofte forestiller seg i en selvbergingsøkonomi.

FANGST

Fangst av storvilt, elg og rein har etterlatt mange forskjellige spor i terrenget: fangstgraver, ruseformete anlegg, ledegjerder og fangstbuer med avfallshauger. Utforskningen av fangstbuene på Hardangervidda går tilbake til 1840, og det var Wilhelm F.K. Christie som det året tok initiativet til den første ekspedisjonen over Vidda (Indrelid 2014: kap. 2–3). Store fangstgravsystemer for rein og elg er registrert mange steder, mens tilsvarende anlegg for hjortefangst ikke er påvist (Indrelid 2009: 86). Dateringer av fangstgraver kan være problematiske, og de sikreste dateringene får man fra tufter og avfallshauger og fra gjenstandsmaterialet.

På Dovrefjell er det registrert mer enn 1000 fangstgraver på strekningen Hjelleseter-Hjerkinn (Jordhøy, Støren Binns & Hoem 2005: 45–49). Gravsystemet har sikkert en lang og komplisert historie, men undersøkelsen av flere tufter på Vesle Hjerkinn, nær Gautåsetrene, viser til eldre middelalder som den kanskje viktigste bruksfasen (Weber et al. 2007: kap. 2–3). Inntil tuft 3 lå en stor avfallshaug som ble delvis utgravd (Molaug 2007: 39–43). Av det artsbestemte knokkelmaterialet er reinsdyrbein helt dominerende (Lie og Fredriksen 2007: 147). På Vesle Hjerkinn er det funnet i alt 21 mynter fra 1000–1100-årene (Skaare 2007: 71–75), og andre funngrupper samsvarer i alder med dette, men med en videre tidshorison. Så uvanlige funn som myntene har sammenheng med den viktige ferdselsveien over Dovrefjell.

En annen type fangstanlegg er de ruseformete: lange konvergerende rekker av stolpehull fra ledegjerder som ender i et oppsamlings/ slaktekve. De ble først funnet av zoologen Edvard K.Barth i Rondane- Nord-Gudbrandsdal, som er et hovedområde for slike anlegg (Barth 1977; Indrelid 2009: 67–70). Egil Mikkelsen har undersøkt hustufter og beinhaus på Tøftom i umiddelbar nærhet av oppsamlingskveet på Einsethø, Dovre. C-14 dateringer både av stolperester fra ledegjerdene og fra tuftene og avfallshaugen har gitt 985–1280 som tidsramme for massefangsten (Mikkelsen 1994: 54 og 110–111), og igjen passer det med gjenstandsdateringer. Den lokaliteten som ble kimen til utforskningen av Hardangervidda, er Sumtangen ved Finnsbergvatn i Eidfjord. De siste som har utført undersøkelser der er Anne Karin Hufthammer og Svein Indrelid, og resultatene er fremlagt av Indrelid (2014). C-14 dateringene vist en meget intensiv utnyttelse på 1200-tallet (s.186). Fangsten har nær sammenheng

med navnet Sumtangen – stedet der dyreflokkene krysset vannet og ble fanget på svøm. Det er også funnet en mengde båtnagler som viser at man har fraktet båter til et fisketomt vann ca 1200 m.o.h. (s.191).

Fangst i vann må ha foregått mange steder, det viser ledegjerder ned til vann og fangstbuer med avfallshauger som ligger ved vann, men uten andre typer fangstanlegg i nærheten. Indrelid diskuterer også hvem som stod bak massefangsten på Sumtangen på 1200-tallet, og han konkluderer med at det må ha vært sterke, økonomiske krefter involvert (s.198-204).

Selfangsten er ikke kjent gjennom fysiske spor i terrenget, men særlig gjennom skriftlige kilder og stedsnavn. A.W. Brøgger samlet for ca 100 år siden opplysninger om selfangsten til monografien «Veid og Vær», som aldri ble utgitt. Kapitlet «Vårsel og Vintersel» er trykt i Oldsaksamlingen Årbok 1979: 21-38. Vårsele er fjordselen (steinkobben) som kaster ungene ved midtsommer, og vinterselen er gråsele (haverten) som kaster ungene i oktober-november. Fangst av ungene før de går i vannet var en viktig del av seljakten. De ble slått i hjel eller fanget med andre metoder uten bruk av faste innretninger som har etterlatt seg spor i terrenget. Selen ble også skutt med harpun. Selfangsten ble drevet langs hele Vestlandskysten og i Nord-Norge, og aller lengst nord fanget man også hvalross. Hvalrossstann var middelalderens elfenben og meget verdifullt og nevnes blant de gaver Ottar hadde med til kong Alfred i England. Langs kysten av Vestlandet og Trøndelag er det flere steder registrert grupper av tufter fra sesongbeboede fiskevær, Et lite antall dateringer viser til bruk i yngre jernalder og middelalder (Sognnes 2015: 214–216). Det er foreløpig et åpent spørsmål om de også ble brukt under selfangst. Til gjengjeld er selfangsten godt kjent fra skriftlige kilder. Både Frostatingsloven og Gultingsloven beskytter selværene som privateiendom, og Brøgger gir flere eksempler på sellátrum blant eiendommer omtalt i Diplomatariet (1979: 23–25). Selveide på Røst i Lofoten har tilhørt Sørsum- og Bjarkøygodset, og Aslak Bolts jordebok gir flere opplysninger, bl.a. at erkestolen eide selveide på øya Sild (navnet avledet av sel) ytterst i Hardangerfjorden.

Vi må heller ikke glemme pelsdyrfangsten. Pelsverk har vært regnet som Norges viktigste «eksportartikkel» langt bakover i tid og som en forklaring på bl.a. bronsekar og glass i graver fra romertid og folkevandringstid og på gullfunn. Nå vet vi at flere utmarksnæringer var involvert. Pelsdyrfangsten har vært drevet både i skogs- og fjellområder i mange deler av landet og er vel det erverv som aller mest har vært drevet av små enheter. Pelsdyr er hovedsakelig fanget i stående redskap laget av organiske materialer, og slike feller eller dyrene selv har så å si ikke etterlatt seg direkte spor i det arkeologiske materialet. Det er som å lete etter nåla i høystakken å lete etter f.eks.

steinbygde feller i terrenget, og selv om man kan håpe på slike funn, vil de aldri kunne gjenspeile omfanget av fangsten. Fangsten har gitt mange tilleggsprodukter som kunne omsettes. Her skal bare nevnes gevir av rein og elg som er funnet i store kvanta i byene som råvarer til kammer og andre bruksgjenstander.

JERNVINNE

Jern var et av de viktigste materialene både til direkte bruk f.eks skipsnagler, og til redskaper til nær sagt all annen virksomhet. Det krevdes betydelige kvanta redskaper f.eks. til bryting og tilhugging av stein. Det var stor slitasje på redskapene, og de måtte stadig vedlikeholdes og fornyes av dyktige, spesialiserte smeder. Myrmalm fins over store områder i innlandet, men arkeologiske undersøkelser har vist at jernvinna ble drevet som overskuddsproduksjon i lavfjells- og skogsområder en rekke steder fra Indre Agder i sørvest til Solør og Østerdalen i øst, og dessuten flere steder i Trøndelag. Så langt er det bare funnet spor etter ubetydelig jernproduksjon i Nord-Norge, og det er lite trolig at man vil finne områder med overskuddsproduksjon som kunne dekke landsdelens behov (Jørgensen 2012: 4). Det er usikkert om det i det hele tatt ble drevet småskala jernvinne for eget behov innenfor en selvbergingsøkonomi, men omfanget må ha vært lite.

Jernvinneplassene var gjennomgående små og lå spredt i terrenget. Til gjengjeld var antallet stort. På Møsstrand i Telemark er det registrert opptil 10 lokaliteter innen 1 km², men de dekker et lengre tidsrom enn middelalderen. Det er påvist en stor produksjonsøkning fra slutten av 900-årene, med topp på 1000- og 1100-tallet, og med nedgang på 1200-tallet (Martens 1988, kap. 6). Et felles karakteristisk trekk for middelalderen i alle produksjonsområdene er at det ble bygd hus på jernvinneplassene. Utformingen viser lokale variasjoner, men det er vanlig med en verksteds- og en boligdel. En mulig årsak kan være behov for å forlenge driftssesongen, en annen kan være behov for ekstra arbeidskraft. Arbeidet bestod av flere arbeidsoperasjoner: Oppgraving, tørking og røsting av malmen, bygging/vedlikehold av ovnen, samt produksjon av trekull, før man kunne starte utvinningen. Arbeidet må ha strukket seg over hele den snefrie perioden og var sammenlagt meget arbeidskrevende. Det er gjort beregninger av produksjonsvolum flere steder, bygd på slagghaugenes antall og størrelse og på metallurgiske beregninger av utbytte. Slike beregninger er usikre. Jeg beregnet produksjonsvolumet på Møsstrand i den mest intensive perioden til 10 tonn årlig, men nyere beregninger viser at volumet minst må dobles (Larsen 2009: 106).

Den andre omfattende jernvinneundersøkelsen som skal omtales, ble utført i forbindelse med Forsvarets store øvingsfelt i Gråfjell i Åmot, Hedmark. Rundberget inkluderer også Solør og Elverum i sitt doktorgradsarbeid (Rundberget 2012). Dette

er områder av en helt annen karakter enn Møsstrond. Det er de store barskogsområdene som man lenge visste lite om. Rundberget fant en sjaktovnstype, hedmarkstypen, med et spesielt slaggavtappingssystem som har gjort ovnene mer effektive. Han har beregnet at det fins ca 7000 slike anlegg og 70000 tilhørende kullmilegroper i undersøkelsesområdet. I Gråfjell startet virksomheten rett før AD 1000 og med klart størst produksjonsvolum, 75-80 % av totalen i tidsrommet 1100-1250. Han understreker at beregninger av produksjonsvolum er usikre, men kommer frem til en totalproduksjon for hele området på 130 000 tonn (2012:246, 315). Den ensartete jernvinna som ble påvist i Gråfjell, skiller seg klart fra de øvrige, kjente produksjonsområdene både i teknologi, organisering og ressursbruk. Det gjelder hele det sørlige Hedmark, og han karakteriserer det som protoindustriell virksomhet (2012:292).

ANNEN VIRKSOMHET

Blant andre virksomheter peker saltkoking seg ut som viktig. Det fins mange stedsnavn med salt/sal, men selve produksjonen er vanskelig å etterspore (Loftsgarden 2017:209 – 211).

Avsluttende bemerkninger

KILDEGRUNNLAGET

Som denne korte gjennomgangen har vist, er ikke arkeologiske registreringer og utgravninger de eneste kildene. De omtalte virksomhetene har enten vært drevet over store områder, eller produktene har en så vid distribusjon at de må vurderes i et landsperspektiv. I tillegg kan man gå ut fra at det har vært mye produksjon og vareutveksling innenfor mindre områder. Jordbruksvilkår og ressurstilgang kan endre seg mye over korte distanser, f.eks. fra ytterkysten i vest til de indre fjordene med dal- og fjellområder, eller fra flatbygdene på Østlandet opp gjennom dalene til fangst- og beiteområdene i fjellet. Nyere tids kulturhistorie har mange eksempler på folks evner og tiltak til å utnytte egne ressurser i samspill med andre områder i samme region eller på den andre siden av fjellet. Der er ingen grunn til å tro at forholdene var annerledes i middelalderen. Fremtidige arkeologiske undersøkelser vil utvilsomt gi mye nytt materiale om både kjente og ukjente virksomheter.

ANDRE MATERIELLE KULTURSPOR

Det fins flere typer materielle kulturspor som dokumenterer økonomiske og kulturelle kontakter som nådde langt utenfor sentralområdene. Det gjelder de om-

fattende samlinger av enkeltfunn, bl.a med statuskarakter med en vid utbredelse. Dette materialet er foreløpig lite utnyttet. På samme måte som for eldre perioder vil middelalderfunnene utvilsomt vise at mange funn best kan forklares på bakgrunn av ikke-agrarare virksomheter (Martens 2009). Et godt eksempel fra eldre jernalder er relieffspennen fra Fonnås i Rendalen, en praktspenne av forgyllt bronse fra 500-årene e.Kr. fra et område med svak agrarboetning. Et eksempel fra yngre vikingtid inklusive 1000-tallet er gravene på Langeid i Bygland, Agder (Glørstad & Wenn 2017).

En spesialgruppe blant gjenstandene er de liturgiske. «A main feature concerns the original location of extant Limoges enamels in the Nidaros Church province: the items mainly originate from relatively small churches in the districts. The research on other categories of Norwegian medieval church art corroborates this phenomenon, explicitly the study of altar frontals, censors and baptismal fonts. The surviving exemplars of these church furnishings emerge more frequently in the periphery than in the central places, where they for different reasons were often replaced. Then again, it turns out that many of the seemingly remote churches were not so remote in the Middle Ages, but were quite often situated along established trading routes or at central meeting places, such as thing sites.» (Solhaug utrykt manuskript).

Myntfunn er en annen viktig gjenstandstype. Et lite antall myntskatter er funnet langt fra sentralområdene, f.eks. den fra Troppen, Nore og Uvdal, Viken, med flere hundre norske mynter. Blant de mange mynter funnet under kirkegulvene står Lom stavkirke på toppen med 1685 norske og 28 utenlandske mynter (Gullbekk 2009: Tabell 1, 45–47, Tabell 2, 54).

Bevarte profane bygninger har også relevans. Den dominerende hustypen blant dem er loftet, særlig tallrikt bevart og med vid utbredelse i Telemark og Numedal (Berg 1989–1998). Loftene var statusbygninger med en håndverkskvalitet og med dekorasjoner som viser til profesjonelle byggmestere. De aller fleste er bygd før svartedauden og forutsetter et økonomisk overskudd. De spesialiserte håndverkernes bakgrunn og organisering er også interessant.

SKRIFTLIGE KILDER

Som nevnt ovenfor under selfangsten fins det opplysninger både i lovene og diplomatariet. Jeg skal avstå fra en vurdering av det skriftlige kildematerialet, men studier av eiendomsforhold peker seg ut som viktig. Påfallende mange arkeologiske undersøker har vist at kongen, stormenn og ikke minst kirkelige institusjoner hadde jordegods i områder med stor ikke-agrar produksjon (Rundberget 2012:278, Baug 2015), 22% av erkebispens jordegods i Gudbrandsdalen lå i Lesja og Dovre (Mikkelsen 1994:134–135), og hamarbispen hadde store eierinteresser i Gausdal, med nær 25%

av jordegodset hans i Gudbrandsdalen. Døkkfløyområdet, som hadde en omfattende jernvinne og dessuten rike fangstområder for elg, hørte under Gausdal. I artikkelen om Nidaros' erkesetes økonomi omtaler Dybdahl blant annet skogeiendommer, laksevarp, eggvær og kobbefveide under andre jorddrottslige inntektskilder (2003: 291–294).

NATURVITENSKAPELIGE UNDERSØKELSER

Naturvitenskapelige undersøkelser vil få en økende betydning. Så langt har C-14 dateringer vært essensielle for å tidfeste kulminasjonen for mange virksomheter til høymiddelalderen. Andre analyser med mer eksakte metoder vil gi stadig bedre muligheter f.eks. til å lokalisere opphavsstedet for forskjellige materialtyper brukt i skip og bygninger.

ORGANISERING

All produksjon og omsetning har krevd spesialkunnskaper og organisering, men i varierende grad. Mange av virksomhetene var tids – og arbeidskrevende, og befolkningen i mange deler av landet har deltatt i større eller mindre omfang.

Sammenhengen mellom bosetning og ikke-agrare virksomheter er meget varierende og er grunnleggende i studiet av virksomhetene i et samfunnsperspektiv. Et viktig skille i organiseringen går mellom de som ble drevet av mange små enheter, som jernvinne og pelsdyrfangst, og de som krevde organisering av virksomheten, som massefangst. I første tilfelle var det deltidsspesialister som utførte arbeidet i kombinasjon med gårdsdrift og som nok var tallmessig den største gruppen. I mange tilfelle var det ikke bare et bierverv, men en like viktig del av bosetningsgrunnlaget som gårdsdriften. Jo mer marginalt jordbruket er, jo større er behovet for andre næringer som del av subsistensen, og det kan ikke være tvil om at næringer som jernvinne og fangst har utvidet det samlede bosetningsarealet i landet. Rett nok gjelder det tynt befolkete områder, men sammenlagt store arealer (Stene & Wangen 2017). Det betydelige antall årsverk som har medgått til ikke-agrare virksomheter, reiser også spørsmålet om det har hatt innvirkning på folketallet.

Andre virksomheter krevde samvirke av mange deltakere. Organiseringen av slike kollektive foretak må gjenspeile de sosiale strukturer i bygdene som drev dem og var ledet av bønder med bånd til ledersjiktet på rikspan og den katolske kirken. Produksjon og omsetning av ikke-agrare varer har vært flerleddete og har sammenlagt omfattet store deler av landet, ikke bare områdene og lokalitetene med spesialressurser. F. eks. må bygder med overskudd av korn og bygningstømmer ha vært viktige leverandører til skogs – og fjellbygder og områder langs ytterkysten som ikke

produserte nok slike varer selv. Det er særlig i disse «mellombygdene» middelalderske gårdsbygninger er bevart.

Rundberget har satt opp følgende inndeling for sitt undersøkelsesområde i Solør-Østerdalen:

1. Den ordinære gårdsbosetningen med et større eller mindre grunnlag i agrarbruket.
2. En skogsbosetning hvor beitebruk og utmarksbruk er drevet vekselvis.
3. Storgårder som gjerne er tilknyttet viktige knutepunkter som Nes (Kilde) og Glomstad i Åmot og Alfareimer i Elverum.
4. Til slutt er det høvdinggårder og kongsgårder som høvdingsetet i Grue og kongsgårdene Berg i Stor-Elvdal og Åker i Hamar (2012:311–312, Fig.8.3).

Han trekker også inn Kaupang, (Koppang), det mest kjente markedet i Østerdalen. Arkeologiske resultater viser stor aktivitet på Koppangjordet i middelalderen, og han mener at det er produkter fra utmarka, og da spesielt jernutvinningen som er den direkte foranledningen til at markedsplassen ble plassert der (2012: 278–280). Det er tydelig at makten til mange stormannsslekter/magnater (kanskje de aller fleste) bygde på kontroll med ressurser, både utvinning, transport og handel/eksport. Et godt eksempel er lendmannsslekta på Bratsberg som kontrollerte Skien og dermed utførselen av jern, brynestein og jaktprodukter fra øvre Telemark. Trolig hadde de også kontrollen med transporten og omlastingen på sjøene og elvene i Telemarksvassdraget. Det samme ser vi i Numedal (Kravik), Valdres og i fjordbunnene på Vestlandet, der vi finner de fineste kirkene og middelalderbygningene. Alle disse slektene hadde store økonomiske interesser i utvinning av naturressursene og ferdselsvegene/slepene på Hardangervidda, og bare dette kan forklare rikdommen på gårder som er marginale, jordbruksmessig sett (Ø. Ekrøll, personlig meddelelse).

Loftsgarden har gjort en grundig studie av markedsplasser som i større og mindre grad av sikkerhet var i bruk i middelalderen, De fleste var årlige korttidsmarkeder. De fins både ved vestlandsfjorder, som Kaupanger i Sogn med fast bosetning og Kinsarvik i Hardanger (2017: kap. 5) og i innlandet, f.eks Kaupang i Hol, Viken, og Valle i Agder. Markeds – og stevneplasser i fjellet, som Kyrkjestølen på Filefjell og flere lokaliteter ved navn Hallingskeid, kan ha vært i bruk i middelalderen og tidligere (176–177, tabellene 7-1 og Appendiks A1) Loftsgarden omtaler også salt som en viktig markedsvarer (209–211).

Jeg har i hovedsak avgrenset mitt tema til råvareproduksjon og bare streifet byggevirksomheten, og har ikke gått inn på handelen med f.eks fangstprodukter, inklusive

eventuell eksport, eller forholdet mellom byer og land. Man må heller ikke glemme de kulturelle aspekter ved økonomi og kommunikasjoner. Ser man på disse virksomhetene under ett, er det ikke tvil om at de utgjør en betydelig andel av middelalderens samlede økonomi. I arbeidet med denne artikkelen har spørsmålene ynglet og kompleksiteten i spillet mellom virksomheter og samfunn blitt stadig mer åpenbar. Middelalderens samfunn har gjerne vært fremstilt som dominert av selvbergingsøkonomien, senest i Ornings oversikt over høymiddelalderen fra 2020. Han omtaler ingen av de virksomheter som er tema for denne artikkelen. Var norsk økonomi i høymiddelalderen en selvbergingsøkonomi? Det er i det minste en sannhet med store modifikasjoner. Det er nødvendig med en diskusjon av begrepet selvbergning som ledd i utforskningen av økonomiske problemer i vid forstand..

På det nåværende stadium i forskningen er det ikke grunnlag for kvantifiseringer utover det som gjelder spesialforekomster eller virksomhetsområder, og selv slike kvantifiseringer bygger alltid på usikre elementer. Det er et stort behov for omfattende tverrfaglig forskning med basis i et variert og bredt kildemateriale. Fremtidige arkeologiske undersøkelser vil utvilsomt gi mye nytt materiale om både kjente og ukjente virksomheter og åpne for nye problemstillinger, og skriftlige kilder rommer utvilsomt mye utnyttet informasjon. Naturvitenskapelige analyser, også med nye metoder, vil bli viktige. Norsk middelalderhistorie har mye å vinne på at de ikke-agrare virksomhetene blir en integrert del av forskningen og diskusjonene om mange aspekter ved middelalderens samfunn. Flere og mer presise dateringer vil gi grunnlag for å forstå utviklingen både gjennom oppgangs – og -nedgangstider. Det er duket for mange og varierte forskningsprosjekter.

Takk

Mange takk til Arne Emil Christensen, Øystein Ekroll, Bernt Rundberget og Mona Solhaug for god hjelp med verdifull informasjon og litteraturopplysninger.

Bibliografi

- BARTH, E. K. 1977. «Anlegg for massefangst av villrein i Rondaneområdet». *Norsk Skogbruksmuseums Årbok, Nr. 8 1976–77*, 9–74.
- BAUG, I. 2015. *Quarrying in Western Norway. An archaeological study of production and distribution in the Viking Period and Middle Ages*. Oxford: Archaeopress Archaeology.
- . 2017: «Bakestones - Production and Trade in the Middle Ages». I G. Hansen & Per Storemyr (red), *Soapstone in the North. Quarries, Products and People*. Bergen: University of Bergen.

- BERG, A. 1989–1998. *Norske tømmerhus frå mellomalderen*. 6 bind. Norske minnesmerker. Landbruksforlaget.
- BRØGGER, A. W. 1979. «Vårsel og Vintersel». *Universitetets Oldsaksamling Årbok 1979*, 21–38. Oslo.
- CHRISTENSEN, A. E. 1992. «Skipet». I *Osebergdronningens grav. Vår nasjonalskatt i nytt lys*, 138–153. Oslo: Schibsted.
- DYBDAHL, A. 2003. «Nidaros erkesetes økonomi». I S. Imsen (red), *Ecclesia Nidarosiensis 1153-1537. Søkelys på Nidaroskirkens og Nidarosprovinsens historie*, 279–319. Trondheim: NTNU.
- EKKOLL, Ø., M. STIGE & J. HAVRAN. 2000. *Kirker i Norge, 1: Middelalder i stein*. Oslo: Arfo.
- GLØRSTAD, Z. & C. C. WENN. 2017. «A view from the valley. Langeid in Setesdal, South Norway – a Viking-Age trade station along a mercantile highway». I Z. Glørstad. & K. Loftsgarden (red.), *Viking Age Transformations. Trade, Craft and resources in Western Scandinavia*. London and New York: Routledge.
- GULLBEKK, S. H. 2009. *Pengevesenets fremvekst og fall i Norge i middelalderen*. Københavns Universitet. København: Museum Tusulanum.
- . 2019. «Ressurskrise og borgerkrig. Et mynt- og pengehistorisk perspektiv». *Collegium Medievale* 32.2, 193–216..
- HANSEN, G. & P. STOREMYR (red.). 2017. *Soapstone in the North. Quarries Products and People*. University of Bergen Archaeological Series 9. Bergen: Universitetet i Bergen.
- INDRELID, S. 2009. *Arkeologiske undersøkelser i vassdrag. Faglig program for Sør-Norge*. Oslo: Riksantikvaren.
- . 2014. *Oppdagelser på Hardangervidda*. Nord 4. Kvinnherad.
- JORDHØY, P., K. BINNS & S.A. HOEM. 2005. *Gammel jakt- og fangstkultur som indikatorer for eldre tiders jaktorganisering, ressurspolitikk og trekkemønster hos rein i Dovretraktene*. NINA-Rapport 19. Trondheim.
- JØRGENSEN, R. 2012. «The Social and Material Context of the Iron Age Blacksmith in North Norway». *Acta Borealia* 29.1: 1–34.
- LARSEN, J. H. 2009. *Jernvinneundersøkelser. Faglig program, Bind 2*. Varia 78. Oslo: Kulturhistorisk museum, Fornminne.
- LIE, R. W. & T. FREDRIKSEN. 2007. «Beinmaterialet fra Vesle Hjerkin – en middelalderlokalitet i høyfjellet». I B. Weber et. al., *Vesle Hjerkin – Kongens gård og sælehus*. Norske Oldfunn XXI. Oslo.
- LIVLAND, H. G. 1992. *Eidsborgbryner, eksportvare i Telemark fra vikingtid til våre dager*. Eidsborg: Lårdal bygdemuseum.

- LOFTSGARDEN, K. 2017. *Markeds plassar omkring Hardangervidda, ein arkeologisk og historisk analyse av innlandets økonomi og nettverk i vikingtid og mellomalder*. Bergen: Universitetet i Bergen.
- MARTENS, I. 1988. *Jernvinna på Møsstrand i Telemark. En studie i teknikk, bosetning og økonomi*. Norske Oldfunn XIII. Oslo.
- . 2009. «Vågå og Tinn, to bygder med mange praktsverd fra vikingtid». *Viking* 72: 183–196.
- MIKKELSEN, E. 1994. *Fangstprodukter i vikingtidens og middelalderens økonomi. Organisering av massefangst av villrein i Dovre*. Universitetets Oldsaksamlings Skrifter, Ny rekke 18. Oslo: Universitetet i Oslo.
- MOLAUG, P. 2007. «Avfallsdyngen ved tuft 3». I B. Weber et al., *Vesle Hjerkinna – Kongens gård og sælehus*. Norske Oldfunn XXI. Oslo.
- ORNING, H. J. 2020. *En kort introduksjon til Norge i høymiddelalderen*. Oslo: Cappelen Damm Akademisk.
- PEDERSEN, B. A. 2019. «Konflikter i middelalderens Norden. En introduksjon». *Collegium Medievale*, 32.2: 5–10.
- RUNDBERGET, B. 2012. *Jernets dunkle dimensjon. Jernvinna i sørlige Hedmark. Sentral økonomisk faktor og premisser for samfunnsutvikling c. AD 700–1300*. Det humanistiske fakultet. Oslo: Universitetet i Oslo.
- SKAARE, K. 2007. «Myntfunnene på Vesle Hjerkinna». I B. Weber et al., *Vesle Hjerkinna – Kongens gård og sælehus*. Norske Oldfunn XXI. Oslo.
- SOLHAUG, M. *Enamels of Limoges in Norway*. Upublisert manus.
- STOREMYR, P. 2015. *Nidarosdomens grunnfjell. I steinbrytneres fotspor fra Det gamle Egypt til Europas nordligste katedral*. Trondheim: Nidaros Domkirkes Restaureringsarbeiders forlag.
- SOGNNES, K. 2015. «Glimt fra kystens kulturlandskap i Trøndelag». *Heimen* 52.3: 205–217.
- STENE, K. & V. WANGEN. 2017. «The Uplands: the deepest forests and the highest mountains – resource exploitation and landscape management in the Viking and early Middle Ages in Southern Norway». I Z. Glørstad & K. Loftsgarden (red.), *Viking Age Transformations. Trade, Craft and Resources in Western Scandinavia*. London and New York: Routledge.
- WEBER, B. et al. 2007. *Vesle Hjerkinna – Kongens gård og sælehus*. Norske Oldfunn XXI. Oslo.

Irmelin Martens, professor emerita, Kulturhistorisk museum, Universitetet i Oslo.
E-mail: irmelin.martens@outlook.com

Nidarosnettverket

STEINAR IMSEN

This article is about the relationship between the metropolitan see of Nidaros (Trondheim) and the insular bishoprics Hólar and Skálholt in Iceland, Greenland, the Orkneys, the Faroes, and Sodor. The underlying question is how archbishops located at the northern fringes of Latin Christendom for centuries were able to uphold metropolitan authority over these distant dioceses. By means of the network-metaphor the author will highlight the bonds which tied the suffragan bishops overseas to the church-leadership in Norway. What bonds are we talking about, and how strong were they? Did relations between the metropolitan see and the subordinated bishoprics vary, and how far did relationships within the Nidaros province change from the beginning in the middle of the twelfth century to the end in the early 1500s? And finally, how did the changes affect the Nidaros Church?

Fra 1152 eller 1153 (årstallet er omdiskutert) var Nidaros metropol for en kirkeprovins som strakte seg fra Irskesjøen og Grønland til Kola-halvøya og Götaelven. På papiret var Nidarosprovinsen intakt til 1472, da bispedømmene Orknøyene (inklusive Shetland) og Suderøyene (Hebridene) ble overført til det nystiftede erkebispetet i St. Andrews. De ble dermed en del av den skotske kirke.¹ Provinsen var delt i to, en fastlandsdel (Norge) og et knippe på seks oversjøiske bispeseter. Det dreier seg om de to islandske bispedømmene Skálholt og Hólar, Færøyene med bispesete på Kir-

¹ Bispedømmet Sodor (Man og Suderøyene), som ble opprettet i 1134, og som siden 1152/53 hadde tilhørt Nidaroskirken, ble delt i to etter det kirkelige skismaet i 1378. Suderøyene, oftest bare omtalt som Øyene (the Isles), ble et bispedømme for seg (*ecclesia Sodorensis alias Insularum*, også kalt *ecclesia Sodorensis in Scotia*), så også Man (*ecclesia Sodorensis in insula Man*). Mens Hebridene fulgte Skottland og valgte paven i Avignon, fulgte Man England og valgte paven i Roma. På 1400-tallet lå bispedømmet på Øyene tidvis direkte under pavestolen før det ble overført til St. Andrews. Biskopene på Man har etter midten av 1400-tallet i perioder forholdt seg til erkebispetet i York. Følgerev er regelmessig blitt sendt fra Kurien til den engelske kongen ved utnevnelse av ny biskop. Man-bispedømmet endte til slutt under Canterbury. Det må legges til at det ikke eksisterte noe skotsk erkebispete før 1472, og at de skotske bispedømmene siden 1189 (eller 1192) var direkte underlagt pavens jurisdiksjon med status som *filia specialis*. I 1492 ble også Glasgow erkebispete.

kjubøur, Grønland med sete på Gardar, Orknøyene med sete i Kirkwall og Sodor (Man og Suderøyene) med sete på Peel.

Litteraturen om erkebispesetet i Nidaros og den norske middelalderkirken er stor og lar seg vanskelig sammenfatte på noen få linjer.² Men det fins noen topper. I 1800-tallets historiografi rager Rudolf Keyzers pionerarbeid *Den norske Kirkes Historie under Katholicismen høyt* (Keyser 1856–58). Det er et solid empirisk arbeid skrevet av en nasjonalsinnet mann med luthersk skepsis til en kirke som utfordret statens maktmonopol. Den geografiske rammen om Keyzers verk er primært Norge, og forholdet mellom kongemakt og kirkemakt er altså hovedtemaet. Nesten like høyt rager Anton Christian Bang, som både var professor i teologi, kirkestatsråd og biskop i Christiania. Også han var overbevist lutheraner og har tegnet et dystert bilde av kirkelivet i Norge i seinmiddelalderen, men med sin oversiktbok *Udsigt over den norske Kirkes Historie under Katholicismen*, gir han et langt mer nyansert bilde av middelalderens norske kirke enn samtidige og tidligere kolleger (Bang 1897). I den forstand er Bang en overgangsskikkelse til neste generasjon kirkehistorikere.

Den andre toppen, som kan sies å oppsummere forskningen etter århundreskiftet, er boka som ble skrevet til 800-års jubileet for opprettelsen av erkebispesetet i Nidaros, *Nidaros erkebispestol og bispesete 1153-1953*. Den utkom i 1955 under redaksjon av biskop Arne Fjellbu. Det er et flerforfatterverk preget av forskjellige forfatterstemmer. Hovedfokus er fortsatt Norge, men enkelte bidrag rommer også glimt av den kirkelige utvikling ute i den norrøne diasporaen. Særlig gjelder det Arne Odd Johnsens framstilling av tida fram til 1252. Det viktigste nye i dette verket er holdningen til den katolske tid og middelalderkirken, som er atskillig mer positiv enn hos Keyser og 1800-tallshistorikerne. 1930-årene, med tusenårsjubileet for slaget på Stiklestad og Olav Haraldssons helgenforklaring, nasjonens evige konge, førte til økende forståelse og sympati for vår katolske fortid. En viktig premissleverandør for holdningsskiftet var kirkehistorikeren Oluf Kolsrud, som har etterlatt seg et betydelig kirkehistorisk korpus. Mitt bidrag her hadde vanskelig latt seg skrive uten hans register over kildene til Nidaroskirkens biskoper (Kolsrud 1913).

Ved det tilstundende 850-års jubileet for opprettelsen av erkebispesetet i Nidaros tok jeg initiativ til å få skrevet ei ny jubileumbok, som jeg også fikk det redaksjonelle ansvaret for, *Ecclesia Nidrosiensis 1153-1537: Søkelys på Nidaroskirkens og Nidarosprovinsens historie*. Den utkom i 2003, og er liksom boka fra 1955 et flerforfatterverk. Men til forskjell fra Keyzers og Fjellbus bøker, som gir en kronologisk framstilling av kirkehistorien, er den tematisk og konsentrert om Nidaroskirkens organisasjon

² For en grundigere gjennomgang av den kirkehistoriske historiografien fram til årtusenskiftet, se Steinar Imsen, *Historien om historien*, i Imsen 2003: 23–34.

og samfunnsmakt, samt kirkens materielle basis og kulturelle betydning. Dessuten rommer boka egne kapitler om de norrøne og britisk-norrøne suffraganbispedømmene. Bruken av navnet Nidaroskirken i stedet for Den norske kirke, som har vært det vanlige, skulle signalisere en dreining fra det norske og nasjonale mot de felleskirkelige sidene ved erkebispedømme og kirkeprovins. Nidaroskirken (*Ecclesia Nidrosiensis*) og Nidarosprovinsen (*Provincia Nidrosiensis*) var dessuten kirkens offisielle navn.³

Stafetten fra 2003 ble noen år seinere brakt videre i forbindelse med et internasjonalt prosjekt om det norske kongedømmets forhold til de såkalte skattlandene ca. 1260-1450, populært kalt *Norgesveldet*. Kongens skattland svarte til Nidaroskirkens oversjøiske bispedømmer. I boka '*Ecclesia Nidrosiensis' and 'Noregs veldi'*', som ble publisert som bind 3 i serien *Norgesveldet Occasional papers*, ble spørsmålet om Nidaroskirkens betydning for politikk og statsdannelse tatt opp til drøfting, både i et norsk, norrønt, nordisk og britisk perspektiv, og i prosjektets sluttbok, *Rex Insularum*, gir Eldbjørg Haug en omfattende redegjørelse for kirkens plass i den norske kongens vidstrakte rike (Imsen 2012; Haug 2014).

Disse tre bøkene danner fundament for framstillingen her. Men spørsmålet om hva som bandt biskopene hinsides havet til kirkeledelsen i Nidaros gjennom hundrevis av år, er ikke gjenstand for systematisk behandling i noen av de nevnte arbeidene. Jeg har derfor lenge følt trang til å flytte fokus tettere inn på forholdet mellom kirkeledelsen i Nidaros og de oversjøiske bispedømmene. En anledning bød seg da jeg ble bedt om å innlede om Nidarosprovinsen på konferansen «Bishops' Identities, Careers, and Networks in Medieval Europe» ved Universitetet i Aberdeen i mai 2017. Foredraget fra Aberdeenkonferansen er nylig blitt publisert, og danner en slags opptakt til artikkelen her (Thomas 2021).

Spørsmålet om nidarosmetropolittens forhold til de oversjøiske suffraganene er omfattende, og svarene må nødvendigvis bli tentative. Ved hjelp av nettverk-metaforen vil jeg likevel forsøke å anskueliggjøre de båndene som knyttet sammen sentrum og periferi i Nidarosprovinsen. Det vil gjelde både de langsgående båndene, renningene i Nidarosveven, kan vi si, som fulgte den hierarkiske strukturen i kirken, og de båndene som gikk på tvers, og som var betinget av lokale, sosiale og profesjonelle forhold. Det innebærer at vi må ha et åpent blikk for samspillet mellom sentrifugale og sentripetale krefter i Nidaroskirkens historie.

³ Se eksempelvis pave Celestins privilegiebrev 1194 (NMD s. 67f.) og fredstraktaten mellom Magnus Håkonsson og Alexander III, Perth 1266 (NMD s. 113).

De formelle båndene: ansettelsesprosessen

ORDINASJONEN

Kontroll med ansettelsen av biskoper i de oversjøiske bispedømmene var avgjørende for hvor vidt erkebiskopen kunne fungere som leder i Nidaroskirkens utkanter. Ettersom de oversjøiske bispestolene var rotfestet i lokale maktstrukturer og sosiale tradisjoner, måtte det bli et langsiktig mål. I første omgang gjaldt det derfor å sikre erkebiskopens suverene rett til å ordinere suffraganbiskoper. Det var ved vigselen at den utvalgte biskopen kom i besittelse av alle de biskoppelige fullmaktene. Ved vigselen ble den utvalgte biskopen også innlemmet i den apostoliske suksesjon og innplassert i den hierarkiske kommandolinjen.

Fram til 1152/53 hadde Skandinavia samt de norrøne bispedømmene i Atlanterhavet ligget under erkebispesetet i Lund (siden 1103), og før det under Hamburg-Bremen. Med de britisk-norrøne bispedømmene forholdt det seg noe annerledes. Også Orknøyene hadde opprinnelig hørt til erkebispedømmet Hamburg-Bremen, men var siden 1070-årene underlagt erkebiskopene i York, som ikke ville avstå retten til å ordinere biskoper på Orknøyene til erkebiskopen i Lund. Biskop Vilhelm (I), med tilnavnet den gamle (1112-68), var trolig den første orknøybiskopen som ble ordinert av erkebiskopen i Lund, selv om erkebiskopen i York to år seinere utnevnte en konkurrerende orknøybiskop (Rudolf), som aldri kom seg over til Orknøyene, og dermed heller ikke kom i besittelse av bispestolen, selv om han var godkjent av paven.⁴ Overgangen fra Lund til Nidaros kom derimot til å gå glatt. Alle de nye biskopene i Skálholt, Hólar, Kirkwall, Kirkjubøur og Gardar etter 1152/53 og fram til slutten av 1300-tallet er med få unntak blitt vigslet av erkebiskopen i Nidaros.

Etter 1394, da erkebiskop Vinald ordinerte Vilkin Henriksson, skulle det drøye nesten sytti år før nidarosbiskopen igjen vigslet en biskop til Skálholt.⁵ Det må legges til at Vilkin var providert av paven, og at Vilkins forgjenger, dansken Michael Magnussen, både var blitt providert av paven og ordinert i Roma i 1382/83 (Kolsrud 1913: 266). Tilsvarende skjedde i Hólar, som i 1391 fikk en biskop postulert av paven og vigslet ved Kurien. Først i 1440 fikk Hólar atter en biskop vigslet av erkebiskopen i Nidaros.

Med Færøyene var det likedan. Det er noe uvisst når den første pavelige ordinasjon av en biskop til Kirkjubøur fant sted. Det kan ha skjedd allerede i 1359, da Arne

⁴ Kolsrud 1913: 293–297. At Vilhelm den gamle skal ha blitt biskop allerede i 1102, som enkelte har ment, er usannsynlig og beror trolig på en feilskrift.

⁵ Det skjedde i 1463, da erkebiskop Olav Trondsson vigslet den tidligere nidaroskanniken Jon Krabbe (Kolsrud 1913: 207).

Svæla ble providert til bispestillingen av pave Innocens VI, eller i 1381, da etterfølgeren Richard ble providert. Det er i det hele tatt mange uklarheter med hensyn til bispetilsettingene på Færøyene ved slutten av århundret.⁶ Uansett er alle biskopene på Færøyene blitt tilsatt ved pavelig provisjon og med pavelig vigsel fram til midten av 1400-tallet. Biskop Hemming, som var svensk, kan ha blitt ordinert av Aslak Bolt allerede i 1442. Sikkert er det at etterfølgeren hans, Jens, som var dansk, ble vigslet av erkebiskop Henrik Kalteisen i Nidaros i 1453 (Kolsrud 1913: 292).

Mange av de paveutnevnte biskopene til Island og Færøyene ble rekruttert utenfor Nidaroskirken. Utnevnelsene kan forklares ut fra den politiske situasjonen i første halvdel av 1400-tallet. Nidarosprovinnsen var nå rammet inn av det nordiske treriksfelleskapet, der kongemakten fram til 1430-årene hadde ambisjoner om å omdanne felleskapet til en nordisk føderasjon, samt innføre arvelig tronfølge etter mønster av Norge. Kirkepolitikken spilte en viktig rolle i disse bestrebelsene (Haug 1996). Men også økonomiske og strategiske interesser til makthavere utenfor Norden kan ha spilt inn. Eksempelvis kan de engelske biskopene på Island sies å spille den økende engelsk innflytelsen i landet og i de nordlige farvannene. Perioden kalles da også «den engelske tidsalderen» av islandske historikere. Likeledes kan vi avlese økt tysk, eller skal vi heller si hanseatisk, innflytelse på Færøyene, i en periode da det bergenske stapelmonopolet på skattlandene var under press. Dertil kommer pavemaktens sentraliseringsbestrebelse, som alt før 1350 hadde begynt å gjøre seg gjeldende i Norden. Bildet blir ytterligere komplisert av det kirkelige skismaet 1378-1417, med én pave i Avignon og én i Roma. Men i det store og hele har erkebiskopene i Nidaros tatt tilbake retten til å vigsle biskoper til Island og Færøyene etter 1450.

Hva Grønland angår, er bispeordinasjonene etter 1400 av mindre interesse, ettersom ingen gjorde tjeneste ved bispesetet på Gardar seinere i middelalderen, kanskje med unntak av Anders, som ifølge Oluf Kolsrud kan ha blitt sendt til Grønland av erkebiskop Eskil i 1406. Han har i så fall vært den siste residerende biskop på Gardar (Kolsrud 1913: 266–269, 275–280, 290–292, 294). Men mest sannsynlig var biskop Alv, som døde i 1378, den siste residerende biskop på Grønland (Arneborg 2005: 250, 256).

Når det gjelder Orknøyene, har knapt noen nidarosbiskop vigslet biskoper til Kirkwall etter 1384, da Johannes fra Fetlar på Shetland ble providert og vigslet ved Kurien etter at paven hadde forkastet domkapitlets valg. Men ettersom Johannes hadde vært kapitlets kandidat, var utnevnelsen mest å betrakte som en prinsipiell

⁶ Haug 1996: 248ff. Haug utelukker imidlertid ikke at Richard kan ha blitt valgt av domkapitlet i Nidaros, og at han hadde vært kannik i Bergen, og hun legger til at «it is evident that the chapter of Nidaros and Archbishop Vinald Henriksson (1387–1402) took responsibility of the church of the Faeroese during the first years of the Great Schism» (Haug 2014: 125).

understreking av pavens myndighet. Alle de følgende biskopene til Orknøyene, med unntak for dem som kongen av Skottland forsøkte å presse inn på bispestolen i Kirkwall ved hjelp av paven i Avignon, er blitt providert av paven i Roma og vigslet ved Kurien. Og som i 1384, er det som oftest en av kapitlets egne medlemmer som er blitt utnevnt. Men det er blitt sendt følgebrev til erkebiskopen i Nidaros, og biskopene har avlagt troskapsed til kongen (Kolsrud 1913: 301–303).

Det største problemet var bispedømmet Sodor. Det felles bispedømme for Man og Suderøyene var ganske nytt, da det i 1152/53 ble en del av Nidarosprovinsen. Det var mankongen Olav Gudrødsson, med tilnavnet Bitling, som i 1134 tok initiativ til å opprette et bispedømme som skulle omfatte hele hans kongerike. For å oppnå det, søkte han støtte fra Furness kloster i Cumbria og erkebiskopen i York. Olav innvilget Furness-klosteret «evig rett» til å velge biskoper til Sodor, et privilegium som ikke alltid ble respektert, selv om det seinere skulle bli bekreftet (Beuermann 2007: 44ff, se også L. Hamre 2003: 208; Kolsrud 1913: 332). Dessuten ba han abbed Ivo på Furness om å danne et datterkloster på Man, og han donerte jord til den nye klosterstiftelsen som ble anlagt på Rushen, sør på øya (Broderick 2004: f. 35v). Furness hørte opprinnelig til Savignac-ordenen, men etter 1147 sluttet munkene både der og på Rushen seg til cistercienserne. Cumbria var forresten et landskap preget av norrøn innvandring og kultur (Sveeas Andersen 2006).

Det nære forholdet mellom Peel og Furness kom til å vedvare også etter Soders formelle overgang til Nidaros. Erkebiskopene i York fortsatte å ordinere biskoper til Sodor til ut på 1200-tallet. Riktignok ble det vigslet en nordmann til Peel allerede i 1152/53. Han het Ragnvald, og ble ordinert av kardinal Nikolas Brekespeare under det møtet som vedtok å opprette et eget erkebispesete i Nidaros. Etter at møtet var slutt reiste Ragnvald til Man sammen med Olav Bitlings sønn Gudrød, som var kommet til Norge i 1152, trolig for å søke politisk støtte i Norge. Om han også hadde planer om å knytte Sodor til den nye Nidaroskirken før han kom til landet, er uvisst, men sannsynlig. Trolig har både Gudrød og Olav, som i 1153 ble drept av sine nevøer, ønsket en tilknytning til den nye Nidaroskirken for å motvirke Dublins politiske dominans. Dublin hadde i 1152 fått status som erkebispesete (Beuermann 2002: 216–223). Under oppholdet i Norge sverget Gudrød også troskaps ed til Inge Haraldsson Krokrygg (Broderick 2004: f. 36r, jf. Beuermann 2002: 203–204).

Ragnvald skulle bli et unntak. Ingen nordmann kom seinere til å bekle bispestolen på Peel. Hvor lenge erkebiskopene i York fortsatte å vigsle biskoper til Peel, er uklart. Ifølge Kolsrud overtok biskopen i Nidaros i 1210, noe Alex Woolf stiller seg tvilende til. Erkebiskopen i York fortsatte nemlig å spille en rolle ved bispeskiftene fram til ca. 1220. Sikkert er det at biskop Simon ble vigslet i Bergen av erkebiskopen i Nidaros

høsten 1226 (Woolf 2003: 177–178). De skotske kongene, som ved freden i Perth (1266) forbeholdt seg patronatsretten til bispesetet på Peel, sendte – i samsvar med fredstraktaten – sine bispekandidater til vigsling hos erkebiskopen i Norge. Det skjedde eksempelvis i 1276, da Marcus fra Galloway ble vigslet av nidarosbiskopen i Tønsberg. Den siste sodorbiskop som ble vigslet i Norge var trolig Bernard, som etter valget i 1328 reiste til Norge for å bli ordinert. Han skal ha vært Skottlands kansler. I *Mankrøniken* hevdes det at alle Bernards forgjengere ble vigslet av metropolitten i Nidaros, noe som altså ikke er lar seg forlike med annen og bedre dokumentasjon (Broderick 2004: f. 51v).

Bernards etterfølger ble providert til biskop i Sodor av paven, men det ble sendt følgebrev til erkebiskopen i Nidaros. Dette ble heretter det vanlige (Kolsrud 1913: 321–332). Når så sodorbiskopen i 1349 fikk pavens tillatelse til å slippe den pålagte reisen til erkesetet i Nidaros én gang i løpet av sin embetstid, ble forbindelsen mellom Nidaros og Peel hengende i en tynn tråd (Thomas 2012). Bispedømmet Sodor ble som nevnt delt i to etter 1378 (Munro & Munro 1986: lv). Man ble et bispedømme for seg. Som en kuriositet kan det nevnes at så seint som i 1513 ble det ved utnevnelsen av Hugh Robertson til biskop av Man utferdiget følgebrev fra pavestolen både til kong Henrik VIII av England og til erkebiskopen i Nidaros (Kolsrud 1913: 338–339). Perioden fra ca. 1220 til ca. 1350 kan karakteriseres som parentes i Man og Suderøyenes kirkehistorie.

Selv om ordinasjonsretten i prinsippet ble sikret for erkebiskopen i Nidaros i de to hundreårene etter opprettelsen av erkebispesetet, innebar ikke det at han sto fritt til å styre de oversjøiske bispedømmene. Makt og myndighet var ikke nødvendigvis sammenfallende størrelser. Kandidatspørsmålet og bispevalget var det kritiske leddet i den prosessen som førte fram til ordinasjonen.

VALGET OG KONFIRMASJONEN

Orknøyene

Orknøykirken hadde siden midten av 1000-tallet vært orknøyjarlens kirke, og biskopen jarlens mann (Sveas Andersen 1989: 5–9). Fram til 1137 holdt han også til på Birsey sammen med jarlen. Da flyttet biskopen inn til Kirkwall, hvor Ragnvald jarl hadde startet arbeidet med å bygge sin egen katedral, som ble dedisert til Magnus Erlendsson jarl, Ragnvalds søstersønn. Han var blitt drept i 1112 (eller 1115) og ble regnet som martyr og helgenkåret (Haki Antonsson 2007; Crawford 2012). St. Magnus ble jarledømmets skytshelgen liksom St. Olav var blitt det norske kongedømmets vernehelgen.

Selv om Vilhelm I, kalt den gamle, kan ha blitt utpekt av kong Sigurd Magnusson Jorsalfar (1112), var han først og fremst jarlens mann. Etterfølgerne, Vilhelm II (1168-88) og Bjarne Kolbeinsson Skald (1188-1223), ble i alle fall utpekt av jarlen og dernest ordinert av erkebiskopen i Nidaros. Bjarne Skald står i en særstilling ettersom han hørte til den indre kretsen av høvdingene rundt jarlen, de såkalte *gødingene*. Bjarne kom til å spille viktige politiske roller i jarlens tjeneste, først i 1195 under Harald Maddadsons forhandlinger med kong Sverre, som endte med at Shetland gikk tapt og Orknøyene kom under sterkere kongelig kontroll, og deretter i 1210 da Haralds sønner måtte gå kanossagang til kong Inge Bårdsson etter å ha mislyktes med å ta tilbake det som var gått tapt i 1195. Bjarne var også til stede i Bergen sommeren 1218 da Inga fra Varteig bar jernbyrd for å bevise at Håkon Håkonsson var sønn av Håkon Sverreson, og endelig deltok han på riksmøtet i Bergen i 1223. Biskop Sørkve på Færøyene var også til stede på møtet i 1223 (Hødnebo 1979: 57, 91). Bjarne døde under det siste oppholdet i Norge.

Den neste biskopen, Jofrey (1224-46), var opprinnelig prost i Tønsberg, og ble utpekt til biskop i Kirkwall av kong Håkon Håkonsson, for så å bli vigslet av erkebiskopen. At den norske kongen nå tok seg retten til å utpeke Bjarne Skalds etterfølger, vitner om at kongemakten hadde styrket grepet om jarledømmet på Orknøyene. Etter Jofrey ble en av øyenes egne geistlige biskop i Kirkwall. Henrik (1248) var kannik ved det nyopprettede domkapitlet i Kirkwall, og ble valgt av sine medkanniker. Valget var i samsvar med kanonisk rett. Om etterfølgeren Peters vei til bispestolen, vet vi ikke mye. Men han nevnes både i islandske annaler og i Árni Þorlákssons saga og var trolig orknøying. Peter døde i 1284. Når det gjelder hans etterfølger, Dolgfinn, antar Oluf Kolsrud at han ble valgt av biskop av Andres i Oslo i 1286. Det er neppe rett. Derimot har biskop Andres trolig ordinert Dolgfinn fordi erkebispesetet i Nidaros var ledig etter Jon Raudes død i 1282 (Imsen 2018: 199, jf. Kolsrud 1913: 298-299). I det hele tatt var den kirkelige situasjonen i Norge ugrei helt fram til 1288, da hamarbiskopen Jørund ble erkebiskop.

Etter 1232 kom det et nytt og skotsk jarledynasti i den norrøne delen av jarledømmet på Orknøyene. Orknøyjarlens rike besto av en skotsk del, Katanes (Caithness), riktignok med en norrøn befolkning, som jarlene holdt som len under den skotske krone, og en norsk, Orknøyene, som lå under kongelig norsk overhøyhet. Shetland hadde også vært en del av de norrøne jarlens rike, men var som nevnt blitt konfiskert av kong Sverre i 1195. Shetland fortsatte imidlertid som en del av bispedømmet på Orknøyene. De nye jarlene av huset Angus oppholdt seg stort sett på det skotske fastlandet.

Trolig var det huset Angus tilknytning til Caithness, som banet vei for dynastiskiftet etter de norrøne jarlene også på Orknøyene (Crawford 2013: 279, 281). Dynastiskiftet innebar dessuten et systemskifte, da jarledømmet på Orknøyene, som hadde

vært et samjarledømme, nå ble et enejarledømme. Ordningen med flere jarler samtidig fortsatte på Caithness, som skulle komme til å gjennomgå en fragmenteringsprosess, samtidig som det skotske kongedømmet festet grepet om den nordligste delen av fastlandet. Caithness lå heller ikke under bispestolen i Kirkwall, og katanesningenes motstand mot den skotske biskopen i denne sørligste delen av jarlenes rike skulle ytterligere bidra til å bane veien for kongelig skotsk maktovertakelse.

Parallelt med dynastiskiftet, styrket også de norske kongene sin maktstilling på Orknøyene, som etter hvert fikk både norsk lov, norsk tingordning og egen lagmann. På forhånd var det kongelige hirdmenn på øyene. I økende grad har orknøyingene blitt trukket inn i lokalt styre og stell, og ved slutten av århundret framtrer Orknøyene som det vi kan kalle en landskommune. Dette har også gitt et frirom til domkapitlet og den lokale geistligheten, som i økende grad ble rekruttert blant innvandrede skotter. Innvandringen har ikke ført til noen umiddelbar skottifisering av orknøysamfunnet. De nye landsmennene er blitt naturaliserte orknøyinger, og på 1400-tallet omtales fortsatt fastlandskottene som fremmede og utlendinger av landets egne menn, være seg av skotsk eller norrønt opphav. Det skotske innslaget har vært svakere på Shetland, og i domkapitlet i Kirkwall var erkedekanan på Shetland førstemann. To av dem skulle bli biskoper. Det må likevel legges til at den geistlige kontakten mellom Orknøyene og Skottland ble styrket i seinmiddelalderen. Mens geistligheten i de norrøne bispedømmene lenger nord har søkt til Nidaros, har St. Andrews blitt et lærdomssentrum for orknøyegeistligheten. Bispesetet fikk eget universitet i 1413. Men også bispestolen i Kirkwall var rustet for studier, blant annet med en betydelig boksamling, hvorav flere norrøne manuskripter (Crawford 2003: 153–154).

Etter 1248 ser det ut til at bispestolen i Kirkwall for det meste er blitt besatt med lokale menn, som etter valg i domkapitlet ble vigslet av erkebiskopen i Nidaros (Smith 2012). Ettersom det ikke fantes klostre i bispedømmet, var det heller ingen annen lokal base for rekruttering til bispestolen enn domkapitlet i Kirkwall.⁷ Peter, som etterfulgte Henrik, og Dolgfinn, som ble ordinert av biskopen i Oslo, har vi alt nevnt. Etter Dolgfinn fulgte Vilhelm III, som hadde vært kannik og erkedekan på Orknøyene. Han ble ordinert av erkebiskop Eiliv i 1310, og suspendert fra embetet av den samme erkebiskopen ti år seinere, men gjeninnsatt i stillingen etter ei tid. Samme bakgrunn hadde trolig Vilhelm IV, som overtok etter Vilhelm III. Vi vet ikke når det skjedde, heller ikke kjenner vi omstendighetene ved hans valg og ordinasjon. Liksom forgjengeren ser han ut til å ha vært en stridbar biskop.

⁷ Imidlertid utelukker ikke Ian Beuermann at det kan ha vært meningen å opprette et benediktinerkonvent på Birsey ved midten av 1100-tallet (2007: 167). Det kan føyes til at det i St. Andrews (1144), liksom i Nidaros og Bergen ble opprettet et protokapittel ved domkirken bestående av augustinermunke.

I 1369 utstedte 24 fremtredende orknøyinger og shetlendinger, både geistlige og lekmenn, et vitnebrev om forlik i konflikten mellom Vilhelm IV og kongens sysselmann på Orknøyene, Håkon Jonsson. Det har dreid seg om omfattende økonomiske uoverensstemmelser, og det har gått hardt for seg med arrestasjoner av menn og beslag av gods og penger. Også kongemaktens interesser var blitt skadelidende, blant annet forpliktet biskopen seg til å betale tilbake en betydelig sum penger i gull (100 nobler) til kronen. Det ble også satt som betingelse at biskop Vilhelm, liksom andre biskoper i kongens rike, skulle holde seg med gode innfødte menn, som skulle høres i alle saker av betydning for kirken og kongemakten så vel som for menigmann (DN I 404). Det var også Vilhelm IV som skulle utnevne sin navnebror Vilhelm Jonsson Buchan til erkevedkan på Shetland. Han ble den femte biskop i Kirkwall med det navnet (1390). I 1382 ble Vilhelm IV tatt av dage, trolig på jarlen Henrik Sinclairs initiativ. Årsaken til drapet er uklar (Haug 2014: 125, jf. Grohse 2014: 170).

I 1384 ble som nevnt kapitlets valg forkastet av paven, som likevel utnevnte kapitlets kandidat, Johannes fra Fetlar på Shetland. Selv om biskopene til Kirkwall ikke lenger ble ordinert av metropolitten i Nidaros, har erkebiskopene trolig mottatt følgebrev om utnevnelsene, skjønt om det vet vi ikke noe sikkert før i 1461, da Vilhelm Tulloch ble utnevnt.

Unionskongemakten skulle komme til å spille en sentral rolle ved bispeutnevnelsene på Orknøyene fra slutten av 1300-tallet. Orknøybiskopene har nå avlagt troskapsed til kongen, og de fikk viktige oppgaver i den nordiske unionsmonarkiets tjeneste, både innad i unionskongens riker, og i forholdet til Skottland. Eksempelvis ble Johannes fra Fetlar på dronning Margretes initiativ forflyttet fra Kirkwall til bispedømmet Cammin i Pommern, og han har trolig også spilt en rolle ved tronskiftet i Norge etter Olav IV Håkonssons død i 1387 (Dahlerup 1990, jf. Haug 2014: 126). Likeså har den neste Johannes på bispestolen i Kirkwall, Johannes Colchestre alias Pak, engelskmann og pavelig kapellan, søkt kontakt med dronning Margrete og unionshoffet. Han var den eneste biskop fra Nidarosprovinnsen som deltok på kroningsmøtet i Kalmar i 1397 (NgL 2. r. I, s. 28). Thomas Tulloch (1418–61) var skotte med blandt annet bakgrunn som kannik i Caithness. Han ble i 1422 forlent med Orknøyene av kong Erik av Pommern, og kom i hele sin biskopstid til å ha et nært forhold til de nordiske unionskongene. I 1426 var han i Bergen, hvor han deltok som medlem av det norske riksrådet i forhandlingene med Skottland om fornyelse av Perth-traktaten fra 1266. Hans etterfølger Vilhelm Tulloch, hadde bakgrunn fra domkapitlet i Kirkwall. Også han styrte i perioder Orknøyene på vegne av kong Christian I, og ble tildelt en nøkkelrolle ved overføringen av Orknøyene til Skottland i 1468. Vilhelm styrte Orknøyene og Shetland på vegne av den skotske kongen 1472–78.

Island

Islandskirken er blitt karakterisert som en «godekirke». Goder kaltes de høvdingene som tegnet Island som eget politisk samfunn før 1262/64. Landets biskoper kom fra denne høvdingeklassen, eller var i det minste nær knyttet til og avhengige av landets ledende menn. Erkebiskop Øystein Erlendsson (1161–88), som i 1170-årene kom i gang med det kirkelige reformarbeidet på Island, måtte gi opp på grunn av motstand fra godene og de lokale biskopenes manglende støtte hjemme.

Skiftet kom i 1238. Da kuppet erkebiskop Sigurd bispevalgene både i Skálholt og Hólar. Bakgrunnen var at begge de to islandske bispestolene var blitt ledige, og da godenes kandidater dukket opp i Trondheim for å bli ordinert, forkastet erkebiskopen de islandske valgene og valgte og ordinerte i stedet to nordmenn (Beistad 2012; 2016: 59–80). Fra nå av og fram til slutten av 1300-tallet var bispetilsettingene på Island fullt og helt under kontroll av kirkeledelsen i Nidaros. Trolig har kannikene i Nidaros etter midten av 1200-tallet sammen med erkebiskopen forvaltet valgretten til de oversjøiske bispestolene som ikke hadde eget domkapitel, slik Arne Odd Johnsen hevder (1955: 254). Det er dokumentert første gang ved valget av den islandske abbeden Brandur Jónsson til biskop i Hólar i 1263. Domkapitlets rett til å delta ved valget av biskoper til disse oversjøiske bispedømmene ble endelig bekreftet i 1297 etter mange års strid med bispestolen i Bergen om retten til å velge biskoper til Færøyene (se nedenfor).

Også på Island oppsto det problemer for erkebiskopene fra slutten av 1300-tallet og fram til midten av 1400-tallet som følge av det nære samarbeidet mellom kongemakten og pavedømmet. Men stort sett ble tradisjonen fra 1238 fornyet etter det sterke unionsmonarkiets sammenbrudd i 1430-årene og den kirkelige konsilbevegelsen, som under møtene i Basel bidro til å tilbakeføre kirkelig styringsmakt til provinslederne. Blant annet vedtok Baselkonsilet i 1436 at erkebiskopen i Nidaros, som en midlertidig foranstaltning, skulle sørge for å skaffe og ordinere biskoper til de oversjøiske bispedømmene. Vedtaket kan, som Eldbjørg Haug påpeker, leses som en bekreftelse av vedtaket fra 1297 om erkebiskopens og domkapitlets rett til å velge biskoper til de oversjøiske bispedømmene som ikke hadde egne domkapitler (Haug 2014: 133; Haug 2016).

Grønland

Selv om Grønland nærmest var å betrakte som et slags kirkelig anneks til Island, og mange grønlandske biskoper skiftet mellom bispesetet på Gardar og tjeneste på Island – én ble også flyttet til Orknøyene (1394), fantes det ikke noe slags høvdingevesen på Grønland. Ifølge tradisjonen skal grønlandingene ha bedt kongen i Norge om å skaffe

biskop. Om den aller første grønlandsbiskopen, Eirik Upsi, vet vi lite. Han kom til landet i 1112, og forsvant etter å ha reist til Vinland i 1121. Den neste biskopen i landet, Arnald, ble sendt ut til Grønland i 1124 av Sigurd Jorsalfar etter å ha blitt ordinert av erkebiskopen i Lund (Kolsrud 1913: 281). Det er få opplysninger om hvem som ellers har valgt eller utpekt kandidater til bispestolen på Gardar, men alt tyder på at erkebiskopen i Nidaros tidlig har fått kontroll med tilsettingene, og etter at bispestolen ut over 1300-tallet stort sett ble stående ubesatt, har grønlandsbiskopene etter valg og vigsel gjerne blitt værende i Nidaros, og tidvis vikariert for erkebiskopen som visitatorer o.l., seinere i middelalderen er også noen blitt utnevnt ved Kurien og satt til tjeneste andre steder i Europa. Det kan likevel være verdt å merke seg at det i tilfellet Grønland som i tilfellet Færøyene har vært et spesielt forhold til bispesetet i Bergen. I mange år etter 1341 oppholdt Ivar Bårdsson seg på Grønland som bestyrer av bispedømmet mens bispestolen var ledig. Ivar var kannik ved Apostelkirken, og han ble sendt til Gardar av biskop Håkon i Bergen (Finnur Jónsson 1930).

Færøyene

Også færøyingene har fått biskoper fra Norge. Bispesetet i Kirkjubøur ble liksom bispesetet på Gardar opprettet i begynnelsen av 1100-tallet, og fra første stund har det vært et sterkt bånd mellom bispestolen i Bergen og biskopen på Færøyene. Sannsynligvis var den første vestlandsbiskopen på Selja, Bernhard, også biskop for færøyingene.⁸ Det vestnorske bispesetet ble flyttet til Bergen ca. hundre år seinere (1170). På 1200-talet var det blitt tradisjon at biskopen og domkapitlet i Bergen valgte biskopene til Færøyene, som så ble ordinert av erkebiskopen, skjønt bergensernes valgrett som nevnt var omstridt. Da Erlend i 1269 ble utnevnt til biskop på Kirkjubøur, skjedde det i Bergen, hvor erkebiskopen valgte og domkapitlet samme sted konfirmerte den utvalgte biskopen. Noen måneder seinere ble Erlend vigslat i Nidaros. Dette var trolig et situasjonsbestemt kompromiss, ettersom erkebiskopen og domkapitlet i Trondheim mente å ha valgretten til alle de oversjøiske bispestolene uten eget domkappel.

⁸ Haug 2014: 103. Edvard Bull antar at også Shetland kan ha ligget under den norske vestlandsbiskopen på Selje før øyene kom under biskopen på Orknøyene. Selje var den hellige Sunnivas øy, og på 1300-tallet betalte shetlenderne fortsatt en årlig avgift kalt «sunnivamel» til biskopen i Bergen (Bull 1931: 134). Når bispesetet Kirkjubøur ikke nevnes i listen over bispedømmer i pave Anastasius fundasjonsbulle for erkebispetet i Nidaros 1154, kan det skyldes en inkurie. Utgiverne av *Diplomatarium Danicum* (1. r. vol. ii: 1053–1169, s. 209) vil derimot mene at Færøyene var inkludert i Island i 1154, siden øyene ikke forekommer som eget bispesete før 1206, da pave Innocens III bekreftet pave Anastasius bulle.

Striden om valgretten til bispestolen i Kirkjubøur endte med en erklæring om at erkebiskopen og domkapitlet i Nidaros sammen skulle ha ansvar for å velge biskoper til de bispestolene som ikke hadde eget domkapitel. Dette ble tatt inn i et forlik mellom erkebiskopen og domkapitlet, som i årevis hadde hatt en konflikt gående om kannikenes rett til deltakelse i erkebiskopens styre av bispedømme og kirkeprovins. Forliksmøtet fant sted på Tautra i 1297. Forliksbrevet forteller at kong Eirik Magnusson hadde deltatt i forhandlingene (L. Hamre 2003: 207–208). Spørsmålet om valgretten til bispestolen på Færøyene forsuret fortsatt forholdet mellom erkebispesetet og bispestolen i Bergen på erkebiskop Eilivs tid (1311–32), ifølge Edvard Bull trolig også under Eilivs etterfølger Pål Bårdsson (1333–46).⁹ Og skikken med å finne bispespekandidater til Kirkjubøur blant bergensgeistligheten varte til godt ut på 1300-tallet. Den aller siste katolske biskopen til Kirkjubøur, Amund Olavsson (1533), ble også rekruttert fra domkapitlet i Bergen.

Sodor

Også ved domkirken i Peel har det vært et slags domkapitel. Mankrøniken kan fortelle at Lavrans, erkedekananen på Man, ble valgt til biskop av et samlet kapitel, og at han deretter tok av sted til Norge for å presentere seg for kong Håkon og bli ordinert av erkebiskopen i Nidaros. Dette var i 1248 mens kong Harald Olavsson av Man var hos kong Håkon. Harald nektet å godkjenne bispevalget, og krevde at Lavrans skulle

⁹ Bull 1926. Hvor vidt surt forholdet mellom de to bispesetene kan ha vært, er det vanskelig å ha noen dokumenterbar mening om. Men det kan observeres en rekke interessante geistlige forbindelser mellom Nidaros og Bergen i tiårene rundt 1300. Erkebiskop Pål Bårdsson, som etterfulgte Eiliv, hadde vært kannik i Bergen før han i 1326 ble kannik i Nidaros, og i 1333 erkebiskop. I 1327 var han dessuten blitt kongens kansler og prost ved Mariakirken i Oslo. Og Arne Einarsson vade (1346–49), erkebiskop Eilivs søstersønn, som hadde bestyrt erkebisppegården og vært kannik i Nidaros under sin onkel, ble deretter kannik i Bergen før han kom tilbake som official i Nidaros, hvor han endte som erkebiskop. Thorstein Eiriksson hadde vært kannik i Nidaros før han overtok bispestolen i Bergen (1343-49). Dessuten har erkebiskopene stadig vekk oppholdt seg i Bergen, hvor de i slutten av 1200- begynnelsen av 1300-tallet bygde et stort gårdsanlegg, som både skulle tjene representative funksjoner og erkebiskopens stadig voksende interesser i handelen med tørrfisk. Bergen ble på sett og vis en alternativ møteplass for erkebiskopen og hans oversjøiske biskoper. Både Jon Raudes provinsialkonsil i 1280 og Eilivs provinsialkonsiler i 1320 og 1327 ble holdt i Bergen, og i 1331 ble Eiliv oppsøkt av utsendinger fra geistligheten på Skye i sitt kapell i Bergen. Da gjaldt det et problematisk bispevalg; mens Pål Bårdsson noen år seinere måtte ta seg av en strid om prestestillingen i Os, rett sør for Bergen (se nedenfor). Det har med andre ord vært mange profesjonelle og sosiale bånd mellom geistligheten i Bergen og Nidaros, og ved sine hyppige opphold i Bergen og via sine faste representanter i byen har erkebiskopene trolig hatt et nært kjennskap til det indre liv blant byens geistlige.

bli med hjem til Man for å bli valgt på nytt, og denne gang i nærvær av ham selv og alle prestene og folket på øya (Broderick 2004: f. 46v). Valgretten til Furness nevnes ikke.

Kongen på Man kan ha hatt, eller gjort krav på patronatsrett til bispestolen på Peel. I Perth-traktaten av 1266 bestemmes det at Alexander III av Skottland, skulle ha patronatsrett til bispestolen, og dermed rett til å presentere biskop ved vakanse. Det er grunn til å anta at Alexander III overtok patronatsretten etter mankongene. Mye er likevel uklart når det gjelder de lokale instansenes rolle i tilsettingsprosessen. Det gjelder blant annet forholdet mellom den kongelige patronatsretten og valgprivilegiet til munkene i Furness, samt geistlighetens deltakelse ved bispevalget. På 1300-tallet rapporteres det om flere bispevalg av kapitlet ved domkirken på Peel, også etter 1331 da pavene i Avignon providerte og viet de utvalgte biskopene. Abbeden i Furness har i enkelte tilfeller konfirmert den utvalgte biskopen før han reiste til Kurien for å bli ordinert (Kolsrud 1913: 327–332). Når de skotske kongene ikke nevnes i forbindelse med bispevalgene i første halvdel av 1300-tallet, skyldes det trolig politiske forhold. Mellom 1332 og 1357 var det borgerkrig i Skottland, og ved begynnelsen av århundret, da den engelske kongen forsøkte å vinne kontroll over landet, ser det ut til at først Edvard I og dernest Edvard II av England har hatt hånd om bispeutnevnelser på Man og øyene (Kolsrud 1913: 328–329; Brown 2004: 232–254).

Ellers ser vi av Mankrøniskens bispeliste at man har funnet bispeemner både lokalt på Man og ikke minst i de skotske nabobispedømmene Argyll og Galloway. Et par ubestemmelige skotter forekommer også, samt en engelskmann. Et barnebarn av kong Gudrød Olavsson er også blitt utpekt til biskop, men han mislyktes trolig i å overta bispedømmet da han manglet støtte i Furness (Woolf 2003: 178). Ellers vet vi ikke så mye om biskopenes sosiale bakgrunn. I det hele tatt tegner krøniken et interregionalt geistlig rekrutteringsmønster hvor både kongemakt og internkirkelige forhold med særlig tilknytning til Furness og Rushen har vært viktig.

AVRUNDING

Sættargjerden i Tønsberg (1277) mellom kong Magnus og erkebiskop Jon bestemmer at bispevalget skulle være fritt og uten innblanding fra kongemaktens side. Men før valget ble bekreftet, skulle electus, slik skikken var, i egen person presenteres for kongen (NMD, s. 142). Selv om deler av Sættargjerden ble suspendert etter kong Magnus død i 1280, ser erkebiskopen og kapitlet i Nidaros ut til å ha sluppet kongelig innblanding i tilsettingene ved de norrøne bispestolene fra 1270- til 1370-årene. Kongelig innblanding var heller ikke noe spørsmål på Orknøyene fra midten av 1200-tallet og fram til slutten av 1300-tallet. Ettersom ansettelsene der ser ut til å ha fulgt

kanonisk skikk og bruk, har det heller ikke vært grunnlag for erkebiskoppelig intervensjon. Bispestolen på Peel har utgjort en kategori for seg. Kandidatutvelgelsen der lå både utenfor nidarosbiskopens og den norske kongens rekkevidde.

Det kirkelige skismaet og samarbeidet mellom kongemakt og pavemakt undergravde erkebiskopens posisjon som provinsleder i en snau femtiårsperiode fra slutten av 1300-tallet. I økende grad fikk kongemakten fram sine kandidater til bispestolene med hjelp fra Kurien, og domkapitelsvalg og erkebiskoppelig ordinasjon ble erstattet av pavelig provisjon og ordinasjon ved Kurien.¹⁰ Paradoksalt nok bidro kong Erik av Pommerns intervensjon ved bispetilsettinger på Orknøyene til at øyene enn så lenge ble bevart for Nidarosprovinsen (Haug 2014: 126).

Under Aslak Bolts erkeepiskopat (1428/30–50) ble det gamle tilsettingssystemet delvis restituert. Som nevnt hadde Aslak allerede i 1436 fått Baselkonsilets støtte til kravet om at erkebiskopen i Nidaros skulle sørge for biskoper til de oversjøiske bispedømmene. I 1440 vigslet han Gottskalk Kønexson til biskop i Hólar. Gottskalk hadde vært prest i Lårdal i Telemark, og seinere korsbror i Hamar og prest på Gran på Hadeland. Kildene sier ingenting om forutgående valg, men vi må tro at valg ved domkapitel og erkebiskop har funnet sted. Tjuefire år seinere valgte domkapitlet i Nidaros for første gang på mange tiår en av sin tidligere kolleger til biskop i Skálholt (Kolsrud 1913: 268, 279). Ellers har de fleste etterfølgende biskoper i Skálholt og Hólar vært islendinger, og mange av dem er blitt valgt på lokale prestemøter eller på Alltinget før ordinasjon i Nidaros. Slike lokale valg har noen ganger blitt delegert av domkapitlet i Nidaros. Sigmund Eyolfsson var den siste som ble valgt av et lokalt prestemøte på Island og deretter vigslet av erkebiskop Olav Engelbrektsson (Kolsrud 1913: 269). Det var rett før erkebiskop Olav måtte rømme landet i 1537. Alt i alt faller det derfor naturlig at vi i den videre framstillingen av nidarosnettverket konsentrerer oss om de norrøne bispedømmene og det vi kan kalle Nidaroskirkens klassiske periode ca. 1270–1370.

De profesjonelle og sosiale båndene:

hvem ble biskoper i de norrøne landene nord i havet?

Av de 36 suffraganbiskopene som ble tilsatt på de norrøne bispedømmene Skálholt, Hólar, Gardar og Kirkjubøur mellom 1234 og 1366 var det 28 nordmenn, 7 islendinger og én ukjent utlending. Flere av de islandske biskopene har gjort seg særlig bemerket, og er godt dokumentert i diplomer og annaler. To av dem, Árni Þorláksson (biskop

¹⁰ Haug 1996. Ifølge Lars Hamre kan det dokumenteres at mellom 1350 og 1430 har 25 norske biskoper blitt tilsatt ved pavelig provisjon. I 17 tilfeller har bispeemnet personlig vært til stede ved Kurien, mens de øvrige åtte er blitt konfirmerte, providerte eller translatererte mens de selv har oppholdt seg «extra curiam» (Hamre 1974: 176).

i Skálholt 1269–98) og Laurentius Kálfsson (biskop i Hólar 1324–31), har til og med fått sine egne sagaer basert på samtidige dokumenter og nære kollegers informasjon. Alle de 7 islandskfødte biskopene klumper seg sammen i tidsrommet 1263 til 1343, da Nidaroskirken sto på høyden av sin makt ute i den norrøne diasporaen. Tre av dem ble utnevnt mens Magnus Lagabøte var konge (1263–80), én i Håkon Vs kongstid (1299–1319) og tre under Magnus Eriksson (1319–74).

Mye tyder på at det primært har vært kirkepolitiske grunner til utnevnelsene av to første norskfødte biskopene på Island i 1238, Sigvart Tettmarsson i Skálholt og Botolf i Hólar. Det dreide seg om å bryte de islandske høvdingenes makt over landets kirke og få ansatt kirkeledere som kunne fremme erkebiskopens reformpolitikk. Sigvart ble også trukket inn i Håkon Håkonssons islandspolitikk. Det gjaldt i enda sterkere grad for Heinrek Kárson (eller Karlsson), trolig utlending av ukjent opphav, som ble vigset av kardinal Vilhelm av Sabina under kroningsmøtet i Bergen i 1247.¹¹ Han etterfulgte Botolf. Heinrek var likeså mye kongens som kirkens mann på Island. Kong Håkon holdt da også takketale ved Heinreks begravelse i Tønsberg i 1260.¹² Tilsvarende rikspolitiske motiver kan ikke spores ved utnevnelsene etter 1263, da Island og Grønland var kommet under den norske kongens herredømme, skjønt den aller første innfødte islandske biskopen, Brandur Jónsson (1263–64), ble valgt av domkapitel og erkebiskop med samtykke av kongene Håkon Håkonsson og Magnus Håkonsson. Kongene hadde med andre ord fortsatt politiske interesser å vareta ved ansettelse av biskoper, i alle fall i Norge. Men vi hører ikke seinere om kongelig deltakelse eller innblanding ved ansettelse av biskop på Island eller i noen av de andre norrøne landene før slutten av 1300-tallet. Vi kan likevel ikke utelukke at kongene fortsatt har påvirket bispeutnevnelsene i de norrøne skattlandene.

Dessuten ser vi at enkelte biskoper har handlet med kongelig myndighet. Således fortelles det i *Laurentius Kálfssons saga* at Árni Helgason, som i 1304 overtok bispestolen i Skálholt etter onkelen Árni Þorláksson, ved en anledning skal ha handlet med «mikit vald af konungi Hákonu» (Guðrún Ása Grímsdóttir 1998: 310). «Vald» betyr myndighet, men kan vel her nærmest oversettes med fullmakter. Liksom onkelen var også Árni Helgason vel ansett i Norge. Han karakteriseres ellers som en smålåten og stillfaren mann (Guðrún Ása Grímsdóttir 1998: 275). Også Audun Torbergsson eide kongens fortrolighet. Han etterfulgte Jörundur Þorsteinsson som biskop i Hólar i 1313, og hadde vært Håkon Vs fehirde i Trondheim og sogneprest i Trondenes. Ifølge *Laurentius Kálfssons saga* var Audun førstemann i domkapitlet, og

¹¹ Jón Viðar Sigurðsson (2003: 129) mener at han var nordmann.

¹² *Håkon Håkonssons saga*, s. 253–254., 264–265, 267, 271, 277–278, 303; om biskop Sigvart ibid. s. 265, 267, 277–278, 313.

kannikene valgte ham til biskop på Island for å få ham vekk fra kongen, ettersom kongen bare ville høre på ham, og ikke på dem (Guðrún Ása Grímsdóttir 1998: 319). Audun var ellers ikke den eneste av trondheimskannikene som ytte Hákon V viktige tjenester. Erlend Styrkársson, som i 1303 på kong Hákons vegne forhandlet med oppsalabiskopen Nils Alleson om det lokale kirkeholdet i Jemtland, avanserte riktignok ikke til biskop, men ble seinere utnevnt til kongens fehirde. Han var den best gasjerte embetsmann ved kongens hoff med tjue marks rente (Imsen 2011: 303; NgL III, s. 74).

Vi må anta at erkebiskopenes positive holdning til islandskfødte biskoper etter overgangen til monarki (1262–64) skyldtes, at den islandske geistlighet ikke lenger sto i det samme avhengighetsforhold til de lokale høvdingene som før. «Nasjonale» motiver har neppe påvirket bispeutnevelsene på Island (Jón Viðar Sigurðsson 2003: 129). Det er likevel interessant å merke seg at biskop Laurentius i Hólar på sitt dødsleie ytret ønske om å få en islandsk etterfølger, fordi en islending nødvendigvis ville kjenne forholdene i landet bedre enn en nordmann. Laurentius har også formidlet dette ønske i brev til erkebiskop Eiliv (Guðrún Ása Grímsdóttir 1998: 440–441). Og han skulle bli bønnhørt, da Eiliv utnevnte Egill Eyjúlffsson til ny biskop på Hólar. Egill var en av Laurentius mest fortrolige medarbeidere. Også erkebiskopen kjente Egill godt og hadde tillit til ham. Ved en tidligere anledning, da Laurentius var gjest i erkebispegården, hadde han uttalt at han foretrakk Stefan Hauksson som oppvarter, fordi han var islending. Da Árni Þorláksson i 1268 ble sendt til Nidaros med anbefalingsbrev fra Jörundur Þorsteinsson i Hólar og de beste menn i Skálholt bispedømme, ba også de om at det måtte utnevnes en landsmann til det ledige bispetet. Dette ønsket ble i første omgang ikke etterkommet, men da den nyutnevnte Torleiv døde før han kom av sted til Island, ble det likevel Árni som fikk bispestillingen (Imsen 2018: 205). Torleiv hadde vært korsbror ved domkirken i Nidaros og kan ha vært foretrukket av ansiennitetsgrunner. Forholdet mellom de islandske biskopene og kirkeledelsen i Nidaros har vært tett fra 1260-årene og fram til andre halvdel av 1300-tallet. Det gjelder både de islandskfødte og de norske.

Av de norskefødte biskopene er de fleste blitt rekruttert fra domkapitlet i Nidaros eller klostrene rett utenfor byen, Nidarholm (Munkholmen) og Helgeseter. Det første var et benediktinerkonvent, det andre et augustinerkloster. På Island fantes det bare benediktiner- og augustinerklostre. Den første norske biskopen i Skálholt, Sigvard Tettmarsson, hadde vært abbed på Selja, som lå i Bergen bispedømme, men han var utvilsomt erkebiskopens mann, og dessuten benediktiner. Botolf, som var den første norskefødte biskopen i Hólar, hadde vært augustinermunk i Helgeseter. Audun Torbergsson i Hólar (1313–22) har vi alt nevnt. Han må ha vært en meget

dyktig administrator. Som biskop samlet han alle de lokale måldagene i ei felles jordebok for hele bispedømmet (Jón Viðar Sigurðsson 2012). Audun roses også som en fremragende kirkeleder i *Laurentius Kálfssons saga*.

Grim Skulason i Skálholt, som døde snart etter vigselen, var abbed i Nidarholm, men kan opprinnelig ha vært fra Bergen, hvor han ble vigslet av biskopen etter ordre fra erkebiskopen (1321). Jon Halldorsson, som etterfulgte Grim i 1322, danner et unntak ettersom han var dominikaner fra Bergen og medlem av domkapitlet samme sted. Men han ble valgt og vigslet i Nidaros. Også han døde i Bergen. Enkelte har ment at Jon Halldorsson kan ha hatt islandsk mor, men det lar seg vanskelig verifisere. Jon Eindrideson i Skálholt (1339–41) hadde liksom Sigvart Tettmarsson vært abbed i Selja. Orm Aslaksson i Hólar (1343–56) hadde vært korsbror i Stavanger, men ble valgt og vigslet i Nidaros. Gyrd Ivarsson i Skálholt (1350–60) hadde også vært munk i Helgeseter kloster og var augustiner, han kom seinere til Jonskloster i Bergen, som også var et augustinerkonvent, og som i likhet med Helgeseter i Nidaros hadde tjent som et slags protokapitel ved bispetet. Jon Eiriksson skalle i Hólar (1357–90) hadde tidligere vært biskop på Grønland. Han ble valgt og vigslet i Nidaros, overføringen skjedde etter avtale mellom erkebiskopen i Nidaros og Kurien. Også Torarin Sigurðsson i Skálholt (1362–64) ble valgt og vigslet i Nidaros, uten at vi kan si noe mer om han, men navnet kan kanskje tyde på at han var islending. Hans etterfølger Oddgeir Torsteinsson (1366–81) var imidlertid norsk. Han hadde vært korsbror ved Kristkirken (domkirken) i Bergen. Også etter at paven begynte å providere biskoper til bispetetene på Island forekommer det enkelte nordmenn, som Vilkin Henriksson 1394–1405, som hadde vært prior i Bergen og Jon (1406–13), som hadde vært abbed ved Munkeliv i Bergen. Begge var biskoper i Skálholt.¹³

De islandskfødte biskopene føyer seg inn i det samme mønsteret som de norske. Men vi vet mer om islendingene. Liksom mange av sine norske kolleger har de hatt bakgrunn fra et lokalt benediktiner- eller augustinerkloster. De har fått sin grunnutdanning ved ett av de to bispetetene på Island eller ved et lokalt kloster. Videre utdanning har de gjerne skaffet seg i Nidaros, hvor latinen og kirkeretten sto sterkt. Noen har også reist enda lenger, som Jon Halldorsson, som hadde studert både i Paris (teologi) og Bologna (kirkerett).

Mange av islendingene har oppholdt seg lange perioder i Nidaros i løpet av sin embedstid. Árni Þorláksson, som hjemme hadde kunnet trekke på Sigvart Tettmarssons gunst, vant tidlig både kong Magnus og erkebiskopens tillit. Før Magnus Lagabøte døde, var Árni ofte i lag med kongen, og varetok både kongedømmets og

¹³ Se ellers i Kolsrud 1913 under Skálholt og Hólar om bakgrunnen til de islandske biskopene. Det samme gjelder personalopplysningene om biskopene på Færøyene og Grønland.

kirkens interesser på Island. Blant annet gjorde han en stor innsats ved innføringen av den nye kongelige lovboka *Járnsiða* i 1271. Etter kongens død, støttet han lojalt opp om erkebiskop Jon i striden med formynderstyret for kong Eirik Magnusson, som ville rive ned alt det erkebiskopen hadde fått til i kong Magnus tid. Árni fikk også innført en egen kristenrett for sitt bispedømme, som i mangt er kalkert over erkebiskop Jons kristenrett, og han har dessuten mottatt juridisk rådgivning og fått kirkerettslig litteratur av erkebiskopen (Vadum 2012). Alt dette er godt dokumentert i Árnis saga. Árni Helgason (1304–20), som etter noen års vakanse i Skálholt, etterfulgte sin onkel Árni som biskop, fortsatte i onkelens spor, og fikk blant annet satt det såkalte *Avaldsnesforliket* (1297) ut i livet, noe vi skal komme tilbake til. Han hadde administrert bispestolen under de lange oppholdene onkelens hadde hatt i Norge.

Laurentius Kálfsson i Hólar studerte i Nidaros, hvor han som ung student ble tatt under vingene av erkebiskop Jørund. Erkebiskopen hjalp ham i gang med å studere kirkerett, utnevnte ham til sogneprest ved Olavskirken, og oppnevnte ham til pønitiar med ansvar for de gavene pilegrimene brakte med seg til St. Olavs grav. Jørund sendte også Laurentius til Island med fulle erkebiskoppelige fullmakter for å visitere Skálholt og Hólar bispedømmer, og det mens han ennå bare var en ung prest i Nidaros. Men før reisen til Island hadde Laurentius fått det ubehagelige oppdraget å forkynne erkebiskop Jørunds bannlysningsbrev over erkebiskopens argeste motstandere i domkapitlet. Etter det ble Laurentius persona non grata blant korsbrødrene, som straffeforfulgte ham da han kom tilbake fra visitasoppdraget på Island. Erkebiskop Jørund var på det tidspunktet dødssyk, og maktet derfor ikke å beskytte sin protegé. Laurentius tok det som en ondartet spøk da han mange år senere fikk høre at erkebiskop Eiliv hadde valgt ham til biskop i Hólar. Eiliv Arnesson hadde sammen med korsbrødrene Audun Torbergsson Raude, som seinere ble biskop på Hólar, og islendingen Sighvatr, ledet kannikenes kamp mot erkebiskop Jørund og vært en av Laurentius argeste plageånder. Det var også disse tre som ble bannlyst av erkebiskop Jørund. Nå ba Eiliv Laurentius om å komme til Nidaros for å bli vigslat til biskop i Hólar. Siden skulle det bli et riktig hjertelig forhold mellom dem.

Også et par islendinger er blitt utnevnt til biskoper på Island etter at pavene begynte å providere biskoper til de oversjøiske bispesetene. Det gjaldt Árni Ólafsson til Skálholt (1413–20) og trolig også Jón Tófason (eller Henriksson) til Hólar (1411–23), som Jón Viðar Sigurðsson (2003: 133) regner for å være svensk. Etter dem fulgte det stort sett bare utlendinger på de islandske bispesetene fram mot midten av århundret. Flere av dem var engelske, noe som gjenspeiler islendingenes stadig tettere og mer problematiske forholdet til engelskmenn i første halvdel av 1400-tallet. Is-

lendingene ble også velsignet med den tidligere erkebiskopen i Uppsala, dansken Jens Gerekeson. Fra Uppsala ble han fordrevet, i Skálholt ble han druknet. Hans karriere endte i Bruará i 1433 (Storm 1888: 370).

Når det gjelder biskopene på Grønland og Færøyene er kildesituasjonen mye dårligere enn for Islands del. Alle Færøyenes biskoper er kommet utenfra, og de fleste av dem har hatt bakgrunn i bergensmiljøet. En av dem, Peter, som kom til Kirkjubøur i 1246, ble etter anmodning fra kapitlet forflyttet til bispestolen i Bergen i 1257 av pave Aleksander IV. Peter hadde vært kapellan hos biskop Arne i Bergen før han ble utnevnt til bispestolen i Kirkjubøur. Også Erlend, som var biskop på Færøyene 1269–1308, hadde vært korsbror og rektor i Bergen. Han fikk sammen med lagmannen Sigurd på Orknøyene i oppdrag av hertug Håkon Magnusson å utarbeide det som skulle bli det såkalte Sauebrevet (1298). Denne retterboten utgjør det viktigste tillegget til færøyingenenes utgave av den norske landsloven, som trolig ble innført på Færøyene i Håkon Magnussons hertugtid (NgL III, s. 33ff.; jf. Imsen 2018: 147–148). Lodin (1308–16), som etterfulgte Erlend hadde vært prest i Borgund på Sunnmøre, som riktignok hørte til Nidaros bispedømme. Men Lodin ble aldri vigsløst, og han forble electus fram til sin død. Arne kom til Kirkjubøur fra Grønland i 1348, men døde samme år. Sigmar kom til Færøyene fra Bergen i 1320, hvor han hadde vært munk. Han var fortsatt i Bergen i 1321, men fra 1329 til 1339 het biskopen i Kirkjubøur Gervard; han kan ha vært tysker fra Bergen. Om bakgrunnen til hans etterfølger Håvard (1343–48) vet vi ingenting, men han har trolig vært norsk. Det gjelder også Arne, som hadde vært biskop på Grønland, og som ble overflyttet til Færøyene; vi vet ikke når, men han var død i 1359.

En nordmann forekommer også etter Arne Svæla, som ble providert av paven i 1369. Det dreier seg om Hallgeir Osmundarson, som i 1381 var blitt vigsløst som biskop i Stavanger. Han nevnes som biskop til Kirkjubøur i 1392, da han trolig måtte vike for pavens kandidat. Og Richard, som etterfulgte Arne i 1381, kan ha hatt en norrøn bakgrunn ifølge Eldbjørg Haug, som vil knytte ham til det geistlige miljøet på Orknøyene (Haug 1996: 248). Etter Hallgeir følger ei lang rekke med utenlandske biskoper på Færøyene.

Om grønlandsbiskopene vet vi lite. Nikolas i Gardar kom fra Stavanger i 1239, Olav kom ut til Grønland i 1246, og sto formelt i stillingen til 1280, men oppholdt seg på Island 1262–64 og deretter i Norge (Nidaros) til 1271. Etter at Olav hadde forlatt Grønland, finner vi en ny biskop til Gardar, Gaute (1261–68), som hadde vært korsbror i Bergen. Tord Bokki, som var biskop på Grønland 1288–1314, var tilbake i Norge i 1309, hvor han også døde. Arne (1314–48) ble forflyttet til Færøyene i 1348. Han kan umulig ha vært på Grønland til 1348, ettersom biskop Håkon i Bergen

sendte Ivar Bárðsson til Gardar i 1341 for å forvalte bispestolen. Ivar skulle bli der i flere år, men trolig ikke helt fram til Alf overtok (1365–77). Alf kom fra Munkeliv. Liksom de fleste av sine islandske kolleger har biskopene på Færøyene og i Grønland oppholdt seg lange perioder i hjemlandet, og da helst i Nidaros, men også Bergen, hvor flere av dem endte sine dager.

Vi må gå ut fra at yrkeskarriere, tilknytning til domkapitler i Nidaros og Bergen og til benediktiner- og augustinerordenen, har bidratt til å knytte de norrøne biskopene til det geistlige miljøet i Norge, og i særdeleshet til erkebispesetet i Nidaros. På sett og vis kan bispestolene i Atlanterhavet betraktes som underbruk under Nidaros og Bergen. Dette endret seg noe med alle de pavelig utnevnte utlendingene på de oversjøiske bispestolene i første halvdel av 1400-tallet. Men i mange av disse tilfellene har unionskongedømmet stått bak den pavelige avgjørelsen, og ved midten av 1400-tallet var Bergen fortsatt en slags hovedstad for de norrøne landene i vest. Også erkebiskopen hadde siden slutten av 1200-tallet hatt base i byen.

Båndene av makt og myndighet: den hierarkiske disiplin i praksis

STYRINGSREDSKAPER OG STYRINGSUTFORDRINGER

Avslutningsvis skal vi se nærmere på hvordan den erkebiskoppelige myndighet gjorde seg gjeldende i de oversjøiske bispedømmene. Framstillingen hviler tungt på *Laurentius Kálfssons saga* (Guðrun Ása Grímsdóttir 1998). Ingen annen saga gir et så omfattende og autentisk bilde av kirkelivet i Nidarosprovinsen som denne. Ikke minst står forholdet til erkebispesetet i Nidaros sentralt i beretningen om biskop Laurentius. Dette gjelder i noen grad også biskop *Árni Þorlákssons saga*. Den er likevel vel så opptatt av de store rikspolitiske spørsmålene og kongemakten som av forholdet til kirkeledelsen i Nidaros (Gunhild og Magnús Stefánsson 2007). Árni hadde stått kong Magnus nær, og han kom til å stå sentralt i kampen om de nye lovboekene, *Járnsiða* i 1271 og *Jónsbók* i 1281. Dernest kom striden mellom erkebiskop Jon Raude og formynderstyret for Eirik Magnusson etter Magnus Lagabøtes død i 1280, da Árni skiftet side og ble erkebiskopens kampfelle. Striden smittet over på forholdene mellom kirkeledelse og stormenn på Island, særlig preger kampen om de islandske kirkestedene framstillingen etter 1280. Og endelig kommer erkebiskop Jons eksil og død i 1282 og den langvarige vakansen ved erkebispesetet fram til biskop Jørund i Hamar ble erkebiskop i 1288. Árnis saga stopper i 1290, selv om han først døde i 1298.

Avstandene var enorme og kommunikasjonene innad i Nidarosprovinsen langsomme og tungvinte, og absolutt ikke ufarlige. Da det i 1280 ble holdt provinsial-

konsil i Bergen, som skulle komme til å falle sammen med kroningen av den nye kongen Eirik Magnusson, ble det sendt ut innkalling to år i forveien til de oversjøiske biskopene (Gunhild og Magnús Stefánsson 2007: 63). Dette var en av de få gangene biskopen til Sodor deltok på kirkemøte i Norge. Også Erlend av Færøyene og Árni av Skálholt møtte (NgL III, s. 229ff).

Til erkebiskop Jørunds provinsialkonsil i 1290 møtte Árni og Erlend, og til Eilivs konsiler i 1320 og 1327 møtte Vilhelm av Orknøyene begge ganger, Sigvat av Færøyene bare den første gangen, om vi skal tro utgiverne av *Norges gamle Love*.¹⁴ I de følgende provinsialkonsilene i 1334, 1336, 1346 (?), 1349 (?) møtte ingen av de oversjøiske suffraganene. I 1351, det siste konsilet før 1430-årene, møtte Jon av Gardar, men han kom ikke den lange veien til Norge. Som de fleste grønlandsbiskopene foretrakk han å bli i Norge etter vigselen.¹⁵ De felles kirkemøtene har vært tungvinte redskaper i provinsstyret, og det var mest fastlandsbiskopene som møtte.

De oversjøiske biskopenes fravær ved erkebiskopens provinsmøter betyr ikke at de ble holdt utenfor det som der ble behandlet og vedtatt. Konsilene produserte en rekke statutter, særlig gjaldt det for de møtene som erkebiskop Eiliv ledet. Dette omfattende tekstmaterialet er nesten utelukkende overlevert i det islandske diplomkorpus, de beste tekstene i avskrifter fra tida rundt 1350–60. Dessuten forteller Charles Joys, med henvisning til Absalon Taranger, at biskop Jon Halldorsson i Skálholt allerede i 1326 utga et statutt for sitt bispedømme, som inneholdt flere av de artiklene som året etter ble publisert i et av erkebiskop Eilivs statutter (Joys 1955: 373–374). Ettersom Jon ikke var til stede på konsilet i 1327, har han trolig diskutert disse spørsmålene med erkebiskopen på forhånd, kanskje allerede under oppholdet i Nidaros før han høsten 1323 reiste til Island, eller seinere pr. brev.

Brevene har vært effektive styringsredskaper. I *Árnis saga* vises det til 96 brev; de fleste er gått tapt, og brevmengden er knapt mindre i *Laurentius saga* (Gunhild og Magnús Stefánsson 2007: 10). I mange tilfeller er innholdet i brevene gjengitt. Brevreferansene vitner om at det har vært arkiver ved bispesetene, og at skriftlig kommunikasjon har vært betydelig, både innad i bispedømmene og mellom bispesetene og kirkeledelsen i Nidaros. Med brevene fulgte kongelige eller erkebiskoppelige sendemenn, i Laurentius tilfelle var det mest det siste. Da domkirken i Trondheim i 1328 ble herjet av brann, skrev erkebiskopen til biskopene på Island, trolig også til de andre oversjøiske biskopene, og ba om økonomiske bistand til å sette i stand kirken

¹⁴ I erkebiskop Eilivs tredje statutt, som utgiverne daterer til 1320, nevnes Jon i protokollen som den eneste tilstedeværende biskop fra skattlandene. Problemet er at Jon først ble ordinert til biskop i 1322 etter forutgående valg i 1321. Fastlandsbiskopene har også vært til stede, men de nevnes ikke ved navn. NgL III, s. 250, jf. Kolsrud 1913: 264.

¹⁵ Alle provinsialstatuttene er publisert i NgL bind III.

(Guðrun Ása Grímsdóttir 1998: 429). Pengene kom inn, og kirken ble like fin som før brannen og med ny korbue; den står fortsatt. At suffraganene måtte yte økonomisk støtte til kirkeledelsen, var ellers ikke noe nytt. Siden 1169 hadde de etter pavelig bestemmelse, vært pliktige til å betale en såkalt palliehjelp, *subsidium pallii*, til den utvalgte erkebiskopskopen for å finansiere hans reise til Roma for å motta pavens vigsel og det erkebiskoppelige verdighetstegn, palliet. Palliehjelpen kom fortsatt inn ved midten av 1400-tallet (Johnsen 1972). Suffraganene er også blitt innkalt til kirkeledelsen i Trondheim ad hoc, som ved bispeordinasjoner, og de var pliktige selv, eller ved stedfortreder, å møte hos erkebiskopen minst én gang i løpet av sin embets-tid.

Visitasen var et av erkebiskopens viktigste styringsredskaper. Visitasen ble trolig utført av noen som er blitt delegert myndighet av erkebiskopen, det kan ha vært ansatte ved erkesetet, eller lokale geistlige i det bispedømmet som skulle visiteres eller i nabobispedømmet. Erkebiskopene personlig har aldri foretatt visitasreiser utenfor Norge. Hvor ofte slike visitaser har forekommet, vet vi ikke noe om. Det har i alle fall ikke skjedd med jevne mellomrom. Visitatoren er blitt utrustet med fullmaktsbrev til å handle som om erkebiskopen selv var til stede, men viktige avgjørelser ser ut til å ha trengt erkebiskopens approbasjon (A.M. Hamre 2003).

LAURENTIUS KÁLFSSON

Laurentius ble som tidligere nevnt sendt til Island for å visitere landets to bispedømmer mens han ennå var fersk prest og pønitentiar i Nidaros. Dette hendte mens striden mellom erkebiskop Jørund og korsbrødrene sto på som hardest. I Laurentius' tilfelle skulle visitasoppdraget bli en katastrofe. Det fortelles at erkebiskopen utstyrte ham med brev, ferdig beseglet, men uten tekst, som han selv kunne fylle ut når det trengtes. Laurentius har med andre ord fått blankofullmakt, men hadde måttet sverge å ikke misbruke denne retten. Videre får vi vite at visitasen skulle gjelde både økonomi og embetsskjøtsel, geistlighetens faglige kompetanse og livsførsel, samt sedelighetsforholdene i bispedømmet generelt. Med andre ord et ganske omfattende mandat. Det har også vært ventet at visitator skulle utføre geistlige handlinger under visitasen, som å synge messe og preke. For Laurentius' del var det siste problematisk, og han ba om å få med seg en mer prekekyndig medarbeider, noe erkebiskopen frarådte, men som Laurentius fastholdt. Resultatet var at han reiste ut sammen med en dominikaner kalt Bjørn.

Erkebiskopens advarsel viste seg velbegrunnet. Bjørn og Laurentius kom ikke godt overens, og kløften dem imellom ble utnyttet av den lokale geistlighet, som ikke uten videre ville la seg diktere av visitatoren utenfra. Det ble ekstra problematisk i

Laurentius tilfelle, da han i Hólar møtte sin tidligere mentor og arbeidsgiver, som ikke fant seg i at guttungen kom her å skulle bestemme og blande seg opp i biskopens saker og hans forhold til underordnede. Det ble ikke bedre av at Laurentius brukte sine fullmakter mot sin tidligere sjef, og at han mente å ha bevis for både hor og incest blant biskopens slektninger. Kirkerettslige saker var blitt vanskjøttet, hevdet han, særlig ekteskapsaker. Da Laurentius truet med å skrive en rapport om biskopens embetsskjøtsel til erkebiskopen, skar det seg fullstendig. I tillegg ventet problemene i Nidaros, hvor erkebiskopen var blitt syk, og dermed satt ut av spill. Ved hjemkomsten til Nidaros ble han fengslet av korsbrødrene, som nå regjerte ved erkebispesetet, og mishandlet, før han i vanære ble sendt hjem til Island (Guðrún Ása Grímsdóttir 1998: 265–292).

Tilfellet Laurentius forteller at den erkebiskoppelige visitas var betinget av at visitator ikke bare hadde de nødvendige formelle fullmakter, men at han også hadde en posisjon som innga respekt dit han kom. Dessuten måtte visitator være velskolert i kirkerett, ettersom de fleste av de problemene han ble satt til å løse hadde et kirkerettslig aspekt. Det hjalp ikke at erkebiskop Jørund alt i starten satte Laurentius til å studere kirkerett. De biskopene han møtte på sin ferd var gjerne også skarpskodde kirkerettslærde. I det hele tatt er det interessant å merke seg hvordan kirkerettslige argumenter gjennomsyrrer kommunikasjonen mellom kirkeledelsen i Nidaros og suffraganbiskopene, så vel som suffraganbiskopene seg imellom. I mange av de problemene Laurentius viklet seg inn, som i mange av de stridighetene som utspilte seg mellom biskopene på Island, ser vi at det gjaldt å formulere det beste juridiske argumentet, skjønt det var ikke alltid nok. Det hendte rett som det var at krokfot og knyttneve trumfet jussen.

Under normale forhold har likevel erkebiskopens ord veid tungt. Det vitner konflikten mellom biskop Laurentius og munkene på Möðruvellir om. Den hadde sitt opphav før Laurentius tiltrådte som biskop, men det ble hans lodd å finne en løsning. Utgangspunktet var et klostersondagsmøte som var gått i oppløsning som følge av munkenes vanskjøtsel. Munkene var blitt sekulariserte og klosterets inntekter lagt inn under bispesetet på Hólar. Allerede mens Laurentius var i Nidaros for å bli vigslet, ble han av en klosterbror i Helgeseter beskyldt for urettmessig å ha tiltusket seg Möðruvelli-klosterets midler. Det hele utviklet seg til et spørsmål om Laurentius autoritet som overordnet kirkelig øvrighet i bispedømmet. Han ble tvunget til å iverksette drastiske tiltak overfor de vrangvillige munkene, som svarte med å klage til erkebiskopen i Nidaros.

Konflikten tok en ny omdreining da erkebiskopen vedtok å oppnevne såkalte *judices delegati* med mandat til å foreta rettslig granskning av forholdene og avgi kjenn-

else ved dom eller la saken bli henlagt, slik at det kunne oppnås forlik mellom partene. De oppnevnte dommerne var biskop Jon i Skálholt og abbed Þorlák i Ver kloster. Partene ble innkalt til forhandlinger, og de sluttet forlik, som ble bekreftet og beseglet av de erkebiskoppelige domsmennene. Men munkene på Möðruvellir ga seg ikke, og hevdet året etter at Laurentius ikke hadde overholdt sin del av avtalen. Biskop Jon satte da forliket til side og stevnet partene til domsmøte. Det kunne ikke Laurentius akseptere. Han mente at de oppnevnte dommerne ikke lenger hadde domsmyndighet i saken etter at de hadde fremforhandlet og beseglet forliket. Dertil avviste han biskop Jons framstilling av både fakta og jus. Jon og Þorlák truet så med å innberette Laurentius til erkebiskopen for ulydighet og hjemfallen til kirkestraff (Guðrun Ása Grímsdóttir 1998: 391–403).

Utgangen ble at partene ble enige om å overlate avgjørelsen til erkebiskopen. Jon og Laurentius utformet hver sine juridiske betenkninger, og sendte sine menn til Nidaros for å bearbeide erkebiskopen. Kort fortalt gikk Laurentius seirende ut av striden, idet erkebiskop Eiliv satte til side de oppnevnte domsmennenes kjennelse og valgte å gi sin tilslutning til Laurentius syn på faktum og rettsanvendelse. Da erkebiskopens brev kom til Island lot Laurentius den latinske teksten oversette til norrønt og lese opp i domkirken og bekjentgjøre rundt i bispedømmet (Guðrun Ása Grímsdóttir 1998: 424–425). Det er likevel verdt å merke seg at forfatteren av sagaen mener at både Jon og Laurentius ut fra hvert sitt kirkerettslig ståsted kunne argumentere like overbevisende for sine standpunkter. Vi kan kanskje ikke utelukke at erkebiskop Eiliv har hatt dårlig samvittighet når det gjelder Laurentius, ettersom det var Eiliv og et par andre i domkapitlet som i sin tid hadde fengslet og mishandlet ham etter den mislykte visitasferden.

Dessuten fortelles det at biskop Laurentius sendemann til erkebiskopen, sira Egill Eyjúlffsson, ikke bare var en dyktig jurist, men også en dreven forhandler som dagstøtt oppvartet erkebiskopen i hans studiekammer. Egill hadde også med seg gaver til erkebiskopen og massevis av dokumenter, som skulle underbygge Laurentius standpunkt. Det drøydde likevel med å få erkebiskop Eilivs endelige avgjørelse, og da det lei mot hjemreisetid sa Egill til erkebiskopen at han var nødt til å reise ved første skipsleilighet, og at han måtte få en avgjørelse i saken. Erkebiskopen lovet at Egill skulle få de dokumentene han trengte, og kalte til seg notaren Håkon Ulfsson, som ble instruert om hva han skulle skrive. Sammen skrev Egill og Håkon brevet, som også ble forsynt med erkebiskopens segl. Erkebiskopen ba også om at brevet måtte holdes hemmelig til Egill var reist, da han ville unngå pågang eller argumentering om saken. Jons utsending, Arngrímur, derimot, tok knapt kontakt med erkebiskopen etter at han hadde overlevert sine dokumenter. I stedet oppholdt han seg for det meste hos

byens orgelbygger for å lære kunsten å bygge orgel (Guðrun Ása Grímsdóttir 1998: 411, 413, 420–423).

En annen strid som Laurentius ble involvert i gjaldt abbeden og klosterbrødrene i Þingeyrar, som krevde del i bispetienden (Guðrun Ása Grímsdóttir 1998: 384). Som biskop i Hólar var Laurentius part i saken, men da han ennå ikke var ordinert, ble han enig med abbeden og klosterbrødrene om å løse saken ved voldgift. Begge parter forpliktet seg til å overholde voldgiftskjennelsen inntil erkebiskopen fattet den endelige avgjørelsen. Men det drøydte med erkebiskopens beslutning. Ingenting hadde skjedd i saken mens Laurentius var i Nidaros for å motta vigselen. Laurentius foreslo da at saken kunne løses på to måter, enten kunne abbeden klage saken inn for erkebiskopen eller legge alt under Laurentius vald. Partene inngikk så forlik, som Laurentius innberettet til erkebiskopen.

Et tredje interessant kirkerettslig tvistemål gjaldt kompetansen til en biskopsvikar (coadjutor) som var blitt utnevnt av erkebiskop Eiliv, angivelig fordi biskop Jörundur Þorsteinsson i Hólar var blitt for gammel og avfeldig til å kunne skjøtte sitt embete (Guðrun Ása Grímsdóttir 1998: 314–317). Nå viste det seg at Jörundur ikke var så avfeldig som påstått, og at han dessuten hadde utnevnt en official til å ta seg av bispestolens rettssaker. Ettersom biskop Jörundur nå var død, mente biskopsvikaren Koðrán Hranason å ha rett til å overta officialstillingen. Laurentius levde da i klosteret Munkaþverá etter tildragelsene i Trondheim. Han var blitt degradert til underordnet prest, men var likevel respektert for sin kirkerettslige lærdom. Dit kom Koðrán for å søke støtte til kravet om å overta officialembetet. Spørsmålet var hva som skulle veie tyngst, erkebiskopens utnevning av coadjutor eller biskopens utnevning av official. Etter å ha fått munkenes tilslutning, vendte Koðrán seg til Laurentius for å uteske hans mening om saken. Det skulle han ikke ha gjort. Laurentius framholdt med henvisning til kirkeretten at den myndighet Koðrán hadde fått av erkebiskopen var opphørt i og med biskop Jörundurs død. Når det gjaldt officialembetet, mente Laurentius at ettersom biskop Jörundur var ved full bevissthet da han utnevnte officialen, sto den ordningen fortsatt ved lag. Ergo hadde Koðrán ingen rett på officialembetet. Koðrán ble rasende, og nektet å akseptere Laurentius lovtolkning. Saken ble seinere påklagd til erkebiskopen, som sa seg enig i Laurentius rettsforståelse og stadfestet biskop Jörundurs utnevning av official.

Det hører med til historien at da Jörundurs etterfølger, Audun Torbergsson, kom til Hólar, la Koðrán Hranason seg snart ut med ham. Sammen med et par andre prester sammensverget han seg mot den nye biskopen. Dessuten kom det fram at han hadde satt over styr en mengde gods og ulovlig bemektiget seg embetet som official. Koðrán ble bannlyst, og biskop Audun tok fra ham Grenjaðarstaðir (Guðrun

Ása Grímsdóttir 1998: 320–322, 329, 336; se note 18 nedenfor). Sannsynligvis har Koðrán blitt forlent med dette erkebiskoppelige beneficiet da han ble utnevnt til coadjutor for biskop Jörundur. Etter dette hører vi ikke mer om Koðrán før under året 1319 da han døde i Norge.

ORKNØYENE OG SUDERØYENE

Erkebiskop Eiliv, som etterfulgte Jørund som erkebiskop og seinere utnevnte Laurentius til biskop, gjorde også sin erkebiskoppelige myndighet gjeldende i et av de andre suffraganbispedømmene. Det gjaldt Orknøyene og biskop Vilhelms (III, 1310, † ukjent) ledelse av bispedømmet. Trolig har Brian Smith rett når han hevder at mye dreide seg om skattepenger, som biskopen på Orknøyene helst ville beholde til eget bruk (Smith 2012). Biskop Vilhelms fremste mostander var førstemann i domkapitlet i Kirkwall, Engelbrekt Lüning, som også var erkedekan på Shetland, og trolig sønn av en tysk kjøpmann i Bergen. I 1316 var han blitt oppnevnt som underkolektor av biskop Halvard på Hamar for å kreve inn den pavelige skatten som Johannes XXII gjorde krav på det året. Snart etterpå fikk Engelbrekt også ansvaret for å kreve inn den såkalte Peterspenningen av erkebiskop Eiliv. Dette var en avgift til pavestolen, som var blitt innført allerede ved opprettelsen av erkebispedømmet i 1152/53.

Da Engelbrekt kom til Orknøyene for å kreve inn de forskjellige kirkelige avgiftene ble han kastet i fengsel av biskop Vilhelm, som også fratok ham det beneficiet han hadde i domkapitlet. Dette provoserte erkebiskopen, som i 1319 beordret nidaroskanniken Grim og erkedekanan Kormak fra Suderøyene til å visitere bispedømmet. De skulle både undersøke Vilhelms behandling av Engelbrekt og en rekke andre klagemål som var blitt rettet mot biskopen, blant annet om utsvevende livsførsel. Biskopens synderegister var langt. Ifølge domsbrevet, som Eiliv utstedte i Bergen 17. juli 1320, hadde visitatorene funnet at Vilhelm hadde sløst bort bispestolens gods, vanskjøttet domkirken og bispegården, misbrukt de andre kirkenes inntekter, leid ut beneficier til uverdige personer, holdt tilbake lovformelige appeller fra sine underordnede, ført et usømmelig privatliv og hatt notorisk bannsatte folk i sitt hushold. Det endte som nevnt med at Eiliv suspenderte orknøybiskopen, som også fikk varsel om at det kunne ventes ytterligere straffereaksjoner. Brevet ble opplest i biskopens nærvær, heter det (DN IX 86).

Biskop Vilhelm mottok dommen mens han deltok på provinsialkonsilet i Bergen. Han står som medutsteder av erkebiskop Eilivs første og andre provinsialstatutt, sistnevnte statutt er datert 9. juli. Imidlertid glimrer han med sitt fravær i det tredje statuttet, som riktig nok er udatert, men som trolig er blitt utstedt etter den 17. juli

(NgL III, s. 246–249). Hvordan det seinere gikk, vet vi ikke. Vilhelm var på plass igjen i 1327, da Eiliv på nytt hadde innkalt til provinsialkonsil. Vilhelms siste kjente besøk i Norge var i 1339, da han feiret jul i Bergen. For øvrig fikk fengslingen av Engelbrekt et etterspill. Saken ble appellert helt opp til Kurien, og pave Johannes XXII nedsatte en egen kommisjon for å undersøke behandlingen av Engelbrekt (Smith 2012: 166ff).

Erkedekananen Kormak er en interessant skikkelse. Han var sønn av dommeren Kormak på Skye med nære forbindelser til Nidaros. Den 6. juli i 1331 oppsøkte to ombudsmenn for kannikene i Snizort og geistligheten på Skye erkebiskop Eiliv i hans kapell i Bergen med brev om at Kormak var blitt enstemmig valgt til biskop i Sodor etter den avdøde biskopen Gilbert. De to sendemennene var herr Jon, sogneprest ved St. Congans kirke i Duranes på Skye, og herr Mikael, fast vikar ved St. Trinitatiskirken i Strasordal på Skye.¹⁶ De ba erkebiskopen om å stadfeste valget. Men ettersom flere sider ved valget var uklare, og valgkollegiets kompetanse noe tvilsom, ga erkebiskopen to bergenskanniker i oppdrag undersøke saken nærmere. De skulle forhøre seg om velgerne og valgets form, og dessuten om det var innsigelser mot valget. Kannikene fikk én måned på seg.¹⁷ Hva som kom ut av undersøkelsene, vet vi ikke. I alle fall har Eiliv vegret seg for å treffe en avgjørelse, og saken endte hos paven i Avignon (Kolsrud 1913: 331).

Ifølge Sarah E. Thomas var det allerede kommet en ny biskop til bispesetet på Peel, Thomas de Rossy, da utsendingene fra Skye troppet opp hos erkebiskop Eiliv i Bergen for å fremme Kormaks kandidatur. Dessuten var det sannsynligvis bare geistligheten på Man som hadde rett til å velge biskop til Sodor, hevder hun, og for det tredje var det kongen av Skottland som skulle presentere den utvalgte biskopen for erkebiskopen i Nidaros. Slik var det trolig i prinsippet, men som vi har sett, har det vært en noe varierende praksis med hensyn til bispetilsettingene i Sodor, i alle fall før

¹⁶ «in capella nostra Bergensi» dreier seg sannsynligvis om det såkalte Clemetskapellet i erkebispegården i Bergen. Erkedekananen på Skye, som hadde fast tilhold ved kollegiatkirken på Snizort, hadde siden 1200-tallet hatt administrativt ansvar for Suderøy-delen av bispedømmet Sodor. Etter kirkeskismaet i 1378, da bispedømmet Sodor ble delt i to, ble Snizort bispesete for bispedømmet på øyene.

¹⁷ Historien oppsummeres i oppdragsbrevet erkebiskopen stilet til de to kannikene. Teksten har vært ført inn i Eilivs kopibok, hvorav to blad, ifølge utgaven i *Diplomatarium Norvegicum*, er bevart i British Museum (DN XVIII 10). Kormak-affæren nevnes ikke i Mankrøniken, og i brevet som utsendingene fra Skye brakte med seg, fortelles det at Kormak var blitt valgt etter avdøde biskop Gilbert. Men Gilberts etterfølger het ifølge Mankrøniken Bernhard, og det var han som døde i 1331. Se ellers Thomas 2012: 149 om Gilbert og Bernhard. Hva slags valgkollegium som kan ha opptrådt på Skye, er uvisst. På 1300-tallet er det domkapitlet på Peel som har valgt biskoper til Sodor.

1300. Det er uklart hvordan den skotske kongens patronatsrett er blitt håndhevet, dertil kommer Furness-klosterets rolle og rettigheter. Uansett begivenhetenes rekkefølge og formelle prosedyrer, har paven utnevnt Thomas og deretter sendt følgebrev både til erkebiskop Eiliv og til kong David i Skottland. Vi skal ellers ikke dvele ved den personlige og politiske bakgrunnen for det omtvistede bispevalget, som er Sarah Thomas hovedansvarlig (Thomas 2009; jf. 2012: 149–150). Men det er grunn til å anta at geistligheten på Suderøyene har følt større nærhet til Nidaros enn kollegene på Man, og begivenheten peker framover mot delingen av bispedømmet en drøy generasjon senere. For oss er det viktigst å konstatere at en av de stridende partene ved bispevalget i Sodor har søkt støtte hos nærmeste kirkelige overordnede.

Åtte år seinere (1339) og nesten tjue år etter saken mot biskop Vilhelm, var Kormak igjen i Bergen. Vi vet ikke om det har dreid seg om et kortere eller lengre opphold, men mye kan tyde på at han har oppholdt seg ved bispetet ei tid. Denne gangen var det Eilivs etterfølger, erkebiskop Pål Bårdsson, som benyttet seg av Kormaks tjenester. I et mandatbrev som erkebiskop Pål utstedte 19. juni 1339, får Tore, sognepresten i Fana, ordre om å stevne presten Jon for erkebiskopens fullmektiger i Bergen, og derpå avgi rapport om hva som var blitt gjort i saken. Presten Jon hadde tatt sognekirken i Os sør for Bergen i besittelse med våpenmakt og fordrevet den rettmessige sognepresten Peter. Men ved hjelp av erkebiskopens delegater i saken, Kormak, som fortsatt tituleres erkedekan på Suderøyene, Svein Eiriksson, kannik i Nidaros, og Audun, sogneprest ved Mariakirken i Bergen, hadde Peter fått kirken tilbake (DN IV 237; jf. Thomas 2012: 151–152). Som i 1319–20 har altså Kormak utført oppdrag for erkebiskopen sammen med norske kolleger, og det i en sak som må ha krevd adekvat kompetanse og innsikt i norske kirkelige forhold. Vi kan med andre ord ikke utelukke at erkebiskopens myndighet fortsatt var å regne med i Sodor fram til midten av 1300-tallet, selv om hans innflytelse i den biskoppelige ansettelsesprosessen var svekket. Også ansettelsessaken fra 1331 vitner om at i det minste grupper innenfor geistligheten i Sodor har sett til erkebiskopen i Nidaros som deres rettmessige leder.

KRISTENRETT OG KIRKESTEDER

Nå er det ikke bare i spørsmål om hierarkisk disiplin og interne kirkelige problemer at den erkebiskoppelige myndighet har vært nødvendig og avgjørende. Også når det gjelder varetakelsen av kirkens interesser overfor bygdefolk og verdslig lokal øvrighet, har de oversjøiske biskopene trukket inn provinsledelsen til støtte. Det finner vi eksempler på i *Biskop Árnis saga*.

Alt lovet godt da Árne ble vigslet av erkebiskop Jon Raude i 1268. Han var ønsket av både konge og erkebiskop, selv om han i første omgang ble forbigått av en korsbror i Nidaros. Etter både godord og gaver fra erkebiskopen, han fikk blant annet en retts-historisk avhandling av erkebiskopen («decretales cum apparatu»), ble han utstyrt med brev til geistlighet og menighet av både erkebiskop og konge. Kongens følgebrev til islandingene påbød dem å være den nye biskopen lydige og respektere kirkens rettigheter, mens erkebiskopens brev nærmest hadde karakter av en lokal kirkeforordning. Sammen med Jörundur i Hólar reiste Árne rundt i bispedømmene og kunn-gjorde erkebiskopens budskap om å respektere kirkens interesser og etterleve de forbedringer i sedene han hadde forordnet. Árne hadde også stor nytte av erkebis-kopens kompetanse og støtte i arbeidet med en ny kristenrett for Skálholt bis-pedømme, som han greide å få innført i 1275.

Men de gode dagene endte som nevnt brått i 1280, da erkebiskop Jon Raude måtte gå i eksil, og erkebispesetet i flere år etter hans død (1282) ble stående ledig og nærmest var okkupert av formynderstyrets menn. Det var i denne situasjonen at domkapitlet styrket sin posisjon i kirkeledelsen. Striden mellom kirken og kongens formynderstyre smittet også over på Island, hvor de gamle høvdingene forsøkte å vinne tilbake tapte skanser. At erkebispesetet igjen ble besatt i 1288, skulle bedre situasjonen. Også kong Eirik var nå blitt myndig, og han viste seg mer lydhør for kirkens interesser enn baronene, som hadde styrt etter kong Magnus død. Med Jørund kom også de erkebiskoppelige brevene tilbake. I årene som fulgte fikk biskop Árne betydelig hjelp fra Jørund i kampen for å overvinne godekirken, som hadde vært dypt forankret i det gamle samfunn.

Spørsmålet om kirkestedene er en hovedsak i den islandske kirkens historie fra 1270- til 1320-årene (Magnús Stéfansson 2000). Kirkegodset hadde utgjort en viktig del av høvdingenes maktgrunnlag. Med erkebiskop Jørunds hjelp, og hans gode forhold til kongemakten, greide biskop Árne å forhandle fram den såkalte *Sættargjerden på Avaldsnes* i 1297. Avtalen er utstedt i kong Eiriks navn, og kongen gjør der offentlig kjent at han har inngått forlik med Árne, og på alle måter blitt enig med ham om steder og kirkeeiendommer i Skálholt bispedømme med råd og samtykke av erkebis-kop Jørund. Alle tre har beseglet avtalebrevet. Forliket garanterte Árne og hans etterfølgere på bispestolen i Skálholt full eiendomsrett til kirkestedene (Gunhild & Magnús Stéfansson 2007: 188). Da Árne døde snart etter forliket, ble det hans nevø og etterfølger Árne Helgason (1304–20) som satte sættargjerden ut i livet. Noen år seinere ble tilsvarende ordning gjennomført i Hólar. Det hører med til historien, at erkebiskopen i Nidaros skaffet seg fire av de bedre kirkestedene, når og hvordan det

skjedde er uvisst. Disse erkebiskoppelige beneficiene ble gjerne forlent til fortjente geistlige på Island.¹⁸

Konklusjon

NIDAROSKIRKEN, NORRØN KJERNE OG BRITISK PERIFERI

På sett og vis var nidarosnettverket operativt fram til andre halvdel av 1300-tallet. Det var begynt å rakne lengst i vest, og nord for Skottland var nettet snurpet sammen slik at forbindelsen til Nidaros mot slutten av århundret ikke fungerte som før. Men det kan like gjerne sies at den norrøn-britiske delen av nidarosnettverket aldri ble fullført, ettersom erkebiskopen i Nidaros ikke vant kontroll over ansettelsesprosessen ved bispestolene i Peel og Kirkwall. Et tilsvarende gjennomslag for erkebiskoppelig myndighet som ved bispeansettelsene på Island i 1238 lå det aldri an til i de norrøn-britiske bispedømmene.

Når den felles kirkeledelsen likevel fungerte, skyldtes det at nidarosbiskopens lederrolle aldri ble utfordret, i alle fall ikke før ca. 1400, og at kommandolinjene fra Nidaros og ut til de oversjøiske bispedømmene var legitime og velfungerende. Dessuten hadde Nidaroskirken et kompetent korps av kirkeledere både sentralt og lokalt. Jus og byråkratiske strukturer preget den kirkelige myndighetsutøvelsen. Når det gjelder de norrøn-britiske bispedømmene, kan vi imidlertid observere en rekke politiske, sosiale og kulturelle forhold som ytterligere motvirket full innlemmelse i nidarosnettverket. Billedlig sett kan vi si, at bispedømmene Sodor og Orknøyene som følge av politiske prosesser med røtter tilbake til 1100-tallet ble viklet inn i alternative kirkelige nettverk på De britiske øyer.

Da Håkon Håkonsson i 1263 mobiliserte leidangen for å berge kongedømmet Man og øyene fra å bli skotske, hadde øyene for lengst mistet mye av sitt norrøne særpreg, blant annet språket. Likevel fortsatte naboen å omtale øyene som Innse Gall (de fremmede øyer). Likeså var bispedømmet Sodor blitt en del av det kirkelige nettverket i Vest-Britannia. Det var aldri aktuelt å hente biskoper fra Norge eller de øvrige norrøne landene. Nordmannen Ragnvald var så å si en anomali. Det kan hevdes, at de norrøne samfunnene vest for Skottland og i Irskesjøen kirkelig sett hang fast i strukturer fra tida før Nidaroskirken gjorde seg gjeldende. Etter 1266 var heller ikke kongedømmet Man og øyene en del av den norske kongens velde. Selv om freds-

¹⁸ Ifølge AB, s. 196 eide erkebispestolen to kirkesteder i Hólar bispedømme, nemlig Grenjaðastaður i Reykjadal og Breiðabólstaður, og to i Skálholt bispedømme, Oddi i Rangárvallaheraði og hele HítRADalur i Hraunhreppur på Mýrar. Se også Magnús Stefánsson 2000: 212. For øvrig hadde erkebispesetet to tilsvarende kirkesteder på Færøyene, St Peterskirken på Sandoy og Skúvoy-kirken (AB *ibid.*).

avtalen i Perth bestemte at nidarosbiskopens rettigheter i prinsippet ikke skulle krenkes, innebar suverenitetsskiftet en ytterligere svekkelse av nidarosbiskopens allerede svake posisjon.

På Orknøyene og Shetland derimot levde den norrøne tradisjonen videre. Der ble det fortsatt talt norrønt (norn) på 1400-tallet, selv om det engelske språket var på frammarsj. Dessuten var øyene nord for Skottland blitt del av en felles norsk monarkisk stat. Men Orknøyene var utsatt grenseland, og ikke minst hadde orknøygeistligheten sosiale og kulturelle bånd til Skottland, og da særlig til miljøet i St. Andrews. Hverken sosialt eller kulturelt ble derfor bispestolen i Kirkwall en del av nidarosmiljøet. Orknøybiskopene ser ut til å ha hatt mer kontakt med den nordiske unionskongemakten enn med kirkeledelsen i Nidaros fra slutten av 1300-tallet, og slik fortsatte det også etter århundreskiftet. Biskopene i Kirkwall forble til siste slutt lojale kongstjenere.

Derimot utgjorde de resterende norrøne øysamfunnene en kjerne av bispedømmer med sterke bånd til erkebispesetet og nidarosmiljøet. Ser vi bort fra Grønland, som ble avfolket i løpet av seinmiddelalderen, skulle denne kjernen overleve det tidlige 1400-tallets prøvelser og bestå fram til reformasjonen i 1537, på Island nesten litt lenger.

Når det gjelder kjernen av norrøne bispedømmer, må de profesjonelle, kulturelle og sosiale båndene trekkes inn. Fram til 1400 var det norrøne språkfelleskapet intakt, skjønt norsk og islandsk da var i ferd med å skille lag. Selv om latin var profesjonsspråket og vanligst i den internkirkelige kommunikasjonen, har det også vært viktig å formidle kirkeledelsens syn på lokale forhold til en større allmenhet på folkespråket, noe ikke minst Laurentius saga vitner om. Gang på gang poengterer Laurentius viktigheten av å bruke norrønt overfor landsfolket, og i striden med biskop Jon i Skálholt, som hadde studert i utlandet, og som pratet med sine latinkunnskaper, gjorde han et poeng av dette.

Og hva det sosiale angår, ser vi at det i flere tilfeller har tvunnet seg tråder av slektskap og vennskap rundt forbindelsen mellom sentrale geistlige instanser i Norge og bispestolene ute i den norrøne diasporaen. Mange av de norrøne biskopene hadde fått sin utdannelse i Nidaros, noen hadde også hatt geistlig tjeneste i metropolen eller ute i erkebiskopens eget bispedømme før de reiste ut til bispedømmene vest i havet, de hadde nære kontakter og kolleger i domkapitlet – vi finner også en islending blant de ledende kannikene i domkapitlet i erkebiskop Jørunds tid – og de norrøne biskopene har i lange perioder også oppholdt seg ved erkebispesetet i løpet av sin bispekoppelige embetstid. At nesten alle de norrøne biskopene var augustinere eller benediktinere har trolig også bidratt til samholdet mellom biskopene på Island og

Færøyene og kollegene i Nidaros og Bergen. Mange av de oversjøiske biskopene ligger begravd i Trondheim eller i Bergen. Heller ikke har det vært noen ulempe, selv om det i prinsippet var forbudt, at biskoper som prester skaffet seg friller og fikk barn, som igjen ble giftet inn i kretsen av kjentfolk og godtfolk. Laurentius sønn Arne, fikk god prestelig utdannelse og startet en geistlig karriere på Island, men dro tilbake til Nidaros og spilte sitt liv på drikk og hor. Arnes mor, Turid Arnesdatter fra Borgund, fikk seinere også en sønn med en av Laurentius tidligere kollegaer fra tida i Trondheim, sira Salomon. Den gutten fikk navnet Bård.

EN NORSK NASJONALKIRKE UNDERVEIS

Ved reformasjonen sto Nidaroskirken sterkere enn søsterkirken i Lund. Dels skyldes dette soliditeten i den organisasjonen som kirkeledelsen i Nidaros hadde bygd opp gjennom mer enn to hundre år, dels Aslak Bolts vellykte gjenreisningsarbeid i 1430- og 40-åtene, og dels Christian Is mislykte kamp for å gjenvinne tapte skanser for kongemakten etter maktovertakelsen i 1450. Hans forsøk på å presse den geistlige eventyreren og svindleren Marcellus inn på erkebispesetet etter erkebiskop Aslak mislyktes. Marcellus hadde et langt synderegister å svare for, og paven lyste ham i bann og utnevnte sin hoffteolog, dr. Henrik Kalteisen, til erkebiskop i Nidaros (1452). Henrik fikk i oppdrag å bidra til fred mellom kong Christian og kong Karl i Sverige, som i 1449 var blitt valgt og kronet som Norges konge. Striden mellom de to kongene om hvem som skulle få fortsette som Norges konge, ble bilagt våren 1450, men freden var skjør. Dessuten skulle Henrik rydde opp etter Marcellus. Henrik Kalteisen ble imidlertid motarbeidet av kongen og Marcellus, og gikk lei. I 1458 innvilget paven Henriks bønn om avskjedigelse. Domkapitlets egen, og opprinnelige, kandidat, Olav Trondsson, overtok erkebispesetet i 1459.¹⁹

¹⁹ Olav Trondsson var blitt valgt av domkapitlet i Nidaros etter Aslak Bolt i 1450, men prosessen med konfirmasjon og vigsling ble stoppet da kong Christian i august samme år, under kroningsferden til Norge, postulerte Marcellus som erkebiskop. Det var også Marcellus som forrettet kroningen i Nidarosdomen, og under forhandlingen om union med det danske riksrådet i Bergen etter kroningsmøtet i Trondheim deltok han som medlem av det norske riksrådet. I unionstraktaten står han fremst i rekken av norske riksråder med tittelen biskop til Skálholt, archipostulatus i Nidaros og det pavelige setes legat. Marcellus var i 1448 blitt providert og vigslet av pave Nikolas V til biskop i Skálholt, muligens etter anbefaling av humanisten Eneo Sylvio Piccolomini, og dessuten pavelig nuntius og collector til de nordiske land. Da han kom til Danmark hadde han mange fengselsopphold bak seg, til overmål utga han seg for å være pavelig legat, og han maktet å innynde seg hos kong Christian. Selv etter at han var avslørt som bedrager og bannlyst av paven, beholdt han kongens fortrolighet. I navnet var Marcellus biskop til Skálholt fram til begynnelsen av 1460-tallet, trolig druknet han utenfor kysten av Sverige i 1460 (ifølge Johnsen 1940) eller i 1462 (ifølge Kolsrud 1913: 212–213). Sannsynligvis kom han aldri til Island, og bispedømmet ble styrt av en vikar. I 1463 ble den tidligere

Men det var også et tredje forhold: kong Christians plan for tronfølgen og hans dynastiske interesser. Til det trengte han kirkens politiske støtte. Prisen var kongelig godkjenning av Sættargjerden fra 1277, som i 1458 ble stadfestet som kongelig privilegium. Alt dette, sammen med ei rekke dugelige erkebiskoper, borget for Nidaroskirkens uavhengighet helt fram til reformasjonen. Ikke engang Christian IIs kandidat til erkebispestolen i 1510, Erik Valkendorf, rokket ved Nidaroskirkens selvstendighet, snarere tvert imot. Erik ble i 1522 tvunget i landflyktighet av kongen (Hamre 1968: 144–147; jf. Hamre 1943). Ikke bare mishaget Erik kong Christian, men han tok også godt vare på den kirkelige tradisjonen han var satt til å vokte. Blant annet brukte han store summer på å trykkingen av Nidaroskirkens liturgiske bøker, og ingen erkebiskop har siden Aslak Bolt tatt så godt vare på Nidarosdomen. Han plukket ned Oktogonen stein for stein for å redde den fra ruin. Etterpå satte han det hele sammen igjen etter et sinnrikt merkesystem, slik at bygningen ble bevart i sin opprinnelige form fra slutten av 1100-tallet (Ekroll 2015: 294).

Aller viktigst var erkebiskopens nye politiske roller etter 1450 som formann i det norske riksrådet og som riksvikar ved tronledighet. Det kan hevdes at erkebiskopens dobbelte rolle som kirkens og nasjonens leder i de siste tre generasjonene før reformasjonen også forsterket Nidaroskirkens preg av å være en norsk «nasjonal» kirke. Dette svarer til en allmenn tendens i Europa etter Baselkonsilet. Under Olav Engelbrektsson (1524–37) var rike og kirke blitt uatskillelige størrelser. Selv om Olav tapte kampen mot Christian III og hans reformasjonsprosjekt, var det nettopp Nidaroskirkens styrke som var kongens største utfordring i Norge. Ganske annerledes var det med Lundkirken. Da reformasjonen sto for døra, var kirkeledelsen i Lund i full oppløsning.

Selv om forbindelsen med Island ble gjenopprettet etter 1450, kan vi også lese tendenser til sterkere kirkelig islandsk selvstendighet i tida fram til 1537, blant annet ved økt bruk av lokale bispevalg. Som kjent fortsatte biskopen på Hólar nesten som før enda noen tiår etter at Nidaroskirken var avskaffet. Det skulle koste ham hodet. Og når det gjelder Færøyene, var det slik at også den siste katolske biskopen til Kirkjubøur ble hentet fra domkapitlet i Bergen, men han ble utnevnt av kong Frederik I kort tid før kongen døde (1533). Da var nedtellingen mot katastrofen i 1537 allerede begynt.

---

nidaroskanniken Jon Krabbe valgt til biskop i Skálholt av domkapitlet og erkebiskopen i Nidaros og vigslet av Olav Trondsson. Når det gjelder Olav Trondsson, ble han satt til å bestyre erkebispesetet fra 1454 til 1457 i Henrik Kalteisens fravær. Han ble etter hvert akseptert som kandidat til erkebispesetet av kong Christian, valgt på nytt til erkebiskop av domkapitlet i Nidaros i 1455, og endelig i 1458 providert og vigslet av paven i Roma.

Litteratur

- AB = *Aslak Bolts jordebok*, utg. Jon Gunnar Jørgensen. Oslo: Riksarkivet, 1997.
- ARNEBORG, Jette. 2005. Det europeiske landnam: Nordboerne i Grønland. I Hans Christian Gulløv (red.), *Grønlands forhistorie*, 219–280 København: Gyldendal.
- BANG, Anton Christian. 1897. *Udsigt over den norske Kirkes Historie under Katholicismen*. Christiania
- BEISTAD, Heidi Anett Øvergård. 2012. Election and Rejection – the Norwegian ‘Seizure’ of the Icelandic Bishoprics in 1237–39. I Imsen (red.) ‘*Ecclesia Nidrosiensis*’ and ‘*Noregs veldi*’, 203–229.
- . 2016. *An Almost Fanatical Devotion to the Pope? Power and Priorities in the Integration of the Nidaros Province, c. 1152–1300*. Dr.avh., NTNU. Trondheim
- BEUERMANN, Ian. 2002. *Man amongst Kings and Bishops: What was the Reason for Godred Olafsson’s Journey to Norway in 1152/53?* Oslo: Unipub.
- . 2007. *Masters of the Narrow Sea: Forgotten Challenges to Norwegian Rule in Man and the Isles, 1079–1266*. Dr. avh., Universitetet i Oslo. Oslo.
- BRODERICK, George (utg.). 2004. *Chronicles of the Kings of Man and the Isles* (latinsk og engelsk tekst). Douglas: Manx National Heritage.
- BROWN, Michael. 2004. *The Wars of Scotland 1214–1371*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- BULL, Edvard. 1926. Eiliv Arneson Korte. *Norsk biografisk leksikon*, bind III, 461–462. Oslo.
- . 1931. *Det norske folks liv og historie*, bind 2: *Fra omkring 1000 til 1280*. Oslo: Aschehoug.
- CRAWFORD, Barbara E. 2003. The Bishopric of Orkney. I Imsen (red.) *Ecclesia Nidrosiensis 1153–1537*, 143–169. Trondheim
- . 2012. St. Magnus Cathedral— a Proprietorial Church of the Orkney Earls. I Imsen (red.) ‘*Ecclesia Nidrosiensis*’ and ‘*Noregs veldi*’, 177–202.
- . 2013. *The Northern Earldoms: Orkney and Caithness AD 870 to 1470*. Edinburgh: Birlinn.
- DAHLERUP, Troels. 1990. Bishops and Suffragans in the Scandinavian-Baltic Area: An Aspect of the Late Medieval Church in the North. I Grant G. Simpson (red.), *Scotland and Scandinavia 800–1800*, 38–47. Edinburgh: John Donald.
- DD = *Diplomatarium Danicum*, 1. R. bind 2: *1053–1169*, utg. Lauritz Weibull, Niels Skyum-Nielsen. København, 1963.
- DN = *Diplomatarium Norvegicum*, bind I–XXIII. Eds. C. C. A. Lange, C. R. Unger et al. Christiania/Oslo: Norsk historisk kjeldeskrift-institutt/Riksarkivet, 1874–2011.

- EKROLL, Øystein. 2015. *The Octogonal Shrine Chapel of St Olav at Nidaros Cathedral* Dr. avh., NTNU. Trondheim.
- FINNUR JÓNSSON. 1930. *Det gamle Grønlands beskrivelse af Ivar Bárðarson*. København.
- FJELLBU, Arne (red.). 1955. *Nidaros erkebisppestol og bispesete 1153–1953*. Oslo.
- GJERLØW, Lilli & Jarl GALLÉN. 1957. Cistercienserordenen. KLNII, sp. 570–573.
- GROHSE, Ian. 2014. Defending Country and Realm: Military Features and the Norse-Scottish Frontier. I Imsen (red.), *Rex Insularum*, 163–180.
- GUÐRÚN ÁSA GRÍMSDÓTTIR (utg.). 1998. *Lárentius saga biskups*. I *Biskopa sögur III*. Íslensk fornrit 27. Reykjavík: Hið Íslenska bókmenntafélag.
- HAKI ANTONSSON. 2007. *St. Magnus of Orkney: A Scandinavian Martyr-Cult in Context*. Leiden-Boston: Brill.
- HAMRE, Lars. 1943. *Erkebiskop Erik Valkendorf*. Oslo.
- . 1955. Unionstiden 1450–1523. I Fjellbu (red.) *Nidaros erkebisppestol og bispesete*, 453–532.
- . 1974. Litt kring bispeskiftet i Oslo etter biskop Øystein Aslakssons død. I Fridtjov Birkeli et al. (red.), *Oslo bispedømme 900 år*. Oslo-Bergen-Tromsø: Universitetsforlaget.
- . 1968. *Norsk historie frå om lag år 1400*. Oslo: Universitetsforlaget.
- . 2003. Striden mellom erkebiskop Jørund og domkapitlet i Nidaros. I Imsen (red.), *Ecclesia Nidrosiensis*, 187–213.
- HAUG, Eldbjørg. 1996. *Provincia Nidrosiensis i dronning Margretes unions- og makt-politikk*. Dr. avh. Skriftserie fra Historisk institutt 13. Trondheim: NTNU.
- . 2014. The Nidaros Church as a Political Actor in the Norwegian Commonwealth. I Imsen (red.) *Rex Insularum*, 101–140.
- . 2016. The Council of Basle, the Rise against King Erik of Pomerania and the Last Provincial Statute of Norway. I Joseph Ward Goering et al. (red.), *Proceedings of the Fourteenth International Congress of Medieval Canon Law*, 343–354. Monumenta Iuris Canonici, Series C: Subsidia 15. Città del Vaticano: Biblioteca Apostolica Vaticana.
- HØDNEBØ, Finn (red.). *Håkon Håkonssons saga*. I *Norske kongesagaer*, bind IV. Oslo: Gyldendal.
- IMSEN, Steinar (red.). 2003. *Ecclesia Nidrosiensis 1153–1537: Søkelys på Nidaroskirkens og Nidarosprovinsens historie*. Trondheim: Tapir Akademisk.
- . 2011. Uppsalakirken og det norske grenselandskapet Jemtland. I Oluf Holm (red.), *Jämtland och den jämtländska världen 1000–1645*, 136–176. Stockholm: Kungl vitterhets historie och antikvitets akademien.

- (red.). 2012. *'Ecclesia Nidrosiensis' and 'Noregs veldi': The Role of the Church in the Making of the Norwegian Domination in the Norse World*. Trondheim: Akademika.
- (red.). 2014. *Rex Insularum: The King of Norway and his 'Skattlands' as a Political System, c. 1260–c. 1450*. Bergen: Fagbokforlaget.
- . 2018. *Kongemakt og skattland: Den norske kongens rike utenfor Norge i middelalderen*. Oslo: Cappelen Akademisk.
- JOHNSEN, Arne Odd. 1955. Fra den eldste tid til 1252. I Fjellbu (red.), *Nidaros erkebispesetol og bispesete*, 3–269.
- . 1972. *Subsidium pallii*. KLNLM XVII, sp. 410–419.
- JOHNSEN, Oscar Albert. 1940. Marcellus. *Norsk biografisk leksikon*, bind IX, 70–71. Oslo.
- JÓN VIÐAR SIGURÐSSON. 2003. Island og Nidaros. I Imsen (red.), *Ecclesia Nidrosiensis*, 121–141.
- . 2012. The Organisation of Hólar Bishopric according to Auðunarmáldagar». I Imsen (red.) *'Ecclesia Nidrosiensis' and 'Noregs veldi'*, 243–260.
- JOYS, Charles. 1955. Tidsrommet 1250–1450. I Fjellbu (red.), *Nidaros erkebispesetol og bispesete*, 273–448.
- KEYSER, Rudolf. 1856–58. *Den norske Kirkes historie under Katholicismen*, 2 bind. Christiania.
- KLNLM = *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder*, bind I–XXII. København etc., 1956–1978.
- KOLSRUD, Oluf. 1913. *Den norske Kirkes Erkebiskoper og Biskoper*. DN XVIIIB. Christiania.
- LINDKVIST, Thomas. 2012. The Cistercians, Linköping, Uppsala and the Making of a Conglomerate Sweden. I Imsen (red.), *'Ecclesia Nidrosiensis' and 'Noregs veldi'*, 333–346.
- MAGNÚS STEFÁNSSON. 2000. *Staðir og staðamál*. Bergen: Universitetet i Bergen.
- MUNRO, Jean & R.W. MUNRO. 1986. *Acts of the Lords of the Isles 1336–1493*. Edinburgh: Scottish History Society.
- NGL = *Norges gamle Love*, bind III. Christiania, 1849 & 2. Rekke, bind I. Christiania, 1912.
- NMD = *Norske middelalderdokumenter*, red. Sverre Bagge et al. Bergen: Universitetsforlaget, 1972.
- OLESEN, Jens E. 2012. Danish Crusaders towards the Eastern Baltic Region until c. 1250. I Imsen (red.), *'Ecclesia Nidrosiensis' and 'Noregs veldi'*, 347–364.
- Shetland documents 1195–1579*, utg. John H. Ballantyne & Brian Smith Lerwick, 1999.

- SMITH, Brian. 2012. The Nidaros Church and 'Norgesveldet': Shetland to 1470. I Imsen (red.), *'Ecclesia Nidrosiensis' and 'Noregs veldi'*, 163–176.
- STEFÁNSSON, Gunhild & MAGNÚS STEFÁNSSON. 2007. *Biskop Arnes saga*. Oslo: Aschehoug.
- STORM, Gustav (utg). 1888. *Islandske annaler indtil 1578*. Christiania.
- SVEAAS ANDERSEN, Per. 1989. The Orkney Church of the Twelfth and Thirteenth Centuries – a Stepdaughter of the Norwegian Church? *Collegium medievale* 2: 5–25.
- THOMAS, Sarah E. 2009. Rival Bishops, Rival Cathedrals: The Election of Cormac, Archdeacon of Sodor, as Bishop in 1331. *Innes Review* 60.2: 145–163.
- . 2012. The Diocese of Sodor and its Connection to Nidaros and the Curia after 1266. I Imsen (red.), *'Ecclesia Nidrosiensis' and 'Noregs veldi'*, 143–162.
- (red.), *Bishops' Identities, Careers, and Network in Medieval Europe*. Turnhout: Brepols.
- VADUM, Kristoffer. 2012. Use of Canonistic Text in medieval Iceland - the Case of AM 671 40 fol. 40r-63v. I Imsen (red.), *'Ecclesia Nidrosiensis' and 'Noregs veldi'*, 283–300.
- WOOLF, Alex. 2003. The Diocese of the Sudereyar. I Imsen (red.), *Ecclesia Nidrosiensis*, 171–182.

Steinar Imsen, professor emeritus, NTNU, Trondheim. Blant hans mange utgivelser er *Land og folk i den norrøne verda ca. 900 til 1450* (Samlaget, 2015); *Da reformasjonen kom til Norge* (Cappelen Damm, 2016); *Kongemakt og skattland* (Cappelen Damm, 2018). E-mail: steinar.imsen@ntnu.no.

Dating Medieval Roman Alphabet Inscriptions – An Example from Hallvard’s Cathedral in Oslo

JOHAN BOLLAERT

In order for Roman alphabet inscriptions to be useful primary sources for historical, linguistic or other research, it is important that they are dated. Moreover, the user of these inscriptions should be able to judge the quality, i.e., the certainty, or uncertainty of the proposed dates. Several criteria for dating Roman alphabet inscriptions are presented, based on my cataloguing work in the project “Between Runes and Manuscripts”. These are applied on Guðrun’s gravestone from Hallvard’s Cathedral in Oslo. Øystein Ekroll and Bent Lange have previously dated this gravestone to c. 1200, however, I argue that the inscription should be dated to the fourteenth century.

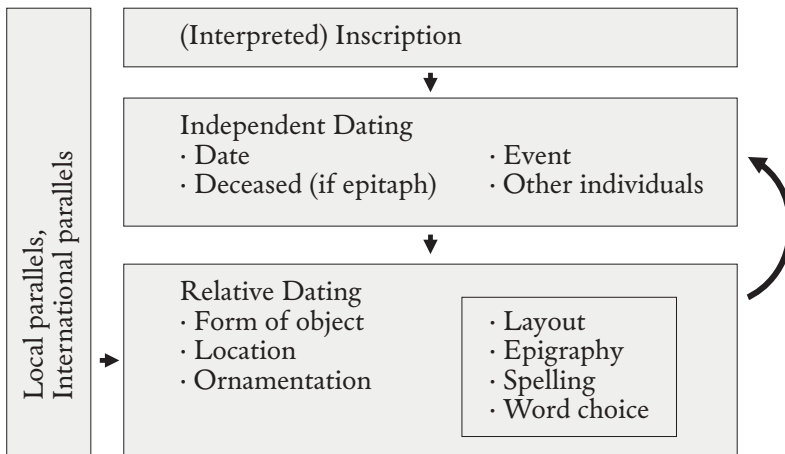
One of the most fundamental and exiting aspects of research on historical material is trying to date it. Nonetheless, in 1997 Syrett writes that the dating of Roman alphabet inscriptions in Norway is highly insecure, since only a small number of inscriptions, mainly from Trondheim, has been published, and those only in nineteenth-century editions, which do not always live up to modern standards. Since then, Syrett (2002) has published the Roman alphabet inscriptions from Trondheim in an extensively detailed edition. From the rest of Norway, however, modern editions are still lacking. In the past few years, Elise Kleivane and I have been working on a collection of medieval Roman alphabet inscriptions from Norway. My focus has been on public inscriptions on buildings and gravestones. As part of this work on my Ph.D. thesis, I have currently collected over 200 Roman alphabet inscriptions from Norway.¹ Apart from the reading and interpreting of these inscriptions, a central element in cataloguing them is their dating. For Roman alphabet inscriptions to be useful primary sources in historical, linguistic or other research, it is important that they are dated. Moreover, the user of these inscriptions should be able to judge the quality, i.e., the

¹ This includes 107 inscriptions from Trondheim, previously published by Syrett. The collected inscriptions are to be published as part of my Ph.D. thesis. I would like to thank Øystein Ekroll for sharing his manuscript on memorial and building inscriptions, which was a valuable help in documenting many of them and their previous publications. I am also grateful for an engaging discussion of the dating of this example from Hallvard’s Cathedral.

certainty, or uncertainty of the proposed dates. In this article, I present the principles followed for dating inscriptions on buildings and gravestones,² and apply them on a complicated case from the ruins of Hallvard's Cathedral in Oslo.

Dating inscriptions: the theory

Since Syrett (1997) published his article on dating Roman alphabet inscriptions, nothing has changed to the theory of it. Therefore, my theoretical approach is much the same as that presented by Syrett. Nonetheless, I prefer to present the method somewhat more explicitly, since this provides a foundation for discussion. In Figure 1 below, I present the steps taken when dating an inscription.

Fig.1. Steps taken when dating inscriptions.

Before an inscription is to be dated, it should be interpreted as much as possible, since most of the dating criteria require interpreted language. Once the inscription is interpreted, it is possible that it can be dated independently due to the presence of specific information. This is usually the most precise, but also the rarest. Primarily, this is the case for inscriptions which mention the date on which they have been carved, or the date the deceased died (for gravestones). Secondly, this is also the case for inscriptions mentioning known individuals, for instance when the deceased of a

² Most of the criteria used for dating are the same for other objects, but more specific considerations may be relevant, for instance, the identification of the mint responsible for an inscribed coin.

gravestone is known, or when known donators, family members or others are mentioned. It is also possible that known events, rather than people are mentioned. As mentioned, such datable inscriptions are rare. Of the 207 inscriptions with the Roman alphabet I have analysed so far, only 28 can be dated in this way.³ Moreover, rarity is not the only problem with this form of dating. It is possible that a date has been carved, but that it is damaged, or that it simply has been misread. For instance, on an early fifteenth-century gravestone from Bergen, I have read MCCCCXI[-], while Nicolaysen (1858: 4) has read MCCCCVI and Bendixen (1916: 32) MCCCCX. In this instance, the difference is only minor, but it does indicate that the dates of currently lost gravestones, which have been read in the past, should still be treated with care. Similarly, Syrett (1997: 95; 2002: 360–370)⁴ has had great difficulty dating the minuscule inscription T 99. It was dated by Klüwer (1823) to an astonishingly early 1316, while minuscule epitaphs seem to become common only by the end of the fourteenth century. A more common problem is that the identification of individuals mentioned in inscriptions, is often highly speculative. This we can see an example of in the inscription from Oslo analysed below. With these difficulties in mind, it is always necessary to crosscheck the absolute dating of the inscription with its relatively datable features. Such a crosscheck has, for instance, led Steinness (1966: 99) to argue that an inscription commemorating “Hacon of noble family”⁵ must have been made one or more generations after Hacon’s death in 1304.

Since one is rarely lucky enough to be able to date inscriptions absolutely, relative dating is by far the most usual. This can be based on seven elements, perhaps more in individual instances. These include the form (1) and the placement (2) of the monument, artwork engraved in association with the inscription (3), the layout of the inscription (4), the form of the letters (epigraphy) (5), the spelling (6), and the choice of words (7). The first three elements: form, location, and ornamentation, can date the inscription only indirectly. The form and location rather date the object, and the ornamentation may be independent. Often it can be assumed that these were all produced at the same time, but this is not necessarily the case. The characteristics of the layout, epigraphy, spelling, and choice of words date the inscription more directly. A dating by any of these seven elements always builds on a comparison with parallels. Preferably, such parallels should be local since different regions may have responded

³ This is an interesting peculiarity of the Norwegian inscriptions, since inscriptions dated by year seem to have been more common on the Continent (pers. comm. Estelle Ingrand-Varenne).

⁴ See also Füchs (2004:135) for a further discussion.

⁵ My translation.

differently to changing trends. However, apart from Trondheim, most Norwegian cities and villages have only a small number of inscriptions preserved. Therefore, it is often necessary to look for parallels further afield within the country, or even abroad. Moreover, in continental Europe, a much larger number of inscriptions is preserved, and has been documented more extensively, which makes it a valuable material for comparison. As Syrett (1997: 94) states, it must be assumed, unless there is evidence to the contrary, that changes in epigraphic style spread relatively quickly to Norway from influential continental centres. However, it is likely that different epigraphic centres or schools responded with different speed to such innovations in the tradition. In comparison to 1997, we are fortunate that the number of online published and searchable inscriptions has increased tremendously on the Continent, with projects such as *Die Deutschen Inschriften* in Germany or *CIFM*⁶ in France.

Let us look at these seven criteria in some greater detail. Firstly, the form of the monument is a relevant criterion for dating both inscriptions on buildings and on gravestones. For inscriptions on buildings, architectural elements may give us an idea of a *terminus post quem* the inscription may have been carved. Sometimes, they may even provide a more precise dating, for instance, if the inscription in some way can be connected to the construction or dedication of a church. For gravestones, the shape of the stone can provide us with an idea of the period in which the inscription may have been carved. For instance, trapezoidal gravestones were the most common in the twelfth and thirteenth centuries (Gardell 1946: 123), although, many examples have been dated to the fourteenth century (Syrett 2002; Bugge 1926: 23–30). Rectangular gravestones became more common in the fifteenth century, although, there are some examples from the fourteenth century (see Bugge 1926: 31–32).

Secondly, the find location of the inscription may give an indication of its age. This is most often the case for objects found in archaeological excavations, but there are also other instances. Inscriptions from Hamar form a good example at a larger scale. The cathedral peninsula “*Domkirkeodden*” in Hamar was abandoned shortly after the reformation, which means most inscriptions from this location can be dated to the Middle Ages (Sæther 1986: 8).

Thirdly, ornamentation is the most useful for dating memorial inscriptions, since these inscriptions are often combined with engraved artwork, unlike the inscriptions on buildings. For instance, gravestones displaying standing, or kneeling individuals in the centre of the slab range from the mid-thirteenth to the mid-fourteenth century, sporadically up to 1400. Gravestones bearing crosses, however, are found all through the Middle Ages up to about 1400. For these, the style of the cross may give a more

⁶ *Corpus des inscriptions de la France médiévale*.

precise date, as exemplified by Syrett (1997: 100). From approximately 1400 we see gravestones displaying symbols of the evangelists in the four corners, and a coat of arms in the centre. Apart from these general traits, it is possible to study the artwork more closely, and for instance, the dress, attributes, or stance of the displayed individuals may provide a much more precise dating. In this way, Hohler (2001: 36) dates a gravestone from Søndre Huseby⁷, to c. 1300 based on the dress, stance, and shape of the depicted woman. Syrett (2002) has also dated several inscriptions on similar grounds. The extensive work on ornamented effigial slabs by Greenhill (1976) is an important source of information, but it is important to note that it is mainly based on continental gravestones, since little of the Norwegian material was collected when he compiled his work.

Fourthly, the layout of the inscription, especially those carved on gravestones, may also indicate a certain period. Inscriptions carved on walls generally run left to right, possibly in several lines, and there seems to be little variation in this layout. However, on gravestones, many different organisations can be found. For instance, in the thirteenth and early fourteenth century, memorial inscriptions are usually carved either on a slanted bevel encircling a tombstone, or on the edges of the face of the tomb. In contrast, the few examples we have of twelfth-century memorial inscriptions are carved in horizontal lines on the face of the stone. This horizontal layout is also found in a few inscriptions from the later fourteenth and fifteenth centuries (see Syrett 2002, and my forthcoming dissertation).

Fifthly, and mainly (as argued by Syrett 1997: 102), it is the epigraphy itself which can be related to the date of the inscription. Throughout the Middle Ages, the form of the letters employed has changed drastically from a Romanesque preference for angular, versal shapes (up to the twelfth century), through a Gothic preference for rounded or uncial forms (thirteenth-fifteenth centuries) to Gothic minuscules (fourteenth-fifteenth centuries) and Humanist capitals (fifteenth century). These different types of letters can be related to different periods, and even within these types, there is large variation, which may provide diachronic information. However, the developments in script have not happened overnight, and were not implemented equally quickly, or consistently in all regions. Therefore, there may be large variation between contemporaneous inscriptions, and even within inscriptions. In the example from Hallvard's Cathedral below, I will discuss the development of Gothic majuscules more extensively.

Finally, both spelling and word choice, although not considered by Syrett (1997), may also provide us with a clue to the date of the inscription. Most inscriptions are

⁷ It is now preserved in Frogner Kirke in Lier.

very standardised, both in choice of words or phrases and in spelling, but no extensive study of the orthography of (Roman alphabet) epigraphy has been undertaken yet. It is likely that it would reveal more clues for dating inscriptions. Nonetheless, even lacking such a comprehensive study, it is sometimes possible to relate uncommon spellings to diachronic developments, or to find chronological boundaries for the use of certain words or titles.

Usually, these different elements fit well together, and point at a similar date. Indeed, this is a prerequisite for this relative dating to work at all. For instance, most memorial inscriptions in minuscules are found on rectangular gravestones displaying a coat of arms and evangelist symbols. All these factors point at the late fourteenth, and fifteenth century. Similarly, trapezoid gravestones displaying a central standing individual usually have a framing inscription in majuscules, to a varying degree of Gothic type. Nonetheless, sometimes, these different elements point in different directions, considerably complicating the process of dating the inscriptions. The example of Guðrun's gravestone from Hallvard's Cathedral is such a complicated case. I first present and analyse my reading of the inscription and afterwards discuss the dating of it. The criteria presented above are followed, and I focus particularly on the epigraphy of the inscription. I draw parallels to some other, local inscriptions from Oslo and Hovedøya, as well as further afield in Norway.

Dating inscriptions – the practice

From medieval Oslo, at least 13 Roman alphabet inscriptions are known⁸ and three of those stem from Hallvard's Cathedral. One, commemorating Bishop Jón, is only preserved in nineteenth-century drawings and one consists only of a small fragment. The third, commemorating Guðrun is rather well preserved. It is carved on the top and side of a gravestone with raised back and concave sides. The stone was found just outside the ruins of Hallvard's cathedral in Oslo, to the east of the western entrance to the ship (Fischer 1950: 53). The stone measures 185 cm in length, 60–47 cm in width and 41cm in height, and consists of a local type of limestone. Today, a copy of the gravestone is available for public inspection in its find location, while the original stone is preserved inside Bishop Nicholas' chapel in Ladegården, just across the street. This gravestone and inscription have previously been dated to c. 1200 (Lange 1955: 122, Ekroll 2014: 169), but in this article I will instead argue for a dating to the fourteenth century.

Guðrun's gravestone and the inscription carved on it, is remarkably well pre-

⁸ All of these are on gravestones, I have not included inscriptions on smaller objects in this study.

Fig.2. Guðrun's gravestone from Hallvard's Cathedral in Oslo. Image ©Johan Bollaert

served. Only the first three letters of the top line and part of the first letter of the second line are lost. The other letters are well visible, and do not seem to have been exposed to harsh conditions, even though the stone has cracked, and some small sections have flaked off. The inscription can be transcribed, normalised, and translated as follows:

- a) [+HER:]LIGGER:GUÐRUN:A:HAUGHŪ
- b) [M]OÐR:HĀA:ÞIOSTOLFS:

Hér liggr Guðrun á Haugum, móðir herra Þióstólfs.

Here rests Guðrun from Hauger, Lord Þióstólfr's mother.

The lost section in line a, indicated with squared brackets, has been supplied with + (a cross), and *hér*. Even though this reading can never be certain, it is likely since the phrases *hér hvílir* 'here rests' and (more rarely) *hér liggr* 'here lies' are found at the start of the majority of medieval epitaphs. Likewise, most Roman alphabet epitaphs begin with a cross, and it is likely that this was also the case for this inscription. Of <L> in *liggr* only the bottom bar and serif are preserved, as well as the bottom parts of <I>

and of <G>. Their reading, considering the context, is nonetheless relatively certain. The only letter which could leave a similar trace in the bottom as <L> would be a versal <E> with an exceptionally large serif, however, this would be unlikely from the context, and from the fact that otherwise uncial <E> is used in the inscription. The first <G> is also only preserved in the very bottom. This could theoretically allow for <O>, but such a reading is similarly unlikely in the context. The following words are entirely preserved and separated with three dots aligned vertically. In Guðrun, <ÐR> is carved in a ligature, and is somewhat damaged. Nonetheless, the reading is certain. The following letter is most likely <A>, although of unusual form. It consists of two almost vertical shafts, which do not meet at the top. They contain a middle crossbar, but no top bar, which is highly unusual for this letter. It is open on the top. This top bar does not seem to be lost due to damage but was never carved. In the following *Haugum*, we find the same form of the letter <A>, lacking a top bar. This place name is spelled with <GH>, and *-um* is abbreviated by <U> with a nasal bar above, this nasal bar did not fit on the top part of the stone but is carved on its concave side.

The beginning of the second line is also missing, here there is space for one, or at most two letters. A reading of the letter <M> seems most likely considering the context and the available space, since it is relatively wide. This allows for the first word of this line to be read *móðr*. In this word, <ÐR> is again carved in ligature. This is followed by the title *herra*, carved <HRA>, with a bar above <R>, and <A> again lacking the top bar. Finally, the genitive of the name *Þióstólfr* ends the inscription. This name is well readable, excepting two letters. These are more difficult to interpret, not due to damages, but due to their exceptional form, namely <T> and <F>. <T> is round, and like <A> it lacks all trace of a top bar. Instead, it contains a short curl or “*anschwung*” at the top of its bowl. As such, it looks almost like a <U>, however, it can be distinguished from this letter in that it does not contain a serif at the right bottom, which is clearly present in all forms of <U> in the rest of the inscription. Finally, <F> looks very similar to the letters <A> in this inscription, even in the fact that it lacks a top (or rather upper) bar. This is due to the extension of the usual serifs on the bars of the letter into a second shaft, complete with serifs on the top and bottom. As such, the letter is fully closed. What does differentiate it from <A> is that the left shaft of <A> is consistently bent, while in <F> it is straight.

Independent dating

Now that a reading of the inscription has been established and explained, we can go about trying to date it. As mentioned above, Ekroll (2014: 169) has dated the stone to c. 1200 and Lange to before 1260 (1955: 122). Ekroll based this dating primarily on

the form of the monument (pers. comm.), and Lange on the form of the monument, as well as its placement and epigraphy. In this article, I follow the steps I have described above, and first attempt an absolute dating. Since the inscription does not contain a date, and does not mention any known events, the only possibility would be to identify Guðrun, or Þióstólfr. I have not been able to make such an identification with any certainty, but it is possible to speculate. Both the names Guðrun and Þióstólfr were common and are found in many diplomas, including several from Oslo. The name Guðrun is registered more than 100 times in the name register of *Regesta Norvegica*. One diploma (DN III 432) stands out. This diploma from 1381 mentions a woman, Guðrun Þióstólfsdóttir, who is married to Hróðbiartr Loðinnsson. The diploma documents that Guðrun and Hróðbiartr sold Þorsgarðr, a farm in Ringebu in northern Gudbrandsdalen. This is the only diploma in which both the names Guðrun and Þióstólfr are found, but the Guðrun buried in Oslo can only extremely speculatively be connected to this diploma. Firstly, this would mean that Guðrun's father was called Þióstólfr, and that her son was called after him. According to medieval naming practice, this could imply that she had at least two sons, and that the first was called after his father's father, and the second after Guðrun's father, Þióstólfr (pers. comm. Lennart Ryman). This is not impossible, but it cannot be verified.

Secondly, this would mean that Guðrun was buried in a place considerably removed from where she sold land. Þorsgarðr in northern Gudbrandsdalen lies almost 180km in straight line from Oslo. This is, however, not impossible either since the sale of land does not mean that Guðrun must have lived there personally. Moreover, the title *Herra* of her son does suggest considerable wealth. As such, it is possible that this gravestone commemorates Guðrun, married to Hróðbiartr Loðinnsson. However, it is perhaps more likely that this is not the relevant Guðrun, since the name Guðrun is registered over 100 times in the register of *Regesta Norvegica* and there must have been even more women named Guðrun of whom no diploma are preserved. The other names in the inscription do not allow for a more specific dating either. Þióstólfr was a popular name according to Lind (1905-15: 1130), found in written sources from about the end of the thirteenth century. This does not necessarily mean that the name was not in use before. It is equally likely that this is due to the lack of written sources from the earlier periods as to a lack of people called Þióstólfr. In Sweden, the name is (fragmentarily) found on Sö 248, a Viking Age runestone. Finally, the place name *Haugum*, is not very restrictive either. The place name Hauger, plural of Haug, is found in 24 locations, from Hedmark, Akershus, Kristians- and Smålenes amt (Rygh, 1897–1924). Rygh (1879–1924) documents the name from c.1300, but again, this is likely due to the preservation of written sources, rather than

the actual use of the name. As such, I conclude that although the names in the inscription point mainly at the late fourteenth or fifteenth century, this information cannot be used for dating the inscription with any certainty, since the identification of the individuals is highly uncertain, and the written sources upon which it is based are too incompletely preserved. This is a common problem for the dating of most memorial inscriptions and is far from unique for Guðrun and Þióstólfr. The absolute dating being inconclusive, a relative dating must be based on the form of the monument, its (find) location, its artwork, and the layout, epigraphy, spelling and word choice of the inscription. Below, I go through these criteria in this order.

Relative dating

FORM

The inscription is carved on a gravestone with a somewhat unusual form. Its base is slightly trapezoidal, and its central “back” is raised to approximately 40 cm over the base. The sides of this back are slightly concave. Of this form of gravestones with raised back, only two other examples with Roman alphabet inscription are known in Norway. Both stem from Øystese, in the bishopric of Bergen, and can most likely be dated to the (late) twelfth or early thirteenth century, based on the epigraphy. With runic inscriptions, at least two such gravestones are known, namely N 60 and N 440. N 60 is now lost, but was originally found in Kvem (Toten), some 80 km north of Oslo. The shape of this stone is very similar, including the concave sides, if Heyerdahl’s drawing (NIyR I: 130) is to be trusted. It was carved in a type of limestone locally found along Mjøsa. The inscription on it has been dated to the thirteenth century, possibly the second half of the twelfth century. N 440, from Giske is carved on a marble gravestone, which had a more moderately raised back, only slightly higher than the sides of the stone. This inscription has not been dated. Regarding N 60, however, Rygh (NIyR I: 131) has argued that this is the common form of gravestones from the twelfth and thirteenth centuries, which were intended to be placed outside the church. In Sweden, this style of gravestone was much more common, or has least been better preserved. Gardell mentions that up to 60 of these gravestones, including fragments, termed “Kistformad lockhäll”⁹ may have been preserved from Västergötland alone, the area where they were most common. He dates these mainly to the twelfth and thirteenth centuries, with one exception dated to the fourteenth century (Gardell 1946: 307). He does not provide an explanation, but it is possible that this late dating was based on the presence of a short minuscule inscription, which is not

⁹ Coffin shaped graveslab.

necessarily of the same period as the stone itself. It seems safe to conclude then that this form of monument was the most typical in the twelfth and thirteenth centuries, and indeed, it is based on this form that Ekroll (2014: 169; pers.comm.) and Lange (1955: 122) have dated this monument to c. 1200. It bears mentioning, however, that from c. 1500 a gravestone commemorating Bishop Herman is preserved in Hamar, which consists of a similarly thick, “kistformad lockhäll”. However, this gravestone does not have a raised back, instead it has an evenly high surface.

PLACEMENT

Lange (1955: 122) has dated the grave monument based on its form, but also on its find location. The stone was found just outside, to the east of the entrance to Hallvard’s Cathedral (Fischer 1950: 101, 151). Based on this find location, Lange argues that the stone must have been placed before 1260, since from then on it was allowed for the laity to be buried inside the church. This argument is based on two assumptions, the first is that Guðrun would have been buried inside if it had been allowed; the second that the find location is also the location where the stone was originally placed. Regarding the first, we can only speculate. Even after 1260, the church was not large enough to accommodate the burial of all laymen. However, considering that Guðrun was the mother of a lord, and received a costly gravestone, it is possible that she would have been able to afford a burial inside the church, and perhaps she would be considered worthy of it. Regarding the second, it should be noted that the form of the monument does suit best with a placement outside the church, since its raised height does not allow people to walk over it. If the stone was indeed placed outside the church, however, it seems unlikely that it was unprotected from the elements. The inscription is well preserved even though the limestone it is carved into is rather susceptible to damage by weathering. Indeed, it would be surprising that the best-preserved gravestone from Hallvard’s cathedral was one which is placed outside.¹⁰ Perhaps it was covered with a roof, or it was simply covered with soil relatively early on. The main problem with arguing from the find location of a gravestone, however, is that one assumes it has never been moved.¹¹ Very few gravestones in Norway have been found in their original location. Considering that the cathedral was rebuilt several times throughout the Middle Ages, it seems somewhat surprising that this gravestone would have been unaffected. As such, I conclude that the monument was best

¹⁰ Perhaps, its preservation is due to its form, since it is not well suited to be used as building material, unlike the most likely flat medieval gravestones supposedly forming the foundation of the Grønland district in Oslo.

¹¹ Bugge (1926:13) similarly points out that the original position of gravestones is rarely known, since many gravestones have been moved or removed after the reformation.

suitied to be placed outside the cathedral, considering its form, but that the exact placement of it should be considered uncertain. It is unlikely, but not impossible that it was originally placed inside the cathedral. As the gravestone of Bishop Herman from c. 1500 indicates, it is possible for less passable gravestones to be placed inside the cathedral also.¹² Due to this, and the uncertainty regarding where one would have wanted to bury Guðrun, the terminus ante quem of 1260, should not be considered absolute.

ORNAMENTATION

The artwork of the stone can be discussed very concisely since it does not display any. In this way, it is similar to the other Norwegian gravestones with raised back, which likewise do not contain any ornamentation. Their Swedish equivalents discussed by Gardell (1945) do more often display ornamentation, however. Similarly, Bugge (1926) discusses several Norwegian ornamented gravestones of this form, but lacking inscriptions. Regarding gravestones in general, it should be noted that examples without ornamentation are found throughout the entire medieval period.

LAYOUT

The layout of the inscription is also tightly connected to the form of the stone. The inscription is carved in two lines, running lengthwise on the stone. The first line is carved on the raised back, the second on one of the concave sides. They are placed so that the whole inscription can be read from one side of the stone, without needing to move around it. A similar placement of the inscription is found on the two stones from Øystese mentioned above, as well as N 60 and N 440, which consist of only one line. This lengthwise placement of the inscription, readable from one side is common for runic inscriptions of the whole Middle Ages, also on flat slabs. For the Roman alphabet inscriptions, including those on flat slabs, this placement is less usual, but found sporadically from the thirteenth to the fifteenth century.¹³ As such, the placement of the inscription is typical for the type of monument it is carved upon, but is not a diagnostic diachronic feature by itself.

EPIGRAPHY

The letter forms of this inscription fit most closely to what Syrett (2002: 56) calls fully developed Gothic majuscules. In Norway, Gothic majuscules became gradually

¹² The original placement of Bishop Hermans gravestone is unknown, but one assumes that if anyone was buried in the cathedral, it must be its former Bishop.

¹³ See my forthcoming dissertation for further analysis.

more common during the thirteenth century, replacing the more compact Romanesque inscriptions (Syrett 2002:32). On the continent, these Gothic characters developed already from (the end of) the twelfth century and became “high Gothic” during the thirteenth and fourteenth centuries (Kloos: 1980,125–132). In Norway, they continued developing throughout the thirteenth and fourteenth centuries, after which they were gradually replaced with minuscules on the one hand, and humanist capitals on the other hand. Lange (1955: 122) has argued that the epigraphy of the inscription fits to the early thirteenth century, since “majuskler aleene ansees for å være brukt til henimot 1300”¹⁴ However, that minuscules were introduced after 1300, does not mean that majuscules were only used before this date. The earliest certainly dated minuscule inscriptions on gravestones in Norway stem from the end of the fourteenth century. There are two possible exceptions from the first half of the century, but their editors (Syrett 2002: 366–368, Steinness 1966: 99) have argued that they must be younger, since it is unlikely that minuscules were used so early for this purpose in Norway. Minuscule inscriptions became common only in the fifteenth century, and never replaced majuscules entirely. Plenty of majuscule inscriptions have been dated to the fourteenth and fifteenth centuries, including Ragnhildr’s gravestone depicted in figure three (below). Clearly, majuscules did not disappear, and their presence alone cannot be used as a criterion for dating. Instead, it is necessary to look more closely at the shape of these characters and find parallels in other inscriptions in order to form an idea about when they may have been carved. Therefore, I will first discuss the general traits of the characters, especially building on observations made by Syrett (2002). Afterwards, I compare this inscription with closer parallels.

The “fully developed Gothic” characteristics of this inscription are found in the form of the serifs (1), the closure of originally open letters (2), the swelling of bowls (3), lengthening (4) and contrast between heavy and light strokes (5). It should be noted that these characteristics have not developed overnight, but that changes in their appearance happened gradually. This means that some inscriptions displayed these Gothic features earlier than others, and that some features are found early on, while others only very late. What matters, therefore, is the total picture of the inscription.

The form of the serifs (1) was one of the first things to start developing, and already in early thirteenth-century inscriptions from Trondheim, the Gothic form is found. The change consists of the widening of serifs from thin lines into triangles, making their connection to the shaft or bar more gradual, and the serif itself more pronounced. In Guðrun’s inscription, these triangular serifs are visible in for instance

¹⁴ “Majuscules are the only letterform used until about 1300.” (my translation)

Fig. 3 A drawing representing my reading of Gudrun's gravestone. Image ©Johan Bollaert

the form of <S>, but in the vertical shafts of for instance <I>, <R> or <H>, the widening is spread over the total length of the shaft. There is no trace of lined serifs in the inscription. The second characteristic (2) is the closure of open letters, such as <E> and <C>, but also <F> and <M>. The first letter to be closed was <E>, followed by <C>, these can already be found sporadically in late twelfth- and early thirteenth-century inscriptions (such as nr. 3 and 4 in Syrett 2002). However, the closure of <M> happened only later, and Syrett (2002: 38) argues that the closure of <F> is mainly found (in Trondheim) in inscriptions clustering around the end of the thirteenth century and beginning of the fourteenth century. The closure first consists of a thin hairline, which gradually grows in width until it becomes undistinguishable in size from the main shafts, bars, and bowls of the letters it closes. In this inscription, <E> is closed with a line of the same thickness as that of its middle bar, but not as thick, or rounded as the bowl of the letter. Remarkably, <F> is closed to such an extent that the closing line forms a second shaft of its own, having the same thickness as the left shaft and even sporting serifs at its bottom and top end. Syrett (2002: 38) has identified a “full height closing stroke” in only three inscriptions from the fourteenth century, only the youngest having a “closing stroke” of full thickness. The third characteristic (3) is the swelling of bowls. This means that the middle, left- and rightmost part of bowls is wider than the top and bottom. In this inscription, swelling is strongly present in <E>, <U>, <N>, <H>, <O> and <T>, and to some degree in <G> and <R>. According to Syrett (2002: 56) such clear swelling is only found in Trondheim from around 1300, together with the lengthening of letters and the presence of Gothic contrast, even though it is present in continental inscriptions earlier. The fourth feature (4), the lengthening of the characters, can also be seen in this inscription, in that the letters are higher than they are round. This is the clearest in the elliptical shape of <O> and <G>, and the bowl of <E>. Similarly, <H> has a very high bowl, extending almost all the way up to the top of its shaft and as such

approaching the form of round <N>. The fifth feature (5) is the presence of Gothic contrast. This means that vertical lines are widened, while horizontal or oblique lines are narrower. In this inscription, this feature is not found in many letters, since it mainly consists of rounded and uncial forms, rather than its versal equivalents. The preference for uncial or round forms itself is considered typically Gothic (Kloos 1980: 132), and it is evident in this inscription. Indeed, <A> and <F> are the only letters for which the rounded equivalent has not been chosen. In these, the Gothic contrast has been taken to the extreme, in that the top bar of <A> and <F> is not simply thinned but omitted entirely. The same is found in <T>, where the top bar is omitted and replaced with a small decorative curl or “*anschwung*”. Finally, it is notable that the inscription twice contains a ligature $\mathfrak{DR}$, especially since ligatures are less usual among the fully developed Gothic majuscule inscriptions than among their predecessors. The letters are considered more independent, and their form more stable than what is the case for earlier inscriptions. In this inscription, the ligature in the first line can perhaps be explained by a perceived lack of space. In the second line, there is no such lack, but the sequence $\mathfrak{DR}$ is still carved in ligature. It seems that the carver was unwilling to vary the form of these letters but chose to carve them in ligature also in the second line, to preserve formal cohesion. This stands in sharp contrast with late Romanesque and early Gothic majuscule inscriptions, where formal variation was intentional. (see Kloos 1980: 127)

In comparison with Syrett’s analysis of the inscriptions of Trondheim, the epigraphic features of this inscription point at the fourteenth century, possibly its later half. However, it should be noted that Trondheim was late in adapting Gothic epigraphic influence from the continent. It is possible that this is due to these developments spreading only slowly to Norway, but it is also possible that Trondheim was somewhat traditionalist in its production of monumental inscriptions. Therefore, it is worthwhile to look at other parallels also. I will look more closely at the inscriptions from Øystese, found on the two other gravestones with a raised back, and to some other preserved gravestones from Oslo.

Since Guðrun’s gravestone has previously been dated to c. 1200 based on the form of the monument, it is valuable to compare this inscription to the ones found on the two gravestones from Øystese, which also have a raised back. Bendixen (1888: 47–48) dated these two stones to c.1300, but the letter forms fit much better with a dating of ca. 1200.¹⁵ There is a clear difference in the epigraphy of these two inscriptions and of Guðrun’s inscription. Firstly, of all preserved letter forms, only <E> and the

¹⁵ This is discussed more extensively in the catalogue included in my forthcoming dissertation.

Fig. 4. One of the two gravestones from Øystese. Image ©Johan Bollaert

second instance of <H> are uncial, while otherwise versal forms have been used. This is especially striking for <H>, which is consistently uncial in Norwegian grave inscriptions otherwise. The letters rarely end in serifs, and if so, only very small ones. All lines are rather narrow. None of the letters has been closed, not even the uncial <E>. The letters are not lengthened. <E> and <O> are not elliptical, and the bowl of the single uncial <H> is very small and low. There is no sign of Gothic contrast, or of swelling. In other words, none of the diagnostic Gothic features of Guðrun's gravestone are found in these inscriptions, and they clearly represent an earlier epigraphic stage. Perhaps the epigraphy on these stones could be somewhat more archaic due to it stemming from a rural area but it is also older in style than any of the other inscriptions from rural Norway.

In Oslo, mainly small fragments of gravestones have been found, however, there is one better preserved example from the convent on Hovedøya, which commemorates Ragnhildr.¹⁶ In 1296, Ragnhildr entered the convent as a widow of less than 30 years old (Nicolaysen 1891: 6) and Nicolaysen dates the inscription to c. 1350. This inscription forms a much closer epigraphic parallel to the one commemorating Guðrun. In

¹⁶ My normalisation and translation of the inscription: "Hér ligger Ragnhildr Husfreyja, kona Holta Bjarnar, cuius anima in pace requiescat." Here lies lady Ragnhildr, the wife of Holtbjorn, whose soul may rest in peace.

Fig. 5. Ragnhildr's gravestone from Hovedøya. Image ©Johan Bollaert

this inscription, the serifs of staves are small, but on the bar of <L> and on <S> they are large and triangular. <E> is uncial and closed. <F> is also closed, although only in its upper part. The closing stroke is not extended into a shaft of its own. There is likewise a clear presence of swelling, although to a lesser extent. The letters are generally narrower. They are clearly lengthened, even more so than in Guðrun's inscription, as can be seen from the elliptical form of <E>. The inscription displays the same form of <A>, consisting of a somewhat squarish shape, with a slight bend in the left shaft, and a very thin, or (once) omitted top bar. The form of <R> is also similar in that it is open, and the cauda extends almost vertically down from the bowl, once curling back to the shaft. A similar form is found in Guðrun's inscription, and, interestingly, also in a small fragment of another gravestone from Hallvard's cathedral which has also been dated to the fourteenth century.¹⁷ In conclusion, Guðrun's inscription contrasts with Ragnhildr's, in that it is more thickly carved, with almost cumbersome weight.¹⁸ Guðrun's inscription also has somewhat stronger swelling,

¹⁷ This fragment contains a short part of an inscription: OCĪĀRE:HVIC, which has not been interpreted.

¹⁸ Syrett uses this term for two late Gothic inscriptions from Trondheim [66-67], and this description is fitting also here.

and a form of <F> which may be somewhat younger in style. As such, these two inscriptions are clearly closer together in style, which most likely indicates closeness in chronology.

SPELLING

The inscription is very short, and there is little that is remarkable about its spelling. The svarabhakti vowel in *ligger* is already found in a runic inscription dated to c.1200, namely N 344. The spelling of *Haughum* with <gh> is also not unusual. Seip (1954:9) documents the spelling <gh> already for the oldest Norwegian manuscripts, and the spelling Haugh is found in diploma from the thirteenth to the sixteenth centuries. Likewise, the spelling of *Piostolfs* with <Ð> is not unusual. Seip registers initial <Ð> as usual already for the oldest manuscripts, and even in epigraphy initial <Ð> occurs, for instance, in <ÐÆNNA> *þenna* and <ÐAKE> *þakki* on a gravestone from c.1300 in Trondheim (Syrett 2002, no. 62) or on a possibly thirteenth-century fragment from Oslo in a damaged word beginning with <ÐO>. As such, the spelling of the inscription cannot be related to any particular date.

WORD CHOICE

Finally, we can look at the words used in the inscription. The inscription is carved in Norwegian, which is common throughout the entire medieval period. It is short, since it does not contain or request any prayers, and the deceased is only concisely identified. While many inscriptions are longer than this one, such short inscriptions are likewise found throughout the Middle Ages. From Trondheim, examples can be found in Syrett (2002), for instance from the fourteenth century: nr. 74, 83, 84 or 92, and from the thirteenth century: nr. 103. Outside of Trondheim, such short inscriptions are found in Huseby (O21)¹⁹ from c. 1300, or in the fourteenth century in S2²⁰ from Stavanger, or S11²¹ from Fjære.

Looking instead at individual words, it is interesting that the word *herra* is used as a title, this use is found in written sources only from around the mid-thirteenth century (DN I: 60), but the number of preserved written sources is small before this

¹⁹ Signum from my forthcoming catalogue, the inscription is read: Ave Maria. Hér ligg Ragnhildr dóttir sira Jóns. 'Ave Maria, here lies Ragnhildr the daughter of priest Jón.'

²⁰ Signum from my forthcoming catalogue, the inscription is read: *Hic requiescit Botulphus primus bone memorie episcopus Stavangrensis natione Normørensis*. 'Here rests Botulf the first, of good legacy, the bishop of Stavanger, descended from Nordmøre.'

²¹ Signum from my forthcoming catalogue, the inscription is read: Hic Ysaac nata recubet de prole beata regis Norvegie et principis et Dacie. 'May here rest the daughter of Isaak, of the blessed family of the king of Norway and the prince of Denmark.'

period. Therefore, it is possible that it was already in use well before its first preserved documentation. In (memorial) epigraphy, it is only found in two inscriptions from around 1300. Finally, also the use of the word *ligg(e)r* deserves to be mentioned. The phrase *hér liggr* is found in seven other Roman alphabet inscriptions, all of which have with a varying degree of certainty been dated to the fourteenth century. It is also found in two runic inscriptions, N 181 and N 65, which have not been dated. It is striking that there is no certain use of *hér liggr* on gravestones before the fourteenth century, although it is possible that the runic inscriptions are older. Instead, the equivalent *hér hvíllir* was predominant throughout the thirteenth century. There may also be a regional difference, in that 6 out of 9 occurrences of *liggr* (including the runic inscriptions) instead of *hvíllir* are found in the south east of Norway, however, this does not detract from the observation that its use seems to be younger.

Concluding discussion

In the first theoretical part of this article, I argued that it is only rarely possible to date inscriptions based on more absolute elements, such as the presence of an engraved date, known people or events. Indeed, also for Guðrun's gravestone, I have not been able to connect it with any certainty to any individuals known from other sources. Therefore, it is necessary to date the inscription in relation to other inscriptions, and to draw parallels. Based on parallels in form and placement Ekroll (2014) and Lange (1955) have previously argued that the monument was made c. 1200, or at least before 1260. Based on parallels in epigraphic traits and word choice, however, I argue that the inscription fits much better to the fourteenth century, possibly even its later half. It is rare that there is such a large discrepancy in how a gravestone would be dated based on its inscription and its form. Three possible interpretations can be given to this discrepancy. The first is that this an older gravestone from c. 1200, which has been repurposed in the fourteenth century, and received a new inscription. The second is that this gravestone is only old in style, and that in fact both the stone and the inscription stem from the fourteenth century. The third is that the inscription is much older than it seems and was carved in the early thirteenth century. To judge the likelihood of these possibilities, it is again useful to look for parallels.

The first option is that the inscription has been carved on an older gravestone and the stone was repurposed. Generally, the reusing of gravestones was not considered problematic during the Middle Ages. This is signified by the large number of gravestones found in walls and church foundations. The question is if the repurposing as a gravestone was also practiced. Of this there are parallels, but few. The main problem is that it is almost impossible to see when a new inscription has been carved on

an otherwise not engraved stone, as our current dilemma shows. Instead, there are more clear examples of inscribed stones which have been reused. For instance, in Trondheim, a late thirteenth century gravestone has been reused in 1610 (Syrett 2002, no. 62). A new inscription has been carved in some open space above and next to the original inscription and ornamentation. In Hamar, the gravestone of Bishop Herman was moved to Vang and reused by a local, without altering the inscription (Mathiesen 1910: 15). From Kinsarvik Kirke, a runic gravestone with raised back, N 280, is said to have been repurposed twice. Based on antiquarian descriptions, Olsen (1957: 25–26) argues that the stone first contained a runic inscription in two lines. These were removed and the stone was re-inscribed with a short runic line, after that, all runes were removed, and the stone was inscribed with Roman alphabet letters. These are the only Norwegian examples I am aware of, but in Gotland, a fourteenth-century Roman alphabet inscription has been carved around a runic inscription (G 195). The inscriptions commemorate unrelated deceased, and due to the layout, it is assumed that the Roman alphabet inscription is younger than the runic one (pers. comm. Palumbo). These examples show that old gravestones were being reused, but it is unclear to which extent this was common practice. It is clearly possible that Guðrun's inscription was carved on an older gravestone, but it is unclear how likely this is.

The second option is that both the gravestone and the inscription stem from the fourteenth century. In that case, the form of the gravestone is archaic in style. At least theoretically, this may be the case. It is possible that knowledge or even examples of this older style of grave monuments were preserved, forming the basis for this monument. In practice, Bishop Herman's gravestone from Hamar is a good example of the reuse of older styles. This stone was produced around 1500, but is slightly trapezoid, and is 31 cm thick. In form, it is very similar to some of the thirteenth-century "kistformad lockhäll" found in Västergötland (Gardell, 1945: fig. 1-73). This is even strengthened by the layout of the inscription, namely two bands of text running parallel to a central vine motif. If not for the minuscule inscription and added coat of arms, the stone could have been from the (early) thirteenth century. The question is why such an older style would have been used in Guðrun's case. In Herman's case, a bishop, it is possible that his stone received a special position in the cathedral, and that his gravestone was not floored in. It is unclear if Guðrun would have been distinguished enough for such an exceptional treatment. If so, one expects that she must have given a very large donation to the church, of which no information is preserved. An alternative could be that the stone was intended to be placed outside, but then again, the question is why.

The final option is that both the monument and the inscription stem from c.1200, this places the monument in its expected time, but means that the inscription is 100 to 200 years older than it seems. Generally, it is easier to reuse a known archaic form, than to invent a new form much earlier than its established use. The latter would mean that the carver made the same choices as were to be made a 100 years later, but that the inscription was not itself the basis of a new style. This would need a solid explanation, and at the least, one would expect to find some parallels. In Norway, no early thirteenth century gravestones are preserved with a similar script, and from the “kistformad lockhäll” preserved from Västergötland (Gardell 1945 fig. 1–73; Blennow 2016) not even one has an inscription with characteristics like this one. Instead, the style of script on those monuments is the same or older as that on the gravestones from Øystese. Even when looking abroad, c. 1200 is too early a date for the characteristics of Guðrun’s inscription. Regarding Germany, Kloos (1980: 130–132) argues that closed <F> appears from the mid-thirteenth century, and extensive lengthening only from the fourteenth century, although other Gothic characteristics are developed already in the beginning of the thirteenth century. Even in France, the characteristics of this inscription would fit better to the end of the thirteenth century than its beginning.²² It is difficult to imagine that a carver in Oslo would have been ahead in style of epigraphic centres in Germany and France. Especially considering that Syrett has otherwise indicated that there is some delay in the establishment of Gothic features in Norway (2002:56). Moreover, the clear parallels with other fourteenth-century inscriptions in Oslo indicate that the inscriptions stem from a similar time.

As such, I conclude that the inscription is likely to be from the fourteenth century, i.e., from a similar date as Ragnhildr’s inscription which is dated to around the first half or middle of this century. It is more difficult to determine whether the monument itself is from c. 1200, or if it was produced at the same time as the inscription. There are only few parallels to either the reusing of old monuments, or the reusing of an old style, but there are some parallels to both. Therefore, I must leave this question open.

In this article, I have shown that the possibility of independently dating inscriptions in Norway is rare, but that there are many ways to date them relatively. With Guðrun’s exceptional example, I show that it is important to consider all aspects of the inscription and its monument with equal attention, and not to assume that all point in the same direction, even though this is usually the case.

²² See Favreau (1997:60–88) for a summary of the developments in French epigraphic palaeography. Or Koch (1999:225–248) for a detailed analysis of the early development of Gothic majuscules in Germany and France.

Bibliography

- BENDIXEN, E. Bendix. 1888. Fornlevninger i Hardanger. *Foreningen til Norske Fortidsmindesmærkers bevaring. Aarsberetning for 1888*, 14–83.
- . 1916. Aus der mittelalterlichen Sammlung des Museums in Bergen. *Bergens Museums Aarbok 1915-1916, Hist. Antikv. Række Nr 3*: 1–38.
- BLENNOW, Anna. 2016. *Sveriges medeltida latinska inskrifter 1050-1250*. Stockholm.
- BUGGE, Anders. 1926. *Vore gamle gravminder*. Oslo: Grøndahl.
- EKROLL, Ø. 2014. «Døden i norsk mellomalder», *Fortidsminneforeningens Årbok*, 165–178.
- FAVREAU, Robert F. 1997. *Épigraphie Médiévale*. Turnhout: Brepols.
- FISCHER, Gerhard. 1950. *Oslo under Eikaberg 1050–1624–1950*. Oslo: Aschehoug.
- FUCHS, R. 2004. Roman-alphabet inscriptions in the North. *Collegium Medievale* 17: 132–136. Oslo.
- GARDELL, Sölve. 1945. *Gravmonument från sveriges medeltid*. Göteborg.
- HOHLER, Erla B. 2001. Ragnhild Jonsdatter på Huseby. *Det var denti' - Lier Historielags årbok* 12: 36–42.
- KLÜWER, Lorentz D. 1823. *Norske Mindesmærker*. Christiania.
- KLOOS, Rudolf M. 1980. *Einführung in die Epigraphik des Mittelalters und der frühen Neuzeit*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- KOCH, Walter 1999. Auf dem Weg zur Gotischen Majuskel. In W. Koch & C. Steinger (eds.), *Inskrift und Material – Inskrift und Buchschrift: Fachtagung für mittelalterliche und neuzeitliche Epigraphik Ingolstadt 1997*, 225-247. München: Verlag der Bayerischen Akademie der Wissenschaften.
- LANGE, C. Bent. 1955. Østnorske gravmonumenter fra tidlig middelalder. *Viking* 19: 121–146.
- LINDT, H. Erik. 1905–1915. *Norsk-isländska dopnamn ock fingerade namn från medeltiden*. Uppsala.
- NICOLAYSEN, Nicolay. 1858. Aarsberetning for 1857. *Foreningen til Norske Fortidsmindemærkers bevaring aarsberetning for 1857*, 3-10.
- . 1890. *Hovedø kloster og dets ruiner*. Kristiania.
- NIYR = OLSEN, Magnus. 1957. *Norges Innskrifter med de Yngre Runer*, vol. IV. Oslo: Kjeldeskriftfondet.
- RYGH, Oluf. 1897–1924. *Norske Gaardnavne*
(online: https://www.dokpro.uio.no/rygh_ng/rygh_felt.html)
- SEIP, A. Didrik. 1954. *Palæografi B: Norge og Island*. Nordisk Kultur XXVIII:B. Oslo: Aschehoug.

- STEINNESS, A. 1966. Den store gravsteinen frå søre sideskip i Stavanger Domkyrkje. *Stavanger Museum Årbok*, 78–99.
- SYRETT, M. 1997. Dating the Roman inscriptions of medieval Trondheim. In A. Dybdahl & J. R. Hagland (eds.), *Innskrifter og datering – Dating inscriptions*, 93–106. Trondheim: Tapir.
- . 2002. *The Roman Alphabet Inscriptions of medieval Trondheim*. Trondheim: Tapir.
- SÆTHER, Tor. 1986. *Hamar i middelalderen*. Hamar: Hedmarkmuseet og Domkirkeodden.

Johan Bollaert is a Ph.D.-student at the Department of Linguistics and Scandinavian Studies, University of Oslo, and associated to the project 'Between runes and manuscript' (funded by the Research Council of Norway. E-mail: j.g.p.bollaert@iln.uio.no).

Den tidlige kirkeorganisasjonen i Stavanger stift

FRODE IVERSEN & JAN BRENDALSMO

In this article, we present a new interpretation of the early medieval Church organisation in Stavanger diocese, South-Eastern Norway. By merging parts of two dioceses, Selja in the west and Vik in the east (the two primary dioceses in Norway), Stavanger diocese is established c. 1103–1123. We focus on the development and identification of the early public churches in this area. Based on various criteria, such as bishop's itineraries, size of choir, presence of dean, spread of landed property (*mensa*), and co-location and nearness to thing-sites, we identify for the first time the *fylkiskirkur* in the diocese, the *fjórðungskirkjur* in Rogaland and other public churches on lower levels in Rogaland, Nord-Agder and Valdres.

In the twelfth century, there were three kinds of “public” churches in the western part of the diocese: the *fylkiskirkja* (‘county church’), the *fjórðungskirkja* (‘quarter church’) and the *attungskirkja* (‘eight church’), in addition to private churches called *høgendiskirkjur* (‘convenience-churches’). While the eastern part included only the *fylkiskirkja* and the *heraðskirkja* (both public), in addition to private churches. In the thirteenth century a more homogenous church-system emerged, with *hovedkirker* (‘main churches’) and subordinate *annekskirker* (parish-churches, including former private churches).

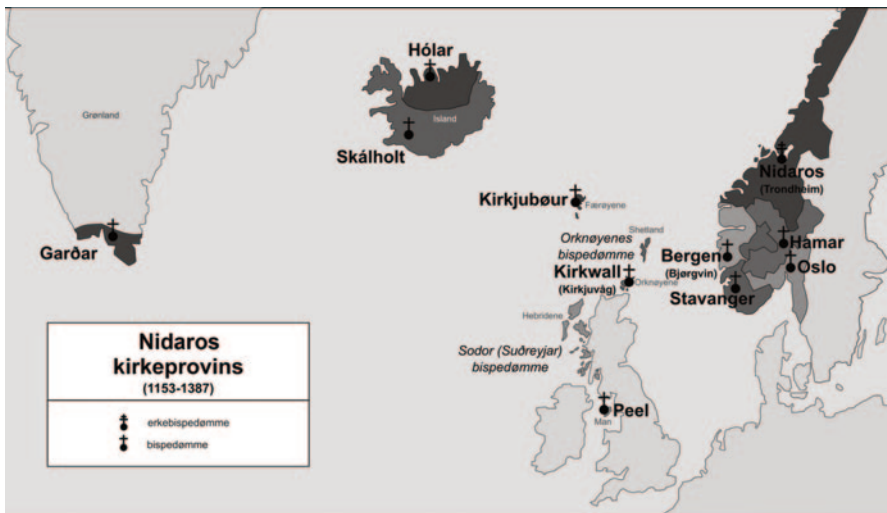
Overall, the early public church organisation seems based on civil subdivisions of the *fylki*. It connects closely to the various levels of judicial districts (*þing*, assemblies). The rural deanery (Norw. *prosti*), which was an ecclesiastical rather than a civil division, developed from one of these civil subdivisions, the *fjórðung*. However, the thirteenth-century formation of the lower ecclesiastical units (*prestegjeld* and *sogn*) followed its own course detached from older civil divisions.

In Rogaland and Nord-Agder, the *fylkiskirkur* were located relatively far north in their counties. This applies to Avaldsnes or possibly Hesby, Mariakirken in Stavanger and Vanse. The location may have been adapted to the bishop's travels from the north (Selja). We propose Tromøy c. 1100 as the *fylkiskirkja* in Aust-Agder, Vik diocese, before the incorporation into Stavanger diocese. Later, Landvik church (built in first half of the twelfth century) may have taken its role as *fylkiskirkja*. The bishop of Stavanger seems to have preferred a church more central to Aust-Agder as *fylkiskirkja*. Landvik retained its high status until Agder di-

vides into three deaneries c. 1400. Øyestad and Halså now became the foremost central churches, while Vanse shows continuity throughout the Middle Ages. Further, we identify Slidre as *fylkiskirkja* in Valdres, Torpo in Hallingdal and Bygland in Råbyggelag.

Innledning

Stavanger bispedømme var ikke enhetlig, hverken kulturelt eller administrativt. Snarere var det et nokså heterogent område som ble føyd sammen til et nytt stift for omkring 900 år siden. Det nye bispedømmet tok opp i seg søndre del av Selja bispedømme og dessuten fylket Aust-Agder som antakelig utgjorde en vestre del av Viken bispedømme (se under). Fra senest omkring 1170 ble stiftet dessuten utvidet med Eidfjord, Hallingdal og Valdres som dannet en geografisk enklave av bispedømmet i nordøst. Her skal vi undersøke den tidlige kirkeorganisasjonen i området for Stavanger stift (Figur 1). Dette var ett av de tidligst kristne områdene i Norge.

Figur 1. Stavanger bispedømme ble opprettet mellom 1103 og 1123 og lå lengst sør på det norske fastlandet. Stiftet omfattet ca. 9000 gårder før 1631 da Valdres og Hallingdal ble overført til Christiania stift (= Oslo og Hamar bispedømme). I 1769 bodde det ca. 110 000 mennesker i området. Kart bearbeidet fra Wikipedia. Forfatterne har endret tekst og utforming. CC BY-SA 4.0.

En ny studie vil kunne belyse sentrale spørsmål knyttet til kristningsverket og oppkomsten av en kirkeorganisasjon i Norge.

De fleste som har arbeidet med kirkeorganisasjonen i Stavanger stift har konsentrert seg om høy- og senmiddelalder da kildene flyter rikere (Inntjore 2017), eller selve bispesetet (Kolsrud 1925; Helle 1975; Erslund & Solli 2012) og Stavanger domkirke (Birkeli 1962; Fischer 1964; Hohler 1964; Anonym (red.) 1975; Bruland 1999; Haug 2005). Det er gjort analyser av utvalgte grupper av kirker i stiftet, som steinkirkene i Rogaland (Lexow 1958; Haaland 2001) og kirkene i Valdres (Bugge 1923). I tillegg foreligger det «jubileumsbøker» og utallige lokalhistoriske bidrag om nær samtlige kirker i stiftet, der særlig større arbeider om St Olavskirken på Avaldsnes (Langhelle & Lindanger 1999), «Slidredomen» (Jahnsen 2008) og Tromøy (Falck 2018), skal framheves. Det er også foretatt en kildegjennomgang for samtlige kirker i Rogaland (Brendalsmo 2016). Den senere fasen av bispedømmets utvikling er grundig studert av historiker Hilde Inntjore i hennes doktorgradsarbeid om Stavanger stift 1250–1500. Det mangler likevel en helhetlig analyse av den tidlige fasen, før 1250, slik vi legger opp til her.

Stiftsboka Grågås fra 1620 er den eldste bevarte systematiske kilden til kirkene i Stavanger stift. Den viser 11 prostier med 144 kirker hvorav 46 hovedkirker og 98 annekskirker. Systemet med hovedkirker og annekskirker ble trolig påbegynt i løpet av 1200-tallet i forbindelse med den endelige innføring av tienden i det meste av Norge (Iversen & Brendalsmo 2020). Spørsmålet her er hvilken status kirkene hadde før ca. 1250. Vi har foretatt en ny samlet gjennomgang av arkeologiske, geografiske og skriftlige kilder til samtlige kirker i Stavanger stift. Vårt mål er å belyse de enkelte kirkenes status i den tidlig kirkeorganisasjonen.

I Gulatingslovens kristenrett vedtatt på Møster ting i 1024–1026 (Taranger 1924) nevnes forskjellige typer kirker: fjerdingskirker, åttingskirker, heradskirker og «private» høgendeskirker (G 12). Høgendeskirkene ble rådet av byggherren (G 12), men biskopen skulle sette prest også til disse kirkene (G 15). Det fremgår at én kirke i hvert fylke ble kalt for hovedkirke (G 10), eller fylkeskirke (G 19). Disse kirkekategoriene, som har blitt oppfattet å representere et hierarki av kirker på administrative nivåer under domkirken, har vært vanskelig å konkretisere for Stavanger stift. Det er disse kirkene vi skal forsøke å identifisere her. En nærmere identifisering er avgjørende for ny kunnskap om kristendommens fremvekst og institusjonalisering i Norge.

Vi skal undersøke fem faktorer som kanskje kan indikere eldre status knyttet til Gulatingslovens kirke kategorier:

1. Kirkenes tilknytning til verdslige administrative inndelinger i tidlig middelalder (ca. 1000–1150) som skipreider → fjerdingen → og fylker. Dette var kirkenes viktigste administrative hierarkiske kontekst før det ble organisert et kirkelig administrativt system med sogn → prestegjeld → prostier → og bispedømme i høymiddelalderen (1150–1350). En kirke som direkte kan knyttes til en skipreide gjennom for eksempel beliggenhet på eller ved gården som har gitt navn til skipreiden vil med stor sannsynlighet kunne identifiseres som en offentlig kirke vedlikeholdt av tinglyden. Dette står i motsetning til høgendeskirker på gårder uten andre offentlige funksjoner.¹
2. Biskopens visitaser. Visitasen var biskopens regelmessige besøk hos menigheten i bispedømmet, for å gi inspirasjon, føre tilsyn med virksomheten osv. Denne synes i middelalderen å ha vært knyttet til et bestemt sjikt av kirker, nemlig fylkes- og fjerdingskirker (i Rogaland) og hovedkirker (i Agder). Biskopens rettigheter til bevertning har et gammelt avtalefestet opphav. Ved å kartlegge yngre visitaspraksis håper vi å komme på sporet av kirker høyere opp i hierarkiet.
3. Fysiske trekk ved kirkene kan indikere tidlig kirkestatus. Sentralt står størrelse på kor og skip der kirkene ikke er ombygd. Et stort kor (og skip) peker potensielt på en kirke med et flertallig presteskap, der en forventet mange mennesker ved høymessene.
4. Tilstedeværelse av proster ved kirkene. Med en mer kompleks og selvstyrt kirkeorganisasjon på 1200-tallet økte behovet for profesjonell administrasjon. Prosten var biskopens forlengede arm i landdistriktene, og hadde domsmyndighet i kirkelige saker, og beslutningsrett om kirkens skatter og jordegods.
5. Kirkenes eiendom, og da særlig størrelsen og geografisk spredning på mensalgodset. Dette var institusjonalisert jordeiendom som lå til prestestillingen som avlønning for den til enhver tid sittende prest. Dess større geografisk spredning på gavene folk ga til kirke og prest for årtidshold og gravlegging, dess høyere status kan kirken ha hatt.

På denne bakgrunnen foreslår vi Hesby (Ryfylke), Mariakirken i Stavanger (Jæren), Vanse (Nord-Agder) og Landvik (Aust-Agder) som tidlige fylkeskirker, og dessuten

¹ Vi har i denne sammenheng valgt å benytte begrepet *offentlig* om kirker som var til rådighet for samtidens kollektive enheter, og som var knyttet til tingkretser: fylker, fjerdingen, åttinger, skipreider, herader og manntall/bygd. Dette i motsetning til høgendeskirkene, som var rådet av kirkeieren og til disposisjon for menneskene i dennes nettverk og dermed hadde mer karakter av å være privatkirker.

følgende fjerdingskirker i Rogaland: Helleland eller mer sannsynlig Sokndal kirke (Dalane fjerding), Mariakirken i Stavanger (Jæren fjerding), Hinderå (Nedstrand) (Foldøy fjerding) og Hesby og Avaldsnes (i "den delte fjerdingen"). Avaldsnes avløste trolig Hesby som fylkeskirke omkring 1170. I dalstrøkene peker vi på Bygland, Torpo og Slidre som fylkeskirker. I tillegg har vi forslag til hvilke kirker som var åttings- og heradskirker som vi forstår som offentlige lokalkirker i den forstand at tinglyden hadde ansvar for vedlikeholdet av kirkene.

I sum kan vi si at et eldre, heterogent system med regional variasjon i administrative systemer mellom fylker og dalfører gradvis ble transformert til et mer ensartet hovedkirkesystem med underliggende sognekirker.

BAKGRUNN

Kirkeforsker og tidligere biskop Fridtjof S. Birkeli skriver i sitt forskningsprogram fra 1982 *Hva vet vi om kristningen av Norge* "...at det bør gjøres adskillelige anstrengelser for å undersøke om det kan kastes mer lys over grunnleggelsen av Stavanger bispedømme, hvis skytspatron var Winchesterhelgenen St. Swithun." (Birkeli 1982: 81). Birkeli var opptatt av forbindelsen Stavanger-Winchester (Birkeli 1962), men også spørsmål om tysk og engelsk misjon, og hvilke strømminger og impulser som påvirket den tidlige kirken i Norge.

Stavanger stift ble sannsynligvis etablert mellom 1103 og 1123, men også 1125 har vært foreslått som grunnleggelsesår. Stiftet er ikke nevnt i den såkalte Firenze-listen over europeiske bispedømmer på Pave Calixtus' II tid (1119–1124). Det har blitt tolket slik at stiftet ble etablert etter at listen ble til. For Skandinavias del, er det imidlertid sannsynliggjort at Firenzelisten bygger på et eldre forelegg, en fortegnelse over de 14 stiftene i Norge, Sverige og Danmark som i 1103 ble skilt ut som egen kirkeprovinc fra Hamburg-Bremen erkebispedømme (Palmqvist 1961; Nyberg 1991: 167). Den nye kirkeprovincen, *Provincia Danorum*, som den benevnes i Firenzelisten, samsvarer med Lund erkebispedømme der Asser Svendsson (ca. 1055–1137) fra Jylland var første erkebiskop. 1103 gir dermed *terminus post quem* for opprettelsen av Stavanger stift.

Det andre kronologiske holdepunktet, og mulig *terminus ante quem*, er den usikre og unge tradisjonen som er overlevert i A-versjonen av Bergens Rimkrønike fra 1560 (heretter forkortet BR). Der fremgår det at Kong Øystein Magnusson, som døde i 1123, opprettet Stavanger stift: *Hannd stiiffihett och Biiscops stoll y Staffuanger* og innsatte Reinald som biskop (BR: 15, versjon A, linje 111, 114).² Kildedetet står alene og har med få unntak blitt oversatt i forskningen, eller ikke blitt tillagt vekt. Øystein

² Reinald var biskop tidlig på 1130-tallet og i kretsen som var lojal med Magnus Blinde mot Harald Gille.

(konge til 1123) og halvbrødrene Sigurd (til 1130) og Olav (til 1115) rådet riket i en viktig konsoliderings- og utbyggingsperiode for den nordiske kirken. Tendensen har vært å se Sigurd Jorsalfar som grunnlegger av Stavanger stift, likevel uten at det finnes direkte kildedekning for det. Vi oppfatter tradisjonen med Øystein som stifter som troverdig, særlig med tanke på at han i sine første år som konge oppholdt seg hovedsakelig på Vestlandet og i Trøndelag, mens halvbroren Sigurd fortrinnsvis utøvde sin kongsgjerning i Viken, der han også ble gravlagt i Hallvardskirken i Oslo (Krag 2009). Vi anser det derfor som sannsynlig at kong Øystein, erkebiskop Asser og stedegen elite sto bak grunnleggelsen av Stavanger stift. I norsk historiografi har erkebiskop Assers rolle i grunnleggelsen av Stavanger stift som nevnt vært lite fremhevet. Det skyldes helst få kilder til hans virke, kanskje kombinert med et nasjonalt perspektiv og vektlegging av norske kongers rolle i kirkens konsolideringsfase. Men det var Asser som i 1106 anbefalte pave Paschalis II å skille Hólar fra Skálholt bispedømme på Island og som hadde erfaring med deling av bispedømmer (Christensen 1976: 41–42). Asser sto trolig bak ensrettingen av matreglene i de norske kristenrettene (Landro 2010: 125). Han ledet også forhandlingene mellom kong Sigurd og pave Calixtus II, og vigslet i 1124 kongens kandidat, den senere Hamarbiskop Arnald som første faste biskop til Gardar på Grønland (Christensen 1976). Det fremsstår som usannsynlig at Asser i Lund ikke selv spilte en aktiv rolle i etableringen av Stavanger stift.

Historiker Edward Christopher Hohler mente at Stavanger domkirke ble påbegynt som en biskopkirke, og at bygningen sto ferdig allerede omkring 1105 slik stillhistoriske trekk ved det romanske skipet kunne indikere (Hohler 1964: 37, jf Lidén 1970: 27) (Figur 2). P. A. Munch (1943: 450) fikk følge av blant annet av Alexander Bugge (1916: 173) da han foreslo “1112 (?)” som grunnleggelsesår, altså året etter at Sigurd returnerte til Norge fra sitt store korstog. Siden flyttet kirkeforsker Oluf Kolsrud etableringen til 1125, tilsynelatende uten å kjenne tradisjonen i Rimkrøniken (Kolsrud 1925: 39). Det var et «jubileumsvennlig» år som passet fint med reetableringen av Stavanger bispedømme i 1925. Kolsrud tok ikke hensyn til et mulig eldre forelegg for Firenzelisten, slik senere forskning mener å kunne påvise. Heller ikke i nyere tid har man villet forlate Sigurd-sporet. En historiker som Geir Atle Erslund henviser til den engelske krønikeskriver Orderic Vitalis (1075–1142) som opplyser i sin *Historia Ecclesiastica* fra 1141 at Kong Sigurd opprettet bispedømmer og klostre i riket etter brødrenes død, det vil si i tidsrommet 29. august 1123 frem til sin død 26. mars 1130 (Erslund & Solli 2012: 61). Vi anser det som mer sannsynlig at Stavanger stift ble etablert i kong Øystein og erkebiskop Assers tidlige periode, kanskje omkring 1110 for å sette et årstall. Orderic Vitalis kan ha tenkt på andre bispedømmer enn Stavanger som Sigurd stiftet i løpet av sine sju siste leveår, for eksempel Gardar

(Grønland) (etablert 1124) og Kirkjubøur (Færøyene) (ukjent, kanskje 1120-tallet (?), nevnt første gang i 1133, DN XVII 852).

Bergens Rimkrønike gjengir som eneste kilde en mulig genuin tradisjon der Øystein presenteres som grunnlegger av stiftet. Det må tillegges vekt. Vi må likevel ha *in mente* at andre mer pålitelige kilder, nedtegnet nærmere samtiden, slik som Theodoricus Monachus (ca. 1180), bare opplyser at Øystein "gjorde mye gagn for kristenheten".

Et stort vestnorsk bispedømme omfattet opprinnelig det samme området som Gulatingslagen (Helle 1997). Det ble i førstningen oppkalt etter øya Selja og helligstedene der (Daae 1901: 238). Bjarnhard fra Saksland (Sachsen) skal ha vært den første biskop på Selja (Tryti 1994: 25; Helle 1997: 244; Nybø 2000: 162–165). Han ble bispevigslat alt under Magnus den gode Olavsson (1035–1047) (Johnsen 1968: 12). Bjarnhard var den eneste biskopen som hadde sitt sete på Selja. Han dro til Island da kong Harald Hardråde ble konge i 1047, men returnerte til Norge da Olav Kyrre besteg tronen i 1067 og ble igjen biskop i Selja bispedømme. Derfra flyttet han til Bergen hvor han senere døde (Daae 1901: 238-239). Selv om Bergen fremsto som det naturlige hovedsetet i bispedømmet alt tidlig på 1100-tallet fortsatte biskopene der vest å skrive seg til Selja fram til omkring 1150 (Johnsen 1968: 25–26). I 1170 ble St. Sunniva-relikviene flyttet til Bergen, hvis *translatio* trolig formaliserte Bergen som stiftssete.³

Selja lå lengst nord i lagdømmet, nær grensen mot Sunnmøre og Nidaros stift. Selja stift kan i likhet med de tidlige svenske stiftene opprinnelig hatt en front mot en misjonsmark, i tillegg til å ha et kristent bakland i sør (Iversen 2016: 33). Nettopp sør for Selja fant Birkeli (1973) omkring 60 tidlig reiste frittstående steinkors, mange av anglikansk og keltisk type, og som han, med affinitet for en tidlig datering, ville knytte til den kristne kong Håkon den gode Adalsteinsfostre (ca. 930–940 til 961) med geografisk kjerneområde på Vestlandet. De nordligste korsene finnes på Kinn (K 26, Kinn kirke) og i Davik i Nordfjord (K 27), begge sør for Selja, og dessuten ett kors på Kile i Volda, Sunnmøre nær Nordfjords grense (Gabrielsen 2007). Kong Håkon skal etter usikre sagaberetninger ha latt reise kirker på Møre nord for Selja, men kristningsforsøket møtte motstand. Tre prester ble angivelig drept og tre kirker brent i et nøye planlagt angrep organisert av stormenn i de fire fylkene i Ut-Trøndelag på vegne av hele Trøndelag (Hkr. Håkon den godes saga, kap. 18). På Veøy nord for Selja er det påvist kristne graver fra denne tiden (Solli 1999). Kristne graver under krypten i Domkirken i Stavanger viser at det fantes en menighet i området alt i Hå-

³ Et ledd i konsolideringen av bispedømmene tidlig på 1000-tallet var å knytte et benediktinerkloster til domkirken, således i Nidaros (1105), på Selja, muligens i Stavanger, og i Bergen (1108/09) (Sveaas Andersen 1977: 330).

kons tid, kanskje også før (Denham 2014: 132, se nedenfor). Spørsmålet her er hvordan disse menighetene, lokal og regional elite, og kongemakt, utenlandske hird-biskoper og misjonærer sammen organiserte den tidlige kirken sør i utkanten av det vestnorske bispedømmet.

Etter normannerens invasjon av England i 1066 ble kravet til at bispeseter skulle ligge i byer, og ikke i landsbyer, innskjerpet på et kirkemøte i London i 1075. Det ble henvist til dekreter fra pave Damasus II i 1048 og hans etterfølger, pave Leo IX (pave til 1054), samt bestemmelser fra kirkemøtene i Sardica (Sofia) (343 e.Kr.) og Laodikea (ca. 364–365) som forbød rurale bispeseter (Gee og Hardy 1910: 55). Som en konsekvens ble tre landlige bispeseter i England flyttet til byer. Det var nær kontakt mellom den norske og engelske kirken i denne perioden, og Stavangers første biskop, Reinald, var selv engelsk. Kirkenes generelle prinsipp om urban plassering kan ha vært aktuelt i Norge omkring 1100. P. A. Munch brukte det som argument for valget av Stavanger som bispesete: her fantes fra før “... flere fastboende Strandsiddere ...” og deres hus og naust ga “... Stedet Udseende af en By...” (Munch 1943: 50)

I Stavanger ble ett av ca. 20 kjente frittstående korsene i Rogaland (av i alt ca. 60 kjente på Vestlandet) reist over Erling Skjalgsson i årene etter hans død 1028 (NIyR: 245–258), andre på Njærheim ca. 1040 (NIyR: 144–147). Korset på fjerdingstingstedet for Jæren, Hauge (Tinghaug) skal ifølge arkeolog Kristine H. Gabrielsen være «rettet mot et større geografisk område» (Gabrielsen 2007: 164, 226). Det vitner trolig om Jær-tingets formelle aksept av kristendommen i tiårene etter møtet på Moster. Ingen slike tidlige frittstående steinkors er kjent i Agder, Hallingdal eller Valdres (Gabrielsen 2007: 258–261). Det utelukker naturligvis ikke tidlig kontakt med kristendommen, slik for eksempel den kjente innskriften på Galtelandssteinen, Evje, Setesdal vitner om omkring 1015: “Arnstein reiste denne steinen til minne om Bjor, sin sønn; han døde i hæren da Knut angrep England. En er Gud”.

Tretten kristne runeinnskrifter eldre enn 1050 vitner om tidlige kristne miljøer og kirker på Vang, Oddernes, Bygland, Skollevoll, Njærheim, Klepp (?), Sørebo og Bru⁴ og dessuten ved Mariakirken og Domkirken i Stavanger, i tillegg til et par innskrifter fra ikke-kirkelige kontekster (Galteland og Sele).⁵ Fra Hallingdal kjennes to kirkebygger-innskrifter fra tiårene etter 1170. De navngir byggmesteren (Torolv) og personene i arbeidslagene som oppførte Torpo og Ål kirker, begge prostikirker og Torpo antatt fylkeskirke. Innskriftene er fra tiden da dalførene trolig ble integrert i Stavanger stift (se under), og vitner kanskje om ny giv i offentlig kirkebygging. En runeinnskrift i Høre kirke i Valdres omtaler dessuten Erling Skakkes fall i Nidaros

⁴ Innskrift på blykors i gravhaug nær Aske kirke.

⁵ Runeinnskriftene er kartert etter NiYR.

Figur 2. Den ombygde Mariakirken (t.v.) i 1865 (da rådstue) og Domkirken i Stavanger (t.h.). Stiftet ble trolig opprettet i samarbeid mellom kong Øystein Magnusson, erkebiskop Asser i Lund og lokal elite, og katedralen sto muligens ferdig omkring 1105. Mariakirken fra første halvdel av 1100-årene var trolig fylkeskirke for Jæren. Foto: Thorvald Christensen. Stavanger byarkiv.

i 1179. Begivenheten gikk ikke upåaktet hen i disse dalførene som lå mellom birkebeiner- og baglerland.

Kanskje ser vi likevel andre kontaktflater og spredningsveier for kristningen i dalstrøkene enn ute ved kysten i Rogaland og Agder. Både Vangsteinen på kirkestedsgården Vang i Valdres og Strandsteinen (Ål) i Hallingdal vitner om tidlig kristning 1000–1050 (Figur 3). Forbindelsene synes å gå østover. Foruten Vangsteinen, forekommer kjente bilde- og innskriftsteiner i Ringerikestil på Alstad (Toten) og Dynna (Gran), i tillegg til et bruddstykke fra Tanberg (Norderhov) (Ringerike) og to fra Jæren (Fonnum og Svarteberg 1952: 104). Strandsteinen er geologisk bestemt til rød downntonisk sandstein, av den type som er alminnelig på Ringerike, med kjente uttak blant annet på Ulvøya i Tyrifjorden ved Olav Haraldssons mulige hjemgård på

Figur 3. Vangsteinen er 2,15 meter høy og har dyreornamentikk i Ringerikestil ca. 1000–1050. Runeinnskriften på smalsiden forteller at “Gåses sønner reiste denne stein etter Gunnar, (sin) brorsønn”. Den skal i uminnelige tider ha stått ved kirkens østre port. Arkitekt Franz Wilhelm Schiertz’ tegning fra august 1841 tyder på at steinen da lå nede. Han har latt seg inspirere av motivet: Den stiliserte løven som er avbildet i toppen kommer ut av steinen. Alle foto: Kulturhistorisk museum, UiO. CC BY-SA 4.0.

Stein, og som er helt ukjent i Hallingdal (Fonnum & Svarteberg 1952: 106). Det viser direkte forbindelser mellom Hallingdal og Ringerike i den tidlige kristningsfasen.

Innenfor den eldre forskningen er det ingen som har forsøkt å identifisere de eldste fylkeskirkene i de sentrale delene av Stavanger bispedømme (jf. Daae 1899: 323). Autodidakten Fredrik Macody Lund forslo riktignok at Stavanger domkirke ble bygget som fylkeskirke, noe Kolsrud (1925: 38) avviste bestemt: den var rett og slett for stor til det. Rettshistoriker Knut Robberstad (1981: 325) peker på Vestre Slidre i Valdres og Ål i Hallingdal som fylkeskirker, men nevner ingen kandidater i Rogaland eller Agder. Historiker Per Sveaas Andersen antar at det på 1100-tallet var mer enn én fylkeskirke i hvert fylke i Stavanger stift. I Egdafylke antyder han Tromøy

eller Øyestad i øst, Tveit eller Oddernes og Vanse i vest. I Ryfylke gjetter han på Egersund, Klepp, Stavanger, Hesby, Jelsa og Avaldsnes. For Valdres eller Hallingdal har han ingen forslag (Sveas Andersen 1977: 320). Nylig er Mariakirken i Stavanger foreslått som en mulig fylkeskirke (Brendalsmo og Paasche 2017).

Historiker Hilde Inntjore identifiserer de kirkene hun betegner som «knutepunkter» i organisasjonen i tidsrommet 1250–1500. I sin analyse benytter hun kriterier som forekomst av prest og kannik ved samme kirke, samt prost, og bispevisitas. Et siste kriterium, om sjelegaver til kirkene, støtter til dels opp under de øvrige kriteriene. Hun finner i alt 33 «signifikante» kirker. Av disse oppfyller bare Tveit, Vanse og Øyestad tre av kriteriene (Inntjore 2018: 206–208). Hun sammenligner deretter de 33 kirkene med hovedkirker i bispedømmet ca. 1620, og finner at Vanse og Øyestad fortsatt utmerker seg. Disse plasserer hun i tiden fram mot 1350 da biskopen etablerte to sentre i stiftets sørøstre del. I den neste fasen finner hun flere av de senere hovedkirkene blant de 33 kirkene, i tillegg til Tveit, Vanse og Øyestad: Hauskje, Skudegjerd, Strand, Suldal, Avaldsnes, Eidfjord, Ål, Aurdal, Slidre, Vang, Oddernes, Søgne, Halså, Bjelland, Valle, Å (Lyngdal), Sogndal, Helleland, Egersund (St Maria), Høyland og Time (Lye) (Inntjore 2018: 223–225). I en sammenligning med Gulatingsloven finner hun ikke at lovens hierarkiske nivåer for kirkene gjenspeiles fullt ut i Stavanger stift, selv om nivåskillen finnes (Inntjore 2018: 230–234, 240–241).

UNDERSØKELSESMRÅDET

Her skal vi kort se nærmere på stiftes grenser til ulik tid (Figur 4). Vi mener at stiftet ved utskillelsen trolig bare omfattet Rogaland og Nord-Agder. Det er også mindre sannsynlig at Aust-Agder var del av Gulatingslagen på 1000-tallet, men rimeligvis ble det da Stavanger stift ble etablert. Valdres og Hallingdal synes derimot først å ha tilkommet Stavanger stift omkring 1170. Denne noe mer trinnvise, og antatt senere utvikling av det som ble og var Stavanger stift representerer et nytt synspunkt. Vi skal derfor se nærmere på argumentene.

Innlemmelsen av Aust-Agder: Stavanger stift var i høymiddelalderen identisk med Ryfylke lagsogn som utgjorde søndre halvdel av Gulatingslagen. Det er likevel usikkert om det historiske Aust-Agder (tilsvarte i hovedsak kysten av Aust-Agder før 2020) og Råbyggelag⁶ tilhørte Gulatingslagen på begynnelsen av 1000-tallet. Det er indikasjoner på at Aust-Agder sognet østover mot Viken. Kirkeorganisasjonisk sees dette kanskje ved at Tveit og Tromøy kirker er forsynt med kvaderstein fra Vestfold.

⁶ Råbyggelaget var i senmiddelalderen og den nærmeste tiden etter navnet på de indre strøkene av Agder; Setesdal og de indre bygdene i Aust-Agder.

Figur 4. Stavanger stift. Scaveniuskartet trykket i 1640 er oppkalt etter Laurits Clausen Scabo som ble utnevnt til Stavangerbiskop i 1605. Kartet viser flere av de viktigste kirkene, samt stiftes grenser og inndelinger. CC BY-SA 4.0.

I Tveit kirke ved Kristiansand er steinene i korportalen, vestportalen og deler av sørportalen i tønbergitt fra steinbrudd nær Tønnsberg (Sørensen 2012). Dette bruddet var trolig kongens eiendom, og stein herfra finnes i portaler og utvendige hjørner i kirker i midtre og nordre Vestfold, derunder samtlige steinkirker fra første halvdel av 1100-tallet i Tønnsberg, samt også så langt øst som Rygge kirke i Østfold.⁷

⁷ Brendalsmo & Sørensen 1995. Lavranskirken i Tønnsberg var domkirke i det eldste østnorske bispedømmet (Helle 1997: 245-246; Brendalsmo & Molaug 2014: 173-178), hvilket, i tillegg til at steinbruddene lå på grunnen til det gamle Semsgodset tilhørende kronen (Brendalsmo & Sørensen 1995; Hobæk 2008: 99), også støtter opp om antagelsen at tønnsbergittbruddet var kongseie.

Tromøy kirke har på sin side kvader i larvikitt fra Tjøllingområdet i den ene av korportalens to store vangesteiner (Sørensen 2012). Ut fra stiltrekk kan både Tromøy og Tveit kirker dateres til de første tiårene av 1100-tallet, trolig før Stavanger stift var opprettet. Forekomsten av de to ikke stedeagne bergartene forklares best med at prefabrikerte bygningsselementer ble fraktet til Tveit og Tromøya fra Vestfold.⁸ Vi tolker det som en indikasjon på at Aust-Agder opprinnelig lå til Viken bispedømme.

Også fordelingen av delegater til Gulatinget på 1000-tallet indikerer at Aust-Agder da ikke tilhørte lovområdet. Det fremkommer ved å sammenligne prosentvis fordeling av delegater fra ulike landskap til Gulatinget i Olavsteksten og prosentvis andel av befolkningen i de samme områdene i 1769, da vi har pålitelige folketellinger (Iversen 2015) (tabell 1 og 2). Det forutsetter en “demokratisk” fordeling av delegater, og at befolkningens relative størrelse ikke ble radikalt endret i krisen i senmiddelalderen. Fordelingen harmonerer best med et Gulatingsområde tidlig på 1000-tallet uten Aust-Agder og Råbyggelag, og heller ikke Voss og Hardanger i Hordaland. Vi konkluderer slik at Aust-Agder lå under Viken bispedømme (og Borgartingslagen) fram til etableringen av Stavanger bispedømme omkring 1110.

Innlemmelsen av Eidfjord, Valdres og Hallingdal: Stavanger stift omfattet ved opprettelsen også Sveio sogn i nord. Før ca. 1330 ble Sveio sogn makeskiftet med Eidfjord sogn av Bjørgvin bispedømme (Sveio sogn nevnes ikke det bergenske bispesetes jordebok). Ifølge domkapitlets erkeidegn, den lærde humanist Peder Claussøn Friis (1545–1614), skulle makeskiftet lette Stavangerbiskopens visitas av Hallingdal. Vi kan gjette på at en innlemmelse av Valdres og Hallingdal i praksis utløste makeskiftet og at dette skjedde en tid etter opprettelsen. Spørsmålet er når. De to dalførene er ikke nevnt med delegater til Gulatinget omkring 1170 (Magnusteksten av Gulatingsloven) (Helle 2001).

Det kan tyde på at de verken var del av lovsambandet eller Stavanger stift da Magnusteksten ble til. Ifølge *Historia Norvegie*, sannsynligvis skrevet 1150–75, lå Valdres og Hallingdal til Gulatingslagen. De kan da nylig ha blitt innlemmet.

Det var en nær forbindelse mellom Stavanger og Magnus Erlingsson. Hans gave av Stavanger til Gud og St. Svithun ble bekreftet av Kong Håkon Håkonsson i 1233 (RN I 628; Ersland & Solli 2012). Kongsgaven gjaldt *boen sialvan Stafang*, det vil si

⁸ Jansen 2014 har påvist larvikitt på Tromøya, brakt dit av isbevegelsene fra Oslofjordsområdet. De mindre kvaderner i korets veggiv kan være hogd av stein fra istidsavleirningene. Derimot finnes det ikke larvikitt i berggrunnen på øya. Den store blokka i korportalens kan bare stamme fra brudd i fast fjell og må derfor være brakt dit av mennesker (e-post fra kvartærgeolog Rolf Sørensen 18.03.2021).

“selve byen Stavanger” med “alle de luter som ligger til innenbys og har ligget til fra gammel og ny tid, så vel leidang som sakøre eller andre saker” (Helle 1975: 83–84).

Selv om det ikke er direkte belegg for at Valdres og Hallingdal ble lagt til Stavanger stift sekundært av Magnus Erlingsson, virker det ikke urimelig ut fra indirekte opplysninger. Vi kan gjette på at det skjedde i forbindelse med innsettelsen av ny biskop i Stavanger i 1171, Eirik Ivarsson (ca. 1130–1213) erkebiskop fra 1189. Han var en viktig støttespiller for Magnus Erlingsson. Under borgerkrigen deltok han sammen med erkebiskop Øystein i militære operasjoner mot kong Sverre og birkebeinerne (Stefansson 2020). Arkivar Odd Sandaaker (1984) har argumentert overbevisende for at det nettopp er Eirik Ivarssons biskopssegl, i form av en blystamp, som er funnet i Hemsedal kirke i Hallingdal. Det viser trolig at Hallingdal da var integrert i Stavanger bispedømme, eller var i ferd med å bli det. Området var i det minste tilknyttet Ryfylke, for blystampens innskrift, *CIGILLVM HENRICI FINNENCI(S) ECCLESIE*, viser noe overraskende at biskopen skrev seg til Finnøy, der Hesby sannsynligvis var fylkeskirke.

Geografisk hang ikke Valdres og Hallingdal sammen med resten av stiftet. Også det kan tyde på at de ble lagt til sekundært. En vanlig skyssrute gikk sør på vidda, med innslag ved Hjølmaberget i Hjølmadalen i Eidfjord. Dette slepet var godt sikret med store varder, deriblant *Biskopsvarde* kjent fra kart ca. 1660 og 1776, og identifisert i nyere tid (Bremnes 1990; 1993). Ifølge Friis hadde Stavangerbispen omkring 1600 også boder på fjellet der folk kunne overnatte: *...aff huilcke den ene kaldis Biscopsboe* (Friis 1632: 74–75). Bodene fantes på det *14 mile* lange strekket *over Halnefield eller Hardangers field*. Foreløpig vet vi ikke når infrastrukturen med varder og boder ble utbygget.

Tingplasser vil normalt ligge sentralt i sitt tingområde. I 1322 hører vi om et lagting på Avaldsnes (DN I 168). Det deltok navngitte personer fra Nord-Agder og lagtinget omfattet trolig hele stiftet. De historiske røttene er ikke kjent, men allerede for året 1223 er det nevnt egen lagmann for Ryfylke,⁹ og sannsynligvis sto lagtinget på Avaldsnes allerede da. P. A. Munch mente at det i borgertidskrigens “...sidste Tid...” ble opprettet nye lagmannsembeter i Norge, herunder Avaldsnes (Munch 1849: 11–12). Rimeligvis ville et lagting på Avaldsnes først oppnå geografisk sentralitet da Valdres og Hallingdal ble innlemmet i Ryfylke lagsogn og Stavanger stift under Gulatingslagen. Resonnementet leder oss til at lagtinget på Avaldsnes ble etablert da Valdres og Hallingdal ble innlemmet i Gulatingslagen omkring 1170 (mellom Magnusteksten, ikke eldre enn 1163–1164 og *Historia Norwegie* 1150–1175).

⁹ Amund Remba nevnes som lagmann i Rygjafylke for året 1223 (Håkon Håkonssons saga, kap. 93).

Fordeling av delegater			Alternativ 1. Gulatingslagen Hordaland uten Hardanger, Voss og bare Lista av Agder			Alternativ 2. Gulatingslagen med hele Hordaland og Agder		
Område omtalt i Olavsteksten	Antall delegater Olavsteksten	% andel delegater	Område 1769	Befolkning 1769	% andel befolkning 1769	Område 1769	Befolkning 1769	% andel befolkning 1769
Rogaland	102	27,2	Rogaland	33116	25,6	Rogaland	33116	17,8
Hordaland	102	27,2	Sunn- og Nordhordland	37347	28,9	Hele Hordaland	50847	27,3
Firda	80	21,3	Sunnfjord og Nordfjord	24799	19,2	Sunnfjord og Nordfjord	24799	13,3
Sogn	64	17,1	Sogn	19283	14,9	Sogn	19283	10,4
Agder	27	7,2	Lista	14862	11,5	Hele Agder og Setesdal	58007	31,2
Sum	375	100%		129407	100%		186052	100%

Område	Tidlig 1000-tallet ("Olavsteksten")	c. 1160–70 ("Magnusteksten")	1274 (Landsloven)
Hordaland	102	60	40
Rogaland	102	60	30
Firda	80	50	20
Sogn	64	40	20
Agder	27	20	12
Sunnmøre	Så mange de vil	16	12
Valdres	-	-	4
Hallingdal	-	-	4
Setr (Valle)	-	-	2
Ottardal (Bygland og Evje)	-	-	4
Sum	375 + Sunnmøre	246	148

Tabell 1 og 2. Nederst: antall delegater til Gulatinget på 1000, 1100 og 1200-tallet, etter Gulatingsloven og Magnus Lagabøtes landslov. Valdres og Hallingdal får først faste delegater til Gulatinget etter ca. 1170. Voss og Hardangers delegater ble i 1274 trolig regnet inn under Hordaland og forklarer kanskje hvorfor Hordaland da får 10 flere delegater enn Rogaland som de tidligere har hatt likt antall med. Øverst prosentvis fordeling av delegater etter Olavsteksten sammenliknet med prosentvis fordeling av befolkningen i 1769 med to alternativer. Alternativ 1 harmonerer best med delegatfordelingen og viser kanskje det geografiske omfanget av Gulatingslagen i første halvdel av 1000-tallet.

Konklusjon: Det er sannsynlig at Stavanger stift ble utvidet i flere omganger. På 1000-tallet omfattet Selja bispedømme kystområdene fra Stad i nord til og med Nord-Agder i sør. Tidlig på 1100-tallet ble Stavanger stift opprettet og tok opp i seg Aust-Agder og kanskje Råbyggelag fra Viken bispedømme. Senere, i 1170-årene ble stiftet utvidet med Valdres og Hallingdal. Områdene i nordøst har nok hørt til Viken bispedømme, men kan ha blitt lagt til Hamar bispedømme da det ble etablerert i 1152/53

og så overført Stavanger på 1170-tallet. Under borgerkrigen kan Valdres og Hallingdal i 1170-årene ha blitt inkludert i Stavanger stift av geopolitiske årsaker, men dette er mer usikkert. Kong Magnus Erlingsson, erkebiskop Øystein Erlendsson i Nidaros og Stavangerbiskop Eirik Ivarsson (senere erkebiskop) kan ha vært arkitektene bak dette. I den videre analysen skal vi ta hensyn til dette kirkeorganisatorisk brokete opphavet til Stavanger stift. Vi skal se nærmere på de metodiske grepene vi tar for å belyse eldre kirkestatus i de ulike regioner.

Metode

Vi skal klargjøre metodene vi bruker for å identifisere kirker på ulike nivåer. Det er få direkte opplysninger som belyser de enkelte kirkenes rang og status forut for utviklingen av et hovedkirkesystemet fra ca. 1250. Vi har derfor etablert et sett med kriterier som vi mener kan belyse dette.

DET ADMINISTRATIVE LANDSKAPET

Det er avgjørende å forstå det administrative landskapet som kirkestedsgårdene var en del av da de eldste kirkene ble bygd. Da stiftet ble etablert fantes det ulike typer verdslige enheter: fylker, fjerdinger og skipreider i Rogaland, samt fylker og skipreider i Agder, og herader og "bygder" i Valdres og Hallingdal som kunne minne om fylkene langs kysten. Valdres var i 1528 delt i fem tinglag (Vang, Stee, Reie, Nes og Aurdal), og manntallet i Hallingdal ble ført for to enheter kalt *Hallingdaall* og *Nesby* (NRJ IV: kap XI og VII). I Agder var skipreidene dessuten underinndelt i manntall. Dette kan ha vært verdslige enheter, men korresponderte likevel i stor grad med sogn. Alle disse enhetene var tingkretser på 1000- og 1100-tallet og tidligere, kanskje med unntak av manntallene som har et mer uklart opphav (Jerstad 1934: 268; Indrebø 1935: 247–249). Først senere utviklet det seg et fast geistlig administrativt system der sognet utgjorde den minste byggeklossen. I Rogaland korresponderer sognet i liten grad med skipreiden. Heller ikke prestegjeldene som utviklet seg fra senest på 1200-tallet hadde et naturlig verdslig motstykke. Derimot korresponderte prostiene og bispedømmet bedre med verdslige enheter som fjerdinger og lagdømmet. Det er likevel usikkert om den kirkelige organisasjonen hadde et motstykke som tilsvarte *hele* fylker som Rogaland og Nord-Agder.

Skipreidene og fjerdingene er kjent på gårdsnivå på 1500- og 1600-tallet og er også angitt i antall i 1277. For nærmere diskusjon av alder og opphav viser vi til Steinnes' (1974) arbeid og dessuten Iversens (2015) studier der middelalderens administrative enheter knyttets til ringtun eldre enn ca. 700 e.Kr. Vi kan være sikre på at de verdslige enhetene som er dokumentert i middelalderen har røtter i tingkretser

i vikingtid og trolig før. Men mindre endringer forekom, og da helst på grunn av den demografiske krisen i senmiddelalderen. Det blir kommentert underveis der det er relevant.

Skipreidene i Rogaland og Agder er kartert med utgangspunkt i Asgaut Steinnes' (1974) omfattende arbeid. Fjerdingene i Rogaland er kartert etter tingbøker fra 1612 til 1623 der skipreidenes fjerdingstilknytning fremkommer. Noen uoverensstemmelser forkommer. Amtmann de Fine henfører i 1743 Sjarnarøy skipreide i Rogaland til Foldøy fjerding (de Fine 1952: 94), men ifølge tingbøkene lå denne skipreiden i Hesby fjerding. De Fine hadde tilgang til eldre kilder, og det er noe tvilsomt at han ville gjøre en slik feil. Vi har under tvil valgt å følge hans inndeling. Det får likevel ingen praktisk konsekvenser for analyseresultatene.

Opplysninger om manntallene i Agder er hentet fra Odelsmantallet 1624 for Nedenes, Råbyggelag og Mandal len, og Lister lens jordebok ca. 1617. Gustav Indrebøs (1935: 243) rekonstruksjon av skipreidene i Agder er mer usikker. Vi har vurdert den, men funnet det best å følge Steinnes.

Den geistlige inndelingen er kartert etter stiftsboka Grågås fra omkring 1620. Prestegjeldene er digitalisert etter folketellingen i 1769 og 1801.¹⁰ Dernest er 1620-situasjonen rekonstruert og yngre delinger av prestegjeld nullt ut. Vi har ikke forsøkt å rekonstruere middelalderens sogn. En slik analyse ville av hensyn til de mange nedleggelse av kirker i løpet av middelalderen, måtte ta hensyn til mer eller mindre sikkert belagte nedlagte kirkesteder. Det vil føre for langt her og må eventuelt gjøres som en egen spesialstudie. Vi har benyttet kart over sogneinndelingen fra 1800-tallet og sammenliknet med Grågås som viser annekskirker ca. 1620. Sognene 1620 avspeiler likevel ikke situasjonen i høymiddelalderen ettersom mange sogn og kirker forsvant i høy- og særlig senmiddelalderen.

“Den delte fjerdingen” i Ryfylke representerer en særskilt utfordring. Fra Magnusteksten i Tingfarebolken i Gulatingsloven er det klart at fjerdingene i Rogaland var oppnevningensheter for delegater til Gulatinget. Fra Rogaland skulle det reise 60 personer til Gulating, spesifisert til 15 fra hver fjerding. Dermed forutsettes det fire fjerding i 1160–1170 årene. I tingbøkene fra Rogaland opereres det på begynnelsen av 1600-tallet derimot med fem fjerding. Det var én fjerding “for mye” i Ryfylke med tre slike: Karmsund, Hesby og Folderøy. Både Steinnes (1974) og Iversen (2015) har argumentert for at Karmsund og Hesby fjerding opprinnelig utgjorde en “ytre fjerding”. Dette var de minste fjerdingene, med færrest folk og kirker.

¹⁰ Digitalisering ved Kjetil Loftsgarden. Enhetene er modifisert av Iversen.

I 1274 hadde Rogaland 30 representanter til Gulating. I sentrale deler av Gulatingslagen er antallet delegater i 1274 delbart på antallet kjente oppnevningseenheter.¹¹ Bare ikke for Rogaland, med mindre det var fem fjerdinge her i 1274, og ikke fire som i 1160–70 årene. Tretti kan ikke deles på fire, men derimot på fem. Vi må derfor tro at det ble oppnevnt seks delegater i hver fjerding i Rogaland 1274, og at fjerdingen vest i Ryfylke ble delt mellom ca. 1170 (Magnusteksten) og 1274 (Landsloven). Vi skal derfor ha *in mente* muligheten for én «ekstra» fjerdingskirke i Ryfylke.

Mandal prosti (= Midtsysla) i Agder ble etablert tidlig på 1400-tallet (Steinnes 1974: 29–33). Dermed ble Agder delt i tre enheter, og besto ikke lenger av to hovedenheter slik som tidligere (Aust-Agder og Nord-Agder). Dermed kan kun opplysninger (spesielt om prostikirker) før ca. 1400 indikere mulige fylkeskirker i denne delen av undersøkelsesområdet. Steinnes mener at den nye Midtsysla (= Mandal prosti) tok opp i seg to skipreider fra Aust-Agder (Ve og Kleppland) og én skipreide fra Nord-Agder (Kaddeland). Råbyggelag, det vil si Seter (Valle) og Otradal (Bygland og Evje) ble ikke regnet til Nord-Agder, men hadde egne delegater til Gulating i 1274. Åmli gikk til Aust-Agder, slik Steinnes har argumentert overbevisende for.

FYLKESKIRKER

Fylkesinndelingen i tidlig kristen tid er ikke kjent sikkert i området for Stavanger stift. Vi legger til grunn en nær sammenheng mellom sentrale tingstedsgårder i de yngre syslene og eldre fylkeskirker (Figur 5). Både Rogaland og Agder var delt i to sysler i høymiddelalderen (Utne 1973: 54; Steinnes 1974). Vi forventer derfor fire fylkeskirker her (Ryfylke, Jæren, Nord-Agder og Aust-Agder). Senere, på 1500-tallet sto det fylkesting i Agder for områder som svarte til prostiene i 1620, men i mellomtiden var altså Midtsysla etablert slik at disse strukturene ikke er relevant for den tidlige perioden. Fylkesting for Midtsysla er for øvrig nevnt 1484 og 1532 (= Mandal prosti), lagting for Lista 1517–1565 (= Lista prosti) og lagting for Nedenes 1566–1570 (= Nedenes prosti) (DN IV 997, DN II 1108; Steinnes 1974: 62).

Eldre inndelinger er også usikre for Råbyggelag, Valdres og Hallingdal. Valdres skal ha vært delt i to sysler (nordre og søndre lut), mens Hallingdal utgjorde ett syssel (*sýslan i Haddingjadal ok Hemsadal*) (Munch 1849: 107, 122). Trolig skal vi forvente én til to fylkeskirker her. Det er ikke sammenheng mellom kirkesteder og gårdene

¹¹ Førte delegater fra Hordaland/ trolig fire fjerdinge (eller «fylker») = 10 delegater fra hver fjerding. Det skulle komme 20 delegater hver fra av fylkene Firda og Sogn som trolig hadde 4 fjerdinge hver = 5 delegater fra hver fjerding. Videre ble det oppnevnt 12 delegater hver fra Agder og Sunnmøre. Det var 12 skipreider i begge disse fylkene, og antallet delegater svarer da til én delegat per skipreide som da var oppnevningseenheter.

Figur 5. De antatte fylkeskirkene Torpo i Hallingdal (til venstre) og Slidre i Valdres. Disse dalførerne ble trolig innlemmet i Stavanger stift omkring 1170 og kirkene bygget kort etter. Foto Torpo: Jean-Louis Malpertu 2006, Wikipedia; Slidre: Axel Lindahl 1892, Norsk Folkemuseum. CC BY-SA 4.0.

som har gitt navn til de fem tinglagene i Valdres i 1528, med unntak av Vang og kanskje Nord-Aurdal. I Råbyggelag sto det separate lagting for Otradal (Evje og Bygland) i 1562 og Setesdal (Valle) i 1554 (Steinnes 1974: 62). Områdene svarte dermed til oppnevningseenhetene i Magnus Lagabøtes landslov 1274, og ikke til Råbyggelag prosti. Det kan usikkert indikere to fylkeskirker i Råbyggelag.

Den ukjente forfatteren av *Historia Norwegie* (1150–1175) regner underforstått Rogaland og Agder som to av seks ikke navngitte provinser i Gulatingslagen. Det kan ikke utelukkes en utvikling fra én til to fylkeskirker dersom sysselindelingen skulle være yngre, slik som i andre deler av landet. Men Olavsteksten tyder på at Gulatingslagen var inndelt i sysler alt på 1000-tallet. Det heter at kongens årmann og lendmann hadde ansvar for å kreve inn bøter for kongen «hver i sin sysle» (G3; Iversen 2008: 19). En forventning om to fylkeskirker i hvert fylke virker derfor som et fornuftig utgangspunkt (jf. Sveaas Andersen 1977: 320).

For å identifisere fylkeskirker skal vi legge vekt på kirker med et mulig flertallig presteskap, altså kollegiatkirker eller kirker med flere enn én prest (et prestekollegium). Et flertallig presteskap forutsetter et større kor enn i kirker betjent av én prest og medhjelper.

FJERDINGSKIRKER

Visitas: I Rogaland benytter vi primært biskopsvisitas som indikasjonen på fjerdingkirke. Agder skiller seg fra Rogaland ved at hovedkirkene var ryggraden i visitasystemet. I Rogaland fulgte biskopene samme praksis som er dokumentert i Firda og Sogn 1322–23, der fylkes- og fjerdingkirkene utgjorde kjernen i visitassystemet.

Visitassystemet i Gulatingslagen er lite kjent. I 1322–1323 får vi konkrete opplysninger om hvordan visitas fungerte i Firda og Sogn i Bjørgvin bispedømme (DN VII 98; Indrebø 1935) som hadde samme administrative struktur som Rogaland, de var fjerdingsdelte. Biskopen hadde rett og plikt til å visitere ved fire kirker i hvert fylke. I Firda gjaldt det Eid, Vereide, Bru og Askvoll kirker, i Sogn: Stedje, Tønjum, Aurland og Vik kirker. Antall netter er spesifisert: fire ved én kirke i hvert fylke (den som nevnes først) og to eller tre netter ved de andre kirkene, unntatt Tønjum i Sogn med fire netter.

Opplysningene gjelder visitas for et bestemt år. Prestene som ble pålagt å bringe mat og mungåt til biskop med følge er navngitt og henført til bestemte kirker. Vurdert etter antallet kjente middelalderkirker i området omfattet plikten dette året bare om lag halvparten av prestene. Vi må likevel tro at alle sogneprestene i fjerdingen møtte ved fjerdingkirken for å få godkjent regnskap og annet av biskopen, men at man fra år til år byttet på å bringe mat og mungåt. Én kirke i hvert fylke synes å ha hatt noe større forpliktelser (fire netter). For Stedje kirke i Sogn, som nevnes først, bekreftes fylkeskirkestatus i andre kilder (DN I 197, DN VIII 169). I dette fylket hadde også Tønjum kirke fire netters plikt. Trolig var Eid fylkeskirke i Firda: den nevnes først og med størst natthold.

Det er bare kjent bispevisitas på et fåtall kirkesteder i Rogaland. Opplysningene harmonerer som vi skal se med modellen beskrevet ovenfor. I Agder derimot synes derimot samtlige hovedkirker å ha blitt visitert. Systemet der var dermed mer på linje med det vi kjenner i Eidsivatingslagen (Iversen & Brendalsmo 2020).

Det er få kilder til biskopenes visitaser i Stavanger stift. I diplomer og i *Stavanger Domkapitels protokoll 1571–1630* finnes fragmentariske opplysninger. Etter reformasjonen fortsatte biskopene å visitere som før. I 1557 meldte riktignok superintendent Jens Schjelderup (Bergen) til kongen at prestene i stiftet hadde vært samlet hos ham.¹² Han kunne ikke selv *besøge de langt bortliggende Kirker* (i Stavanger stift) *da han ikke har Tjenere derhos boende, som kunne flytte og føre ham* (NRR I 232; Maaland 1981: 30).

¹² Det forelå da en plan om å slå sammen Bergen og Stavanger stift, noe som ikke ble realisert.

Et spesielt eksempel på hvordan dette fungerte i praksis, i tillegg der biskopen ikke overnattet på prestegården, gir Domkapitlets protokoll for året 1671 (s. 501). Biskopen makeskiftet da gården Rødland ved hovedkirken Liknes i Kvinesdal med en gård på Jæren.¹³ Biskopen skulle likevel beholde retten til skyss og traktement på Rødland for seg og sitt følge. Det heter: *...Rødlands besiddere herefter som aff arilds tijd maa være bisperne udj Stavanger stiftt j deres visitatz oc hans folch med skydsz oc tractament beforderlig...* (s. 504). Det er ett av få eksempler i Stavanger stift som viser biskopens formelle og avtalefestede rett til opphold på en gård ved en visitaskirke. Et annet eksempel hører vi om i 1445 da biskopen i Stavanger frafalt sin visitasrett for Mariakirken (DN IV 896). Mariakirken lå vegg i vegg med Domkirken inne på samme kirkegård. Likevel hadde altså biskopen en formell og trolig svært gammel rett til underhold og visitas der som kanskje peker bakover mot eldre status som fylkeskirke.

Mensalgods: vi benytter opplysninger om *mensa* i Grågåås 1620 som indikasjon på kirkestatus. Vi bruker antall sogn med eiendom utenom eget prestegjeld som et uttrykk for dette.

Prestebordsgodset eller *mensa* er landskyldinntektene som var del av prestens inntektsgrunnlag. Det ble betegnet mensalgods (*mensa* = bord), dvs. det som lå til prestens bord, altså hans daglige brød. Inntekter til kirkebygningens vedlikehold ble betegnet *fabrica*. Når så en kirke ble lagt som annekst til en annen kirke, mistet annekset sin faste prest, og *mensa* ble overført til presten ved hovedkirken i prestegjeldet. I tillegg dro mange hovedkirkeprester inntekter fra sogn utenfor sitt eget prestegjeld. Slike kirker kan ha blitt oppfattet som viktigere enn andre, i kraft av at kirken hadde et flertallig presteskap og at det derfor ble lest flere bønner der.

Vi vil derfor undersøke hvilke kirker som skiller seg ut ved å ha stor geografisk spredning av mensalgodset utover eget prestegjeld. En tilsvarende undersøkelse av kirkens *fabrica* har gitt gode resultater andre steder (Brendalsmo 2016: 216-217, 2008: 44), men lar seg ut fra kildesituasjonen ikke gjennomføre for Stavanger bispedømme. Et større antall kirker, både annekskirker og hovedkirker, manglet omkring 1620 landskyldinntekter til *fabrica* (St.S.: 87, 88, 90, 91, 97, 103 m.fl.).

ÅTTINGSKIRKER

Opphavet til den aritmetiske benevnelsen åtting/åttingskirke er uklar. Det er om diskutert hva en åttingskirke var. Vi har landet på at åtting festet seg som betegnelse på den enheten som var ansvarlig for å vedlikeholde en åttingskirke, og at det dreier seg om offentlige lokalkirker som like gjerne kunne ha blitt kalt for "skipreidekirker"

¹³ Rødland (gnr. 103) var nabogård til Liknes (gnr. 104) der hovedkirken i Kvinesdal sto.

eller “manntallskirker”. Dette støttes av at antallet skipreider i Rogaland og Hordaland er delelig på åtte. I 1277 var det 32 skipreider i hvert av disse fylkene. Dessuten var det 32 manntall i Nord-Agder omkring 1600, og videre hadde Valdres minst åtte herader i middelalderen (inkludert Vang) (Islandsmoen 1914: 4).

I Gulatingslovens leidangsbestemmelser fremgår det at åtting ble brukt synonymt med kretser hvor manntall ble tatt opp (G 298). Det er også klart at manntall ble tatt opp på manntallsting innen rammen skipreiden (Rogaland). Dersom noen flyttet fra en åtting til en annen, eller over en fjerdingsgrense, skulle opptak i manntallet kreves på tinget (G 298). Skipreide og åtting synes dermed å sammenfalle, men trolig bare i fjerdingsinndelte fylker. I Agder var systemet annerledes.

Fjerdingene i Rogaland har likevel trolig *aldri* vært åttedelt. Omkring 1600 var det fem skipreider i Dalane fjerding, ni i Jæren fjerding, åtte i Foldøy fjerding og 10 i den delte fjerdingen (seks sør og fire nord for Boknafjorden). Vi legger til grunn at fjerdingene var ujevne i antall skipreider langt bakover i tid (jf. de nevnte studier av ringtun). Det er teoretisk mulig at prostiene, som ikke fulgte de verdslige enhetene til punkt og prikke, kan ha vært åttedelt, selv om dette likevel virker mindre sannsynlig (se diskusjonsdelen).

Vi anser en kirke som “offentlig lokalkirke” (åttingskirke) dersom den ligger på eller nær gården som har gitt navn til skipreiden (Rogaland) eller manntallet (Nord-Agder) eller heradet (Valdres), eller har sammenfall med det lokale tingstedet på samme gård eller nabogård. Det har ikke vært mulig å undersøke dette i Aust-Agder, Råbyggelag og Hallingdal der de tidlige verdslige inndelingene er for dårlig kjent.

Resultat

Her skal vi presentere våre hovedfunn knyttet til kirkestatus i Stavanger stift før ca. 1250 (Figur 6 og 7).

DET ADMINISTRATIVE LANDSKAPET

Hovedfunnet er at det ikke er sammenfall mellom sogn eller prestegjeld ca. 1620 på den ene siden og skipreider 1647 på den andre. Det er noe mer sammenheng mellom sogn og prostier og verdslig inndeling.

I Rogaland var det 32 skipreider og 22 prestegjeld. Det er geografisk sammenfall bare mellom Sola skipreide og Håland prestegjeld. I Agder var det 15 skipreider (med Seter og Otradal) og 18 prestegjeld. Prestegjeld og skipreider var dermed noe tettere forbundet i Agder enn i Rogaland. Det er likevel geografisk sammenfall kun mellom Vanse skipreide og prestegjeld, og tilsvarende for Lyngdal, men mer usikkert for Seter (øvre del av Setesdal).

Figur 6. Kirker i Stavanger stift 1620, kartert etter stiftboken Grågås som skiller mellom hovedkirker og annekskirker. Samlet var det 11 prostier med 144 kirker, hvorav 46 hovedkirker og 98 annekskirker. Prostikirkene er identifisert i kilder fra 1285–1529 og var også hovedkirker i 1620. Det er kun kjent proster til Landvik kirke i Nedenes prosti før 1400 da Agder ble delt i tre prostier (ikke to som tidligere). Tilsvarende dukker det først opp proster på Øyestad og Halså etter delingen. Kart: Frode Iversen.

Det er noe større sammenfall mellom prostier og fjerdinge i Rogaland og prostier og sysler i Agder. Men da først og fremst i antall og ikke i grenser. Prostiene var sammensatt av prestegjeld sammensatt av sogn. I Rogaland var det fem prostier og fem fjerdinge. Særlig Stavanger prosti gikk på tvers av den eldre fjerdingsdelingen. Prostiet tok med seg hele Goa og deler av Jåtun skipreider av Jæren fjerding. I sør var en eldre Feda skipreide delt mellom Lista og Dalane prosti. For øvrig er prostiene relativt like fjerdingene i Rogaland med unntak av enkelte kretser av gårder her og der. En rimelig forklaring er at da prostiene ble dannet, må Kirken selv hatt autonomi til å definere hvilke sogn som skulle inngå hvor. Det er nærliggende å se tilblivelsen som et utviklingstrekk fra 1200-tallet da vedlikehold av offentlige kirker ble løsrevet fra de verdslige inndelingene (se nedenfor). I Agder fulgte prostiene noenlunde ssysteminndelingen: Lista, Mandal, Nedenes og Råbyggelaget. Tilsvarende fulgte verdslige og geistlige inndelinger i Hallingdal og Valdres naturlige grenser, med unntak av Eidfjord som var lagt til Hallingdal prosti. I disse områdene er det ikke kjent skipreider.

Mange sogn, om ikke de fleste, lar seg plassere helhetlig innen skipreider. Sjeldnere går sognene på tvers av skipreidene. En systematisk gjennomgang er ikke mulig uten full kartlegging av ødekirker og tapte sogn i løpet av høy- og seinmiddelalder, noe som vil føre for langt her. Hovedinntrykket er likevel at sogn ofte faller i helhet innen skipreider.

For å oppsummere, så er det større sammenfall mellom verdslig og geistlig inndeling på sogne- og prostinivå enn på prestegjeldsnivå. Mange sogn lar seg helhetlig plassere innen skipreider. Det var like mange prostier som fjerdinge i Rogaland (fem), men grensene var ikke sammenfallende, særlig ikke for Stavanger prosti. I Rogaland var det størst forskjeller mellom geistlig og verdslig inndeling. I Agder var forskjellene ikke så store. Minst avvik var det trolig i Valdres og Hallingdal der det synes å ha vært et større sammenfall mellom herad og sogn. Nærmest bispesetet har man tatt minst hensyn til eldre verdslig inndeling da de geistlige administrative inndelingene ble utformet, mens disse var mindre dynamisk ellers i stiftet.

FYLKESKIRKER OG FLERTALLING PRESTESKAP

I tillegg til domkirken finner vi fire kirker der det med større eller mindre grad av sikkerhet har vært et flertallig presteskap: på Avaldsnes, Slidre og Tromøy samt ved Mariakirken i Stavanger.

Mariakirken sto på samme kirkegård som domkirken St. Svithun/Kristkirken. Formelt var Mariakirken ikke en kollegiatkirke, men den ble rådet av domkirkens kanniker, og den var sognekirke (DN IV 23, DN IV 54, DN IV 122 m.fl.). Biskopen må på et tidspunkt ha overdratt kirken med alle dens inntekter til kannikene for å

bedre deres felles økonomi.¹⁴ De hadde en *vicarius* (DN XIV 6) som nok i det store og hele opprettholdt de kirkelige tjenester en sognekirke sto for. Trolig fantes det også alterprester og diakoner i kirken. I 1355 var det en klausul i testamentet for kanniken Torgeir Berdorsson, da han ga kannikene ved domkirken en gårdpart til deres felles bordhold, at alle som årlig deltok i messeholdet på hans årtidsdag skulle bevertes i kannikegården etterpå: *korsbroedrom, prestom ok diaknom suo morghum sem j standa salatidum ok messonne* (DN IV 374). Det gir god mening å gå ut fra at disse prester og diakoner var tilknyttet Mariakirken. Kirken må ha blitt benyttet til større prestemøter, for mot slutten av 1200-tallet ble et eldre og smalere kor erstattet med et nytt og større kor i samme bredde som skipet (Brendalsmo og Paasche 2017: 115). En slik utvidelse ville neppe ha skjedd dersom ikke kannikene hadde behov for mere plass i koret slik at alle 10 eller 12 kunne samles der til høymesse og eventuelle møter.

St. Olav kirken på Avaldsnes ble kollegiatkirke da paven overlot kong Håkon V Magnusson patronatsretten til den og 13 andre kirker spredd rundt i Norge (DN I 104, DN IV 128). En analyse av eldre avbildninger av kirken viser at den på et tidspunkt er blitt ombygd.¹⁵ Trolig ble koret i den eldre steinkirken utvidet i forbindelse med etableringen av et prestekollegium rundt 1300. Avaldsnes kirkes status som kollegiatkirke gjenspeiles ved at det i 1298 omtales en *vicarius* ved kirken (DN IV 33). De to prestene som omtales i 1322 (DN I 168) var trolig kanniker. I 1341 nevnes en egen prest ved et Mariaalter (DN XI 28), og i 1371 omtales “prosten ved Karmsund kirke” (RN VII 139), rimeligvis på Avaldsnes.

Slidre kirke i Valdres er ikke omtalt som kollegiatkirke i de foreliggende brev eller andre dokumenter fra middelalderen. Likevel er det stor sannsynlighet for at den hadde en slik status. Den var prostikirke for et geografisk stort område (PN: 24; DN II 376; DN II 378), og selv om det ikke er omtalt *vicarius* eller kanniker ved kirken, er det høyst sannsynlig at prestene ved kirken var kanniker i og med at de langt fleste proster også var kanniker. I 1743 beskrev sogneprest Herman Ruge, med referanse til Torfæus' Norgeshistorie, en gammel tradisjon om at Slidre kirke ble brukt til møter for stiftsbefalingsmenn, biskoper og prester fra Christiania og Bergen, uten at slike møter er kjent fra andre kilder. Dessuten nevner Ruge “... en lang stol er nu for ungefær end 6 aar siden borttaget af forige sogneprest til Slidre” (Røgeberg 2004: 183). Stolen beskrives som “6 gammeldags bispe eller canikestoel”. Slidre var stevnebø for sysselmannen (DN II 257) og lensmannen (DN I 679). I korportalen henger et gammelt alenmål som viser standardmål i riket (Daae 1899: 301). Dessuten

¹⁴ Tilsvarende praksis er godt belagt i Nidaros bispedømme (Brendalsmo 2016: 85–87).

¹⁵ Disse er gjengitt i Langhelle og Lindanger (red.) 1999: 104–160.

heter Prestegårdens nabogård *Fylken*, muligens av folk n., flokk, og betegner noe usikkert et sted der mange mennesker jevnlig kom sammen (Rygh 1904: 284).

En kirke som trolig også hadde et flertall prester, er **Tromøy kirke**. Det finnes få opplysninger om kirken i brevmaterialet, og den er ikke omtalt med kannik, vicarius eller prost. Selve kirkebygningen gir derimot grunn til å anta at kirken har hatt en viktig posisjon i en tidlig periode, og at det den gang var flere prester der. De store kvaderblokkene i korets vegger, sammen med de uthogde menneskehodene¹⁶ på blokkene som utgjør korportalens vangesteiner, viser at den tilhører den første generasjonen steinkirker (pers. kom. Kjartan Hauglid) (tidlig 1100-tallet). I veggene i koret finnes det et antall kvader med en lett bue. Disse kan stamme fra murverket i et tårn med sirkelformet grunnplan, eller mer sannsynlig fra en stor apside inntil koret i øst (se også Falck 2018). Korportalens plassering helt mot øst, som på Avaldsnes, sammen med de buede kvaderne og blandingen i korveggene av store kvaderblokker og mindre steiner som ikke er kvaderhogd, viser at koret på et tidspunkt er blitt utvidet. Skipets opprinnelige grunnplan var ca. 228.8m², hvilket er drøye 250m² mindre enn skipet i Stavanger domkirke, men rundt 30 m² større en skipet i Avaldsnes kirke.

For Mariakirken i Stavanger kjenner vi ikke korets størrelse i den eldste fasen, men etter ombyggingen og utvidelsen målte det nye koret anslagsvis 30m². Vi kjenner ikke størrelsen på koret i Avaldsnes kirke før de store byggearbeidene ved kirken rundt 1300, men etter dette fikk koret en grunnflate på 56m². Kirken på Slidre i Valdres har bevart sin romanske grunnplan, og koret måler 49m². Det utvidede koret i Tromøy kirke har et innvendig areal på ca. 48,75m², hvilket er kun 8m² mindre enn for koret på Avaldsnes. Domkirken, Avaldsnes, Slidre og Tromøy kirker har de største korene i bispedømmet. Deretter følger Øyestad med et utvidet kor som måler ca. 44m², Vanse med et romansk kor på ca. 36 m² og i tillegg en apside inntil koret i øst, og Eidfjord med et gotisk kor på ca. 33m². Oddernes kirke har romansk kor av samme størrelse som Mariakirkens gotiske kor.¹⁷

Det er derfor rimelig å anta at også Mariakirken i Stavanger, Avaldsnes, Slidre og Tromøy kan ha vært kirker med et flertallig presteskap, selv om vi ikke har samtidige kilder som eksplisitt bekrefter dette.

¹⁶ Hoder med tilsvarende utforming og motiv finnes bl.a. på korportalens vangesteiner i Hedrum kirke og i buefeltet over korportalene i Berg gamle kirke, begge i søndre Vestfold. Hedrum var en av fylkeskirkene i Borgarting.

¹⁷ Tallene er innvendige mål basert på opplysninger i Ekroll 1997, som i det store og hele oppgir utvendige mål. Derfor er det trukket fra 1,5 m for veggtykkelse, for domkirken 2 m. For kirker med gotisk kor er det antatt at koret utgjør 1/3 av bygningens totale lengde der det romanske korets størrelse er ukjent.

FYLKESKIRKER OG FJERDINGSKIRKER: ANDRE INDIKATORER

Her bruker vi tre indikatorer for å identifisere mulige fjerdings- og fylkeskirker: (1) visitaskirker (2) at kirken hadde prost før reformasjonen og (3) størrelse og spredning på mensalgodset.

Visitās: Vi har registrert i alt 30 sannsynlige visitās ved 22 hovedkirker i perioden fra 1301 til 1615 (tabell 3). Bare en gang har vi flere brev fra samme visitāsreise, fra biskop Egil Ogmudssons reise på Agder september 1329 (5–22/9) (Oddernes→ Halså → Å) (jf. tabell 3).

Det er kjent visitās ved nær alle hovedkirkene i Agder (11 av 14), Råbyggelag (2 av 4) og Valdres (2 av 3). I tillegg kommer et biskopsbesøk ved en annekskirke i Råbyggelag (Hylestad, udat. 1429 DN XI 148). For Hallingdal er det bare belegg for visitās ved Torpo/Ål (hovedkirkefunksjonen ble skiftet her). Det var to hovedkirker her, utenom Eidfjord.

Biskopens visitāspraksis i Agder og de øvre dalene står i skarp kontrast til Rogaland, der det bare er kjent visitās eller visitāsrett- og plikt ved én hovedkirke i hver fjerding det vil si ved fem av 18 hovedkirker. Dermed kjenner vi visitās ved 71 % av hovedkirkene utenfor Rogaland mot 28 % i Rogaland. I Rogaland gjelder dette Avaldsnes i Karmsund fjerding, Hinderå i Foldøy fjerding, Hesby i Hesby fjerding, Mariakirken i Stavanger i Jæren fjerding og Sokndal i Dalane fjerding. Selv om materialet er tynt, kan dette være et viktig funn som identifiserer fylkes- og fjerdingskirkene i Rogaland. Avaldsnes og Hinderå har hver to belegg, de øvrige kun ett. Vi tror ikke mønsteret kan være tilfeldig. I Bjørgvin bispedømme synes biskopens bevertnings- og overnattingsrett å ha vært begrenset til nettopp fylkes- og fjerdingskirkene.

I tillegg kjenner vi to biskopsbesøk ved annekskirker i Rogaland, 8/11-1347 ved Ognā (DN II 286) og 21/7-1451 ved Årdal (DN IV 927). Fra Årdal gikk en viktig ferdselsåre over Vigsledalen→ oppdemmede Svartevatn→ Bossbu til Valle i Råbyggelag.¹⁸ Det dreier seg likevel om en jordhandel, ikke for eksempel godkjenning av kirkeregnskap eller liknende som er en sikrere indikasjon på regulær visitās. Et biskopsbesøk ved Ognā annekst i november 1347 kan heller ikke tillegges vekt i denne sammenheng. Biskop Guttorm Pålsson var da én av tre menn som utstede en vidisse av en kongelig befaling fra 1339 om inn drivelse av gjeld fra jordegodset til kongens mor, hertuginne Ingeborg. Biskopsbesøkene ved Årdal og Ognā annekskirker dreier seg altså ikke om regulære visitās.

¹⁸ Ferdselsåren mellom Årdal og Valle er inntegnet på C. Hammers kart over Stavanger stift 1776.

Fylke	Fjerding	Kirke	Tidspunkt	Kilde
Rogaland	Karmsund (delt)	(Kormt) Avaldsnes	15/5-1301 22/5-1607	DN IV 50 DP:225
	Hesby (delt)	Hesby (Skudegjerd)	26/11-1449	DN IV 914 og 915
	Foldøy	Hinderå	21/10-1446 Udat. Mellom 1575 og 15/6-1611	DN IV 898 DP: 202
	Jæren	Mariakirken, Stavanger	Biskopen frafaller sin visitasrett Mariakirken 1445	DN IV 896
	Dalane	Bø (Sokndal)	9/9-1467	DN IV 963
Nord-Agder		Å (Eik) (Lyngdal)*	22/9-1429 11/9-1468	DN IV 839 DN XII 237
		Vanse	22/6 1572 1592 1593 1600	DP: 4–6, 8–9 DP: 60–61 DP: 71–73 DP: 120–129
		Halså (Møll)*	15/9-1429	DN IV 836
		Bjelland	3/8-1487	DN XV 110
		Valle (i Audnedal)	8/9-1476 Forventet visitas kort etter 18. mai 1628	DN XV 101 DP: 438-447: referanser til visitaser ved Valle (Undal) kirke
		Liknes (Rødland)	20/6-71 Makebytte Rødland, forsørgingsrett beholdes	DP: 504
		Gjerstad	26/3-1514	DN XXI 716
Aust-Agder		Landvik? (Hommedal)	Ca. 6/12-1513–1537	DN XXI 832
		Tveit	3/11-1429	DN IV 837
		Oddernes*	5/9-1429	DN IV 838
		Søgne	30/8-1344	DN I 291
Råbyggelag		Bygland	21/5-1436 Udat.	DN I 754 DP: 195-196
		Evje	15/6-1619	DP: 360
Hallingdal		Torpo	Tradisjon: Biskop døde under visitas før reformasjonen	Wiel 1743: 109, Christie og Christie 1981: 140
		Ål	1615 Scavenius skal ha vært på visitas i Ål i 1615	Bremnes 1988: 140, med henvvisning til Wiel
Valdres		Vang	24/7-1427	DN II 693
		Aurdal	30/7-1457	DN I 842
Sum		22	30	

Tabell 3. Visitaser ved hovedkirker i Stavanger stift 1301 til 1630. *Brev fra samme vistasreise 1429 med samme biskopsfølge: Oddernes (5/9), Halså (15/9) og Å (22/9).

Begge kjente bispevisitaser på Avaldsnes, i 1301 og 1607, fant sted i mai. Det indikerer kanskje fast visitas måned. De øvrige visitasene i Rogaland foregikk om høsten. Sommer synes å ha vært foretrukket visitastid i Råbyggelag, Hallingdal og Valdres, og sommer og helst høst i Agder. Friis nevner i 1632 et forbud mot å krysse Hardangervidda mellom 24/8 og 3/5 slik *...at ingen skal drage offuer dette Field effter Bartholomei tid oc inden Korsmes om Vaaren for ikke å bli overfalt av snø, eller forvilles og bli borte* (Friis 1632: 74–75). De to dagsatte visitasene som krevde kryssing av vidda fant sted nettopp i slutten av juli, begge fra Valdres 1427 og 1457. Et diplom fra 1417 bekrefter at biskopen reiste via Eidfjord på vei til disse dalførene “... når vi her farer forbi” (*þa wer her vm farom*) (DN IV 803; Bremnes 1988: 140). Råbyggelag ble trolig visitert via landruten over heiene Årdal-Valle i mai–juni, og Agder via sjøveien rundt Jærkysten, ofte i september, der også Sokndal i Dalane med god havn var en naturlig stopp underveis.

(2) **Prost:** Det var 11 prostier i Stavanger stift i 1620 (Figur 6, tabell 4). Størst var Nedenes prosti med omkring 20 000 innbyggere i 1769. Åtte prostier hadde rundt 10 000 innbyggere, mens Stavanger og Karmsund prostier var minst med ca. 5000 innbyggere hver.¹⁹ Før 1400 var Agder delt i Nord-Agder og Aust-Agder. Vi finner proster på Landvik i Aust-Agder og Vanse i Nord-Agder (Lista). Det er mer usikker om også Tveit i Aust-Agder skal regnes som prostikirke. Etter delingen av Aust-Agder i Nedenes og Mandal prosti på 1400-tallet får vi to prostikirker her: Øyestad og Halså. Øyestad ble et viktig satsingsområde for biskopen i Stavanger (Inntjore 2017). Øyestad kirke lå noe mer sentralt i det nye prostiet enn Landvik. Nedenes var som nevnt også det mest folkerike prostiet i stiftet og dermed et viktig økonomisk område.

Det nevnes en prost Geirmund trolig i Agder 1320, men han kan ikke plasseres nærmere til en bestemt kirke (DN I 160). Vi kunne gjette på Landvik. Når det gjelder Tveit og Landvik, så nevnes en Håkon Valdjuvsson som prost over Aust-Agder i 1378 (DN IV 510). Brevet er skrevet på Landvik som hadde prost i 1344, og det nevnes også egen prest på Landvik. Inntjore plasserer derfor prost Håkon Valdjuvsson på Tveit (Inntjore 2017: 160). Han er nemlig omtalt som både korsbror i Stavanger og *prestr a Puaeit* i Aust-Agder i 1379 (DN I 469). Men i 1379 figurerer han ikke som prost på Tveit, kun som prest. Det kan ikke utelukkes at han var prost ved Landvik og i tillegg sogneprest på Tveit. I så fall var det både prost og prest ved Landvik.

Slidre var prostikirken i Valdres, Torpo i Hallingdal og Bygland i Råbyggelag. Disse tre var trolig en form for eldre fylkeskirker på linje med Vanse og Landvik. I 1417 omtales en biskopsårman for Eidfjord sogn, men ikke som prost (DN IV 803). Eidfjord lå til Hallingdal prosti. Av praktiske årsaker (store avstander og skyss over vidda) var det naturlig at biskopen hadde egen årman i Eidfjord. Det nevnes ellers også en biskopsombudsmann i Hallingdal i 1505, men ikke som prost.²⁰

En spesiell sak vedrører prost Orm Halgeirsson på Torpo i Hallingdal i 1320 årene. Det gikk langsomt med innkrevningen av "korstogshjelpen" (*Subsidium Terrae Sanctae*) både i Valdres og Hallingdal. Man var kanskje ikke så opptatt av Det hellige landet i disse dalene. Trolig var prestenes betalingsvilje av den pavelige avgiften noe begrenset. Pavens sendemann, legat Bernardus de Ortolis, ankom iallefall Stavanger i juni 1327 og irettesatte da både biskop Eirik Ogmundsson og prosten i Torpo for manglende innsats på feltet. Sistnevnte var underkollektør i både Valdres og Hal-

¹⁹ Folketellingen 1769. Tallene kommer frem ved summering av befolkningen i prestegjeldene etter prosttilhørighet per 1620.

²⁰ DN XXI 694. I tillegg var en *Asollfuer armaðr* til stede i bispegården i Stavanger ved en gårdhandel i 1343 (DN V 162), men uten referanse til funksjonsområde.

lingdal, og for øvrig kannik i Stavanger (Jørgensen 1999: 95 og fotnote 46). Det er mindre sannsynlig at Orm til vanlig fungerte som prost for begge prostiene. I Bernardus sin rapport omtales områdene adskilt som *ecclesiis prouincie Valdresi ac Dirguidals*, der *Dirguidals etter sammenhengen er Hallingdal.²¹ Senere var det proster i begge disse dalene.

Det er påfallende at vi knapt hører om proster i Rogaland. Det vil si i Dalane nevnes prost på Helleland i 1429. Dermed var det ikke sammenfall mellom prostikirke og den antatte fjerdingkirken i Sokndal der det var bispevisitas i 1467. Muligens kan det også her ha skjedd et funksjonsskifte mellom kirker, slik som for Torpo/Ål i Hallingdal nevnt ovenfor.

Det er forunderlig at vi ikke har et eneste sikkert belegg for prostikirker for Jæren, Stavanger og Ryfylke. Etter reformasjonen er det flust opp av dem, men de er neppe relevante for situasjonen i middelalderen. Det er ett belegg for "prost over Jæren", i 1449 (DN IV 909). Det gjaldt salg av en gårdpart i Skeie i Mariakirkens sogn *j Hundwak oc j Gudda skipreida*. Vi minner om at Goa skipreide lå i Jæren fjerding, men i Stavanger prosti. Handelen ble bevitnet av Gunnar Håkonsson korsbroder i Stavanger, Ingemar Gautasson *profaster øfwer Jæderen* og tre lagrettemenn (DN IV 909). Brevet ble utferdiget i Biskopsgården i Stavanger. Det gir en sterk mistanke om at prosten over Jæren var tilknyttet Mariakirken og kommunets gård vis-à-vis kirken. Dette styrkes av Asgaut Steinnes' (1965: 87) forslag om at en Håkon *Prelatus* på en gravstein fra 1304 i Stavanger domkirke skal identifiseres med Håkon på Reve kjent fra flere diplomer fra 1294 og senere. Den latinske innskriftens karakter gjør at Steinnes helst vil tolke *prelatus* som prost i denne sammenhengen. Han argumenterer med at *prelatus* skal rime, og rimer bedre på *gratus* enn den korrekte formen for prost: *praepositus*. I tillegg peker han på at innskriften har verdslig karakter og er eldre enn forbudet mot at verdslige kunne inneha prosteombudet. En mulig prostetilknytning til Mariakirken fremgår i 1299 (DN II 54). Tolkningen er likevel noe usikker, og vi aksepterer den under tvil. Når det gjelder prost Ingemar Gautasson er han dessverre ikke kjent fra andre kilder. Det kan ikke avgjøres sikkert hvorvidt han var tilknyttet Mariakirken, men det er sannsynlig.

²¹ *Dirguidals: Ivar Aas (2013: 171) har i Årbok for Valdres foreslått feil for *Digradal som heller ikke kjennes lokalt. Vi vil henlede oppmerksomheten på de markante fjellene Store og Vesle Dugurdsnatten ved inngangen til Hallingdal i sør, like ovenfor Krøderen. Kan det være feil for *Dugurdsdal? Dette stedsnavnet er kjent på Island (Gisle Surssons saga, kap. 7). Dugurd (dagsverd, måltid) er et vanlig stedsnavn i Norge, med mange forekomster i nettopp Valdres og Hallingdal. Det er likevel ikke kjent som navn på (nedre) Hallingdal. Med tanke på fjellenes beliggenhet ved inngangen til dalen ville ikke et slik navn være unaturlig.

Prosti	Antall hoved- hiv. annekskirker 1620	Befolkning 1769	Prostikirke	År	Prost	Kilde
Ryfylke	6:11	9972	-			
Stavanger	4:9	5033	-			
Karmsund	3:5	4855	Avaldsnes	1371	Ikke navngitt	RN VII 139
Jæren	5:9	6060	(Mariakirken?) (Mariakirken?)	1294 –1304 1449	Håkon på Reve, Klepp? Ingmar Gautsson	Gravstein domkirken, Steinnes 1965: 87 DN IV 909
Dalane	4:8	12177	Helleland	1429	Sigurd Ivarsson	DN IV 840
Aust-Agder (før 1400)			Landvik Tveit (Landvik?)	1344 1378	Tore Jonsson Håkon Valdjufsson	DN XXIII 21 DN IV 510
Nedenes	5:8	20018	Øyestad Øyestad	1429 1531	Nikolas Helgesson Erik	DN IV 387 DN XXIII 287
Mandal	4:9	10088	Halså	1429	Jon Niklasson	DN VI 422 m.fl.
Lister	5:13	13423	Vanse Vanse Vanse (?) Vanse (?)	1285 1346 1444/1446 1529	Mester Erik Einar Jonsson Andor Halsteinson Jon Eriksson	DN XII 8 DN XII 95 DN XI IV 891, DN VI 498 DN XXI 760
Råbyggelag	4:9	8521	Bygland Byelland (?)*	1415 1508	Erik Tollefsson Nils Persson	DN VII 365 DN V 1003
Hallingdal	3:5	10249	Torpo Torpo (?)	1324 1385	Orm Halgeirsson Asbjørn Ulvhedinsson	PN: 24 DN IV 526
Valdres	3:12	9149	Slidre	1363 1364 1466?	Ivar Trondarsson Ivar Trondarsson Magnus	DN II 376 DN II 378 DN VIII 378
11	46:98	109545				

Tabell 4. Prostier og prostikirker i Stavanger stift i middelalderen. *Mulig feil for Bygland, men prest med samme navn fra samme tid også kjent fra Bjelland som ikke lå i Råbyggelag (se Inntjore 2017)

(3) Mensalgods: I tabell 5 har vi bare tatt med kirker der presten hadde inntekter til mensa (landskyld) i flere enn tre sogn utover eget prestegjeld. Resultatene underbygger det vi har funnet ovenfor. Enkelte kirker står seg ut med et stort mensalgods, og disse faller til dels sammen med visitaskirkene i Rogaland, men også noen andre kandidater dukker opp, slik som Mariakirken i Egersund og Skjold kirke.

Ikke uventet har Domkirken stor spredning av prestebordsgodset med eiendom i hele 33 sogn utenom Hetland prestegjeld. Den tok også opp i seg Mariakirkens mensa omkring reformasjonen, og det er ikke mulig å skille disse fra hverandre. Visitaskirken Hesby i den delte fjerdingen hadde eiendom i hele 11 sogn utenom eget prestegjeld, hvilket igjen understreker dens sentralitet. I Foldøy fjerding kappes Skjold (9) og visitaskirken Hinderå (Nedstrand) (8) om å være de mest populære kirkene, og tilsvarende gjelder for Egersund (5) og visitaskirken Bø i Sokndal (4), begge i Dalane fjerding. I Agder er prestebordsgodset gjennomgående mindre spredt, og bare Vang i Valdres (3) og Vanse på Lista i Nord-Agder (4) skiller seg ut her. For enkelte kirker mangler det opplysninger, påfallende nok for to viktige prostikirker

Fjerding / fylke	Kirke	Antall sogn med prestebordsgods utenom eget prestegjeld
Jæren	Domkirken	33
Jæren	Bø (på Klepp)	3
Hesby (delt fjerding, sør)	Hesby	11
Foldøy	Hinderå	7
Foldøy	Skjold	8
Dalane	Bø Sokndal	4
Dalane	Egersund	5
Valdres	Vang	3
Nord-Agder	Vanse	4

Tabell 5. Kirkene med størst geografisk spredning i mensalgods ca. 1620. Landskyld i antall sogn utenfor eget prestegjeld. Bare kirker med prestebordsgods i tre eller flere sogn er medtatt.

der vi hadde forventet et stort mensalgods. Det gjelder Avaldsnes på Karmøy og Bygland i Råbyggelag. For Avaldsnes fremgår det at kirken hadde så stor tiendeinntekt ...*och haffuer derfor jngen landschylt hafft* (St.S.: 132), mens årsaken til fraværet av mensalgods for Bygland er ukjent.

Avaldsnes kirke hadde tidligere hatt et stort jordegods, men dette ble etter reformasjonen lagt til biskopen i Stavanger (St.S.: 98). Avaldsnes kirke og prest hadde derimot store inntekter som må kommenteres særskilt. Halvard Bjørkvik har beregnet den samlede størrelsen på den landskyld som ca. 1350 lå til kirken og presten på Avaldsnes: et absolutt minimumstall er 450 mmb. Til sammenligning disponerte Vang kirke på Voss (107 lauper smør) og prest (122 lauper) mest landskyld av samtlige landskirker i Bergen stift. Deretter kom Kinsarvik (102,5 mmb samlet), Ullensvang (110 mmb), Ulvik (63 mmb) og Hamre (41 mmb) (Bjørkvik 1999: 47–52). Bjørkvik regner derfor Vang, Avaldsnes, Hamre, Ullensvang og/eller Kinsarvik for gamle hoved- eller fylkeskirker.

ÅTTINGSKIRKER

Vi skal her forsøke å identifisere første generasjon av tidlige offentlige lokalkirker i tre områder der kildene tillater dette: Rogaland, Nord-Agder og Valdres (tabell 6, 7 og 8).

Rogaland. Vi finner 32 skipreider i Rogaland. I 23 tilfeller lå tingstedet for skipreiden på selve kirkestedgården eller nabogården (tabell 6). Når det gjelder Jelsa kirke lå den nær fjerdingstinget på Folderøy (i Jelsa skipreide), og trolig ikke skipreidinget som kanskje sto på Sand (Drange 2000: 20). Både Tysvær kirke i Hetland skipreide og Høyland kirke i Gand skipreide lå relativt nær tingstedet, men uten å være nabogård. I ni skipreider var det ikke sammenfall mellom tingsted og kirkested. Medregnet Tysvær og Høyland var det sammenfall mellom tingsted og kirke i 25 av 32 skipreider i Rogaland, det vil si 78 prosent

Pfjerding	Nr.	Navn skipreide*	Navn tingsted	Nærmeste kirke	Sammenfall kirke og tingsted
Karmsund	1	Avaldsnes (1519)	Avaldsnes DN I 168	Avaldsnes	Ja
	2	Sudharkortm (1405, DN IV 753), Stangaland (1519)	Stangaland	Falnes? Bokn?	Nei
	3	Hetland (1445)	Tingvika øst for Hetland	Tysvær/Tysfjord	Nei, kort avstand
	4	Skåre (1449)	Skåre	Skåre/Haugo	Ja
Hesby	5	Årdal (1389)	Årdal	Årdal	Ja
	6	Bru (1423), Askje (1519)	Bru?	Bru	ja
	7	Hauskje (1440)	Hauskje	Hauskje	ja
	8	Finnøy (1519), Hesby (1563)	Hesby	Finnøy/Hesby	ja
	9	Høle (1405)	Høle	Høle	ja
	10	Idse (1383)	Tingvoll på Idse	Strand	Nei
Foldøy	11	Sjarnar (1409), Sæbø (1454)	Sjarnarøy	Sjarnarøy (Stjorn trolig navn på Kirkøya)	Ja
	12	Yksfjord (1423), Sauda (1556)	Åbø tingstod (nabogård) synonymt med skipreidenavnet 1428	Sauda	Ja
	13	Hysfyrdi (1305, DN II 77), Suldal (1402)	Tingabrekk på kirkestedsgården Vinje	Vinje/Suldal	Ja (?)
	14	Vikedal (1418)	Vikedal	Sønnanå/Vikedal	Ja
	15	Vats (1519)	Vats	Vats	Ja
	16	Leirang (1449)	Leirang	Hindarå/Nedstrand	Nei?
	17	Jelsa (1361)	Fjerdingssting Foldøy/ og Hebnes. Lokal tingsted på Sand? (Drange 2000: 20)	Jelsa	Ja, men ikke skipreidingsted (?)
	18	Hjelmeland (1519)	Hjelmeland	Sæbø/Hjelmeland	Ja
Jæren	19	Haug (1445 og 1448)	Fjerdingssting på Hauge	Time	Nei
	20	Klepp (1386 og 1388)	Kleppe	Kleppe	Ja
	21	Sola (1519?)	Sola	Sola	Ja
	22	Tungunes (1379), Goa (1414)	Tunge	Tunge	Ja
	23	Jätun (1483)	Jätta	Soma + sagnkirke på (67) Stokka (Kyrkjeholen)	Nei
	24	Gand (1360), Austrått (1458)	Inne i Gandal, vest for Stokkalandsvatnet, finnes veinavnet Tingbrekk	Høyland	Nei, kort avstand
	25	Haugland (1519)	Haugland	Orre?	Nei, nærmeste kirke Bø i Kvia skipreide
	26	Kvia (1519)	Kvia	Bø/Nærbø	Ja, nabogård

	27	Voll (1389)	Voll	Ingen sagnkrk. i nærheten	Nei
Dalane	28	Eigersund 1519	Egersund	Egersund	ja
	29	Sokndal	Sokndal	Bø/Sokndal	Ja
	30	Bjerkreim (1407)	Bjerkreim	Bjerkreim	Ja
	31	Eikudal (1374), Hetland (1519)	Hetland	Helleland	Ja (kirke midt i Eikedal)
	32	Lundar (1461)	Lund	Lund	Ja

Tabell 6. Skipreideting og kirke i Rogaland. *Navn på skipreider etter Steinnes 1974 + tillegg som mangler der = DN.

Nord-Agder (med Kalleland skipreide): Vi finner 32 antatte manntall, der 18 spesifikt omtales som manntall, 12 som sogn, og 2 som bygd (Feddebygd og Gylands bygd) (tabell 7). Manntallssystemet er bare kjent i Nord-Agder øst til Hålså sogn som etter Indrebø (1935: 248–249) var delt i Skogsfjord (i vest) og Ime manntall (i øst).

For 23 manntall var manntallsgården også stedet der kirken sto, inkludert Snartemo og Årnes der det er tradisjon for nå forsvunne kirker. Vi finner 9 manntall uten “manntallskirke”, altså det vi tolker som en offentlig lokalkirke. Et overraskende funn er at manntallene som var uten offentlig lokalkirke grupper seg i tre-fire områder. Disse ligger alle ved sentrale kirkesteder. Det gjelder Vestre Hauge manntall ved Vanse kirke, Gjemlestad, Rafoss og Helle manntall ved Liknes kirke, Bjerland, Ågedal og Byremo ved Bjelland kirke og Tryland og Roland og ved Halså kirke.

En mulig, men noe usikker tolkning er at manntallene uten offentlige lokalkirker kirkeorganisatorisk var knyttet til fire bestemte kirker der befolkningen hadde vedlikeholdsplikt etter kristenretten. Dette kan i så fall indikere at det eksisterte en form for fjerdingskirkesystem i Nord-Agder før hovedkirkesystemet festet seg. Dette kan potensielt være viktig. Det harmonerer delvis med de yngre prostikirkene (Halså, Bjelland og Vanse), men ikke for Liknes. Det stemmer heller ikke så bra med visitasystemet med tanke på “fjerdingskirkevisitasmodellen” som er beskrevet og diskutert ovenfor. Det er kjent visitaser også ved hovedkirkene Valle og Å (Lyngdal). Biskopens rett til nattleie kan derfor neppe kan ha vært eksklusiv for eventuelle eldre fjerdingskirker i Nord-Agder. Vi kan derfor ikke konkludere sikkert at fraværet av offentlige lokalkirker i de fire manntallsgruppene avspeiler et eldre fjerdingskirkesystem, men det kan heller ikke utelukkes.

Nr.	Tinglag	Navn	Manntall/sgn	Kirke	Navn kirke
1	Lista	Liknes	m	Ja	Liknes
2		Gjemlestad	m	Nei	
3		Rafoss	m	Nei	
4		Helle	m	Nei	
5		Feddebygd	bygd	Ja	Feda
6	Hægebostad	Snartemo	m	Ja	Tradisjon
7		Birkeland	m	Ja	Birkeland
8		Eiken	m	Ja	Eiken
9	Mangler overskrift	Gyland	bygd	Ja	Gyland
10		Bakke	m	Ja	Bakke
11		Nes	m	Ja	Nes
12		Hidra	s	Ja	Hidra
13	Berg	Kvås	s	Ja	Kvås
14		Å	s	Ja	Å/Lyngdal
15		Årnes	m	Ja	Tradisjon
16		Austad	s	Ja	Austad
17	Foss	Tryland	m	Nei	
18		Roland	m	Nei	
19		Valle	s	Ja	Valle
20		Spangereid	s	Ja	Spangereid
21	Mangler overskrift	Bjerland	m	Nei	
22		Ågedal	m	Nei	
23		Byremo	m	Nei	
24	Hellvik	Vestre Hauge	m	Nei	
25		Huseby	m	Ja	Huseby
26		Sand	m	Ja	Briseid
27		Spind	s	Ja	Spind
28	Kalland	Holum	s	Ja	Holum
29		Halså	s	Ja	Halså
30		Øyslebø	s	Ja	Øyslebø
31		Lauvdal	s	Ja	Laudal
32		Finsland	s	Ja	Finsland

Tabell 7. Manntall og kirker i Nord-Agder.

Valdres: Det var rundt 1200 matrikelgårder og 9200 innbyggere i Valdres prosti etter Norske Gaardnavne og Folketellingen 1769. Alexander Bugge finner spor etter i alt 38 kirker i Valdres i middelalderen, hvorav tre steinkirker, 23 stavkirker og 12 tapte sagn- og tradisjonskirker (Bugge 1923: 47). Det var dermed en relativt stor kirketetthet i Valdres i middelalderen. I 1620 var 15 kirker tilbake, noe som gir hele 60 % "kirkedød". Kirketettheten i Valdres kan avspeile et utstrakt "privat" kirkelandskap med mange høgendeskirker knyttet til storgårder. Spørsmålet er om det først ble etablert et offentlig tilbud av åttingskirker med kollektiv vedlikeholdsansvar da Valdres ble innlemmet i Stavanger stift omkring 1170. Det kan passe med at Slidredomen, den antatte fylkeskirken ble oppført 1150–1200 (Bugge 1923).

Den offentlige kirkeorganisasjonen kan eventuelt ha bestått av én eller to fylkeskirker og seks eller sju heradskirker (tabell 8). Det er som nevnt kjent i alt åtte herader i Valdres i middelalderen. Vi finner heller ingen sammenheng mellom offentlig kirker og tingstrukturen i Valdres i 1528. En eventuell fylkeskirke nr. 2 må vel da helst ha vært Aurdal sentralt i søndre del og med en viss pondus som kirkested. Men det er få sikre holdepunkter for en slik fylkeskirke nr. 2. Vi skal forsøke å identifisere heradskirkene i Valdres og vurdere når de eventuelt ble oppført.

Følgende herader er kjent:

Nr.	Herad Valdres	Område	Mulig åttingskirke	Kommentar
1	Kvamsherad	Lomen sogn og en del av Slidre	Lomen	Bygd 1150-1200 (Bugge 1923), = Lomen sogn (Rygh 1902: 278, 295-296)
2	Lidarherad	Trolig = Hegge sogn	Hegge	Dendrokronologiske prøver fra antatt opprinnelige deler av stavkirken viser at disse er felt vinteren 1215-1216 (Skjærvø og Thun 1998)
3	Volbu herad		Volbu	
4	Galaherad	= Sollabu (Rygh 1902: 296)	Øyjar	
5	Skrautvålherad		Skrautvål	<i>Ecclesia de Sciavtval</i> 1327-28 (PN: 24)
6	Aurdal		Aurdal	Hevet midtrom = Fylkeskirke?
7	Bagn		Kirke sto på Urejordet på søndre bø på Bagn gård	
8	Vang		Vang	Stavkirkens byggeår er ukjent, men dekorerte deler fra stavkirken er datert til etter 1200 (Hohler 1999, vol. I: 248) Vangsteinen fra 1000-årene, som kan være reist i forbindelse med kristningen og reising av den første kirken på stedet. «Gåses sønner reiste denne stein etter Gunnar, (sin) brorsønn»

Tabell 8. Herad og antall offentlige kirker i Valdres.

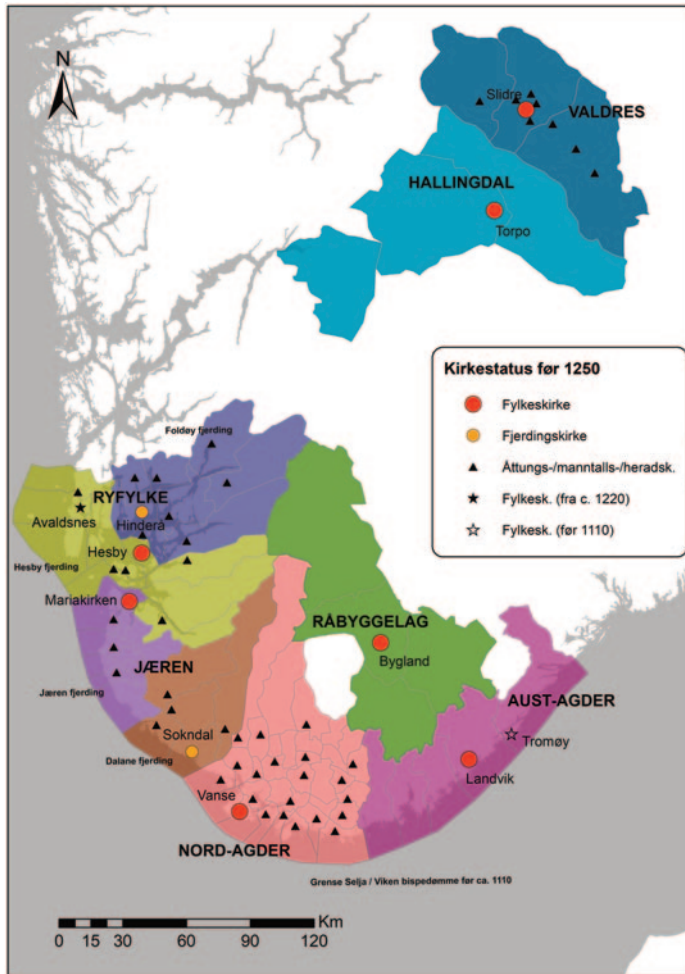
OPPSUMMERING AV RESULTATENE

Vi mener å gjenfinne Gulatingslovens kirkehierarki med fylkeskirker og fjerdingskirker representert i Rogaland og mer usikkert i Nord-Agder (Figur 7, tabell 9). Disse tilhører den eldste kirkeorganisasjonen fra senest 1000-tallet. I dalstrøkene ble fylkeskirkene trolig etablert senere, i siste fjerdepart av 1100-årene. I Rogaland finner vi "offentlige lokalkirker" knyttet til skipreider, i Nord-Agder til manntall og i Valdres til herader. Lokalkirkene ble vedlikeholdt av tinglyden de første hundreårene. Vi anser den offentlige kirkeorganisasjonen i dalstrøkene som yngre. Her var nettverket av høgendeskirker særlig omfattende, slik som Valdres. Kirkeorganisasjonen i dalstrøkene ble styrket ved innlemmelsen i Stavanger stift ca. 1170. Det ble oppført nye fylkes- og heradskirker i Valdres, trolig også i Råbyggelag og Hallingdal, slik runeinnskrifter spesifikt tyder på for Hallingdal.

Fylkeskirkene: Felles for de antatt eldste fylkeskirker i Rogaland og Nord-Agder var at de lå relativt langt nord i sine fylker. Det gjelder Avaldsnes eller eventuelt Hesby, Mariakirken i Stavanger og Vanse. Lokaliseringen kan ha vært tilpasset biskopens reiser nordfra. Størrelsen på koret i Tromøy kirke indikerer en kollegiatkirke. Tromøy kirke tilhører den eldste generasjon steinkirker og var ferdigstilt rundt 1100 og vi foreslår den som fylkeskirke i Aust-Agder før området ble innlemmet i Stavanger stift 1110–20.

Senere overtok kanskje Landvik kirke rollen som fylkeskirke. Bevarte kvader i nåværende kirkes grunnmur, med *sawtooth*-dekor, antyder en datering til tidlig i første halvdel av 1100-tallet. Biskopen i Stavanger foretrakk en kirke som lå nærmere og mer sentralt i Aust-Agder. Landvik kirke har de eldste beleggene for proster i Aust-Agder (1344 og 1378). Trolig beholdt Landvik sin status som fylkeskirke inntil Agder ble delt i tre sysler og prostier omkring 1400. Øyestad og Halså ble nå de fremste sentralkirkene i de nye syslene, og proster dukker opp begge steder i 1429. Vanse beholdt sin status som fylkeskirke/prostikirke i det noe reduserte Lista syssel. På Vanse var det proster alt i 1285 og mer usikkert fremdeles i 1529. Vanse oppviser dermed kirkeorganisasjonisk kontinuitet gjennom hele middelalderen.

Fjerdingskirker: Det var et nett av tidlige fjerdingskirker i Rogaland: Hinderå, Hesby og Sokendal. En tilsvarende ordning er mindre sannsynlig i Nord-Agder. De fleste hovedkirkene utenfor Rogaland inngikk i biskopens visitassystemet (71 % belegg mot 28 %). Bispevisitaser i den delen av Gulatingslagen vi sikrere vet at var fjerdingsdelt, var knyttet til et sjikt av fylkes- og fjerdingskirker, og ikke yngre hovedkirker, slik som i Nord-Agder.

Figur 7. Tolkning av kirkestatus før ca. 1250. Vi har identifisert sju mulige fylkeskirker i Stavanger bispedømme fra ca. 1110. Rogaland og Agder var delt i to fylker hver (= Jæren/Ryfylke og Nord-Agder/Aust-Agder). I tillegg tolker vi Sokndal og Hinderå i Rogaland som fjerdingskirker. Hesby fjerding ble delt ca. 1220 (mellom 1170 og 1274) og Avalsnes ble ny fylkeskirke. Hesby "degraderes" nå til fjerdingskirke. Tolkningen av de tidlige offentlige lokalkirkene i Rogaland, Nord-Agder og Valdres er usikker, og slike kan ikke identifiseres i Hallingdal, Råbyggelag og Aust-Agder. Kart: Frode Iversen.

Sentralkirke	Visitat	Mensalgods	Prost	Flertallig presteskap	Tolkning
Avaldsnes	x	Uvisst	x	x	Fylkes- og prostikirke fra 1170?
Hinderå	x	Stort (7)			Fjerdingkirke fra 1000-tallet
Hesby	x	Stort (11)			Fylkeskirke til 1170, så fjerdingkirke?
Mariakirken	x	Antatt stort	Kanskje	x	Fylkes- og prostikirke fra 1000-tallet
Helleland		Lite	x		Yngre prostikirke?
Sokndal	x	Stort (4)			Eldre fjerdingkirke?
Vanse	x	Stort (4)	x		Fylke- og prostikirke fra 1000-tallet
Tromøy		Lite		x	Fylkeskirke? (Viken) til 1110-1120
Landvik	x	Lite	x		Fylkeskirke fra 1110-1120
Øvestad		Lite	x		Prostikirke fra 1400
Bielland?	x	Lite	x		Prostikirke, yngre?
Bygland	x	Lite	x		Fylkeskirke fra 1110-1120?
Halså	x	Lite	x		Prostikirke fra 1400
Torpo-Ål	xx	Lite	x		Fylkeskirke fra 1170
Slidre		Lite	x	x	Fylkeskirke fra 1170

Tabell 9. Forslag til tidlige sentralkirker i området for Stavanger stift. Bare antatte fylkesprosti- og fjerdingkirker er tatt med.

I Ryfylke må enten Hesby eller Avaldsnes ha fått endret status da en eldre «ytre fjerding» ble delt mellom 1170 og 1274. Avaldsnes fikk økt geografisk sentralitet da Valdres og Hallingdal ble en del av stiftet rundt 1170. Avaldsnes tiltrakk seg lagtinget for lagdømmet som korresponderte med Stavanger stift. Hesby kan opprinnelig ha vært fylkeskirke for Ryfylke, men der Avaldsnes overtok rollen fra omkring 1170. Det kan passe med en deling av den ytre fjerdingen der Hesby ble fjerdingkirke og Avaldsnes fylkeskirke. Særlig interessant fremstår vårt funn knyttet til visitaskirker i Rogaland. Det må tillegges vekt, også i lys av den klare fordelingen til fjerdingene. Det synes nokså entydig å blinke ut de gamle fjerdingskirkene i Rogaland: Avaldsnes, Hinderå, Hesby, Mariakirken i Stavanger og Sokndal.

Analysen av kirkenes mensalgods ca.1620 viser ni kirker i stiftet med betydelig eiendom utenfor eget prestegjeld. Blant disse var fem trolig fylkes- eller fjerdingkirker: Hinderå, Hesby, Mariakirken (der det eldre mensalgodset gikk inn domkirkens gods), samt Sokndal og Vanse. En slik status er mindre sannsynlig for kirkene på Skjold, Bø (Klepp) og Egersund i Rogaland med en viss spredning på mensalgodset, men der visitaser mangler, og heller ikke for Vang i Valdres der Slidredomen nokså entydig fremstår som fylkeskirke.

Offentlige lokalkirker: Det er sammenfall mellom kirkested og skipreideting i 78 prosent av skipreidene i Rogaland (25 av 32) (lokalisering til samme gård eller nabogård). Vi oppfatter disse som tidlige offentlige lokalkirker i bygdens midtpunkt identifisert som Gulatingslovens åtingskirker. i Nord-Agder er offentlige lokalkirker identifisert i 23 av 32 manntall. Tilsvarende analyser er ikke mulig i Aust-Agder, Rå-

byggelag og Hallingdal. I Valdres er heradsinndelingen bedre kjent, og ni kirker er identifisert som Gulatingslovens heradskirker.

Høgendeskirker: Vi har ikke forsøkt systematisk å identifisere høgendeskirker. Disse omfattet alle andre kirker enn de som var del av en offentlig kirkeorganisasjon (Figur 8).

Det er kjent i underkant av 40 kristne runeinnskriptionene eldre enn ca. 1300 i området for Stavanger stift. Vi har undersøkt de aktuelle kirkestedenes status og finner ingen vesentlig forskjell i forekomst av runeinnskriptioner mellom antatte offentlige og «private» kirker. Med enkelte unntak er runeinnskriptionene funnet ved kirkesteder (i alt 27 kirkesteder). Over halvparten av innskriptionene, 23 stykker, forekommer ved 18 av i alt 98 annekskirker (18 prosent). Det er runeinnskriptioner ved 5 av 14 kirker (36

Figur 8. Ulnes kirke ved Strondafjorden i Nordre Aurdal i Valdres kommune. Det er kjent 38 kirker i Valdres i middelalderen, hvorav bare tre steinkirker, deriblant Ulnes, i tillegg til 23 stavkirker og 12 tradisjonsbelagte kirker. Kirken er trolig ombygd i gotisk stil på slutten av 1200-tallet, jf. dendrodateringer av takverket. Kirken er reist oppe på en gravhaug med diameter rundt 40 meter. Foto 1898, Marthinus Skøien. CC BY-SA 4.0.

prosent) identifisert som fylkeskirker og prostikirker (de var også hovedkirker). Det gjelder Bygland, Mariakirken i Stavanger, Avaldsnes, Torpo og Ål. Bare ved 4 av de øvrige 32 hovedkirkene (13 prosent) (Vang, Oddernes, Klepp, Hauskje) forekommer det slike kristne runeinnskrifter. Innskriftene viser store variasjoner og det er uklart hvordan fordelingen skal tolkes.

Diskusjon

Her skal vi diskutere våre funn i lys av en bredere debatt om kirkehierarki og kirkelige organisasjonsformer i tidlig og høymiddelalder. De viktigste funnene i denne studien er:

- 1) Stavanger stift ble gradvis utviklet og besto geografisk av områder fra to eldre bispedømmer samt ett mer autonomt område med svak kirkeorganisatorisk tilknytning. I tidligere forskning har man ment at stiftet i sin helhet ble utskilt fra Selja. Analysen av antall delegater til Gulatinget på 1000-tallet i kombinasjon med befolkningsstørrelse og representasjon av østlig bygningsstein i kirker i Aust-Agder indikerer at grensene har vært annerledes enn tidligere antatt.
- 2) Vi har et nytt og mer presist forslag til hvilke kirker som var fylkes- og fjerdingkirker. Analysen av kirkenes verdslige administrative kontekst, biskopsvisitaser, størrelse på kor og geografisk spredning av mensalgods har gitt ny kunnskap. Hverken Hinderå eller Sokndal har tidligere vært foreslått som fjerdingkirker. Vi peker også på et mulig skifte i fylkeskirkefunksjon fra Hesby til Avaldsnes da fjerdingen vest i Ryfylke ble delt mellom 1160-70 og 1274. I Agder foreslår vi en tredelt utvikling. På 1000-tallet var Tromøy og Vanse fylkeskirker i henholdsvis Aust-Agder i Viken bispedømme og Nord-Agder i Selja bispedømme. Da Stavanger stift ble grunnlagt 1110-1120 overtok Landvik som fylkeskirke i Aust-Agder som kom under Stavanger stift. Da Aust-Agder omkring 1400 ble delt i to sysler overtok Øyestad (Nedenes) og Halså (Midtsysla) som sentralkirker i hver sin del. Vanse beholdt sin sentrale funksjon i Nord-Agder og i det senere noe reduserte Lista sysel.
- 3) For første gang har det blitt identifisert offentlige lokalkirker tilknyttet skipreider, manntall og herader. I Rogaland og Nord-Agder korresponderer disse med Gulatingslovens åttingskirker. Kirkene representerer en tidlig form for offentlige kirker i den forstand at tinglyden vedlikeholdt kirkene. Vi foreslår at en utbygging av en offentlig kirkeorganisasjon i Valdres først fant sted så sent som fra 1170-årene og vi har konkrete forslag til heradskirker.

Avslutningsvis skal vi kort diskutere disse tre punktene opp mot tidligere forskning. Våre resultater lar seg best forene med rettshistoriker Absalon Tarangers oppfatninger. Han mente at det eldste sognet i bispedømmet, under misjonstiden, og før Mostertinget, var identisk med fylket. Etter Mostertinget oppsto fjerdings- eller åttingsogn, og etter ca. 1050 ble også heradet til sogn (Taranger 1888: 383). Han mente at samtlige fylker i Gulating, med unntak for Sunnmøre og Agder, var inndelt i fjerdinge. Inndelingen på Voss i åttinger var et yngre fenomen.

Der Taranger hovedsakelig lente seg på normative kilder, har vi konkretisert dette med utgangspunkt i et bredere kildegrunnlag og kartlagt hvert enkelt kirkested i administrativ kontekst. Til forskjell fra Taranger mener vi heradssognet kan være en enda senere utvikling i områder som ble innlemmet i Gulatingslagen sent, Valdres og Hallingdal, og mer usikkert Råbyggelag. Knut Helle (2001: 204) mente Gulatingsloven ikke viser spor etter en fast sogneinndelingen, og at den aritmetiske inndelingen i loven følgelig ikke ble gjennomført i praksis. Disse enhetene skulle i så fall ha dannet utgangspunkt for senere sognedannelse, noe de ikke gjorde ifølge Helle. Våre resultater peker i en noe annen retning. Da husholdslederens og tinglagens vedlikeholdsplikt falt bort ved betaling av tiende kunne høgendeskirker integreres i et nytt tidendebasert sognekirkesystem som utviklet seg relativt uavhengig av en eldre offentlig sogneinndeling. Tingkretsene som hadde tjent som sogn, ble oppdelt i mindre sogn ettersom eldre høgendeskirker ble overført til Kirken. Mange gamle høgendeskirker og deres prester fikk dermed et selvstendig økonomisk fundament i form av tiendeinntekt, og kirkeeieren ble fritatt for å holde bygningen og underholde presten.

Fylkeskirkene. Det er vanlig antatt i forskningen at første generasjons fylkeskirker ble bygd ut under Håkon den gode. Disse kirkene framstår som de viktigste også under kong Olav Haraldsson. Dersom fylkesmennene forsømte bygningens vedlikehold, skulle boten deles likt mellom konge og biskop (G 10). Boten for manglende vedlikehold av kirkegårdsgjerdet skulle derimot tilfalle biskopen alene (G 11). Samme betalingsmønster gjaldt vedlikehold av alle andre kirker: biskopen tok boten (G 12). Dette viser tydelig kongens rolle når det gjaldt fylkeskirkene. Det er ikke utenkelig at de tre kirkene som trønderne brant på Møre (Hkr, Håkon den godes saga, kap. 18), representerte Håkons forsøk på å etablere fylkeskirker i misjonsområdet nord for Selja, altså i fylkene Sunnmøre, Romsdal og Nordmøre, og da kanskje på Veøy, Borgund og Tingvoll eller Edøya (Brendalsmo 2016: 85).

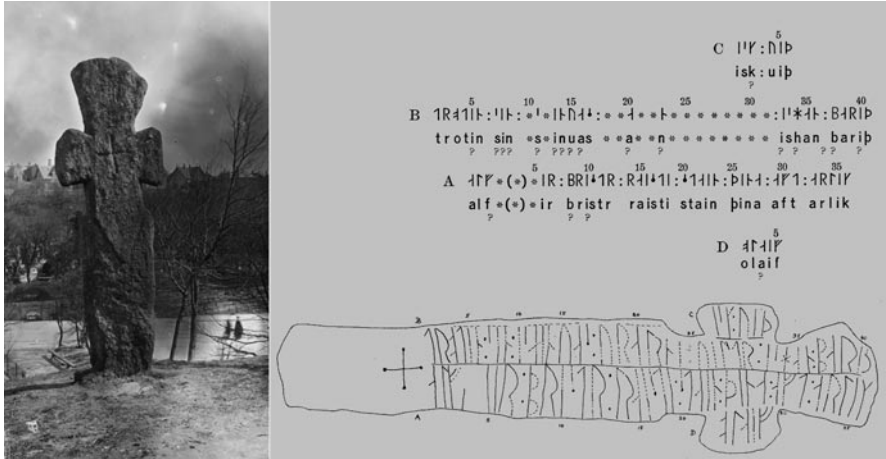
Vi har liten kunnskap om hvordan dette gikk for seg sørover i vårt område. De Fine (1952: 41) gjengir en annenhåndstradisjon fra Tormod Torfæus om Hesby kirke,

der vi foreslår at den første fylkeskirken i Ryfylke sto. Ifølge denne tradisjonen ble kirken på Hesby reist av Finn Kollungsson i samråd med «den første Catholske biskop i Stavanger» assistert av to munkere som reiste midler i England og Skottland til byggingen. Hendelsen skal ha funnet sted 651 år før 1709, dvs. år 1058. Aslak Liestøl (NiYR III: 271, note 2) har drøftet kildens troverdighet, og han antyder at tiltaket eventuelt kan henlegges til et senere tidspunkt. Bjarnhard, den første kjente biskop til Selja, ble rett nok bispevigslat under Magnus den gode Olavsson (1035–1047) og levde fremdeles i Olav Kyrres tid (1067–1093) (Johnsen 1968: 12, 43, 47). Han var likevel ikke i Norge i 1058 (Helle 1997: 244). Som ved all tradisjon kan årstall være upresise. Vi kan ikke utelukke at tradisjonen faktisk dreier seg om biskop Reinald som medbyggger, den første biskopen i Stavanger, som også hadde gode kontakter til England og munkere der, og sikkert kunne reise kapital. En mulig oppfatning av denne tradisjonen er at den speiler Hesby kirkes sentrale rolle i den tidlige kirkeorganisasjonen, som også illustreres ved at biskop Eirik Ivarsson i 1170-årene skrev seg som biskop til Finnøy der Hesby var eneste kirke (jf. ovenfor).

Mer sannsynlig er det at den første fylkeskirken i Rogaland ble bygd i Stavanger. Dateringene av et større antall graver under domkirkens krypt spenner over tidsrommet 800–1150 (Denham 2014: 132, van der Sluis m.fl. 2016: tabell 2). Den eldste sikre dateringen er fra et lårbein til en voksen mann, ca. 1,70 m høy, og peker helst mot midten av 900-tallet (TRa-4452) (Høgestøl og Sandvik 2020: 168–169). Erling Skjalgsson-korset kan tidfestes til rundt 1030, og presten som reiste det kan ha tjent Erling i mange år (Figur 9). En korsmerket runestein gjenbrukt i grunnmuren i Mariakirkens utvidede kor har en datering til 900-tallet (Brendalsmo og Paasche 2017 note 44). Det er med andre ord ingen tvil om at det eksisterte en stor kristen menighet i området senest på 900-tallet. Kristkirken og Mariakirken sto inne på samme kirkegård.²² Det er argumentert for at begge steinkirkene kan være bygd tidlig på 1100-tallet (Brendalsmo og Paasche 2017: 114–115). Som for andre tidlige steinkirker, er det å forvente en eller flere forgjengere i tre. For Kristkirken viser gravene under krypten at dette er sikkert. For Mariakirken er det meget sannsynlig, også fordi Håkon den gode skal ha vært den som bygde ut nettverket av fylkeskirker i riket sitt.

For Vanse har vi ingen informasjon om når og av hvem en fylkeskirke eventuelt ble oppført. Tromøy kan som nevnt ha sognet øst til Viken bispedømme, slik bygningsstein indikerer. Vi holder en knapp på at Landvik fikk status som fylkeskirke da Stavanger stift ble opprettet. Det er først og fremst opplysninger om proster på 1300-tallet som peker mot en slik eldre status. Prostetilknytning er også hovedindika-

²² Lik Kristkirken og Mariakirken i Nidaros.

Figur 9. Minnekorset over Erling Skjalgsson: “Al... prest reiste denne stein etter Erling, sin herre, som ensom ble sveket ut av aren da han sloss med Olav”. Korset sto opprinnelig ved Steglebakken i Stavanger, men på bildet er det flyttet til Museumsparken ved Stavanger museum. Aslak Liestøl (NiYR III: 70) mente innskriften var fra første halvdel av 1000-tallet. Hele teksten er ikke lesbar, og tolkingen er usikker. Korset synes å være reist til minne om Erling Skjalgsson på Sola, som falt i slag mot kong Olav Haraldsson 21. november 1028. Fotografii av korsets bakside: ukjent fotograf, ca. 1900, Stavanger byarkiv, tegninger etter Liestøl i NiYR III.

sjonen på fylkeskirker på Bygland (Råbyggelag), Torpo/Ål (Hallingdal) og Slidre (Valdres). De fikk helst status som fylkeskirker i siste halvdel av 1100-årene da Stavanger stift ble utvidet og dalførene ble fastere integrert i kirkeorganisasjonen.

Fjerdingskirkene: Taranger mente at fjerdingskirker først ble etablert etter Mostertinget, altså som andre generasjons sentralkirker etter fylkeskirkene. Vi slutter oss til dette. Det er aktuelt i Rogaland, og kanskje også Nord-Agder. Fjerdingskirkene vi har identifisert i Rogaland står seg ikke ut som storslagne kirkesteder med store prangende kirkebygg. Snarere tvert om er Hinderå og Soknedal beskjedne bygninger. De skiller seg ut ved å være visitaskirker og ved å ha stor spredning på mensalgodset. Vi er mer usikre på om også Liknes, Bjelland og Halså kan ha vært fjerdingskirker i Agder. Her finnes det bare relevant arkeologisk informasjon fra Liknes i Kvinesdal der en eldre kirke er datert til 980-1060, og en grav til 885-990 (Brendalsmo og

Stylegar 2001: 36). Det er likevel ikke mulig på denne bakgrunnen å si mer enn at det fantes en kristen menighet her i siste halvdel av 900-tallet.

Offentlige lokalkirker. Innen forskningen har man lenge forestilt seg en form for «sosiale sogn» uten faste grenser, der elitens sosiale nettverk var avgjørende for hvem som brukte kirkene. Man har videre tenkt seg at faste geografiske sogn først ble utviklet seg fra midten av 1100-tallet, og senere da tienden fikk fotfeste i ulike områder. Vår studie viser at det i Stavanger bispedømme fantes en form for offentlige sogn alt på 1000-tallet i form av kollektivt ansvarlige vedlikeholdsområder (Figur 10). Disse hadde fastlagte geografiske grenser i form av skipreider og manntall. Heradene kan derimot være yngre, og nettopp representere en utvikling fra et egenkirkesystem til et offentlig sognekirkesystem, men da primært i områder med svakere utbygd kirkeorganisasjon slik som Valdres. Kysten av Vestlandet var antakelig av de tidligst kristnende områder i Norge, og vår studie viser at det her sannsynligvis fantes en form for offentlige sognekirker allerede i begynnelsen av 1000-årene. Tidligere har steinkirker i Rogaland blitt tolket som monumenter over fylkets aristokrati. Våre funn støtter Kjetil M. Haalands (2001) tolkning av disse som høgendeskirker, og kun én av de 19 kjente middelalderkirkene i stein i Rogaland var blant de offentlige lokalkirkene vi har identifisert (Bru).

Figur 10. Offentlige lokalkirker var ofte små, enkle trekirker. Ingen slike er bevart fra den tidlige kirkeorganisasjonen. Her, Bykle kirke i Setesdal som et mulig eksempel. I 1619 inngikk bygdefolket et forlik med biskopen: de fikk tre prekenere i året mot å nybygge kirken samt svare presten «tiende, rettighed og skyds». Middelalderkirken var et stavbygg. Takrytteren over skipet ble oppført 1803–1806. Romantisk postkort fra slutten av 1800-tallet (?) og fotografi fra 1929, Mittet og Co. CC BY-SA 4.0.

OPPSUMMERING

Etableringen av Stavanger stift omkring 1110–1120 styrket en relativt svakt utbygget, og lite ensartet kirkeorganisasjon i et område i utkanten av to større bispedømmer, nemlig Selja bispedømme i vest og Viken bispedømme i øst. Langs kysten fantes det alt tidlig en spire til en fungerende offentlig Kirke, mens i innlandet lot utbyggingen av en slik vente på seg. Stiftets opprettelse fant sted i en viktig ekspansjonsfase for den nordiske Kirken som var blitt samlet i en egen kirkeprovins i 1103. Erkebiskop Asser i Lund arbeidet aktivt for å styrke organisasjonen i perifere områder der en offentlig kirkeorganisasjon var svakt utbygget. Dette ble gjort i nært samarbeid med kongemakten. Hans kirkepolitiske program må ha gått ut på ensretting og konsolidering i kirkeprovinsens perifere områder, på Island, Grønland, kanskje også på Vinland. Trolig var dette også bakgrunnen for etableringen av Stavanger stift, som lå langt unna de eldste bispesetene på Selja og Tønsberg, og der det var få større sentralkirker og langt mellom dem. Asser arbeidet også med å få kristenrettene i erkebispedømmet mer i tråd med rådende teologi. Samordningen av de østnorske og vestnorske kristenrettene som han kan ha stått bak, kan ha blitt aktualisert i og med at Stavanger stift tok opp i seg deler av to bispedømmer med ulike kristenretter.

Det ser ut til at dalstrøkene Valdres, Hallingdal og Setesdal i innlandet hadde et stort og lengelevende antall høgendeskirker, og at disse distriktene først ble høyere prioritert i en sen fase, under borgerkrigstiden da områdenes geopolitiske betydning økte. I alle fall ser vi relativt entydige spor til at dalførene først ble innlemmet i Stavanger stift i 1170-årene. Det er uklart om det da allerede fantes konge- og biskopsinitierte heradskirker her, eller om den «byggeboomen» vi kan ane tendenser til trolig fra 1170-årene av, har sammenheng med en mer systematisk konvertering av gamle høgendeskirker til fellesskapets kirker. Øystein Erlendsson, erkebiskop fra 1157 til 1188, fikk den store oppgaven med å etablere Kirken som en selvstendig organisasjon etter opprettelsen av det norske erkesetet i 1152/53, og han sto sannsynligvis bak denne utviklingen.

Det var betydelig regional variasjon i den tidlige og brokete kirkeorganisasjonen i de første hundreårene. Dette står i kontrast til hva vi fant i Hamar bispedømme og på Romerike, det vil si Eidsivatingslagen før ca. 1250, der den tidlige kirkeorganiseringen av særlig fylkeskirkene (= tredingskirker) fulgte et mer ensartet mønster knyttet til viktige tingsteder i en allerede etablert fylkesstruktur (Iversen og Brendalsmo 2020). I tidlig utbygde områder som Rogaland fantes et tredelt hierarki av offentlige kirker fram til utpå 1200-tallet, der enkelte spor etter eldre praksis kan følges gjennom hele middelalderen (visitassystemet). I andre områder (Agder og dalene) synes kirkeorganisasjonen å ha vært todelt. Innen forskningen har det hittil

vært vanskelig å konkretisere hvilke kirker som hadde hvilken rang i kirkehierarkiet i disse områdene. Det er uklart om både fylkes- og fjerdingskirkene i Rogaland ble etablert samtidig av kongemakten, eller var en totrinns utvikling. Det tredje leddet i kirkeorganisasjonen i Rogaland og kanskje Nord-Agder, åttingskirkene, må ha blitt mer systematisk etablert i første halvdel av 1000-tallet, mest sannsynlig ved konvertering av eldre høgendeskirker, da Gulatingsloven ikke nevner byggeplikt for allmuen – kun vedlikeholdsplikt. Felles for disse var lokalisering ved eller nær tingsteder.

I løpet av 1200-tallet, da Kirken vokste fram som en relativt selvstendig institusjon økonomisk, administrativt og politisk, fikk Stavanger bispedømme den hovedstruktur vi kjenner fra senmiddelalderen. Det eneste nye som skjedde i løpet av 1300- og tidlig 1400-tallet var at prosessen med å etablere et gjennomgripende system med hoved- og annekskirker i prestegjeld ble slutført.

Bibliografi

KILDER

- BERGENS RIMKRØNIKE*, utg. Geirmund Vislie. Utgave etter håndskriftene. Med en undersøkelse av krønikens tilblivelse og kilder. Oslo: Det Mallingske Bogtrykkeri, 1925.
- DE FINE, Bendix Christian, *Stavanger Ampts udførlige Beskrivelse*, utg. Per Thorson. Stavanger: Rogaland historie- og ættesogelag, 1952.
- DN = *Diplomatarium Norvegicum*, bind I–XXIII. C. C. A. Lange, C. R. Unger m.fl. Christiania/Oslo: Norsk historisk kjeldeskrift-institutt, Riksarkivet m.fl., 1847–2011.
- GISLE SURSSONS SAGA*, overs. Vera Henriksen. Oslo: Aschehoug, 1986.
- G = *GULATINGSLOVI*, overs. Knut Robberstad. 4. utg. Norrøne bokverk 33. Oslo: Det norske Samlaget, 1981.
- HISTORIA NORWEGIE*, utg. Lars Boje Mortensen & Ingrid Ekrem, overs. Peter Fisher. København: Museum Tusulanum Press, 2003.
- HKR = *Heimskringla*, overs. Anne Holtmark & Didrik Arup Seip. I *Norges kongesagaer*, bind 1–2. Oslo: Gyldendal, 1979.
- NIYR = *Norges Innskrifter med de yngre Runer*, bind I, II & III, utg. Magnus Olsen. Oslo: Norsk Historisk Kjeldeskrift-Institutt, 1941–1954.
- NORGES FØRSTE FOLKETELLING 1769*. Statistisk sentralbyrå. Oslo: Norges offisielle statistikk. B. 106, 1980.

- NRJ = *Norske Regnskaber og Jordebøger fra det 16. de Aarhundrede*, bind 1–4, utg. H. J. Huitfeldt-Kaas. Christiania: Det Norske historiske kildekrifffond, 1887–1906
- PN = *Pavelige Nuniters Regnskabs- og Dagbøger 1282–1334*, utg. P. A. Munch. Christiania: Brøgger & Christie's bogtrykkeri, 1864.
- RN = *Regesta Norvegica*, bind I–XI, red. Erik Gunnes, Halvor Kjellberg m.fl. Oslo: Norsk Historisk Kjeldeskrift-Institutt / Riksarkivet, 1978–2015.
- SAGA ÓLAFS TRYGGVASONAR AF ODDR SNORRASON, utg. Finnur Jónsson. København: Gad, 1932.
- STAVANGER DOMKAPITELS PROTOKOL 1571–1630, utg. Andreas Brandrud. Christiania: Aktieselskabet Thronsen & Co's Bogtrykkeri, 1901.
- ST.S. = *Grågåas: Stavanger stifts og domkapitels jordebok ca. 1620*, red. Kåre Oddleif Hodne. Kristiansand: Agder Historielag i samarbeid med Statsarkivet i Kristiansand, 1986.

LITTERATUR

- AAS Ivar 2013. Jordebøker og reknskap føre reformasjonen. Valdresdiplom 36. *Årbok for Valdres, Tidsskrift for Valdres historielag* 90: 169–189.
- ANONYM 1975 (red). *St. Svithun-domen: Fire artikler om domkirkens arkitektur og historie*. Stavanger: Stavanger kommune.
- BIRKELI, Fridtjov 1962. Stavanger-Winchester: I høve eit 1100-års mine. *Fedrane kyrkje i Rogaland. Årbok for Stavanger bispedømme*, 75–81.
- . 1973. *Norske steinkors i tidlig middelalder*. Oslo: Universitetsforlaget.
- . 1982. *Hva vet vi om kristningen av Norge?* Oslo: Universitetsforlaget.
- . 1995. *Tolv vintrer hadde kristendommen vært i Norge*. Oslo/Gjøvik: Verbum.
- BJØRKVIK, Halvard 1999. Avaldsnes i førhistorisk og tidleg historisk tid. I Stein Ivar Langhelle & Birger Lindanger (red.), *Kongskyrkje ved Nordvegen: Olavskyrkja på Avaldsnes 750 år*, 9–53. Aksdal: Lokalhistorisk stiftelse.
- BREMNES, Per Meyer 1988. Bispeveien over Hardangervidda. *Årbok for Valdres, Tidsskrift for Valdres historielag* 65: 138–141.
- . 1993. *Gamle ferdslvegear frå Eidfjord over Hardangervidda*. Eidfjord: Eidfjord kommune.
- BRENDALSMO, Jan 2008. Kirkene i Romsdal i middelalderen: En diskusjon av funksjon og status. *Romsdalsmuseets årbok*, 30–67.
- . 2016. Fylkeskirker i Trøndelag, Nordmøre og Romsdal. Morten Stige & Kjell Erik Pettersson (red.), *Værnes kirke – en kulturskatt i stein og tre*, 66–99. Steinkjer: Stjørdal historielag.

- BRENDALSMO, Jan & Rolf SØRENSEN. 1995. Kvader i sentrum: Håndverksmessige og geologiske forutsetninger for bygging av steinkirker i Vestfold i tidlig middelalder. *Hikuin* 22: 77–94.
- BRENDALSMO, Jan og Frans-Arne STYLEGAR. 2001. *Kirkested i 1000 år: Grend, gård og grav i Liknes*. NIKU publikasjoner 111. Oslo: Norsk institutt for kulturminneforskning.
- BRENDALSMO, Jan & Petter B. MOLAUG. 2014. To norske byer i middelalderen – Oslo og Tønsberg før ca. 1300. *Collegium Medievale* 27: 136–202.
- BRENDALSMO, Jan & Knut PAASCHE. 2017. Stavanger – før det ble by. *Historisk Tidsskrift* 96: 103–123.
- BRULAND, Inge. 1999. *Stavangerkatedralen. Vår enestående nasjonallhelligdom*. Stavanger: Stavanger næringsforening.
- BUGGE, Alexander 1916. Kirke og stat i Norge 1152–1164. *Historisk tidsskrift*, 5. Rk, Bd 3: 169–212.
- BUGGE, Anders 1923. Kirkene i Valdres. *Særtrykk av Valdresboken: 900-Årsskrift 1923*. Gjøvik: M. O. Mariendals Boktrykkeri.
- CHRISTENSEN, Aksel E. 1976. Archbishop Asser, the Emperor and the Pope. *Scandinavian Journal of History* 1: 25–42.
- CHRISTIE, Sigrid & Håkon CHRISTIE. 1981. *Norges kirker: Buskerud. Bind 1*. Norske Minnesmerker. Oslo: Riksantikvaren/Gyldendal.
- DAAE, Ludvig 1899. Om Stavanger stift i middelalderen. *Historisk Tidsskrift*, 3. Rk, Bd 5: 218–336.
- . 1901. Om Bergens bispedømme i middelalderen. *Historisk Tidsskrift*, 4. Rk, Bd 1: 238–288.
- DENHAM, Sean Dexter. 2014. “Commingle human remains from Stavanger Cathedral. I Berit J. Sellevold (red.), *Old Bones - osteoarchaeology in Norway - yesterday, today and tomorrow*, 117–136. Oslo: Novus.
- DRANGE, Ernst Berge. 2000. *Sand: Gardar og folk III*. Stavanger: Suldal kommune.
- EKROLL, Øystein. 1997. *Med kleber og kalk*. Oslo: Samlaget.
- ERSLAND, Geir Atle & Arne SOLLI. 2012. *Bispeby og borgarby – frå opphavet til 1815*. Stavanger: Wigestrånd.
- FALCK, Anne Marie. 2018. *Tromøy – en gammel kirke i kirken*. Arendal: Utgitt av forfatteren.
- FISCHER, Gerhard. 1964. *Domkirken i Stavanger: Kirkebygget i middelalderen*. Oslo: Dreyers forlag.
- FRIIS, Peder Claussøn. 1632. *Norriges oc Omliggende Øers sandfærdige Beschriffuelse*. Kiøbenhaffn: Melchior Martzan.

- GABRIELSEN, Kristine Holme. 2007. *Vestlandets steinkors: Monumentalisme i brytningen mellom hedendom og kristendom*. UBAS Hovedfag / Master 2. Bergen: Universitetet i Bergen.
- GEE, Henry & William John HARDY. 1910. *Documents Illustrative of English Church History Compiled from Original Sources*. London: Macmillan.
- HAALAND, Kjetil M. 2001. *Fra Rogalands middelalder. Bygdekirker i stein: Monumenter over fylkets aristokrati*. Oslo: Solum.
- HAUG, Eldbjørg. 2005. Fra byens grunnleggelse? Nærlesing og nytolkning av Stavanger-privilegiet og bestemmelsenes tradering. *Stavanger museums årbok 2004*: 6–71.
- HELLE, Knut. 1975. *Stavanger fra våg til by*. Stavanger: Aktietrykkeriet i Stavanger.
- . 1997. Det første bispedømmet på Vestlandet. I Magnus Rindal (red.), *Selja – heilag stad i 1000 år*, 240–251. Oslo: Universitetsforlaget.
- . 2001. *Gulatinget og Gulatingslova*. Leikanger: Skald.
- HOBÆK, Halldis. 2008. *Kongsgården Sem i Vestfold. En arkeologisk analyse av hovedgård og gods i middelalder og yngre jernalder*. Mastergradsavhandling i arkeologi. Oslo: Institutt for Arkeologi, historie, kulturvitenskap og religion.
- HOHLER, Christopher. 1964. Remarks on the Early Cathedral of Stavanger. Med norsk sammendrag av Erla Hohler. *UiO Årbok 1963–64*: 7–52.
- HOHLER, Erla Bergendahl. 1999. *Norwegian Stave Church Sculpture. Vol. I*. Oslo–Stockholm–Copenhagen–Oxford–Boston: Scandinavian University Press.
- HØGESTØL, Mari & Paula SANDVIK. 2020. Skjeletta frå Stavanger domkyrkje – ei lang og innfløkt soge. *Viking* 83: 157–178.
- INDREBØ, Gustav. 1935. *Fjordung: Granskingar i eldre norsk organisasjons-soge*. Bergens Museums Aarbok 1934:1. Bergen: Bergens Museum.
- INNTJØRE, Hilde. 2018. *Kirkeorganisasjonen i Stavanger bispedømme ca. 1250-1500*. Dr.avh. Bergen: Universitetet i Bergen.
- ISLANDSMOEN, Olaus. 1914. *Søre Aurdal og Etnedalen*. Kristiania: Olaf Norlis forlag.
- IVERSEN, Frode. 2008. *Eiendom, makt og statsdannelse: kongsgårder og gods i Hordaland i yngre jernalder og middelalder*. UBAS Nordisk 6. Bergen: Universitetet i Bergen.
- . 2015. Community and Society: The *Thing* at the Edge of Europe. *Journal of the North Atlantic* 8 (sp. no. 8): 1–17.
- . 2016. Værnes – mellom konger, jarler og fylkeshøvdingar. I Morten Stige & Kjell Erik Pettersson (red.), *Værnes kirke – en kulturskatt i stein og tre*, 21–49. Stjørdal: Stjørdal Historielag.
- IVERSEN, Frode & Jan BRENDALSMO. 2020. Den tidlige kirkeorganisasjonen i Eidsivatingslagen. *Collegium Medievale* 33: 113–162.

- JAHNSEN, Jahn Børe. 2008. *Middelalderkirker i Valdres*. Oslo: Andresen & Butenschøn.
- JANSEN, Ivar Johan. 2014. *Raet nasjonalpark – geologiske verdier: Med vekt på kvartærgeologi og landskap i utredningsområdet for Raet nasjonalpark*. GEOINFO.
- JERSTAD, Johan. 1934. Administrativ inndeling i Noreg. *Syn og Segn* 40: 266–272.
- JOHNSEN, Arne Odd. 1968. Biskop Bjarnhard og kirkeforholdene i Norge under Harald Hardråde og Olav Kyrre. I Per Juvkam (red.), *Bjørgvin bispestol: Fra Selja til Bjørgvin*, 11–26. Bergen: Universitetsforlaget.
- JØRGENSEN, Torstein & Gastone SALETNICH. 1999. *Brev til Paven: Norske forbindelser med Den hellige stol i senmiddelalderen*. Stavanger: Misjonshøgskolens forlag.
- KOLSRUD, Oluf. 1925. Stavanger bispestol. I Jan Petersen (red.), *Stavanger 1125–1425–1925*, 37–84. Stavanger: Dreyers grafiske anstalt.
- KRAG, Claus. 2009. Sigurd 1 Magnusson Jorsalfare. https://nbl.snl.no/Sigurd_1_Magnusson_Jorsalfare. Besøkt 9. juni 2020.
- LANDRO, Torgeir. 2010. *Kristenrett og kyrkjerett: Borgartingskristenretten i eit komparativt perspektiv*. Dr.avh. Bergen: Universitetet i Bergen.
- LANGHELLE, Svein Ivar & Birger LINDANGER (red.). 1999. *Kongskyrkje ved Nordvegen: Olavskyrkja på Avaldsnes 750 år*. Aksdal: Lokalhistorisk stiftelse.
- LEXOW, Jan Hendrich. 1958. Middelalderens steinkirker i Rogaland. *Stavanger Turistforenings Årbok 1957*, 21–65.
- LIDÉN, Hans-Emil. 1970. Domkirken i Bergen og utviklingen av de norske domkirketyperne i 1000–1100-årene. I Per Juvkam (red.), *Bjørgvin bispestol: Byen og bispedømmet*, 11–40. Bergen: Universitetsforlaget.
- MAALAND, Harald. 1981. *Fra bispesete til borgerby: Stavanger 1530–1630*. Stavanger museums skrifter 10. Stavanger: Dreyer Aksjeselskap.
- MUNCH, Peder Andreas. 1849. *Historisk-geographisk Beskrivelse over Kongeriget Norge (Noregsveldi) i Middelalderen*. Christiania: Wilhelm Grams forlag.
- . 1943. *Det norske folks historie. Bind VII*. Oslo: Blix Forlag.
- NYBERG, Tore. 1991. Adam av Bremen och Florenslistan. *Scandia* 57: 153–189.
- NYBØ, Marit. 2000. *Albanuskirken på Selja: Klosterkirke eller bispekirke?* Upublisert dr. art.-avhandling. Universitetet i Bergen.
- PALMQVIST, Arne. 1961. *Kyrkans enhet och papalismen*. Studia Historico-Ecclesiastica Upsaliensia, 1. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- ROBBERSTAD, Knut. 1981. Merknader til Gulatingslovi. I *Gulatingslovi*, 304–402 (se denne).
- RYGH, Oluf. 1902. *Norske Gaardnavne*. Bind 4:2: *Kristians Amt*. Kristiania: W. C. Fabritius & Sønner A/S.

- RØGEBERG, Kristin M. 2004. *Norge i 1743: Innberetninger som svar på 43 spørsmål fra Danske Kanselli, bind 2: Akershus stift. Hedmark, Oppland*. Oslo: Solum.
- SANDEAKER, Odd. 1984. «Biskopen av Finnøy», 315–327. *Historisk tidsskrift* 3.
- SKJÆRVØ, G. & T. THUN. 1998. *Dendrokronologisk datering av Hegge stavkirke, Øystre Slidre kommune, Oppland*. NTNU Notat 14.10.1998.
- STEFANSSON, Magnus. 2020. Eirik Ivarsson. https://nbl.snl.no/Eirik_Ivarsson. Besøkt 9. juni 2020.
- STEINNES, Asgaut. 1965. Den store gravsteinen frå søre sideskip i Stavanger domkyrkje. *Stavanger Museums Årbok*, 79–99.
- . 1974. *Styrings- og rettsskipnad i Sørvest-Noreg i mellomalderen*. Oslo: Samlaget.
- SVEAAS ANDERSEN, Per. 1977. *Samlingen av Norge og kristningen av landet 800–1130*. Bergen-Oslo-Tromsø: Universitetsforlaget.
- SØRENSEN, Rolf. 2012. *Steinmaterialet i noen middelalderkirker i Telemark og Agderfylkene – kortfattet rapport*. Upublisert manus til seminar i 2012 om Fjære kirke.
- TARANGER, Absalon. 1888. Om betydningen af Herad og Herads-Kirkja i de ældre Kristenretter. *Historisk tidsskrift* 2. Rk, Bd 6: 337–401.
- . 1924. Daa Noreg var misjonsmark, I Peter Hognestad, Absalon Taranger, Knut Robberstad & Johan Meyer (red.), *Daa Noreg var misjonsmark: Minneskrift um Mostertinget i aar 1024*, 9–50. Bergen: Lunde.
- TRYTI, Anna Elisa. 1994. Bergen som sentrum i bispedømmet. I Ingvild Øye (red.), *By og land i middelalderen*, 23–41. Onsdagskvelder i Bryggens museum 9. Bergen: Bryggens museum.
- UTNE, Bjørn Saxe. 1973. Rogaland – fra sysler til fogderier. *Stavanger Museum Årbok*, 51–81.
- VAN DER SLUIS, Laura G, H. J. HOLLUND, Henk KARS, Paula Utigard SANDVIK & Sean Dexter DENHAM. 2016. A Palaeodietary Investigation of a Multiperiod Churchyard in Stavanger, Norway, Using Stable Isotope Analysis (C, N, H, S) on Bone Collagen», 120–133. *Journal of Archaeological Science: Reports* 9: 51–81.

Frode Iversen, Professor, Kulturhistorisk museum, Universitetet i Oslo. E-mail: frode.iversen@khm.uio.no.

Jan Brendalsmo, Forsker emeritus, NIKU. E-mail: jan.brendalsmo@gmail.com.

Estonian Clergymen and Denmark during the Middle Ages

STEFAN PAJUNG

This article deals with the activities of members of the Estonian clergy in Denmark during the Middle Ages. Even though Northern Estonia was part of the Danish realm for over 120 years, and the bishopric of Reval remained part of the Danish church province until the Reformation, the subject has hitherto only received little attention, especially when it comes to other members of the clergy than the bishops. This article thus not only deals with the eight Danish bishops in Danish Estonia, but also with monks and canons from the Duchy as well as other Livonian clerics who interacted with the Danish church and state. Through some well-documented cases, members of the Livonian clergy are shown as having played a small, but nonetheless important role not only in the ecclesiastical, but also in the political life of the Danish realm.

Since Robert Bartlett published his seminal work *The Making of Europe* in 1993, much has been written about the expansion of “Christianitas”, i.e. the spread of the social and cultural values of Latin Europe during the High Middle Ages from its Western European core (Bartlett 1993). Among other things his work also led to a renewal of interest in the expansion of Latin Europe into the Baltic through crusade and missionary work. Even though we now know a lot more about the coming of Christianity to the eastern Baltic, some questions remain unanswered still.

The Danish kings began relatively soon after Denmark’s conversion to Christianity with their own expansion into the Baltic. At first, this was mainly with plunder and conquest in mind. But very soon the element of Christian conversion of pagan people began to play a role beside plundering and the subjugation of said peoples. Already St Canute (king 1080–86) had undertaken campaigns in the eastern Baltic during the reign of his brother in the 1070’s with the double purpose of plunder and conversion – at least if we can trust the chronicler Saxo, who wrote 100 years after the events. Saxo even included stories of subjugating the Eastern Baltic into his narrative about the mythical kings of the distant past, like Frode Fredegod (Saxo XI, 8.8 and XI, 11.1; Saxo V:8.6)

In the 1120's and 1130's, raids were undertaken against pagans in Småland, Pomerania and on Öland, while an effort was made by duke Knud Lavard to subjugate and convert the heathen Obodrits and the Vends in Eastern Holstein, where he was elected as their "knes", i.e. their prince. His successes were cut short when he was murdered by his rival, prince Magnus, in 1131 which resulted in a prolonged civil war in Denmark, where rival pretenders struggled to gain the upper hand (Saxo XIII, 5,5; *Ágrip*, p. 52; Helmold I, chs 49–51, 67 and 84). This was exploited by the plundering Rani, a tribe from from the Island of Rügen, who used the opportunity to plunder and pillage in much of Denmark from the 1130's until they were finally subjugated and converted in 1168/69 (Saxo XIV). While this was still ongoing, the Danish church was already planning converting the people of the Inner Baltic to Christianity. These plans quite early on included the Estonians (Fonnesberg-Schmidt 2007: 48–75).

The source material regarding this early period of the Danish involvement in the Eastern Baltic is quite fragmentary. We do not know what exactly the Danish king Sven Estridsen did mean, when he in 1070 told the visiting cleric Adam of Bremen, that he convinced a merchant to build a church in Courland (Adam of Bremen, bk IV, ch XVI). Where was this church located and what happened to it? And what did Fulco, the first bishop of the Estonians, actually achieve after he had been appointed and consecrated by archbishop Eskil of Lund in the 1160's? Did Fulco go to Estonia at all?¹ The sources just state, that he intended to go, but not that he actually went. It seems that Fulco was lacking enough money and support for his undertaking, even though archbishop Eskil and later also Eskil's successor, Absalon, provided him with some assistance.² And who was the monk of Estonian origin, who at the time was living in a monastery in Norway and was to accompany Fulco to Estonia?³ How did this monk end up in Norway in the first place?

Unless there is an extensive archaeological breakthrough or the discovery of a

¹ DD I:3, no. 21 (1171–72) and 34 (7th of September 1171–72). For a discussion of whether Fulco actually made it to Estonia or not, see Nyberg 1998: 60–62, Rebane 2001: 45–47 and Johansen 1951: 92–93. Peter Rebane also argues in his 1986-article, p. 127, that Fulco was a monk of Danish origin but provides no proof for that assumption. While the name "Folke" was quite common in Sweden, this was not so in Denmark. I would rather like to assume that he was French or Italian, where the name Fulk (Fulco) was quite common at the time. This would also be in line with Eskil and abbot Peter of Mortier-la-Celle picking someone who had been brought up in this eastern French monastery, which is the assumption that also Fonnesberg-Schmidt states (2007: 53).

² DD I:3 (no. 21, 22, 26, 28 (1171–72); 29 (1171–73); 34 (1172–74), 81 (1178–80), 88 (1179–80), 90 (1180).

³ DD I:3, no. 26 (9th of September 1171–72).

sealed and forgotten vault in the Vatican archives with records of the early missionary work in the Baltic, we will most likely not get an answer to these questions. While there are quite a number of such unanswered questions with regard to the early missionary work in the Baltic, we are on firmer ground when it comes to the developments in the area from the end of the twelfth century and onward. In later years, a quite substantial number of new books and articles on the subject have also increased our knowledge with regards to the Danish involvements in both the mission and the development of the church in Estonia.⁴

We know that the Danish king Canute VI campaigned in Finland in 1191 and in Estonia in 1196 or 1197.⁵ As mentioned in a previous chapter, this renewed campaigning could be due to the alleged sacking of Sigtuna in 1187, and the killing there of archbishop John of Uppsala by the raiders, even though this event has not been confirmed through the archaeological evidence at Sigtuna.⁶ In 1206, king Valdemar II and archbishop Andrew of Lund led an expedition to Estonia, possibly to punish and/or convert the Osilians, who had raided and pillaged in Blekinge in 1203.⁷ But they achieved little and could not establish a permanent Danish presence there. Only in 1217 did count Albert of Orlamünde, the nephew of Valdemar II, go to Livonia to campaign, possibly to reconnoiter in advance of a renewed Danish effort in Estonia, which resulted in the Danish conquest of Northern Estonia in 1219.⁸

Even though the Duchy of Estonia was part of the Danish realm for over 120 years, it has generally attracted little attention from Danish historians, even though the Danish kings here – against initial resistance from both the local Estonians AND the Order of the Sword Brothers, who opposed the Danish involvement in Livonia and even forcefully expelled the Danish presence from Estonia for a time – founded a principality along feudal lines, converted the populace and established a church organization with parishes, monasteries and a bishopric in Reval. The towns of Reval and Narva grew, received royal charters and privileges, and became integrated in the

⁴ For instance, Bysted, Jensen, Jensen & Lind 2012; Fønnesberg-Schmidt 2007; Rebane 1986; Nyberg 1998: 49–72; Kala 2013.

⁵ *Annales Lundense*, in *Danmarks middelalderlige annaler*, p. 60.

⁶ *Annales Dano-Svecani* 826–1415, in *Danmarks middelalderlige annaler*, p. 302; Rebas 2015: 13–36; Nilsson 1998: 146; Harrison 2009: 220.

⁷ *Annales Lundense*, in *Danmarks middelalderlige annaler*, p. 61; Henry of Livonia, X:13; Skyum-Nielsen 1971: 281.

⁸ Henry of Livonia XXI & XXII, 1; *Annales Lundenses*, in *Danmarks middelalderlige annaler*, p. 62; Skyum-Nielsen 1971: 281–285.

Baltic trade network (Skyum-Nielsen 1981: 112–135; Riis 2018: 377–393; Bunge 1877).

While precious little research has been done on these subjects, the role of the clergy, the people that not only populated and developed the various church institutions during these years, but also played vital roles in the social and political life of Livonia has especially been neglected. As Peep Paul Rebane pointed out in his 1974-article on the Danish bishops of Tallinn, their role in Estonian and Danish history has almost been completely neglected (Rebane 1974: 315–328). While this is true, some details have come to light. The activities of bishop Thorkil, who was the bishop of Reval (Tallinn) between 1240 and 1260, and his interactions with the Danish kings during that period were analyzed in detail by Paul Johansen in his work “Die Estlandsliste des Liber Censur Daniae”. Also, the Baltic-German historian F. G. von Bunge briefly dealt with the bishopric of Reval in his work about the Danish Duchy of Estonia. But it must be said that the main emphasis of the older generations of historians has been on the political, administrative, and constitutional history of Estonia (Johansen 1933: esp. 143–147; Bunge 1877: 180–189). Meanwhile the role of the church in general was sadly neglected, especially considering the interaction between Denmark and Estonia and the activities of members of the Estonian clergy in Denmark. This interaction was not limited to clerics from the Duchy of Estonia itself, which only comprised the northern parts of modern Estonia, but also involved clerics from the neighboring bishoprics of Dorpat, Ösel, Kurland and Riga, which were independent ecclesiastical states in Livonia.

While it was quite common to find Danish clergy in Danish Estonia, be it as bishops, abbots, monks, or parish priests, it was more unusual to find Estonian clergymen in Denmark. Nevertheless, there was some interaction between the bishop of Reval and the political elite in Denmark, while lower-ranked members of the Estonian clergy also found their way to Denmark, be it as monks at different monasteries or as canons at the various Danish cathedral chapters. In this article, I want to present some of the most well-documented cases of members of the Estonian clergy acting in Denmark in order to show that the Estonian clergy indeed played a small, but nonetheless important role not only in the ecclesiastical, but also in the political life of the Danish realm. The bishops not only secured privileges for the fledgling church in Estonia, thereby primarily securing a financial basis for it to thrive on, but also acted as royal ambassadors and increasingly became the spokesperson of the entirety of the Duchy when dealing with the Danish king and his council, not only in clerical, but also in worldly matters. One gains the impression, that the Estonian towns and vassals found out that they could achieve more, if they had just one common spokesperson, who always could get the ear of the Danish king.

The early bishops: Thorkil (c. 1240–1260) and Thrugot (1263–1279)

Hardly any of the church institutions and administration established shortly after the Danish conquest of Northern Estonia in 1219 survived the Estonian uprising in the 1220's, and the subsequent takeover of the region by the Order of the Sword Brothers, which lasted until 1238. Bishop Wesselin, the former chaplain of king Valdemar, who had been appointed bishop of Reval shortly after the battle at Lyndanise, where his predecessor Theoderick had been killed, was driven out of Estonia c. 1225 and did not return.⁹ Bishop Theoderick of Treyden, the abbot of the monastery in Dünamünde in Livonia, had been appointed bishop of Estonia by bishop Albert of Riga in 1211 but had switched allegiances to the Danes in 1218 (Henry of Livonia XXII:1; Rebane 2001: 66).

However, the Sword Brothers were catastrophically defeated by the Lithuanians in 1237 and subsequently absorbed by the Teutonic Order. As the pope demanded the return of Northern Estonia to the Danish king, and king Valdemar threatened to invade Estonia with a large army supported by a substantial navy if the Order did not comply, the Teutonic Order agreed to return northern Estonia to Danish rule. This was settled in the treaty of Stensby in 1238 (DD I:7, no. 9 (7th of June 1238); Jacobsen 1978: 327–328; Mäesalu 2013: 474–488).

Only then could king Valdemar and the Danish church gradually implement their control over the Duchy of Estonia. One of the first and most important actions king Valdemar had to take in this process was to appoint a new bishop of Reval. For this important office he chose a cleric from Ribe, Thorkil. In the following years Thorkil came to play an important role in the Danish administration in Northern Estonia and acted as a go between the vassals here and the king in Denmark. He was well suited for this role, for as a bishop within the Danish realm, the bishop of Reval was automatically a member of the king's council (Bunge 1877: 185).

In the spring of 1248, bishop Thorkil of Reval travelled to Denmark to make king Erik IV Ploughpenny confirm the privileges of Reval, which the king did without hesitation (DD I:7, no. 276 (15th of May 1248)). Afterwards, bishop Thorkil stayed on in Denmark, probably because he wanted to hear the king out about his plans to go on crusade in Estonia once again. While the previous attempt to go to Estonia in

⁹ Henry of Livonia XXIII:2. According to Bunge, Wesselin had left Estonia for Riga in 1225 to have a meeting with a papal envoy, after which he left for Germany. He is last recorded in Cologne in 1227. See Bunge 1875: 33–34. According to the theory of the Estonian historian Arthur Vassar, Wesselin was a native of Estonia. This however is highly speculative, and most likely only wishful thinking. The name would rather indicate that Wesselin was German. See: "Esimese Tallinna piiskopi päritolust", in *Keel ja Kirjandus* 1/1970: 30–34. Thanks to Anti Selart for this reference.

1242/44 had failed because of the growing tensions between the king and his brother Abel, Duke of Schleswig, the king had not yet given up on his plans. These involved a crusade against “the neighbors of the Estonians”, which could mean either the Livonians, the Cours, the Latgallians, the Semigallians, the Selonians, the Lithuanians, the Osilians, the Finns or even the Russians in order to defend the newly converted people against the threat from their pagan neighbors.¹⁰ Unfortunately, this plan never came into fruition as the conflict between king Erik and his brother Abel erupted once again in 1249. Before the royal plan had to be abandoned once more, Bishop Thorkil probably also was in contact with the Danish bishops with regards to a renewal of the Danish crusading effort in the Baltic. While we are unable to prove this for certain, we know that Thorkil at least acted, together with bishop Esger of Ribe, as a witness in a donation case in Ribe in July 1248, and thus was in contact with his Danish colleagues (DD I:7, no. 280 (3rd of July 1248)).

For the next decades, the sources for contacts between the highest Estonian prelates and Denmark become scarce, and so we can only assume continued contact between the diocese of Reval and Denmark during these years. Also, it did not help that there was a vacancy after the death of bishop Thorkil around 1260. Only in 1263 was Thrugot of Roskilde appointed as new bishop of Reval (DD II:1, no. 388–390 (11th of September 1263)). But while we can only assume that there must have been a degree of contact between the bishop of Reval and Denmark during bishop Thorkil’s later years as bishop, we know that there were lively contacts and ongoing exchanges between the Dominican province of Dacia and the newly founded Dominican monastery in Reval after 1246.¹¹ A number of monks were sent by the provincial chapter of Dacia in Lund (from the established monasteries in Lund, Aarhus, Viborg and Roskilde as well as from Randers and Horsens in Denmark and from the monasteries of Sigtuna, Västerås, Skänninge and Visby in Sweden) to Reval to establish a Dominican monastery in Reval in 1246. A previous attempt of establishing a monastery in Reval had been made in 1229, but the monks had been expelled by hostile Estonians.¹²

¹⁰ Skyum Nielsen 1971: 323; DD I:7, no. 165 (20th of February 1245), 168 (24th of February 1245), 169 (24th of February 1245), 170 (2nd of March 1245), 264 (26th of November 1247) and 265 (19th of December 1247); Fønnesberg-Schmidt 2007: 235–239.

¹¹ *Acta capitulorum provincialium provinciae OP Dacia*, pp. 551–565. The province of Dacia within the Dominican order was established between 1226 and 1228 and comprised all Dominican houses within the metropolitan provinces of Lund (and thus including the diocese of Reval), Trondheim (with the Faeroe Islands, Iceland, Greenland, Orkney, Shetland, the Hebrides and Man – the latter until 1266. No Dominican houses were founded outside of Norway proper, though) and Uppsala (including Finland and Karelia).

Bishop Jens (1280–1287?)

Fortunately, we are on firmer ground from the 1280's and onwards. We can see that the Estonian bishops participated with increasing frequency in the meetings of the royal council, where they were especially able to give the king competent advice on matters concerning the Duchy. In 1280, shortly after his appointment, we thus see bishop Jens of Reval participate in the king's council in Odense, where king Erik V Glipping decided to give foreign merchants trading rights in Estonia.

Unfortunately, we have no information about Jens' background other than that he was a Dane. After the meeting in Odense, Jens travelled to Lübeck where he informed the local town council of the Danish king's new privileges and then confirmed with his seal that this was in the interest of the town council of Reval as well. After this, the bishop returned to Estonia,¹³ only to return to Denmark the following year, where he again attended the meetings of the king's council, this time in Aalborg. Here he was a witness when the king and the entire Danish church gave their assent to a settlement of the conflict over tithe payments that had recently been negotiated by the Estonian vassals and the bishop of Reval (DD II:3, no.7 (17th of July 1281)). Later, Jens also gave special privileges to the Hospital of The Holy Spirit in Roskilde (DD II:3, no. 10 (28th of August 1281)). Once more we see that the bishop of Reval acted as the sole representative of Estonia in Denmark.

Interestingly, it seems that bishop Jens did not participate in the Danehof of 1282, where king Erik had to sign a charter restricting the king's power in relation to the council of the realm in matters of jurisdiction, legislation, and taxation. Such a document was in Danish called a "håndfæstning". Neither did Bishop Jens of Reval participate in the meeting of the preliminary royal council in March nor in July, when the negotiations had led to an agreement and the finalized charter was signed by the king (DD II:3, no. 45 (29th of July 1282)). At first glance it can seem strange, that the bishop of Reval did not participate in such an important meeting, but the provisions of the new law were only in effect in Denmark, not in Estonia.

Nevertheless, bishop Jens was in Denmark again during the summer of 1283, where he witnessed the royal confirmation of the possessions of the monastery of Dünamünde in the Duchy and the new tithe agreement for Estonia, which the vassals and the bishop had agreed upon (DD II:3, no. 61 (13th of June 1283) and DD II:3, no. 64 (25th of June 1283)).

¹² *Scriptores Minores Historiæ Danicæ*, vol. II: *De Ordine Predicatorum*, pp. 371–374; *Diplomatarium OP Vol. 1 (1220–1299)*, <http://www.jggj.dk/DiplOPdacie.htm>.

¹³ DD II: 2, no. 408, 409 and 422 (10th of August 1280 and 8th of December 1280; this would indicate that bishop Jens was back in Estonia at that date the latest).

Finding a successor – the problematic period after bishop Jens of Reval's death.

According to the sources, bishop Jens of Reval was mentioned for the last time in 1287, and we do not hear about the election of a new bishop during the following years. Then, in 1294, a group of canons from Reval appeared before bishop Jens of Roskilde, and they declared that neither the present chapter nor its predecessors had had the right to elect a bishop of their diocese, as this right belonged exclusively to the king (DD II:4, no. 131 (25th of June 1294)). However, the dowager Queen Margaret Sambiria had already renounced that right on behalf of the Danish crown in 1277 and this action had been confirmed by Erik V Glipping in 1282, but only after he had appointed another bishop of Reval, namely the man mentioned above, bishop Jens of Reval. Yet now, king Erik Menved took the Reval chapter at their word and appointed Knut, a Dominican from Aarhus, as the next bishop of Reval. Knut accordingly went to Estonia and took up his new position.

However, when this appointment became known in Rome, the papacy intervened. The pope, Boniface VIII, ordered an investigation into the matter, as royal appointments of bishops were no longer the norm in Europe and were regarded as deeply uncanonical. In 1298, even before the investigation had come to a conclusion and a solution had been found to this touchy matter, the bishopric of Reval again seems to have become vacant. The cathedral chapter elected Johannes Tristevere, one of the monks, who a few years earlier had been a member of the delegation to Denmark, this time without interference from the king. Johannes then went to Rome to receive his investiture but died there before this had happened.

It is uncertain, why the Reval chapter suddenly acted so independently. Maybe the chapter felt the need to appoint a new bishop, as they wanted to prevent another long vacancy, especially now that the Danish monarchy was engaged in a bitter struggle with Jens Grand, the archbishop of Lund, over questions of ecclesiastical loyalty to the crown and the independence of the church. The king could have been tempted to leave the seat in Reval empty, as he would then receive the income from the bishopric himself, but that would leave the Duchy without an important administrative figure for years. The pope intervened again and appointed a man of his own choosing, a Franciscan by the name of Heinrich, who had previously worked as a papal aide.

The papal appointee – bishop Heinrich of Reval (1298–1318).

Heinrich was sent to Denmark, and there he almost immediately came to play a quite important role in Danish politics, as Rebane also points out (Rebane 1974: 319). In January 1299, he was appointed by king Erik VI Menved to be his main spokesperson in the conflict with Jens Grand. In the following months, Heinrich tried to arrange

a meeting where the quarrelling parties could resolve their differences (DD II:5, no. 5 (12th of January 1299)). In this capacity, he travelled widely throughout Denmark and Northern Germany. While in Schleswig on his way to meet Jens Grand, who had fled to Lübeck, Heinrich handed out indulgences to anyone who would support the rebuilding of St. John's monastery in Odense, which had recently been devastated by fire (DD II:5, no. 6 (22nd of January 1299)). During the following meeting with the Danish archbishop in Lübeck in February, Heinrich acted on behalf of the king, offering 3000 marks of silver (to be paid in three rates of a 1000 marks each) as compensation for previous royal wrongdoings instead of the 49.000 marks the pope had demanded as the price for a reconciliation between king Erik and the Church (Andersen 1944: 60, 67–68). Heinrich promised Jens Grand safe-conduct to a meeting in Copenhagen, where the two parties could negotiate and reach an agreement. Jens Grand then asked for additional guarantees with regard to his personal safety, which Heinrich promised him on behalf of the king, if only the archbishop agreed to come to Denmark (DD II:5, no. 9 (11th of February 1299)). A formal agreement was signed, and Heinrich travelled back to Denmark to inform the king of the results of the negotiations (Fonnesbech-Wulff, Fritzbøger, Jensen, Kræmmer & Palsgaard 1999: 198). Erik Menved approved of Heinrich's results and accepted that Jens Grand could come to Denmark for negotiations, even though he changed the conditions slightly.

The question now is: why did Heinrich of Reval of all the Danish bishops get the assignment to negotiate with Jens Grand? Rebane never touched upon that question, but it seems quite straightforward. The rest of the Danish bishops were out of favor with Jens Grand, as they had not supported him against the king (Ingesman & Petersen 2012: 707), while Heinrich was a papal appointee without any previous connections to other members of the Danish church. Thus, he must have been acceptable to Jens Grand as a neutral negotiator. Additionally, as a former aide to the current pope, Heinrich would have been familiar with tricky negotiations and had undoubtedly picked up some diplomatic skills along the route.

Jens Grand accepted the changed conditions and came to Denmark in June 1299 to hear the king out. But the negotiations stalled very quickly, as the king was unwilling to accept that he should pay the archbishop 49.000 marks of silver (DD II:4, no. 278 (23rd of December 1297)). Instead, the king's lawyers again presented the charges, which had already once before been made against the archbishop, while the legal representative of the archbishop countered these charges with a summary of the king's misdeeds (Andersen 1944: 72–131). The negotiations then broke down, even though the papal legate Isarn in July 1299 tried to bring about a new settlement between the two parties. But this settlement would involve the take-over of all royal

lands in the diocese of Lund by the church (Andersen 1944: 132–137). In the beginning of August, the king responded to this “settlement” by giving Jens Grand and his followers only a few days to leave Denmark – if they were not to leave before the 15th of August, he could no longer guarantee their safety. Meanwhile, the king began to seize all church property in the diocese of Lund. Additionally, he sent a representative to the pope and appealed to him to broker a settlement that would take the king’s accusations against Jens Grand into account, which also included accusations that Jens Grand had been aiding the convicted murderers of his father, who now were on the run (DD II:5, no. 66 (15th of September 1299) and 78 (5th of November 1299); Andersen 1944: 137–142).

As the negotiations had failed and no settlement was achieved, the pope saw no other possibility than to reopen the case. While this was ongoing, in December of 1301 bishop Heinrich of Reval was rewarded by the pope with the right to give absolution to those clergymen of his own diocese, who had not complied with the interdict (DD II:5, no. 159 (7th of December 1301)). The entire kingdom of Denmark – and thus also the Duchy of Estonia - had been put under interdict after the king had unlawfully imprisoned the archbishop, a decision that was inculcated by the papal legate Isarn, when he came to Denmark in 1298 (Andersen 1944: 66). The rest of the Danish realm remained under interdict until Easter 1303 (Andersen 1944: 154). Earlier church historians have attributed Heinrich’s privilege to the special situation in Estonia, where the young church was likely to lose believers, if the harsh conditions of the interdict were upheld (Andersen 1944: 148n17). This might be part of the explanation, but maybe this special treatment of Heinrich’s diocese was a special favor to Heinrich due to his efforts in trying to achieve a settlement between Erik Menved and Jens Grand? It seems that Heinrich even gained the respect of Jens Grand, although he acted as the representative of his opponent, king Erik. At least Jens Grand trusted him enough to lend him a substantial sum of money – which Heinrich had not yet paid back when Jens Grand died in 1327 (DD II:5, no. 102 (c. 1300); DD II:9, no. 408 (After 29th of May 1327)).

In Rome, Jens Grand again accused Erik Menved of having imprisoned him and plundered both his personal possessions and the possessions of the church, hoping that these renewed accusations would lead to the final downfall of the Danish king. Instead, king Erik changed tactics: he formally submitted to the pope, an act that was well received by Boniface VIII, who himself was engaged in a bitter struggle with the French king concerning the question of the supremacy of the Church over the monarchy. Erik wrote to Boniface, that he would accept any burden the Holy Father chose to lay on his shoulders, and he would gladly compensate the diocese of Lund

for all his wrongdoings, but he would never forgive the archbishop for supporting and protecting the men, who had murdered his father. The pope accepted the king's submission and in February 1302 passed his final verdict in the case (DD II:5, no. 175 (before 23rd of February 1302) and no. 177 (23rd of February 1302); Andersen 1944: 142–148). Boniface wanted to end the protracted conflict within the Danish church, and his final sentence reflected that. King Erik was to return to the diocese of Lund the income and properties he had confiscated earlier and confirm the privileges of the Church. But, as a sign of papal favor to king Erik, he was no longer obliged to pay 40.000 out of the 49.000 marks of silver, which pleased Erik. Additionally, Jens Grand was moved from the archbishopric of Lund to the archbishopric of Riga, where the incumbent had recently died – which pleased Erik even more. The settlement, even though not to the personal liking of Jens Grand, gave the diocese of Lund new possessions on Bornholm and in Scania, and the interdict, which had been a burden upon the Danish people, was finally lifted during Easter 1303 (DD II:3, no. 181-186 (30th of March 1302)).

After the former papal legate Isarn in 1302 had succeeded Jens Grand as archbishop of Lund, pope Benedict VIII rewarded one of his clerks, Tue Tuesen, for all the support he had given to Isarn previously, both in Livonia and in Denmark.¹⁴ Tue had formerly been a canon in Dorpat (Tartu) and later also in Lund. Now he – even though he was born out of wedlock – was promoted to become the new dean of Lund. However, he had to give up his canonry in Dorpat (DD II:5, no. 281 (17th of December 1303)). It is possible that the promotion of Tue happened on the basis of an initiative of Isarn himself – as the new archbishop maybe wanted someone already known to him to support him in Lund, where he had no previous connections and networks. From the documents dating to Isarn's period as archbishop, we can see that he mostly surrounded himself with Italian and French clerks and he must have felt himself an outsider. This, and the often so dreary Danish weather could be the reason why, after a few years he was transferred again, this time to Salerno in sunny Italy. Unfortunately, he died en route to his new diocese.

In 1304 and 1305, we once more meet bishop Heinrich of Reval in Denmark. In September 1304, he was in Denmark on his way back to Estonia from Rome, where

¹⁴ Isarn had previously been papal legate to Denmark and tried from 1295–99 to settle the conflict between Jens Grand and Erik Menved. Shortly after he returned to the papal court, he was appointed as archbishop of Riga in 1300 as a reward for his efforts in the Jens Grand-case, even though he had been unsuccessful. When pope Benedict XI decided that he would move Jens Grand to Riga, he instead appointed Isarn to the Archbishopric of Lund, where Isarn stayed until he was moved to Salerno in 1310. Unfortunately, he died on the way to his new see and could not enjoy a few additional years in the Italian sun.

archbishop Isarn in March had mediated in the conflict between the Teutonic Order in Livonia and the city of Riga. Possibly Isarn had requested the advice of bishop Heinrich with regards to the current case. Furthermore, bishop Heinrich could have given pope Benedict advice on whom to appoint as the new archbishop of Riga, now that Jens Grand had rejected his appointment to the diocese (DD II:5, no. 318 (21st of March 1304), no. 319 (21st of March 1304), no. 338 (11th of September 1304)). In May 1305, Heinrich handed out indulgences to anyone, who would support the rebuilding of the fire-damaged cathedral in Odense. A few days later, he must have been present when king Erik promised merchants from the Hanseatic towns of Rostock and Stralsund free passage to Novgorod via Estonia and the river Narva (DD II:5, no. 363 (9th of May 1305), no. 365 and 366 (18th of May 1305)). He also seems to have been present when king Erik in July 1305 in Søbørg received a delegation from Estonia, who had come to Denmark begging for forgiveness for the vassals' occupation of the royal castles in the Duchy. They had done this out of dissatisfaction, as they feared that the Duchy would be transferred from the rule of the king to the rule of his brother, Christopher, who had been appointed duke in 1303. The vassals had feared that Christopher would come to Estonia himself and impose a more direct ducal control over them, which was not to their taste. King Erik forgave them as "they only had the Duchy's best interest at heart." (LECUB I:2, no. 615 (25th of July 1305)) The vassals accordingly handed the castles back to the king and bishop Heinrich was to act as the king's representative in this case (LECUB I:2, no. 621 (22nd of September 1306)). This most likely had been agreed upon during the meeting in Søbørg and happened soon after Heinrich's arrival in Estonia.

The Dorpat intermezzo

After his long absence from his diocese, Heinrich finally seems to have gone to Reval in the summer of 1305, presumably together with the delegation of vassals from the Duchy. In the following years, he seems to have been able to concentrate on administering his diocese and dealing with matters in Estonia instead of acting as a royal diplomat. But for a time after his arrival, he acted as the king's representative in Estonia, de facto as a provisional viceroy (DD II:2, no. 6 (26th of March 1306)). It seems that during the few next years there was an increased collaboration between the Duchy and its almost-neighbor, the prince-bishopric of Dorpat. Both territories were sitting on the edge of western Christendom and faced many of the same problems. While the bishops of Dorpat were mostly on good terms with the Teutonic Order, there were always both internal and external threats, which made the position of the prince-bishop precarious. The risk of another uprising from the local population was

always looming on the horizon and the Russian princes were only waiting for an opportunity to exploit any weaknesses in the defenses of the Livonian territories. This situation led to a natural rapprochement and closer collaboration between Dorpat and the Duchy, who could give each other mutual support in case the Russian princes took action and intervened in Livonian affairs.

In 1313, Nicolaus, the bishop of Dorpat, even tried to strike a deal with the bishop of Schleswig, Jens Bocholt, to swap dioceses. The bishop of Dorpat would have liked to become bishop of Schleswig and suggested to the current bishop of Schleswig that he should take over his place in Dorpat in return. But Jens Bocholt wanted none of this. Why should he go to Dorpat and an uncertain future, and leave his secure bishopric of Schleswig behind? He informed Erik Menved, that he had been approached, but declared under oath that he would not go to Dorpat – unless the king approved of it (DD II:7, no. 96 (18th of September 1313)).

Why was it that bishop Nicolaus wanted to leave Dorpat and go to Schleswig instead? We know that Nicolaus had been in Avignon earlier in 1313 where he got a loan of 1500 guilders that was to be used to safeguard the diocese of Dorpat and the needs of his flock (Walther-Wittenheim 1928: 18). But his situation must still have seemed dire in spite of the substantial cash injection. Instead of going home to Dorpat, he therefore wrote Jens Bocholt in Schleswig proposing the swap – and was promptly turned down.

But bishop Nicolaus did not take no for an answer, especially since Jens Bocholt in his refusal had written that he would not agree to such a swap unless the Danish king consented. Maybe, if Nicolaus were to persuade him instead that the swap was in his interest? King Erik Menved was willing enough to hear Nicolaus out and gave him right of passage to Denmark so that he might present his arguments. In order to gain the king's support and further his case, Bishop Nicolaus even vouched for archbishop Esger Juul, so that the king would trust the archbishop to uphold a newly agreed settlement (DD II:7, no. 146 (19th of April 1314)). While it seems that Erik Menved considered bishop Nicolaus' proposition, he could not make up his mind, as to whether this would be such a good idea (DD II:7, no. 290 (10th of August 1315)). In the end, nothing came of it, and bishop Nicolaus had to return to Dorpat none the wiser.¹⁵ Nevertheless, this might suggest that Erik Menved at least thought of strengthening his own position in Estonia through indirect control over Dorpat. However, he must have preferred to have a willing vassal in Dorpat to collaborate with him instead of having the full obligation and responsibility of having to defend

¹⁵ Bishop Nicolaus was in Pernau (Pärnu) in 1316. See: *Akten und Rezesse der Livländischen Ständetage*, no. 12d (p. 761) (29th of September 1316).

the bishopric of Dorpat as well. Erik Menved was busy enough during these years with his involvement in the conflict with the Hanseatic towns of Rostock, Wismar, Stralsund, and Greifswald (Skyum-Nielsen 1994: 197–200).

When his plan to leave Dorpat and become bishop of Schleswig came to nothing, bishop Nicolaus of Dorpat had to think twice about his situation. Even though he was on good terms with the Teutonic Order now, alliances in the medieval world were fleeting. What would happen if the Russian princes attacked his bishopric? Would the Teutonic Order and/or the Danish king support him then? In the end, it was always better to have additional allies in case the bishopric needed it, and so bishop Nicolaus in the spring of 1319 went first to Lübeck and then to Denmark to try and gain the king's support (LECUB VI, Reg. 778a). In addition, it seems that he also wanted the king to hunt down and punish those robbers that were plundering and pillaging not only Dorpat, but also were active across the border in parts of Russia and afterwards sought refuge in the Duchy. Gerhard, master of the Livonian branch of the Teutonic Order, had earlier written to the Lord Lieutenant and the town council of Reval and asked them to take action against those robbers, but seemingly nothing came of it at that point.¹⁶

Unfortunately, Erik Menved died in November 1319 without a son and heir. His brother, Christopher, who from 1303–1307 had been duke of Estonia, was the most likely successor. But in order to become king, Christopher had to sign a rather harsh “håndfæstning”, a charter which severely limited his rights as king and gave extensive concessions to the leading noblemen of the realm. After some negotiations, a text was agreed upon, and on the 25th of January 1320 the agreement was signed by the new king. One of the witnesses was – Nicolaus of Dorpat (DD II:8, no. 176 (25th of January 1320)).

We do not exactly know, what role Nicolaus played during the negotiations surrounding the “håndfæstning”, or even if he had a say at all. He may just have been asked to act as witness, because bishop Heinrich of Reval had died in 1318 at the latest, and no new head of the church in the Duchy had been elected or appointed. Thus Nicolaus de facto came to act as the representative of Danish Estonia as he was the only representative from Estonia at hand when Christopher signed his coronation

¹⁶ DD II:7, no. 334 (3rd of February 1316–1322); DD II:9, no. 94 (3rd of February 1324). The dating of the second document must be wrong, as brother Gerhard, who is the sender of the letter, was Master of the Livonian branch of the Order only until 1322. The wording of the document in II:9 is also surprisingly similar to the document in II:7. Maybe two copies of the same letter – or even the same? As the seal on the document is of a type that was used from 1316–22, it seems likely, that the issue raised here was among those raised by the bishop of Dorpat in Denmark.

charter in January 1320. Strictly speaking, it was not necessary for a representative from Estonia to be present at the negotiations, as the coronation charter only applied to Denmark itself, but not to Estonia. No Estonian representative had been present at the negotiations concerning king Erik V Glipping's charter in 1282. But as bishop, Nicolaus may very likely have been legally trained, and his attestation of the document would have been seen as a guarantee that everything had gone according to the normal legal procedures. Also, as a member of the clergy, who had nothing at stake during the negotiations, he would have been regarded as an impartial witness.

We can thus see that the clerical interaction and collaboration between the Diocese of Dorpat and the Duchy of Estonia intensified over the first half of the fourteenth century. Thus, for instance, the provost of Dorpat in 1333 would get the supervision rights over the monastery of Padis together with the bishops of Reval and Ösel (Schmidt 1939–40: 74).

Bishop Oluf – the last Danish bishop in Reval (1323–1350)

On the 2nd of October 1323, prior Arnold from the Dominican convent in Reval acted as the Danish representative at the peace negotiations between the Christian powers in Livonia and the king of Lithuania, Gediminas, in Vilnius. That Arnold had to act as the Danish representative was probably due to the continued vacancy of the bishopric (DD II:9, no. 67 (2nd of October 1323)). Only around the time of the negotiations a new bishop was finally appointed after a vacancy of five years.

This man was Oluf, who had been a canon at the chapter of Roskilde and been designated by king Christopher II. The chapter in Reval had already elected one of its own canons, Otto, but the pope decided to confirm the election of Oluf and transferred Otto to the bishopric of Kulm in East Prussia instead. Soon after coming to Estonia, Oluf took a friendly attitude toward the Teutonic Order, as he saw the Order as the only regional power that could guarantee the integrity of the territory of the Duchy. He travelled to Denmark in 1328 to deliver the feudal payments from Estonia to king Christopher II and to gain his continued support in the defense of the Duchy. Christopher may already then have been thinking about selling or pawning the Duchy in order to get some much-needed cash. The active foreign policy of his brother had emptied the Danish royal coffers, and Christopher was in dire straits (DD II:10, no. 34 (10th of June 1328)). In 1329, bishop Oluf returned to Denmark and had king Christopher sign a promise, that the king would never sell Estonia, which seems to indicate that Christopher at least was thinking about just that. In addition, the king gave further privileges to his Estonian vassals in order to ensure them of his continued interest in Danish Estonia (DD II:10, no. 152 (21st of September 1329)). But the

king's promise was not worth much – in November 1329, Knud Porse, a daring adventurer, who had already been appointed duke of Halland and Samsø, also was made hereditary duke of Estonia.¹⁷ In this situation, bishop Oluf had had enough.

In November 1330, he asked the viceroy and the town council of Reval not to follow the interdict, which the pope had laid upon the Kingdom of Denmark as a consequence of the imprisonment of bishop Tyge of Børglum by the king (DD II:10, no. 280 (10th of November 1330)). He probably no longer felt that he owed Christopher II anything, since he had so blatantly broken his promise. He seems to have realized that the Duchy was now to fend for itself and that it could no longer expect anything from its liege lord.

It has been suggested that the bishop's independent course after the death of king Christopher II in 1332 was due to the imprisonment of his brother by the viceroy Marquard Breide in 1333. His brother, Bo Pakke, was only released from the dungeons of Reval castle after the bishop of Ösel had negotiated a deal, and bishop Oluf had agreed to pay a hefty ransom for the release of his brother (DD II:11, no. 86 & 87 (26th of December 1333) and no. 260 (6th of January 1336)). Rebane suggest that the brother together with a number of fellow conspirators had tried to interfere with the viceroy's handing over the castles of Narva and Reval to some undetermined person, which according to Rebane could have been the bailiff of Järva and thus in effect the Teutonic Order (Rebane 1974: 321–322). However, the newest research suggests otherwise. Rebane has here relied on the Baltic-German historian Friedrich Georg von Bunge 1877-interpretation of the sources, which however has been proven to be an incorrect construct based on a faulty interpretation of the sources. The sources clearly tell a different story. Marquard Breide had no intentions of handing over the royal castles to the Teutonic Order – and thus there was no conspiracy trying to prevent this. Upon hearing of king Christopher II's death on the 2nd of August 1332, Marquard Breide simply resigned from the office of viceroy before the 30th of June 1333 (LUB I:2, no. 754; DD II:11, no. 155) and handed the royal castles over to the vassals as the new caretakers (Mäesalu (printing 2021)). Thus, he had nothing to do with the release of the bishop's brother in December 1333. Bo Pakke's imprisonment must have a different cause, which no longer can be determined.

In 1343, bishop Oluf had to play a major political role once more. In the face of the Great Estonian popular uprising and the Russian Princes invading the bishopric of Dorpat, the Teutonic Order saw their chance to take control over Danish Estonia and thereby force a sale of the Duchy to the Order. The Livonian Master, Burchard

¹⁷ DD II:10, no. 171 (11th of November 1329). Knud Porse's appointment never became of any significance, as he already died in 1330 without ever having been to Estonia.

von Dreileben imprisoned the Danish viceroy, and then sent a force into Danish Estonia and defeated the rebels outside of Tallinn. The royal councilors and the vassals of Danish Estonia then elected, presumably because they were pressured to do so, Dreileben as the “extraordinary guardian, viceroy and protector of us and our land” and handed the most important administrative centers of Northern Estonia – the royal castles of Reval and Wesenberg – over to him, so that he “could hold and preserve them for the Danish king”.¹⁸

On the 27th of October 1343, bishop Oluf, the chapter in Reval, the priors of the monasteries of Roma and Padis, the vice prior of the St. Katharina monastery in Reval, the town council of Reval and several of the king’s vassals in Estonia issued a common declaration, in which they explained that they had been in severe danger because of the Estonian uprising, which threatened the survival of the Duchy and the Christian Church itself. Handing over control to the Teutonic Order had been the only viable solution (DD III:1, no. 376 (27th of October 1343)). With the arrival of the new Danish viceroy, Stig Andersen, in the fall of 1344, bishop Oluf could once again concentrate on administering and advancing the Church in his diocese, which he did until his death in 1350. In 1346, the new Danish king Valdemar IV Atterdag had sold the Duchy off to the Teutonic Order, as he could neither spare the manpower to reclaim the Duchy from the Order by force nor the resources to pay the Order off. Also, he needed the money which he got from the sale for his redemption of the pawned other parts of the Danish kingdom (DD III:2, no. 273 (29th of August 1346)).

King Valdemar and John of Wesenberg - an Estonian cleric with a past

Even though he had sold the Duchy of Estonia, Valdemar Atterdag was not done with Estonia yet. While his predecessors, his father as well as his uncle, had frequently been quarreling with members of the church, most notably archbishop Jens Grand of Lund, king Valdemar chose to follow another course with regards to the church. Already early on, when he was only a claimant to the Danish throne, he could count on the support of notable Danish churchmen, who gave him money and advice in his quest to claim the crown. The Danish church was highly interested in a new king, who could provide protection, stability and rule of law as opposed to the lawlessness and oppression under the foreign rulers, who had dominated the country during the interregnum in the 1330’s. In 1336, for instance, bishop Jens of Roskilde had complained about the proliferation of theft, plunder, sacrilege, the whipping of

¹⁸ DD III:2, no. 322; DD III:1, no. 337 (July-October 1343); Rebane 1974: 322; Akten und Recesses der livländischen Ständetage, pp. 22–23; Tägil 1962: 118.

monks and killing of priests. The archbishop of Lund, who had labelled the evildoers “devils from the depths of Hell”, prayed that the Kingdom would be delivered through the coming of a new king (DD II:11, no. 324 (31st of August 1336), 325 (9th of September 1336) and 335 (1st of November 1336)). Bishop Sven of Aarhus even had to go into exile because of his support of Valdemar (Skyum-Nielsen 1994: 256–262; Tägil 1962: 23–24).

In May 1338, when Valdemar visited Greifswald in order to get the support of the Hanseatic towns, he was accompanied by bishop Sven and two canons from Aarhus. One of these canons was John of Wesenberg, who originally came from Estonia (DD II:12, no. 82 (9th of May 1338)). His origin is confirmed in a letter from 1313, where he is mentioned in connection with the Danish vassals in Estonia (DD II:7, no. 111 (1313)). The question is now – how did he end up as a canon in Aarhus?

In order to answer this question, we have to go back to the 1320's. In 1323, bishop Nicolaus of Dorpat (today's Tartu) died. During his reign, John of Wesenberg had tried to gain a vacant canonry in Dorpat, but bishop Nicolaus had turned him down and had not accepted John's papal provision to a canonry in Dorpat. It is possible that John did not take this rebuttal up kindly but started to engage in a feud with the bishopric of Dorpat and even asked his friends and family in Danish Estonia to participate in the feud. John was later accused of having committed murder, ravaged the lands of the bishopric and done all kinds of other heinous crimes (Regesta Vaticana: John XXII, p. 357, no. 88. (24th of December 1328)).

On the 22nd of October 1324, the pope then – presumably because John himself had applied for the job - appointed John of Wesenberg provost of Dorpat cathedral, and gave him a canonry and a prebend there, thus effectively making him head of the cathedral chapter (Regesta Vaticana: John XXII, p. 354, no. 69 (22nd of October 1324)). This position became vacant, when the former provost Engelbert von Dolen was elected bishop. But the chapter at Dorpat – unsurprisingly - was quite uneasy about this papal appointment. Bishop Engelbert appealed the appointment to the curia, stating that John was not welcome, as his appointment would be deeply resented by the canons in Dorpat and would cause all kinds of trouble.

Eventually, Engelbert and the Dorpat chapter must have won their case at the curia, thereby barring John of Wesenberg from the office of provost in Dorpat for good. The pope wrote to the bishop of Ösel, the provost of Ösel and to magister Jacob of Mutina, a canon of Cambrai in December 1328 and he authorized them to give bishop Engelbert the authority to appoint a suitable person as the new provost of the cathedral chapter of Dorpat (Regesta Vaticana: John XXII, p. 357, no. 88 (24th of December 1328)).

On the same day that the pope sent his letter, bishop Engelbert wrote to the pope to confirm the appointment of John of Vyffhusen, an “excellent scholar”, to the vacant canonry and prebend, which had opened up at the chapter in Dorpat (this was not the provostship). John of Vyffhusen was at the time at the curia, and he may have been the man arguing the case of the Dorpat chapter during the case against John of Wesenberg. But by the time bishop Engelbert’s letter reached the curia, John of Vyffhusen had unfortunately already died (LECUB 6, page 41 (of the Regesten), no. 867 b (24th of December 1328)). Confusingly, another cleric also named John of Vyffhusen later became bishop in Dorpat in 1346. In 1348, his nephew, Dietrich of Vyffhusen, who at the time was a canon in Dorpat as well as in Lund and was in line for yet another canonry on Ösel, was given a papal promise that he would be appointed for the next office at the cathedral chapter in Dorpat (DD III:2, no. 21 (29th of April 1348)). He later became dean here, yet was allowed to keep the canonries in Lund and Ösel, the latter of which had become a reality in the meantime (DD III:2, no. 565 (23rd of June 1352)).

Ravaging plunderer or not, John of Wesenberg had alternatives too and was not strictly dependent on the position in Dorpat. Since 1321, he was already a canon in Reval and was appointed to a canonry in Aarhus. This was a newly established canonry founded by the canon Broder Degn – and he specifically wanted John of Wesenberg to take up this office. John must have been well known to Broder – maybe they had studied together, or he had met John on some previous occasion where he had made an impression. John is described as a sociable, but modest man of good morals, of scholarly demeanor, yet well versed in the ways of the world – one thinks and wonders whether this in reality was a euphemism for his days of pillage and plunder in Livonia? Bishop Esger of Aarhus (1310–1325) approved of Broder’s decision and was happy to welcome John among the canons (DD II:8, no. 341 & 342 (26th of April 1321)). In 1333, John also held a canonry in the diocese of Ösel, and he was present to witness the settlement between the bishop of Reval, Oluf, and some vassals in Estonia which secured the release of the bishop’s brother from captivity (DD II:11, no. 86 (26th of December 1333)). The same day he also witnessed the settlement between the former Lord Lieutenant, Markvard Breide, and the vassals regarding Markvard’s relinquishment of the castles in Reval and Narva (DD II:11, no. 87 (26th of December 1333)). In 1338, when we meet John of Wesenberg again in the sources, he also held the position of schoolmaster at the cathedral school of the bishopric of Ösel. As such he could not be an absentee from Ösel forever. Thus, it seems that John of Wesenberg have split his time between Ösel and Aarhus, for at the time of

the meeting in Greifswald, he was in the retinue of bishop Svend of Aarhus, who was in exile at the time.

John's knowledge of Estonian conditions must have made him a valuable asset to bishop Sven of Aarhus who during the 1330's was one of the chief advisors and staunchest supporters of the young prince Valdemar, who tried to gain as much support as possible in his struggle to become king of Denmark. His position as duke of Estonia was one of the strongest assets he still had. And John of Wesenberg could provide him with needed knowledge of conditions in the duchy. Unfortunately, we do not hear of John after he accompanied Valdemar to Greifswald, and so have no knowledge of his fate. It is possible that John had died by 1343, as he is absent from a charter signed by all the canons in Reval – but he could also have taken up residence in Denmark permanently, and his absence could be explained by the long travel time to Estonia.

King Valdemar IV's use of Estonian clerics

In the decades after his accession to the throne in 1340, king Valdemar tried to use his influence at the papal court to gain promotions and appointments to important clerical offices for a number of churchmen, who had been in his service or had done him valuable services. In 1346, he applied at the papal court for a canonry and a prebend at the chapter in Schleswig for Meinrich Mornewech, a canon of Dorpat.

In 1355, he provided one Johan Tois with a canonry on Ösel, even though he already held an office at the chapel at Odenpäh in the diocese of Dorpat (DD III:2, no. 262 & 263 (30th of July 1346); DD III:4, no. 305 (7th of September 1355)). The Tois family was an important family of vassals in Estonia, who already were mentioned in the *Liber Censu Daniae*, the royal census from the second half of the thirteenth century. Additionally, the family had interests in Denmark, but also an uneasy relationship with Erik Menved. But because of this strained relationship to the king, we know of another family member. Peter Fod, who died in 1313 as the archdeacon of Roskilde (*Liber Daticus Roskildensis*, p. 65 (24th of July 1313)). According to Svend Aakjær, the publisher of the *Liber Censu Daniae*, he too was a member of the von Tois family (*Kong Valdemars Jordebog*, vol. 1, f. 41v and vol. 2, p. 365–367). In 1307, Peter finally inherited his father Jon Fod's estates in north-western Zealand and around Holbæk. Jon – who had also been a canon – had been captured, had had his lands confiscated and was himself executed by king Erik Menved in 1290 for being a supporter of the Norwegian king during the then ongoing conflict between the two Nordic kings over the inheritance after queen Ingeborg of Norway, who was the mother of king Haakon V, but also a princess of Denmark (DD II:6, no. 147 (before

the 29th of August 1308); Hørby 1989: 158–159). Peter Fod afterwards bequeathed the estate in the vicinity of Holbæk to the monastery of Sorø (DD II:6, no. 60 (1st of May 1307)).

In 1364, king Valdemar went to the papal court in Avignon. Danish historians have always expressed some surprise about the timing of king's journey to the pope in 1364. Why would he leave his kingdom for almost a year in the middle of a war with the Hanseatic cities to go and see the pope? But the journey must not be attributed to a sudden fancy, but to crafty planning with the purpose of gaining new allies, isolating his enemies and improving his future political position not only towards the Hanseatic cities but also in other areas, among them Livonia.

Valdemar secured a papal safe-conduct for the journey (DD III:6, no. 414 (24th of December 1363)), and left Denmark in late October 1363. He first headed for the court of the duke of Pomerania-Wolgast. By doing so, he was free to travel before the truce with the Hanseatic cities expired on the 6th of January (DD III:6, no. 407 (20th of November 1363)). In Wolgast, he met with delegates from the Hanseatic cities, but to no avail. No resolution of the conflict was reached, and the war would continue as soon as the truce expired. But instead of returning home, Valdemar continued to Krakow, where he used the opportunity to negotiate an alliance with the king of Poland (Böcker 1998: 273; Tägil 1962: 246–252).

Valdemar's next goal was the imperial court of Prague. Emperor Charles IV was a staunch supporter of Valdemar, as he saw him as an ally in his efforts to expand imperial influence in Northern Germany. The emperor thus again transferred the right to levy the Imperial tax of the city of Lübeck to Valdemar. In doing so, he clearly signaled that he supported Valdemar in his struggle against the Hanseatic cities (Tägil 1962: 252–261; DD III:7, no. XXX (7th of January 1364)). From Prague, Valdemar left for Strasbourg via Nürnberg and Heilbronn at the beginning of February (DD III:7, no. 12 (1st of February 1364)). From Strasbourg he followed the Rhine to Basel (DD III:7, no. 18 (11th to 14th of February 1364)) and continued from there to Lausanne and Avignon, where he arrived at the end of February 1364.

King Valdemar was officially welcomed by pope Urban V on the 3rd of March 1364 and awarded the Golden Rose, an award which was only conferred upon the most deserving prince at the papal court. This clearly shows that king Valdemar was most welcome and in high standing with the pope. Valdemar did not waste any time, but quickly displayed a high degree of activity at the papal court. He applied for and was rewarded with numerous papal favors, and he went to great lengths in order to secure appointments to high church offices for his chaplains, advisors and chancellors.

Already on the 5th of March, he handed in the first of a whole string of applications (DD III:7, no. 25 (5th of March 1364)). Among other things, king Valdemar sought to obtain the royal right to appointment to two canonries of his own choice at each of the Danish cathedral chapters, as well as the right to keep one additional prebend. This wish the pope granted with restriction – Valdemar was allowed to appoint one canon of choice at each chapter (DD III:7, no. 31 (7th of March 1364)). Additionally, Valdemar applied for a substantial number of prebends and positions at different cathedrals both in his own realm and across the continent. These were to be filled with clerics, who had done him valuable service. In general, these applications were approved without batting the eye. Among those that were rewarded were several clerics from the dioceses of Reval, Dorpat and Ösel.

On the 7th of March, Valdemar secured the canonry at the see of Kammin for Lyder Colver, who according to the application had been a student of law in Paris and Rome. This was approved under the condition that Lyder gave up all earnings from his positions in various parishes in the diocese of Reval and at the cathedral there (DD III:7, no. 40 & 41 (9th of March 1364)). On the 9th of March, Valdemar asked for the provision of an income at the cathedral of Mainz for Conrad Creutzebach, who had been a “vicarius” at Dorpat cathedral (DD III:7, no 43 (9th of March 1364)), while on the 25th of March he asked for and got a position in Utrecht for Thidericus Vrese, in spite of the fact that Thidericus already received an income at both the Reval and Dorpat dioceses (Arbusow 1902: 78). He only had to give up his income from a position of parish priest in Goldenbeck in the diocese of Ösel, as he could no longer provide pastoral care for the people there, if he were to go to Utrecht.¹⁹ Valdemar further advanced Vrese’s career when he in 1367 asked for a canonry and a prebend for him in Lübeck.

While in Avignon, Valdemar also asked for a canonry and an income from the diocese of Ösel for Gerlachus de Castella (Costelen), who had previously held a position in Merjuwa, Ösel diocese. The bishop of Dorpat, John of Vifhusen, was additionally to provide him with a canonry there (DD III:7, no. 73 & 76 (25th of March 1364)). Furthermore, king Valdemar asked that John of Thisenhusen was appointed to a canonry and given an important prebend at the chapter of Dorpat, which the pope confirmed on the same day (DD III:7, no. 74 (25th of March 1364)).

So, as king, Valdemar went to great lengths when trying to secure positions for members of the Estonian clergy, even though he had sold the Duchy over 20 years earlier. The question is now whether there was an underlying plan behind this or

¹⁹ DD III:7, no. 73 & 77 (25th of March 1364). This was approved by the pope later that same year, see no. 99 (15th of May 1364) and 156 (3rd of October 1364).

whether the king simply wanted to reward those clerics for good service to him. It could be argued that providing these clerics with well-placed canonries was well-thought out. Valdemar rarely did something without gaining something for himself. In Avignon, he also secured positions within the cathedral chapters of Lübeck, Schwerin and Rostock for clerics that had previously been in his service, while also doing favors for the bishop of Lübeck.²⁰ This could be seen as an indirect method of gaining influence in precisely those Hanseatic cities that he was presently at war with, or at least a way to have a source of information from within those towns. However, many of those that Valdemar provided with new positions were in addition also related to the most important families that regularly had members appointed town councilors and thus shaped the policy of their towns.²¹

Was there a similar plan with regards to the Estonian bishoprics? When Valdemar became king, he solemnly declared in January 1341 that he would not touch the Swedish king Magnus Eriksson's possession of Scania, Halland and Blekinge (DD III:1, no. 129–131; Skyum-Nielsen 1997: 18–19; Hoffmann 1998: 280). King Magnus had in 1332 had paid 34.000 marks for these lands (DD II:10, no. 403 (November 1332)). However, when king Valdemar in 1360 had finally succeeded to bring all Danish lands west of the Sound under his control, he did not hesitate to reconquer Scania, Halland and Blekinge in a sudden and quick military action, which Magnus Eriksson was unable to respond to. Afterwards, Valdemar also gained possession of the island of Gotland, thereby obtaining a key point from which he could control the trade network of the Baltic and have a springboard towards Livonia (Skyum-Nielsen 1997: 46–48). In his later years, Valdemar also tried to gain control over the Duchy of Schleswig, which was in the possession of a cadet branch of the Danish royal house, but which the kings of Denmark had tried to reclaim for a substantial amount of time. This was ultimately unsuccessful due to Valdemar's death in 1375. But it shows that he had a keen notion of what was "legitimately" his and saw it as his purpose to reunite all former Danish possessions under his rule. Maybe his efforts to advance Estonian clerics and put them in a position of power all over Estonia, not only in the territories of the former Duchy, but within the bishoprics of Dorpat and Ösel as well, was a long-term preparation for the reconquest of Estonia as well?

²⁰ DD III:7, no. 42 (9th of March 1364); no. 50 (12th of March 1364); DD III:8, no. 69 (13th of November 1367); Bracke 1999: 176.

²¹ Böcker 1998: 261–286, especially 269–272 and 285–286; DD III:3, no. 287 (18th of May 1350); DD III:3, no. 455 (7th of July 1351); DD III:4, no. 293 (7th of September 1355); Friderici 1988: 150, 323–328; HUB II, no. 425, 508, 549, 552, 557, 566, 569, 614, 622, 725 (all the documents are from the period 1324–1342); HUB III, no. 660 (20th of September 1344).

Unfortunately, we know only very little about the background of these Livonian clerics that Valdemar provided with high church offices and good incomes, but we do know a little bit. With regards to John of Thisenhusen, we know that his family originally came from Saxony, where in the twelfth and early thirteenth century they were “ministeriales”, unfree nobles that served under the counts of Wölpe and as liegemen to the counts of Hoya. As new opportunities for adventurous settlers arose in regions further to the east, several ancestors took the chance and established themselves as vassals in Holstein, Mecklenburg and at the end of the thirteenth century also in Livonia. His grandfather, also called John of Thisenhusen, is mentioned as a vassal under the archbishop of Riga around 1300, when he took possession of the castle in Kokenhusen. His uncle, Nicolaus, became the dean of Dorpat, while he himself also entered the church and eventually the service of Valdemar Atterdag, where he apparently must have done well (Arbusow 1914: 217–218). A probable relative of Theodericus Vrese, Heinrich Vrese, was a member of the Reval town council from 1334–1350 (he became a member of the town council for the first time in 1334, and after that served every second year from 1340–1350). He also had family connections to Lübeck (Bunge 1874: 8, 35, 95; LECUB vol. 2, no. CMXXIII).

If this can be regarded as the typical background of the Livonian clerics which were endorsed by Valdemar Atterdag, there remains the possibility that the Danish king sought out clerics from notable families in Livonia, and via these connections strove to retain some influence and information sources in the region, which he would be able to use politically – when the opportunity arose. This would correspond to his doings with the Wendic Hanseatic towns.

The rotation of Dominican friars between Denmark and Estonia

Apart from the politically motivated doings of king Valdemar, there were some other Livonian clerics who made their way to Denmark. These were primarily Dominican friars, who came to Denmark because the order needed them to. As stated earlier, monks had been sent in 1246 from a wide range of Danish and Swedish monasteries to populate the monastery in Reval (Halvorsen 2002: 253–257; SRD V, p. 501). But from the surviving records of the provincial chapter of the Dominican order in the province of Dacia, which details the proceedings of these meetings and gives a short summary of the decisions taken, we know that there was a substantial transfer of brothers between individual monasteries. The brothers might possess special skills that were needed somewhere else, or they were selected to gain new skills and qualifications at educational centers all across Europe or sent abroad to defuse brewing conflicts within different convents.

During the meetings in the thirteenth century, it was decided to transfer a few monks to and from Reval at almost every provincial meeting. In only a few cases the reason for these transfers were explicitly stated.²² We know that brother Hermann, who originally had been a brother at the monastery of Visby, had been in Reval for a few years before 1291, but was then again transferred, this time to Helsingborg. The same year, Lydelphus of Reval was transferred to the convent at Schleswig.²³ In return, brothers Gusterus and Laurentius were transferred to Reval from Odense in 1254, while brothers Bernardus and Elvadás were sent to Reval after the meeting in 1291.²⁴

From the fifteenth and early sixteenth century, a registry of the documents concerning the provincial chapter of Dacia survives in Rome, and this also contains a few cases concerning the convent in Reval, which remained a part of the province of Dacia until 1517.²⁵ Thus, we know of the transfer of the acolyte Andreas from Halmstad to Reval in October 1475 by the master general of the order himself. Andreas must have been very disobedient and was punished for this by being sent far away, though he was not to be punished further, than being denied any further transfer without the explicit permission of the provincial chapter (*Handlinger rörande dominikaner-provincen Dacia*, p. 13).

Brother Michael Johannis from Odense, who had been in Italy for a while, most likely at the studium generale in Naples, was ordered to Reval at the same time. He had apparently caused some complaints while in Naples, and then he had left Italy without permission - even before the complaints against him could be submitted to the master general during his visit to Naples. But seemingly, Michael soon managed to reconcile himself with the master general, who just a few days later reversed the decision and assigned him to the convent in Strasbourg (prov. Teutonia) instead. Eventually, though, Brother Michael was allowed to return to his home convent in Odense in June 1476 after having asked to meet the prior provincial of Lombardia inferioris; perhaps as a consolation for this, he was allowed in July 1477 to attend a

²² *Acta capitulorum provincialium provinciae OP Dacia* (1849–52): 551–565. These are the surviving acts from five provincial chapters of the Dominican province of Dacia. The chapters are those of 1246, 1252, 1253, 1254 and 1291.

²³ *Acta capitulorum provincialium provinciae OP Dacia* (1849–52): 559–565.

²⁴ *Acta capitulorum provincialium provinciae OP Dacia*, (1849–52): 555–565.

²⁵ Walther-Wittenheim 1928: 12. Already in the late fourteenth century it had been tried to transfer the convent of Reval to the province of Saxony, but the general chapter of the order declared that the convent had to remain with the province of Dacia. See *Monumenta Ordinis Fratrum Praedicatorum Historica VIII*, p. 98.

general chapter no matter where it was held.²⁶ By the fifteenth century, being sent to Reval and thus to the edges of Latin Christendom, was apparently no longer seen as a privilege and an honor as in the thirteenth century, but as a punishment!

The bishop of Reval as suffragan of Lund after 1346

While Northern Estonia was no longer in the hands of the Danish kings, the bishopric of Reval remained part of the Danish church province up to the sixteenth century. As suffragan to the archbishop of Lund, the bishop of Reval was subject to Lund's authority, and this would normally imply that the archbishop of Lund would confirm the election of a new bishop and invest him in his office accordingly. But already by 1300, the pope had monopolized the right of investiture, having the new elect invested at the Curia (LECUB I, no. 2761). After 1346, the new bishop had to take the oath of the Teutonic Order, whereupon he was either invested at the seat of the Teutonic Order in Marienburg or at the Curia (Hasselblatt 1890: 464). But the pope continued to stress that the bishop was formally subject to the archbishop of Lund.²⁷ Thus, the bishop of Reval was invited to the provincial synod that was to be held in Copenhagen in June 1425. He did not participate however, nor did he send a representative of his chapter, which the final document from that synod remarks rather sadly.²⁸

Instead, the bishop of Reval participated in the Livonian provincial synod held in Riga in 1428 (LECUB VII, no. 685). This could seem like an obvious violation of the obligations of the bishop of Reval towards his metropolitan, the archbishop of Lund. But there was a good reason for his attendance in Riga. The meeting in 1428 was preceded by discussions on church matters at the Livonian Diet in 1422. The Livonian diet was an assembly of the Teutonic Order, the bishops, their vassals and the towns, where all the territories could make joint decisions for all of Livonia. The Diet was beginning to include church matters among the subjects that were being discussed in the forum that year. Already in 1421 had the bishops of Reval and Dorpat participated in the provincial diet.

So, the fact that the bishop of Reval took part in the provincial synods in Riga,

²⁶ Handlinger rörande dominikaner-provincen Dacia, p. 13; Diplomatarium diocesis Lundensis vol. IV no. 262; Diplomatarium OP Dacia, vol. III (1400–1499), 24th of October 1475 <http://www.jggi.dk/DiplOPdacieIII.htm>.

²⁷ Diplomatarium Danicum, 3rd of August 1405 <https://diplomatarium.dk/dokument/14050803001> and 22nd of September 1405 <https://diplomatarium.dk/dokument/14050922002>; LECUB VII, no. 355; Hasselblatt 1890: 466.

²⁸ Diplomatarium Danicum, 21st of February 1421 <https://diplomatarium.dk/dokument/14250221001> and 12th of July 1425 <https://diplomatarium.dk/dokument/14250712001>.

even though he was not a suffragan of the archbishop of Riga may be related to these earlier discussions with other bishops in 1421–22, as well as to the occasional meetings of the bishops and higher clergy of Livonia during the Livonian Diets. These people were acquainted with each other and acted together (or against each other depending on the political situation) and the bishop of Reval used the opportunity to discuss matters of politics as well as faith with his neighboring bishops.²⁹

However, it must be stressed that it seems the bishop of Reval had never participated in a Danish synod before, as no record can be found of any Estonian participation in the synods of 1245, 1256, 1314, 1345 and 1425.³⁰ So the condemnation of the bishop of Reval in 1425 by the Danish clergy for not attending is more an expression of the Danish clergy upholding the idea of the affiliation of Reval with the metropolitan see of Lund than a recognition of the realities.

King Erik VII of Denmark as “protector” of bishop Christian of Ösel

When king Erik in June 1429 held a conference in Nyköping with representatives of the Hanseatic cities to achieve a peace settlement, the Danish archbishop Peter Lykke also simultaneously held a synod of the Danish church here. Present were not only the majority of the Danish bishops (Roskilde, Odense, Ribe and Aarhus), but also the bishops from Oslo in Norway, Linköping and Växjö in Sweden and finally Christian from Ösel.³¹ While in Denmark, bishop Christian acted as a mediator between the Hanseatic cities and the Danish king alongside the duke of Brunswick and the representatives of the Grand Master (LECUB I:8, no. 22 (1st of July 1429)). Afterwards bishop Christian was on his way to Rome to see the pope (LECUB I:8, no. 25 (3rd of July 1429)).

That he was present can possibly be explained by the fact that king Erik had taken the bishopric of Ösel into his protection in 1420 and again in 1425, and the bishop now needed the king's help. He wanted king Erik to take the bishoprics of Riga, Dorpat and Ösel into his protection once again and subsequently act as mediator between the bishoprics and the Order, especially between the Order and himself. Bishop Christian was not well liked by the Order, who had rather not seen him elected to the Ösel bishopric due to his hostile attitude towards the Order. Christian had, together with the archbishop of Riga and the bishop of Dorpat, denounced the attempt

²⁹ Rand 2015: 167–192, especially pp. 168, 183; Raudkivi 2018, especially pp. 87–90; Pii-
rimäe 2013: 44, 51–52, 64.

³⁰ DD I:7, no. 167 (22nd of February 1245); DD II:1, no. 176 (6th of March 1256); DD
II:7, no. 201 (12th of September 1314); DD III:2, no. 153 (9th of May 1345) and SRD VI, pp.
451–458 (15th of July 1425).

³¹ Hamsfortii Chronologica Secunda, in: SRD I, Copenhagen, 1772, p. 327 (Anno 1429).

of the Order to incorporate the bishoprics into the territories of the Teutonic Order and had done so most vocally (Jähning 2004: 120). The king was at first positively inclined towards the Order (he had signed an alliance with the Order in 1423) and so the bishop most likely felt it was necessary to gain the support of the pope instead (LECUB I:5, no. 2503 (25th of September 1420); LECUB I:7, no. 334 (18th of August 1425)).

How much the Order hated bishop Christian can be seen from a letter by the general proctor of the Teutonic Order, who advised the Grand Master to have Christian poisoned during his journey to Rome! Such behavior was by no means beneath the Order. In fact, in March 1428, an embassy of Livonian clerics, who had been on their way to Rome to complain to the pope about the machinations of the Teutonic Order, was ambushed by a henchman of the Order, robbed of their accusatory documents and then drowned in a nearby lake.³² Bishop Christian himself, who hastily fled Livonia for Rome when he heard of this, informs us that 30 assassins were on his tail while he was on the journey to Lübeck, only waiting for the right moment to strike (Jähning 2004: 127). Fortunately for bishop Christian, this did not happen (LECUB I:8, 36 (12th of July 1429)). Most likely Christian survived the journey to Rome because he visited Sigismund, king of the Romans, took his bishopric as a fief from Sigismund (most Livonian bishoprics were imperial fiefs) and went to Rome as Sigismund's official envoy (LECUB I:8, no. 138 + 139 (22nd of December 1429); no. 154 (8th of February 1430)).

The Order then sent an envoy to king Erik to ensure him that bishop Christian was lying when accusing the Order of planning an attack on the king in alliance with the three bishoprics (LECUB I:8, no. 30 (9th of July 1429)). As the situation on Ösel escalated and the bishopric was occupied by the Order³³, king Erik in May 1430 wrote the pope after a conference with the Hanseatic League had ended, informing him of what had happened on Ösel. He apologized for his inability to prevent the occupation of the diocese by the Order and asked the pope's permission to reestablish the peace, upholding the rights of the bishop in the process (LECUB I:8, no. 220 (24th of May 1430)). The Order, having occupied Ösel, on the other hand threatened that if bishop Christian should ever try to hand over his castles to the Danish king, they would see to that Christian was evicted from the bishopric (LECUB I:8, no. 240 (9th of June 1430)).

³² Die Berichte der Generalprokuratoren des Deutschen Ordens an der Kurie, vol. 4 (1429–1436), pp. 9, 29–30, 37, 59–60, 81, 83, 95, 97, 109, 131–132, 142–143, 149, 191, 332–333, 344 & 382; Jähning 2004: 123.

³³ LECUB I:8, no. 150 (25th of January 1430); no. 174 (17th of March 1430); no. 230 (29th of May 1430).

Bishop Christian spent the remainder of his life at the papal curia denouncing the Order, making a list consisting of 233 (!) complaints public, which really hurt the reputation of the Order. He never wavered and was adamant that the Order had to be punished for their repressions. He even demanded that the territories of the Order should be laid under interdict.³⁴ Unfortunately, he died in Rome in 1432, shortly before the Order was ready to accept a compromise (LECUB I:8, no. 613 (7th of August 1432); no. 617 (14th of August 1432); no. 748 (1433)). The pope then appointed John Schutte, a canon on Ösel and in Dorpat, as the new bishop on Ösel, as he conveniently happened to be at the curia at the time of Christian's death (LECUB I:8, no. 748 (1433), p. 434). John returned to his bishopric in 1433, made an agreement with the Teutonic Order and regained control of his bishopric.

Last contacts before the Reformation

The last major contact between the Estonian and the Danish church before the Reformation was established in 1515. Bishop Johan Blankenfeld of Reval was in Copenhagen as a papal legate to give the pope's blessing to Christian II and his bride, Elizabeth of Habsburg, at their wedding. The pope had, in addition to his blessing, authorized bishop Johan to grant every attendee of the wedding complete absolution and forgiveness of all sins.³⁵ However, the main purpose of bishop John's attendance at the wedding was to persuade king Christian to keep the peace with Sweden – but this was in the end in vain (Allen 1865: 223–224). The wedding was also so delayed that bishop Johan did not want to wait in Denmark for months on end, and thus he handed over the authority to bless the married couple to the bishop of Roskilde whereupon he left the country.³⁶ During the following few years, there was quite an

³⁴ LECUB I:8, no. 158 (20th of February 1430); no. 162 + 163 (9th of March 1430); no. 230 (29th of May 1430); no. 287 (11th of August 1430); no. 316 (14th of September 1430); no. 326 (23rd of September 1430); no. 333 (September–October 1430); no. 404 (January 1431); no. 443 (10th of May 1431); no. 465 (20th of June 1431); no. 483 (29th of July 1431); no. 492 (19th of August 1431); no. 493 (20th of August 1431); no. 509 (20th of September 1431); no. 579 (11th of April 1432); no. 584 (25th of April 1432); no. 595 (3rd of June 1432); *Die Berichte der Generalprokuratoren des Deutschen Ordens an der Kurie*, vol. 4 (1429–1436), pp. 9, 23, 26, 64, 94, 99, 105, 117, 123, 128, 131, 135, 138–143, 149, 150–153, 155, 159, 161, 164, 173, 177, 180–188, 195, 202–204, 206, 208, 211, 214–222, 225, 234, 240, 244–247, 252–257, 259, 272, 285, 292, 295, 317, 322, 333, 336, 343, 347, 350, 362, 373, 382, 393, 395, 398, 403, 417, 419, 430, 443, 455, 471 & 495; Jähning 2004: 127–135.

³⁵ *Acta Pontificum Danica*, vol. 6, no. 4520 (6th of May 1515); *Regesta Diplomatica Historicae Danicae* II:1,2, no. 10164 (6th of September 1516); Schuchard 2002: 38; Allen 1865: 202.

³⁶ Bisgaard 2019: 177. Here Bisgaard calls bishop Johan bishop of Riga (sic!) but he only became archbishop of Riga in 1524. At the time of the wedding, Johan Blankenfeld had just

intensive contact between the bishop of Reval and Denmark. In June 1516, bishop Johan of Reval, together with the papal legate at the Imperial court, Christian II and the Master of the Livonian Order, negotiated an agreement on the transfer of clerical jurisdiction in the diocese of Reval from Lund to Riga.³⁷ In early 1517, bishop Johan of Reval approached Christian II one last time in order to facilitate the transfer of the landed possessions of Roma monastery in Estonia to the bishopric of Reval – and to support his efforts to gain papal acceptance thereof.³⁸

The question of true Estonian-Danish ecclesiastical interaction remains. When I originally set out to write this article, I wanted to examine to what degree there were interactions between Danes and native Estonians who had become part of the clergy. It seemed unlikely that the clergymen we read about in the sources all were members of the Danish-German elite. Some native Estonians must eventually also have entered the church. But if native Estonians were recruited into the clergy, did they receive their instructions locally or were they integrated into the great network of the Catholic church, maybe even going to Denmark or even France, Germany and Italy and having a career there? This is harder to answer, as the traditional Estonian names of these men and women must have changed from their originally Estonian form into a Christian name. We know that Danes for quite while bore a Christian name in addition to their Nordic names. Examples hereof are Sven, the son of Harald Blue-tooth, who according to Adam of Bremen received the name of “Otto” upon his baptism³⁹, king Erik Lam, who according to the *Annals of Erfurt* also was called David, and king Svend, co-king of Valdemar I in the 1150’s, who also held the name of Peter. This practice of dual names is likely to also have continued in the newly converted parts of Livonia.

I, like so many researchers before me, then speculated on the role of the hostages taken from the leading families of Livonia upon their defeat. These hostages were to act as a guarantee that the Estonians and Livonians would not attempt to resist the Danish and German conquerors of their lands. Presented with these young boys, would it not have been the logical move of the new authorities to educate these

---

been appointed bishop of Reval (see *Acta Pontificum Danica* vol. VI, no. 4483, 30th of October 1514), which Bisgaard correctly addresses him as on page 234.

³⁷ *Regesta Diplomaticum* vol. II:1,2, no 10145 (29th of June 1516).

³⁸ *Acta Pontificum Danica* vol. VI, supplementum (1915), no. 4607 (2nd of February 1517).

³⁹ Adam of Bremen, book II, chapter 3; *Cronica Sancti Petri Erfordensis*, *Monumenta Germaniae Historica*, *Scriptorum* VI, Hannover, 1844, pp. 536-541; DD I:2, no. 117.

hostages in the culture of the conquerors, maybe even to let them become members of the clergy and thus promote the new religion?

Kristjan Kaljusaar argues quite convincingly in his paper on the practice of taking hostages in Medieval Livonia, that while it has been suggested that hostages taken from prominent Livonian families were taken off to German (and perhaps Danish) monasteries, or other centres of learning, where they were given a Christian education, there are no reports that a hostage, often presumed to have studied in a cathedral school, was involved in any missionary work. Religious education may have been somewhat secondary in the upbringing of hostages, and more often gave these hostages the cultural background and understanding to function as a future ally to the new Danish-German rulers, which could draw on some local support of their rule through these former hostages, when they had grown up and taken their place as leading figures in their communities. Kaljusaar concedes, that while there was an emphasis on the potential military and political roles of hostages, one cannot completely reject the theory that they also did some missionary work. The Catholic conquerors could especially in the early period of the conquest benefit from preachers who not only spoke the local language but were also familiar with local customs and had personal connections (Kaljusaar 2016: 23–46, esp. pp. 31–34 and 37–40).

However, the sources that deal with the hostages that the Danes had taken in Northern Estonia by the mid-1220's clearly state that they all stayed at the castle in Tallinn and had not been sent abroad (Henry of Livonia XXIX:7). Of later periods, we simply have no sources that tell us what happened to the hostages. So, the question of true Danish-Estonian ecclesiastical interaction at this level must remain unanswered.

Conclusion

Based on this survey, we can conclude that while the source material is fragmentary and will often not yield an answer to all the questions we might want answered, we can see a tendency towards a quite intense interaction between the Danish and Estonian clergy in the late thirteenth and early fourteenth century, both with regard to purely ecclesiastical, but also political questions. The bishop of Reval came to act as the main spokesperson of the entire Estonian elite as he had automatic access to the Danish king as the member of the royal council and thus the elite were ensured that their position was heard. Estonian clerics also played an important mediating role during the conflict between the Danish king and the archbishop of Lund around 1300. Also, there was a regular exchange of monks between the monasteries in the province of Dacia, which also included the Dominican monastery in Reval.

However, this interaction and exchange was at times hampered by the distance between Denmark proper. Also, Estonian church officials could not attend church meetings if they were announced with short warning and held outside the sailing season (April-October), which further complicated the interaction within the metropolitan province. This was especially true for synods of the Danish church. The clerical interaction did not only involve people from Danish Estonia, but also from the neighboring bishoprics of Ösel, Dorpat and Riga.

While the contact between Denmark and Estonia seems to have become less intensive after the Danish king sold Danish Estonia to the Teutonic Order in 1346, Estonia remained part of the Danish church province until the Reformation, and so there remained at least a verge of contact between Denmark and Estonia until then, especially when the Estonian church wanted help against the dominance of the Teutonic Order. Also, it seems like especially Valdemar IV Atterdag in the late 14th century, through the advancement of Estonian clerics from families of importance, tried to gain influence and sources of information in Livonia. This could have been of value, if ever the opportunity of regaining Estonia arose – an idea which remained in the back of the mind of the Danish kings throughout the next few centuries.

Acknowledgments

The writing of this article has been generously supported by a research grant by the Carlsberg Foundation. I would like to thank Mihkel Mäesalu and Prof. Anti Selart, Tartu and Lone Liljefalk, Århus for their many valuable comments and inputs during the writing of this article.

Bibliography

PRINTED SOURCES

- ACTA CAPITULORUM PROVINCIALIUM PROVINCE Daciae*, in *Kirkehistoriske Samlinger* I:1, Copenhagen, 1849–1852.
- ACTA PONTIFICUM DANICA*, *Pavelige Aktstykker vedrørende Danmark, 1316-1536*, I-VII, ed. Laust Moltesen Copenhagen, 1904–1943.
- ADAM OF BREMEN: *Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum*, B. Schmeidler (ed.), Hannover, 1917.
- ÁGRIP AF NOREGS KONUNGA SOGUM, ed. Finnur Jonson. Halle (Saale), 1929.
- AKTEN UND REZESSE DER LIVLÄNDISCHEN STÄNDETAGE*, eds. Oskar Stavenhagen & Leonid Arbusow jun. Riga, 1907-1933.

- CRONICA SANCTI PETRI ERFORDENSIS. Monumenta Germaniae Historica, Scriptorum VI. Hannover, 1844.
- DANMARKS MIDDELALDERLIGE ANNALER, Erik Kroman (ed.), Copenhagen, 1980.
- DIE BERICHTE DER GENERALPROKURATOREN DES DEUTSCHEN ORDENS AN DER KURIE, Vol. 4 (1429–1436), eds. Kurt Forstreuter & Hans Koeppen. Cologne, 1973–1976.
- DD = *Diplomaticum Danicum*, eds. A. Afzelius et al. Copenhagen, 1938– .
- DIPLOMATARIUM DIOECESIS LUNDENSIS, *Lunds ärkestifts urkundbok*, ed. Lauritz Weibull. Lund, 1900.
- DIPLOMATARIUM OP, Vol. 1 (1220–1299), Collected and edited by J.G.G. Jakobsen, Centre for Dominican Studies of Dacia, Copenhagen University. <http://www.jggj.dk/DiplOPdacie.htm> (Last access, 18th of January 2021).
- DIPLOMATARIUM OP DACIA, vol. III (1400–1499), collected and edited by J.G.G. Jakobsen, <http://www.jggj.dk/DiplOPdacieIII.htm> (Last access, 18th of January 2021)
- HANDLINGER RÖRANDE DOMINIKANER-PROVINCEN DACIA, ed. Karl Henrik Karlsson. In *Historiska Handlingar* 18:1. Stockholm, 1901.
- HUB = *Hansisches Urkundenbuch*, vol. I–XI, Halle, Weimar, Leipzig, München, Köln, 1876 – .
- Hellere fanden selv, end Erik på tronen. Konflikten mellem Jens Grand og Erik Menved 1294–1302*, eds. Fønnesbech-Wulff, Fritzbøger, Jensen, Kræmmer and Palsgaard, Copenhagen, 1999.
- HELMOLD of Bosau, *Chronica Slavorum*, ed. H. Stoob. Berlin, 1963.
- HENRY OF LIVONIA, trans. James A. Brundage. Madison, 1961.
- KONG VALDEMARS JORDEBOG, ed. Svend Aakjær. Copenhagen, 1943.
- LIBER DATICUS ROSKILDENSIS, ed. Alfred Otto. Copenhagen, 1933.
- LECUB = *Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch nebst Regesten*, eds. Friedrich-Georg von Bunge, Leonid Arbusow et al. Reval, Riga, Moscow, Cologne, 1853– .
- LUB = *Lübeckisches Urkundenbuch*, eds. Johan Friedrich Böhmer and Friedrich Techen. Lübeck, 1843–1932.
- MONUMENTA ORDINIS FRATRUM PRAEDICATORIEM HISTORICA. Rome, 1896–1904.
- REGESTA DIPLOMATICA *Historiae Danicae*, vol. II, J.N. Madvig & C. F. Wegener (ed.), Copenhagen, 1870–1889.
- REGESTA VATICANA, *John XXII*. In *Acta universitatis latviensis* 17. Riga, 1928.
- SAXO Grammaticus, *Gesta Danorum*, trans. Peter Zeeberg. Copenhagen, 2005.

- SCRIPTORES MINORES HISTORIÆ DANICÆ, VOL. II: DE ORDINE PREDICATORUM, ed. M. Cl. Gertz. Copenhagen, 1922.
 SRD = *Scriptores Rerum Danicarum*, I-IX, eds. Jacob Langebek, P.F. Suhm, E.C. Werlauf Copenhagen, 1772–1878.

SECONDARY WORKS

- ALLEN, C.F. *De tre nordiske rigers historie under Christian II, Frederik I, Gustav Vasa, Grevefeiden II*. Copenhagen, 1865.
 ANDERSEN, Niels Knud. 1943–1944. *Ærkebiskop Jens Grand*, I-II, Copenhagen, 1943–44.
 ARBUSOW, Leonid. 1902. Livlands Geistlichkeit vom Ende des 12. bis ins 16. Jahrhundert. *Jahrbuch für Genealogie, Heraldik und Sphragistik* 1900.
 ———. 1914. Livlands Geistlichkeit vom Ende des 12. bis ins 16. Jahrhundert, Dritter Nachtrag. *Jahrbuch für Genealogie, Heraldik und Sphragistik* 1911, 1912 und 1913.
 BARTLETT, Robert. 1993. *The Making of Europe: Conquest, Colonization and Cultural Change 950-1300*. London.
 BISGAARD, Lars. 2019. *Christian II: En biografi*. Copenhagen, 2019.
 BÖCKER, Heide Lore. 1998. *Suppliken des Königs*. In *Der Stralsunder Friede von 1370*. Cologne.
 BRACKE, Niels. 1999. *Die Regierung Waldemar IV*. Kieler Werkstücke, Reihe A, Nr. 21. Frankfurt a. M..
 BUNGE, Friedrich Georg von. 1874. *Die Revaller Rathslinie*. Reval.
 ———. 1875. *Livland. Die Wiege der Deutschen Weibbischöfe*. Leipzig.
 ———. *Das Herzogthum Estland*. Gotha, 1877.
 BYSTED, A, K. V. JENSEN, C. S. JENSEN, J. LIND. 2012. *Jerusalem in the North: Denmark and the Baltic Crusades, 1100–1522*. Turnhout.
 FONNESBERG-SCHMIDT, Iben. 2007. *The Popes and the Baltic Crusade 1147–1254*. Leiden.
 FRIDERICI, A. 1998. *Das Lübecker Domkapitel in Mittelalter 1160–1400*. Neumünster.
 HØRBY, K. 1989. *Gyldendals og Politikens Danmarkshistorie, vol. 5 (1250–1400): Velferds krisen og tusind år baghold*. Copenhagen.
 HALVORSEN, P. B. 2002. *Dominikus: En europeers liv på 1200-tallet*. Oslo.
 HARRISON, Dick. 2009. *Sveriges Historie 600–1350*. Stockholm.
 HASSELBLATT, R. 1890. Die Metropolitanverbindung Revels mit Lund. In *Mittelalterliche heilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Est-, und Kurlands, vol. 14*. Riga.
 HOFFMANN, Erich. 1998. König Valdemar IV als Politiker und Feldherr. In *Akteure und Gegner der Hanse – Hansische Studien IX*. Weimar.

- INGESMAN, Per & Nils Arne Pedersen. 2012. *Kirkens historie I–II*. Copenhagen.
- JÄHNING, Bernhard. 2004. Die Rigische Sache zur Zeit des Erzbischoffs Henning Scharpenbergs bis zur Landeseinigung von 1435. In Bernhard Jähning & Klaus Militzer (eds.), *Aus der Geschichte Alt-Livlands. Festschrift für Heinz von zur Mühlen zum 90. Geburtstag*. Münster.
- JOHANSEN, Paul. 1931. Die Estlandsliste des Liber Census Daniae, Copenhagen and Reval, 1931.
- . 1951. *Nordische Mission: Revals Gründung und die Schwedensiedlung in Estland*. Stockholm.
- JACOBSEN, Grethe. 1978. Wicked count Henry: the capture of Valdemar II (1223) and Danish influence in the Baltic. *Journal of Baltic Studies* 9.4.
- KALA, Tina. 2013. Jutlustajad ja hinged päästjad. Dominiiklaste ordu ja Tallinna püha katariina convent. Tallinn.
- KALJUSAAR, Kristian. 2016. The Lives of Hostages and their Influence on the Conversion and Acculturation of Livonia and Prussia during the Baltic Crusades in the 13th Century. In *Acta Historica Universitatis Klaipedensis* XXXIII.
- MÄESALU, Mihkel. 2013. Päpstliche und kaiserliche Machtansprüche im livländischen Kreuzzugsgebiet im 13. Jahrhundert. *Zeitschrift für Ostmitteleuropaforschung* 62.3.
- . 2021. Burchard von Dreileben: Denmark and the Teutonic Order in Livonia until the Sale of Northern Estonia. *Forschungen zur baltische Geschichte* 16.
- NILSSON, Bertil. 1998. *Sveriges kyrkohistoria vol. 1*. Stockholm.
- NYBERG, Tore. 1998. The Danish Church and Mission in Estonia. *Nordeuropaforum* 8.
- PIIRIMÄE, Pärtel. 2013. Staatenbund oder Ständerstaat? Der livländische Landtag im Zeitalter Wolter von Plettenberg (1494–1535). *Forschungen zur Baltischen Geschichte* 8.
- RAND, Nele. 2015. Die livländische Bauernschaft in den Statuten der Rigaischen Provinzialsynoden. In Kadri Rutt-Hahn, Matthias Thumser and Eberhard Winkler (eds.), *Estrnisches Mittelalter: Sprache – Gesellschaft – Kultur*. Berlin: LIT Verlag.
- RAUDKIVI, Priit. 2018. *Der livländische Landtag: Zur Entstehung einer mittelalterlichen Institution*, Berlin: LIT Verlag.
- REBANE, P. Peter. 1974. The Danish Bishops of Tallinn 1260–1346. *Journal of Baltic Studies* 5.4.
- . 1986. Denmark, the Papacy and the christianisation of Estonia. *Gli inizi del christianesimo in Livonia-Lettonia*. Rome.

- . 2001. From Fulco to Theoderic. The Changing Face of the Livonian Mission. In *Muinasaja loojangust omariikluse lävini*. Tartu.
- REBAS, Hain. 2015. Sigtuna burned to the ground in 1187. In Ants Anderson (ed.), *The 15th Yearbook of the Estonian Learned Society in Sweden, 2010-2014 (Eesti Teadusliku Seltsi Rootsis aastaraamat XV. 2010-2014)*. Stockholm.
- RIIS, Thomas. 2018. *Kongens og hans mænd*. Copenhagen.
- SCHMIDT, Wolfgang. 1939–40. Die Zisterzienser im Baltikum und in Finnland. *Finska Kyrkahistoriska Samfundets Årsskrift XXIX–XXX*. Helsinki.
- SCHUCHARD, Christiane. 2002. Johan Blankenfeldt (+ 1527) – eine Karriere zwischen Berlin, Rom und Livland. In *Berlin Geschichte und Gegenwart. Jahrbuch des Landesarchivs Berlin*.
- SKYUM-NIELSEN, Niels. 1971. *Kvinde og Slave*. Copenhagen.
- . 1981. Estonia under Danish Rule. In *Danish Medieval History. New Currents*. Copenhagen.
- . 1994–97: *Fruer og Vildmænd, bd. 1-2*. Copenhagen.
- TÄGIL, Sven. 1962. *Valdemar Atterdag och Europa*. Lund.
- VASAR, Arthur. 1970. Esimese Tallinna piiskopi päritolust. In *Keel ja Kirjandus* 1/1970.
- WALTHER-WITTENHEIM, G. von. 1928. *Die Dominikaner in Livland im Mittelalter*. Rome.

Stefan Pajung, Ph.D., postdoctoral researcher at the National History Museum at Frederiksborg, Denmark. He has since 2019 been working on the relations between Denmark and Estonia in the Middle Ages. E-mail: sp@dnm.dk.

Bishop Gilbert of Hamar: A Norwich Cleric, Envoy and Administrator in Thirteenth-Century Norway

BRIAN AYERS

Gilbertus Hamarensis (died 1287 and also known as Gilbertus Norvicensis), a largely overlooked medieval ecclesiastic, is shown to have had a remarkable career: archdeacon of Shetland; chaplain to Håkon IV of Norway; envoy of the Norwegian king to Alexander III of Scotland; bishop of the Norwegian diocese of Hamar; suffragan bishop in Norfolk; probable author of theological works; possible patron of scholars; and benefactor to Carmelite friaries. His trans-North Sea career is an example of the role that senior ecclesiastics in the 13th-century could play in international diplomacy, while contributions from archaeological, architectural and art-historical sources complement and contextualise the thin documentary record. An explanation is offered for the eclipse of his undoubted contemporary fame in Norwich.

Introduction

Francis Blomefield's¹ magisterial history of Norfolk in the east of England contains numerous snippets of information which, once alighted upon, often attract questioning interest. One such occurs in his discussion of the lost church and parish of St Crowch or Holy Cross in the city of Norwich. This church, known to have been in existence by 1157², was largely demolished in 1551 (its chancel was still standing in the 1830s when it was drawn: Fig. 1). Blomefield cites the precise date of 14 October for the demolition but he also notes:

In this churchyard, Adam and Botild, father and mother of Bishop Gilbert, were interred, whose graves many pilgrims and other devout people used to visit, there

¹ 1705–1752. Antiquary and historian of Norfolk.

² Dodwell 1974, 35. The church stood south of St Andrew's Street, east of present-day Exchange Street.

being an indulgence to all that came thither and prayed for them, of 300 days of pardon.³

Blomefield seems to have obtained his information from Thomas Tanner's early eighteenth-century index to the Norwich institution books.⁴ Here a marginal note, in tiny writing under the heading 'S. Crucis', states:

S. Crucis - in cuius cimiterio requiescunt Adam et Botild, pater et mater Gilberti Hamorensis episcopi, ubi sunt dies veniae CCC concessi omnibus pro eorum animabus devote supplicantibus. (NRO, DCN/REG 30, p. 9)

The source given underneath in the same hand is 'MS Dugd. Macro', the first part clearly a reference to the papers of William Dugdale (d. 1686) with 'Macro' implying that Tanner had in turn received his information from Cox Macro (1683–1767), a fellow antiquary who lived in Bury St Edmunds.⁵

The Tanner Index (and Blomefield's use of it) is, to date, the only reference known to Adam and Botild although, as will be seen, it is possibly significant that Botild's name was Scandinavian in origin; its Old Norse form of Bóthildir is first recorded in the eleventh century.⁶ Their son, however, is more visible because of a footnote to Blomefield's short paragraph. The footnote, just three words but clearly derived from the Tanner index, reads 'Gilberti Episcopi Hamorensis' ('Gilbert, Bishop of Hamar'). Hamar is in Norway, north of Oslo, where the remains of a ruined cathedral still stand and Gilbertus Norvicensis (or Gilbert of Norwich) is recorded as bishop there between 1263 and 1275. How, therefore, did this Norwich man achieve such status and why was he so revered locally in Norwich that indulgences were granted to those who prayed for his parents? Examination of these questions leads to exploration of how clerics in general, with this one man as an example, could play wide-ranging rôles within the thirteenth-century North Sea world.

³ Blomefield 1806, 299. The extraordinary length of the indulgence is discussed below.

⁴ Thomas Tanner (1674–1735), Bishop of St Asaph and antiquary. He was active in Norwich between 1698 and 1731. DNB: <https://www.oxforddnb.com/view/10.1093/ref:odnb/9780198614128.001.0001/odnb-9780198614128-e-26963>, accessed on 29 September 2020.

⁵ NRO, DCN/REG 30, p.9. I am most grateful to Elizabeth Rutledge for suggesting that Tanner's Index be explored and to Carole Rawcliffe for very kindly accessing the material and transcribing it for me.

⁶ Kruken 1995; see also https://www.nordicnames.de/wiki/Bóthildir#cite_note-nper-1. The name also occurs in Old Swedish.

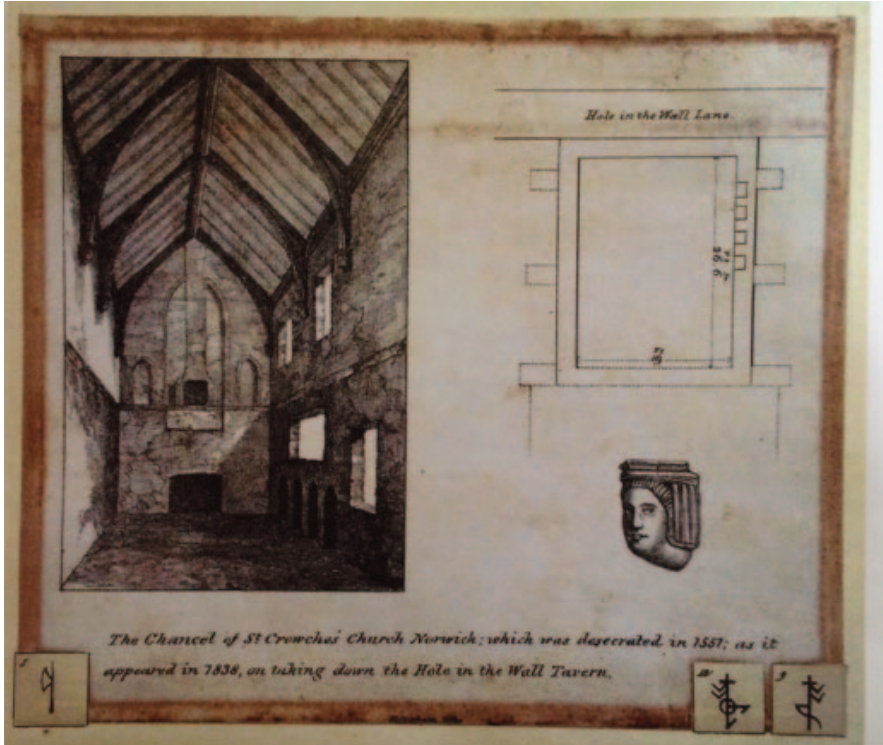

Fig. 1. The ruins of the chancel of St Crowch as exposed in the 1830s and drawn by Henry Ninham. Reproduced with permission of Norfolk Museums Service (Norwich Castle Museum & Art Gallery).

The date of Gilbert's birth is not known.⁷ Even an approximation is difficult to estimate because his age at death is similarly unknown, although his death itself, in Norwich, is recorded in 1287. The earliest reference to his career dates from either in or before 1260 when he was appointed archdeacon of Shetland, a position that he probably held until confirmed in his bishopric in 1263 (Smith 2003; Watt 1969: 261). Rosenthal has suggested that the 'pre-episcopal' service of medieval clerics was, on

⁷ Gilbert does not have an entry in the *Oxford Dictionary of National Biography* nor in the Norwegian equivalent - the *Norsk biografisk leksikon*. However, he is listed in the *Biographical Index of the Middle Ages*, Wispelwey 2008: 430b.

average, some 15 to 20 years, dating from a person's late teens or early twenties (Rosenthal 1996: 135). A date of birth around 1220 to 1225 might therefore be a reasonable guess. His early education was presumably in Norwich, at either the almonry school in the cathedral or the episcopal grammar school which had been established by 1156 (Cattermole 1991: 6–22). It is also possible that one of the nascent friaries such as that of the Franciscans could have educated the boy: Norwich's Franciscan friary was founded in 1226 and may have soon established a school; 'the friars showed their interest in education as early as c. 1250 when they requested that one Friar Eustace de Normanville be appointed as their lecturer' (he declined, citing poor health and lack of experience; Rutledge 2007: 46b). Gilbert later showed great favour to the Carmelites but they did not establish a house in Norwich until 1256 (Ayers 2009: 107).

Gilbert's consecration as a priest may also have taken place in Norwich but, given his role in Shetland, it is possible that he also studied in Scandinavia. Shetland in the thirteenth century lay within the Archdiocese of Nidaros, now Trondheim.⁸ The cathedral was established in the late eleventh century and raised to the status of the head of an archdiocese in 1151/2. There were numerous connections between the English and Norwegian churches; amongst these was a strong tradition of Anglo-Saxon influence on the early development of the Norwegian church, including the founding of monasteries, with the first bishop of Stavanger, one Rainald, probably being English (1135) as was Martin, the bishop of Bergen at the end of the twelfth century.⁹ More broadly, the hand of masons from York has been identified in architectural fragments of around 1170 from Nidaros cathedral and architectural parallels have also been drawn between that cathedral, Lincoln Cathedral and Southwell Minster. Most intriguingly, given Gilbert's connections with Norwich, are the architectural links suggested between Norwich and Stavanger cathedrals (Bønløkke Missuno 2020; Bogdanski 2013: 1–30; Hohler 1964: 115). Traditionally the cathedral school at Trondheim was founded around the beginning of the twelfth century; should a young Gilbert have studied there, he might already have acquired some understanding of the local language through his mother.

The following exploration of Gilbert's life, and the North Sea context within

⁸ Shetland itself had passed under the direct control of King Sverre Sigurdsson of Norway in 1195, see Crawford & Ballin Smith 1999: 14–15. As part of the diocese of Orkney, Shetland was placed under the Scottish archdiocese of St Andrew's in 1472 following the pawning of the Orkney and Shetland islands by the Norwegian crown.

⁹ Leach 1909, 558. The classic Norwegian text examining Anglo-Saxon influence on the early Norwegian church is Taranger 1890. Continuing English links in the twelfth and thirteenth centuries are visible from manuscript fragments studied recently by Gullick 2013.

which he operated, attempts to summarise the relatively sparse evidence for his apparent three-part career: as a royal servant in Norway; as an ecclesiastic; and as a theological thinker. Inevitably these three elements overlap and the assessment is hampered by the present writer's lack of an overview of Norwegian sources. Much of the work is drawn from texts in English and it is quite probable that significant Norwegian research has been overlooked. This is especially true for any comprehensive understanding of the development of the Norwegian church in the thirteenth century which it is not the intention of the present paper to address. Rather, the study seeks to draw together such information as is known of a poorly-documented bishop, provides a contextual appraisal of the milieu in which he operated across England, Scotland and Scandinavia, and also corrects in a small way misapprehensions concerning Gilbert himself.¹⁰

Career as a royal servant

The documentation for Gilbert is sparse (much of it in the 1260s is dependent upon the *Saga of Håkon Håkonsson*¹¹) and, in consequence, reconstruction of his career is not straightforward. As noted above, he seems to have been Archdeacon of Shetland by 1260 in which year he is also recorded as being priest or chaplain to King Håkon IV of Norway. Håkon's saga notes that he became central to a dispute between the king and Einar, archbishop of Nidaros, concerning the appointment of a new bishop to Hamar.¹² The diocese here had been established in 1151 and one of the canons of Hamar, Lodin, was Einar's preferred candidate. The saga relates how the matter developed frostily and was eventually resolved during a visit by Håkon to Nidaros in July 1260, around the time of the feast of St Olaf:

¹⁰ On this last point Gilbert is listed in Kolsrud's *Bispeliste* 1913. However, here he is specifically referred to as 'skotsk' ('Scottish'). It is an error repeated more recently in Opsahl & Sogner 2003: 113 where it is stated that "De eneste utenlandsfødte biskopene i Norge i denne perioden var skotten Gillibert på Hamar i 1260-tallet og muligens biskop Henrik av Stavanger rundt 1220" ("The only foreign-born bishops in Norway during this period were the Scotsman Gillibert at Hamar in the 1260s and possibly Bishop Henrik of Stavanger around 1220").

¹¹ Dasent 1894. Håkon Håkonsson, also known as Håkon IV (1204–1263) was proclaimed king of Norway in 1217. The saga was compiled shortly after the events narrated within it and seems to be based upon contemporary sources and witnesses.

¹² This was not the first such dispute at Hamar, an earlier one having taken place concerning the appointment of Gilbert's predecessor in the early 1250s. An unpublished assessment of both disputes in the context of the developing relationship of royal, archiepiscopal, episcopal chapter, and papal interests has been undertaken by Narikawa 2008 – <https://www.duo.uio.no/handle/10852/26684>, accessed on 5th July 2021.

Then the kings [Haakon and his son Magnus] rowed into the town, and the archbishop made a fair procession to meet them, and kissed king Hacon. Sira¹³ Lodin went from the archbishop's side and kissed king Hacon, but not very heartily. And when the kings had stayed a little while in the town they held a meeting with the archbishop about the choice of a bishop of Hammar [sic]. The archbishop would have no one to be bishop but Lodin, but king Hakon spoke against it flatly. And out of this thing matters turned to the greatest strife between them. And things went so far that king Hacon appealed against the archbishop to the pope, and the archbishop was most angry at that. And after that king Magnus¹⁴ came between them, and others of their friends, and took part that they should make friends. Then Lodin too begged off being bishop when he knew the king's dislike to it. Then king Magnus brought about that they, the king and the archbishop, met. There were then present king Magnus and the bishop of the Southern Isles¹⁵, and Gilbert, who was then king Hacon's priest, and had been archdeacon in Shetland. King Hacon would have him made bishop of Hammer [sic]. And that meeting ended so that the archbishop chose Gilbert to be bishop, but Lodin gave it up for his part. But because the matter had already been handed over to the pope, they sent Gilbert out to the pope. Then the king and the archbishop wrote letters by him that this was the will of both. And after that he went abroad to see the pope. (Dasent 1894: 302)

The necessity for a journey to and from Rome in order to achieve the blessing of the pope for his elevation perhaps explains why Gilbert only seems to have taken up his

¹³ Sira' was a style for canons in thirteenth-century Norway. It was extended to priests in general in the fourteenth century (just as 'Sir' was used in England) and was eventually replaced by 'Herr'.

¹⁴ 1238–1280. Proclaimed heir-apparent in 1257 and awarded the title of king by his father Håkon IV in the same year. Succeeded to the Norwegian throne in December 1263 and subsequently became known as Magnus the Law-Mender.

¹⁵ The bishop of Sodor and Man. 'Sodor' derived from *Suthr-eyar* (the 'southern isles'), the original name of the Norse colony of Man, Peel and the Hebrides. A recent work mistakenly cites Gilbert as bishop in 1260 (Brégaint 2018: 325) instead of Richard, an Englishman who had been a canon of St Andrew's cathedral in Scotland. Abbot Gilbert of Rushen in Cumbria, another but different Englishman, was chosen as bishop in 1275 but was opposed by the king of Scotland and never took up his appointment (the Isle of Man had been acquired by Scotland in 1265). While 1275 is also the year that Gilbert Norvicensis stood down as Bishop of Hamar, it seems improbable that he was the man briefly favoured for the see of the Southern Isles.

episcopate in early 1263 when he was consecrated in Bergen cathedral on 4 March.¹⁶ Even then, however, he had a more pressing secular commitment. Håkon was engaged in a dispute with Alexander III of Scotland¹⁷ and had sailed with an expedition to Orkney and on to the Western Isles. Gilbert was appointed the joint head of a diplomatic mission from Håkon to Alexander, comprising a group of colourfully-named individuals: ‘... at their head the bishops Gilbert of Hamar, and Henry of the Orkneys, and Andrew Nicholas son and Andrew clubfoot, and Paul sour.’ Grants of safe conduct were issued by the Scottish king (Neville and Simpson 2012, no. 223). The negotiations appeared to have been desultory:

They found the king of Scots in the market town of Novar [New Ayr] and the king of Scots received them pretty well. But when they talked of peace the king gave it out that it was likely that he might make peace. But said that he would make up his mind, and then send men to the king of Norway with those offers which seemed good to him and his council. After that the messengers fared away ... (Dasent 1894: 322)

Håkon sought to bring matters to a head and there was a skirmish at the coast on 2 October, subsequently called the Battle of Largs, which probably inflicted few casualties on either side and was essentially a draw, ‘an indecisive, brawling, messy encounter’ (Magnusson 1990: 7). Håkon’s fleet suffered storm damage the following day and he decided to retire to Orkney for the winter.

Gilbert presumably travelled with the Norwegian fleet to Kirkwall on Orkney. Here Håkon fell ill and, after lingering for some weeks, died in the bishop’s palace adjacent to St Magnus’ cathedral. Gilbert was in attendance, together with Thorgils, the bishop of Stavanger, and Henry, bishop of Orkney, although none of these three seems to have been with the king when he died. The death occurred ‘just as midnight was passed’ on 15 December. Håkon was attended by his liegemen Brynjolf, Erling, John and Rognvald as well as ‘some serving men who had been most about the king

¹⁶ The pope in 1260 was Alexander IV. He died in May 1261 and was succeeded by Urban IV in late August of the same year. For Gilbert’s consecration, see Eubel 1913, i: 271 and DHGE 20, 1984: 31–32. Gilbert is mentioned as Bishop of Hamar in a papal letter dated 23 October 1263 - *Diplomatarium Norvegicum* vol. I no. 58 (https://archive.org/stream/diplomatariumno14langgoog/diplomatariumno14langgoog_djvu.txt accessed on 19 November 2020). Kolsrud 1913: 252–253 states that Gilbert was “vælges til Bp. efter Kongens Ønske” (‘selected for Bp. at the King’s Desire’).

¹⁷ 1241–1286. Succeeded to the Scottish throne as a minor in 1249.

in his sickness'. However, 'At once ... the bishops and clerks were sent for. And, as soon as they came they sang the mass for the dead.' (Dasent 1894: 330)

Gilbert may have stayed in Kirkwall for the interim burial of Håkon whose wish had been to be interred in Bergen. However, it is possible that he returned to Norway ahead of the body which was only removed from its temporary resting place in March 1264 'as soon as high-winter was over and the sea began to be smooth', since those given special care of ensuring the safe transfer of the king's body to the ship were Bishop Thorgils and liegeman Erling. It proved to be a hard crossing to Norway but, once at Bergen, the body was taken first to 'the summer hall'¹⁸ and then to Christ's church for burial, accompanied by 'King Magnus ... both the queens,¹⁹ the bishops, the clerks, henchmen, and all the townsfolk' (Dasent 1894: 331). It seems very probable that Gilbert was one of these bishops.

The dispute with the Scots was not over. In the spring of 1264 the new Norwegian king, Magnus the Law-Mender, sent Bishop Henry of Orkney and Askatin, his chancellor, to treat with Alexander III. It was not a successful mission, Alexander threatening to kill the envoys or put them into prison.²⁰ After some sword-rattling a further mission of clerics (brother Maurice and a friar named Sigurd together with a man called Hoskuld and 'Henry the Scot to serve them') was sent later that summer. This delegation was received 'somewhat better than the bishop and his companions' by Alexander who indicated that Magnus 'should send the summer after good messengers to Scotland, if his heart was set on making peace between the lands' (Dasent 1894: *Magnus Haakonsson's Saga*, 2).

It is indicative of the esteem in which Gilbert was held by the kings of Norway that it was he, together with the chancellor Askatin, who was entrusted with the peace mission in 1265. Lustig's analysis of the diplomacy which eventually led to a peace treaty explains the differing degrees of status accorded to envoys at this time. The two most important roles were those of *nuncius* and *procurator*. 'The *nuncius's* central function was delivering a message ... He had no independent voice, could exercise no discretion and could not commit his principal [in this case the king] to anything not previously discussed and agreed upon. The *nuncius* normally was given a letter of credence by the principal, stating that the *nuncius* ought to be received and his words believed'. In contrast, a 'procurator performed all the functions of a *nuncius* with the

¹⁸ Probably the Håkonshall, built by Håkon and which still stands in Bergen. It has been suggested that the structure was inspired by Henry III's royal hall at Winchester (Steane 1993).

¹⁹ Presumably Margaret Skulesdatter, widow of Håkon IV, and Ingeborg of Denmark, wife of Magnus the Law-Mender.

²⁰ Alexander is said to have claimed that the 'Norwegians had burned and plundered more than a third of Scotland' - Grohse 2017: 136 n11.

added advantage that he could exercise his own will and he could conclude agreements' (Lustig 1979: 40).

Gilbert and Askatin were probably recognised as procuratores with *plena potestas* ('full authority') to negotiate. They sailed south from Norway and landed in England at Lynn before proceeding overland to York where they remained 'awhile'.²¹ This somewhat circuitous route may have been chosen to enable consultation with officials of the English king Henry III 'who had taken an active interest in the conflict between Norway and Scotland'.²² After York it seems likely that they proceeded north via Wigtown in Dumfriesshire and Galloway where Patrick (or Peter) the mason received five marks (66s 8d) from the Scottish king to facilitate repairs to the castle *propter adventum Norwagensium* ('on account of the arrival of the Norwegians').²³ It was probably late summer before Gilbert and Askatin met Alexander III in Perth where their offer of the isles of Bute and Arran in return for recognition of those islands claimed by Norway (including Man, taken by the Scots the previous year) was rejected. 'The king scouted²⁴ the very idea of this; so the bishop [Gilbert 'of Hamere'], having heard the answer to his message, went off to his own country, and pointed out to his king that his trouble had been thrown away. He advised the king, however, to treat with the Scots'.²⁵

As far as is known, Gilbert's return from Scotland ended his direct involvement in the diplomatic negotiations. His colleague Askatin was part of a renewed embassy to Alexander, together with Andres Nikolasson, a mission which eventually led to

²¹ The delay in York may have been occasioned by the domestic situation there. 'In 1264-5 there were riots in which the abbey's men [St Mary's Abbey] were killed and its houses in Bootham and Marygate burned and plundered. The abbot was said to have paid £100 to have peace, and to have absented himself from his house for a year to prevent further trouble, and the archbishop put the city under interdict for a time' (VCH 1961: 39). Such unpropitious circumstances may well have impeded arrangements for the onward journey of two Norwegian envoys towards Scotland.

²² Lustig 1979: 38. Henry's interests in the matter are summarised by Lustig on p. 50. It is highly unlikely that Gilbert and Askatin met Henry during their journey because the king was occupied in Gloucestershire, Hereford, Monmouth and at Kenilworth for much of 1265.

²³ Lustig 1979: 38 n5 - ref to Exchequer Rolls, i, 30. After a chequered history, the castle itself was subsequently demolished by Robert the Bruce in the early fourteenth century - <https://canmore.org.uk/site/63343/wigtown-castle> accessed on 20 July 2020.

²⁴ 'Scout' - to reject with scorn. From ON *skúta*, a taunt. OED.

²⁵ Skene 1872: 296. Lustig notes that the chronicler Fortun may have confused Gilbert with Askatin, and that it was actually Askatin who advised Magnus to continue treating with the Scots (1979: 56).

Fig. 2. Seal matrix of Finn Gautsson found near Ashwellthorpe, Norfolk. Drawing by Steven Ashley (Norfolk Historic Environment Service).

the Treaty of Perth between Norway and Scotland in 1266.²⁶ The copy of the treaty that was retained in Scotland was sealed by King Magnus, Peter bishop of Bergen, Torgils bishop of Stavanger, Gaut Jonsson of Mel, Brynjev Jonsson, Finn Gautsson, Andres Niklasson and Askatin (Fig. 2).²⁷ Gilbert is notable by his absence. Askatin represented Norway in negotiations leading to the Anglo-Norwegian Treaty of Winchester in 1269 and went on to become bishop of Bergen in 1270. He gave extreme unction to Magnus when the king was severely ill in 1272, and was an executor of Magnus's will in 1277. In contrast, Gilbert seems to disappear from royal service. As far as is known he did not take part in a dispute of 1273–1277 concerning ecclesiastical and secular jurisdiction between Magnus and Archbishop Jon of Nidaros, perhaps because he was in England (below).

²⁶ The treaty may primarily have been the work of two Englishmen: Reginald of Melrose, who perhaps journeyed back to Bergen with Gilbert and Askatin in 1265 before returning to Perth with Askatin the following year; and Askatin himself, who was described as 'anglus'. Together with that of Gilbert, the influence of English-born churchmen on Scots-Norwegian relations seems to have been considerable.

²⁷ Lustig 1979: 45. In the late 1990s the seal matrix used by Finn Gautsson to affix his seal to the treaty was found in a field near Ashwellthorpe in Norfolk - Geake et al. 1999: 355. Its loss suggests that, as with Gilbert's earlier mission, the Norwegians in 1266 also travelled via Norfolk in order to get from Norway to Scotland - see Ayers 2021 forthcoming.

Ecclesiastical career

Gilbert's role in the church is documented as sparsely as that in royal service. He is the third-known archdeacon of Shetland (after Andrew in 1215 and Nicholas in 1226) appointed, as has been seen, by 1260. As archdeacon his role was probably second only in importance to that of the bishop of Orkney in the northern isles. Both Orkney and Shetland were the property of the Norwegian crown and it is most likely that, as chaplain to Håkon IV, Gilbert owed his archdeaconry to the king.²⁸

The subsequent elevation of Gilbert to the bishopric of Hamar, as noted above, was certainly effected at the insistence of the king. The reason for his appointment might well have been that he was the king's man. Håkon is known to have been in conflict with at least one of Gilbert's predecessors as bishop.²⁹ Recent archaeological research has suggested that rivalry between the Hamar bishop and the king even took physical form in the construction of defensible buildings. Freestanding towers, unusual in a thirteenth-century Norwegian context, were constructed both at Hamar within the episcopal precinct around 1250 and, slightly earlier, by Håkon at Mjøsakastellet. Hamar lies on the east side of Lake Mjøsa, Norway's largest lake, with Håkon's 'Mjøsa castle' on the tiny island of Steinsholmen in the lake some 29km away.³⁰ Similarities in form and detailing suggest that, notwithstanding possible evidence of rivalry, the same team of masons constructed both buildings (Reinfjord 2018: 149–170).

The town of Hamar was reputedly founded in the eleventh century but there is little evidence that it was ever a focus of commercial trade: 'Many inhabitants were engaged in non-agricultural occupations, but it is a stretch to say that there was a great diversity of crafts' (Gundersen 2015: 17). The settlement became a religious centre upon the foundation of the diocese in 1151/2 following the reorganisation of the Norwegian Church by the papal legate Nicholas Brakespere (another English cleric and subsequently Pope Adrian IV). The ecclesiastical establishment was staffed by canons and the cathedral church, dedicated to Christ, had an adjacent palace for the bishop as well as a school. The palace enceinte included the above-mentioned detached central tower, a hall, a south wing, and gate- and corner- towers. There were also several timber buildings for various practical functions such as cooking and forg-

²⁸ Professor Bjørn Bandlien, *pers. comm.*, conjectures that Gilbert arrived in Norway some time in the 1250s and was established as a canon serving Håkon by 1260.

²⁹ Professor Eldbjørg Haug, *pers. comm.*, suggests that the Hamar chapter had tried to obstruct the coronation of King Håkon (crowned by Cardinal William of Sabina 1247) and disputed the property rights of the Norwegian crown to some rich farms.

³⁰ The *Store Norske Leksikon* ('Large Norwegian Encyclopaedia') has 'Steinsborga' as an alternative name for the island which means 'stone castle' in Norwegian.

ing. The precinct was described in the Hamar Chronicle, which was probably compiled in the 1550s: it mentions the schoolyard, the school ‘with beautiful chambers’, and the easy walk to the bishop’s jetty on the edge of the lake.³¹ The precinct was also sketched and described from visible ruins by Gerhard Schøning in 1775 (Reinfjord 2018: 154). The palace was destroyed by Swedish soldiers during the Northern Seven Years War (1563–70) in 1567; the episcopal archive was burnt and the cathedral church also caught fire and was left in ruins.

Gilbert was the ninth known bishop of Hamar, the first having been Arnaldur who was previously the first bishop of Garðar on Greenland. Nothing is known of Gilbert’s administration of the diocese nor of any attendance at Church councils (Askatin, as bishop of Bergen, attended a general council at Lyon in 1274, for instance; Leach 1909: 556). Gilbert seems to have been active from 1263 although no doubt his royal duties kept him away from Hamar at least until the end of 1265. Thereafter he may have devoted himself to his diocese and, in particular, to building work on Hamar cathedral. Archaeological excavations in the 1990s at the ruins of the cathedral prior to the construction of a large-scale permanent protective cover over the site suggest the completion of works in the crossing around the time of Gilbert’s elevation in 1260 (Reed 2005: 47ff). It proved difficult to date building works in the second half of the thirteenth century but the remains of a brickwork floor in the aisles (bricks are thought to have been introduced to Norway c.1250³²) suggest the possibility of slightly later refurbishment there.

The recent archaeological and architectural assessment of the ruins of the detached stone tower at the palace identified it as an exceptional monument, since no similar episcopal structure has been found in Scandinavia before 1300. During the century between 1250 and 1350 this nationally atypical practice of stone construction was apparently promoted by successive bishops of Hamar as ‘active entrepreneurs’ (Reinfjord 2018: 167). This period clearly includes the time of Gilbert’s episcopacy and it seems probable that work on the residential enclosure, effectively initiated in stone with building of the detached tower before his arrival, was carried on by him along with the construction of other buildings within the precinct.³³

³¹ <https://www.dokpro.uio.no/litteratur/hamarkroeniken/> accessed 3rd July 2020.

³² A brickworks existed at Bakklundet, Trondheim by 1277 - Storemyr 1997: 107.

³³ As Gilbert’s actual residence within his diocese is undocumented, the possibility must of course remain that he acted for much of the time through surrogates, such as his archdeacon.

Gilbert's tenure at Hamar is said by several authorities to have lasted until 1275.³⁴ He ceased to be bishop at an interesting time in relations between the Norwegian kingdom, as personified by King Magnus, and the Church. Magnus, suffixed 'the Law-Mender', was one of the first rulers in Europe to systematise a secular law code. It brought conflict with the Church because it identified crime as offence against the kingdom rather than against the rule of God. A draft presented to Pope Gregory X at the Council of Lyon in 1274 resulted in demands for concessions by the Church and a concordat was only reached in 1277. Even then clerical opposition continued, so much so that, in the 1280s, Gilbert's successor as bishop, Thorfinn, was exiled (and died at the monastery of Ter Doest in Flanders, outside Bruges).³⁵ It is possible that Gilbert, who was clearly Håkon's man but may not have had an equally close relationship with Håkon's son Magnus, either felt or was encouraged to feel that 1275 would be a good time to surrender his diocese.

Intellectual career

Another possible reason for Gilbert's resignation as bishop of Hamar may have been his burgeoning theological interests. He was reputedly the author of two works – *De nominibus Dei* and *De Animarum curatione*³⁶ which unfortunately, as Hays notes, 'were still extant in the early modern period, but today there is no trace of them'.³⁷ Should it ever be possible to know the contents of these texts, they might provide clues for either Gilbert's resignation or his forced removal from his bishopric. Notwithstanding, the titles alone offer suggestions about Gilbert's spirituality. *De nominibus Dei*, for example, was presumably a commentary on Pseudo-Dionysius the Areopagite's *De divinis nominibus* (see Luibheid 1987). The text *De Animarum*

³⁴ An early twentieth-century French biographical dictionary asserted that Gilbert's episcopate ended on the precise date of 4 March 1275 - Chevalier 1907: col. 875. There is no evidence for this date and Chevalier probably mistakenly copied the date of Gilbert's ordination as bishop - Richard Copsey, *pers. comm.*

³⁵ The 1277 Agreement of Tønsberg was witnessed by Thorfinn. He went into exile after the agreement was repudiated by Magnus, dying in Flanders, and was subsequently canonised - Farmer 2011: 423.

³⁶ Both works are listed in *Bibliotheca Carmelitana* 1752, i. col. 562; ii. col. 916 Vol. i: https://ia802305.us.archive.org/26/items/bub_gb_8WxLAAAaAAJ/bub_gb_8WxLAAAaAAJ.pdf. Vol ii: https://ia802607.us.archive.org/1/items/bub_gb_Mm1LAAAaAAJ/bub_gb_Mm1LAAAaAAJ.pdf.

³⁷ 'Sie waren in der Frühen Neuzeit noch vorhanden, doch heute fehlt von ihnen jede Spur' - Hays 2016: 287.

curatione on the cure of souls would presumably have been intended for confessors and was thus a pastoral work, perhaps influenced by Gilbert's own experience.³⁸

According to an eighteenth-century account by the Norwich antiquary John Kirkpatrick, Gilbert was reputed as 'a learned man, and the Mæcænas [patron] to one Peter Swanyngton ...' (1845: 172). Kirkpatrick seems to have drawn on the printed works of John Bale (1495–1563), a Carmelite friar before the English Dissolution. Swanyngton too was a Carmelite friar who had apparently joined Burnham Norton friary in north Norfolk as a young man. The Norfolk connection could have brought him into contact with Gilbert who, according to Bale, became his patron and may supported him financially at Oxford University where Swanyngton was the first to 'incept' in theology in the late 1290s³⁹ (a decade or so after Gilbert's death which renders Bale's account less credible).⁴⁰

It seems clear nevertheless that Gilbert became closely associated with the Carmelite order. This interest must have originated in England as there were no Carmelite friaries in Norway. The Carmelites were relatively late arriving in Norwich (in 1256) so Gilbert most probably encountered them initially either at Cambridge (where the friary was founded in 1247) or at Burnham Norton itself. A precursor of what was to become the friary at Burnham was reputedly founded between 1242 and 1247 at a place called Bradmer, a now-lost location that is likely to have been near the north Norfolk coast as is Burnham. It is assumed that the Carmelites at Bradmer transferred to the Burnham site (where ruins and earthworks remain visible) in 1253.⁴¹

Upon giving up his bishopric in Norway in 1275, Gilbert seems to have returned to England and concerned himself with the Carmelites across Norfolk. He had been acting as a suffragan to the Bishop of Norwich from at least 1273 when the cartulary of the Carmelite house there recorded that, on 24 October of that year, 'Bishop Gilbert granted an indulgence of 40 days to all the faithful who visited the Carmelite Chapel in Lynn and devoutly recited an *Our Father and a Hail Mary*'. He granted a

³⁸ I am grateful to Carole Rawcliffe for these observations.

³⁹ Incept – 'To enter formally upon the office of a Master or Doctor in a university, and to be recognised as such by the Faculty' - OED.

⁴⁰ Copsey 2019: 234. Richard Copsey, pers. comm., notes that the claim that Gilbert was the patron for Swanyngton's further studies in Cambridge only occurs in Bale's later printed works, firstly in his *Summarium* printed in 1548 and then his *Catalogus* of 1557. It is not mentioned in Bale's surviving notebooks.

⁴¹ Gilbert, whose presence is recorded in Great Yarmouth, Norwich and Lynn, clearly knew Norfolk well and his Carmelite links almost certainly included an association with Burnham. He issued an indulgence at Middleton, near Lynn, in October 1273, when he would have been within 25 miles (40km) of Burnham.

further indulgence, also of 40 days, on 2 August 1276 ‘to whoever was truly contrite and devoutly came and listened to the preaching of the Carmelites in Lynn’.⁴²

Earlier, on 13 April 1276, an inquisition was ordered by the English crown with regard to a petition by the Carmelites ‘to inhabit a void’ in the Norfolk port of Great Yarmouth. The area was called ‘Le Denne’ and was therefore presumably a sandy area of the denes (a name still in local use).⁴³ It measured 500ft by 400ft (152m by 122m) and lay within the area of the North Quay and the Market Place.⁴⁴ Gilbert, still called bishop of Hamar, consecrated the delineated precinct on 13 January 1279/80.⁴⁵

Gilbert himself probably either was or became a friar at Norwich (below).⁴⁶ It is tempting to speculate that he may have been involved in education work there. The Carmelite order in England was divided into four regions or ‘distinctions’; the Norwich friary was the senior house of studies or *studium particularium* in the Norwich distinction.⁴⁷ The Carmelite school at Norwich in turn required a library. John Bale, who was educated at the friary, listed some 53 books as well as 12 writers associated with the friary but, unfortunately, none of the books listed is a work by Gilbert,⁴⁸ with the earliest on the list of writers dating from the third quarter of the fourteenth century.⁴⁹ Bale’s list may include some books which were not in the library but the only catalogue of the books is that of John Leland when he visited the friary soon

⁴² Copsey 2020, 48 quoting TNA, E 135/2/50, fo. 2, 17v–18. *The Handbook of British Chronology* (3rd edn) cites Gilbert as a suffragan ‘c.1287’ although this may relate to his death. The reference specifically cites Gilbert as bishop of Hamar (Norway) in the Norwich diocese - Fryde et al. 1986: 285.

⁴³ “Den and Strond” is used in a 1278 charter of Edward I for the denes and strand [foreshore] at Yarmouth. ‘Denne’ was in use as a variant in both 1598 and 1728 - OED. A recent assessment of the word ‘dene’ and its possible Dutch origin has been published in Briggs 2020: 323–326.

⁴⁴ VCH 1906: 437. The petition was for an inquisition *ad quod damnum*, that is to ascertain any damage or inconvenience that the intended development might cause.

⁴⁵ Fitzgerald-Lombard 1992: 82; Copsey 2020: 48 quoting Bodleian Libr., Oxford, MS Bodley 73, fo. 79.

⁴⁶ Kirkpatrick 1845: 172, where Kirkpatrick states that he ‘took upon him the profession of a Carmelite, in the monastery of Brunham [Burnham]’ but this may be an assumption based upon the fact that his presumed protégé Swanyngton was known to be a friar there.

⁴⁷ Copsey 2005, 256. The other three distinctions were London, Oxford and York.

⁴⁸ The books are listed by Kirkpatrick 1845: 178–180.

⁴⁹ Tanner 1984, 191 quoting John Bale (*Scriptorum illustrium maioris Brytannie catalogus* Basle 1557).

after the Dissolution, enumerating some 20 volumes, but this in turn was probably not a complete list (Humphreys 1990: 188–190).

Memorialisation

Gilbert died on 9 October 1287 and was buried in the Norwich Carmelite friary. His burial was listed by Bale who described him as a *frater* and had earlier called him *frater noster* when noting that Gilbert consecrated the site of the Carmelite house in Great Yarmouth. Copsey observes that there ‘is no evidence in contemporary registers that Gilbert was a Carmelite’ but concedes a ‘tradition’ that Gilbert joined the Order (Copsey 2020 - unpublished revised text). Bale’s notebook records ‘Frater Gilbertus de Norvico, Episcopus Hamensis (alias Hamerensis)’;⁵⁰ his description being transcribed by the Norwich antiquary John Kirkpatrick⁵¹, listing the *virii illustres qui sepeliunter in conventu Carmelitarum Norvici* (1845: 172). Blomefield similarly, and also following Bale, records the death of ‘Brother Gilbert of Norwich’ (iv 1806: 418).

Assuming that Bale was correct, his account nevertheless does not specify whether Gilbert was interred in the monastic cemetery or within the Carmelite church. Either location is possible although, as Rutledge points out, higher-ranking friars (of whom Gilbert was presumably one) tended to be buried in the choirs of Carmelite churches (Rutledge forthcoming). Recent archaeological and documentary research at the site of the now-lost friary (which was located north of the River Wensum east of Cowgate - present-day Whitefriars in Norwich) suggests that both the late thirteenth-century cemetery and the contemporary church were situated towards the northern end of the precinct (Clarke forthcoming, figs. 2.11 and 2.12).

While Gilbert’s memory seems to have faded quickly in Norway (the Hamar Chronicle merely mentions him as the ninth bishop in a list of pre-Reformation holders of that office) it seems that he was memorialised elsewhere in northern Europe. A chance discovery by Richard Copsey in Krakow, Poland, suggests as much. This is a portrait of Gilbert, probably painted in the late seventeenth or early eighteenth century, and now in the Carmelite friary in Krakow (Fig. 3).⁵² The collection of paint-

⁵⁰ Bodleian Libr., Ms. Bodley 73, fo. 213. Kolsrud 1913: 252–253 also records Gilbert’s death and burial in Norwich (‘Gilbert, *eps. Hammenis*, som 1273/74/76 opholdt sig i England og 9/10 1287 blev begravet i Karmeliterklostret i Norwich.’ - ‘Gilbert, *eps. Hammenis*, who in 1273/74/76 resided in England and 9/10 1287 was buried in the Carmelite monastery in Norwich’) and cites *Non. Martii*; Isl. Ann. IV 134 f. V 193. X 483. Flb. III, 534. as his reference.

⁵¹ 1687–1728. An early historian of Norwich, his works on monastic institutions, streets and lanes of the city were published in the nineteenth century.

⁵² I am grateful to Andrew Moore for his assessment that the portrait is probably from an east European workshop of late seventeenth- to early eighteenth-century date. Richard Copsey

Fig. 3. Late 17th- or earlier 18th-century fictive portrait of Gilbert ('de Norvico', 'Norvicensis' or 'Hamarensis') now in the Carmelite Friary in Krakow, Poland. Photograph by kind permission of Richard Copley.

is of the view that it is probable that the portrait had its origins in a collection of pictures of Carmelite bishops assembled for an unknown Carmelite house in Poland or Lithuania. The prior who commissioned the portraits could have merely copied their names from some publication, and neither he nor his community may have known much about the foreign Carmelite subjects in the images. Clare Haynes, *pers. comm.*, observes that such series of fictive portraits were common commissions by institutions from the sixteenth century onwards.

ings there consists of works salvaged from a number of Carmelite houses in Poland following depredations during the Communist period. Gilbert was depicted some 400 years after his death, if somewhat inaccurately. The painted caption beneath the portrait calls him Archbishop of Hamar (and thus depicts him erroneously wearing an archbishop's pallium) and also locates that see in England.

However, thirteenth-century memorialisation of Gilbert seems to have taken place in Norwich, the city of his birth and death, if Blomefield's account of the indulgences, given to the 'many pilgrims and other devout people' who visited the graves of his parents in the churchyard of St Crowch, is accurate. Copey suggests that Gilbert himself granted the indulgence 'sometime after becoming a bishop' and perhaps after he left his Norwegian see.⁵³ The scale of the indulgence is certainly striking; '300 days of pardon' seems excessive especially as Innocent III, at the Fourth Lateran Council in 1215, had limited the authority of a bishop to the award of one year's indulgence at the dedication of a church and just 40 days on other occasions.⁵⁴

A number of suggestions can be made for the length of the grant. An obvious one is a mistake by Thomas Tanner, perhaps mis-transcribing his information from Macro as '300' rather than '30'. However, this would presumably mean inadvertently writing 'XXX' as 'CCC' which seems unlikely. The lengthy total could be a conflation of a number of grants, also perhaps unlikely, or it could be an accumulation of grants from several bishops, possibly co-ordinated by Gilbert. The total of 300 days would 'fit for a collective grant from three cardinals, or three separate ones (cardinals were allowed 100 days each)' but, even if three such cardinals acted this way, evidence is probably 'beyond recovery'.⁵⁵ A further possibility is a papal grant but there is no known record of such a grant of indulgence to Norwich in the thirteenth century.⁵⁶

Richard Copey's view is that a grant by Gilbert himself after his return to Norfolk would have been perfectly possible when 'he could afford to be generous without creating a precedent' (Richard Copey, *pers. comm.*). However, 'in theory it would need authorisation from the bishop of Norwich to be valid for anyone other than Gilbert's own spiritual subjects in Norway' (Robert Swanson, *pers. comm.*) It is impossible to know Gilbert's relationship with the bishops of Norwich in the 1270s and 1280s (Roger Scarning and William Middleton) but it can be noted that Scarning⁵⁷

⁵³ Copey 2020 – unpublished revised text, and Richard Copey, *pers. comm.*

⁵⁴ <https://www.newadvent.org/cathen/07783a.htm> accessed on 13 August 2020.

⁵⁵ Robert Swanson *pers. comm.* I am very grateful to Professor Swanson for this and the other suggested reasons for the length of the indulgence in this paragraph.

⁵⁶ Bliss 1893. I am grateful to Elizabeth Rutledge for drawing my attention to this work.

⁵⁷ Bishop of Norwich between 1266 and 1278.

was no stranger to actions which some might find irregular, notably his appropriation of the revenues of St Helen's church, Norwich to the cathedral priory in 1270 and his role in reorganising, against opposition, the Norwich parishes of St Mary-in-Marsh, St Ethelbert and St Cuthbert. He was assisted in the latter by his kinsman Thomas de Scarning, the archdeacon of Norwich, and by the priest of St Mary's, one Simon de Scarning.⁵⁸ Such a bishop with an awareness of the importance of family might have been well-placed to assist a generous filial grant by his suffragan bishop Gilbert, especially a grant benefiting a church in the possession of the cathedral priory and one where the chaplain was presented by the archdeacon (Blomefield 1806: 299). Notwithstanding, the detail about named family individuals associated with Gilbert suggests the possibility of a recorded tradition of veneration at their graves, perhaps evolving as a form of 'proxy memorialisation' of their son beyond prayers for his parents.

Concluding assessment

The sparse information available for Gilbertus Hamarensis nonetheless provides enough evidence to enable a glimpse of the polymathic nature of his activities – cleric, envoy, diocesan spiritual leader, administrator, and possibly a theologian and patron. These activities suggest a man of ability and perhaps explain how an individual from Norwich, an English provincial city, achieved the status of chaplain to the king of Norway. As suggested above, his attributes may easily have included language skills as well, to which no doubt he added diplomacy and tact. He also had the advantage of being able to read and write.

Gilbert lived at a time when such talented clerics were not only able to advance personally but were also valuable to men (and occasionally women) of power. He operated within a long-standing tradition; even before the Norman Conquest of England in 1066, 'We can hardly be surprised to find that Anglo-Saxon bishops played as vital a rôle in diplomacy as they did in royal administration generally ... their position as leaders of the Christian Church made them ideal 'angels of peace', and their literacy was an additional bonus ...' (Chaplais 2003: 35). It was a tradition that continued after the Conquest although clerical envoys were not necessarily always bishops, as in 1169 when one of the embassy sent by Henry II of England to Rome was the dean of Salisbury (Chaplais 2003: 48).

A good example of a versatile cleric is Gilbert's contemporary, the chronicler Matthew Paris, a monk at St Alban's Abbey. He, like Gilbert, was an emissary, in

⁵⁸ Scarning's machinations have recently been unravelled by Sandy Heslop to whom I am grateful for his unpublished text.

Matthew's case being invited to travel to Håkon IV's Norway in 1248 to reform the monastery on Nidarholm island near Trondheim and encourage observance of the Rule of St Benedict. Notice of his ability had preceded him as the monks specifically asked for Matthew. His name was known because, two years earlier at the request of Håkon, he had assisted the settlement in London of a dispute between certain moneylenders of Cahors in France and the abbey (Gramsden 1996: 315). Similarly, a generation later, a friar named Mauritius who was probably of Scottish origin acted for the Norwegian crown on diplomatic missions in Scotland (Myking 2017: 83). Towards the end of the thirteenth century, the Scottish cleric Weland of Stiklaw can be cited as a further example; he was a career churchman and royal administrator in both Scotland and Norway who served on embassies during a period of tripartite negotiations between Scotland, England and Norway in the 1290s. Weland acted on behalf of King Eric Magnusson of Norway; he 'progressed to be a pivotal figure in the world of cross-North Sea politics, and rose to become an important secular administrator, abandoning his church career altogether, for as far as is known he did not have any office in the Norwegian Church ... [with] a central niche at the Norwegian court ...' (Crawford 1990: 179).

Gilbert, Matthew, Mauritius and Weland alike illustrate the importance of educated English and Scottish clerics in the cultivation of trans-North Sea relationships in the 13th century. Gilbert's colleague Askatin, his fellow envoy to Alexander III, is another such example as there is an indication, noted above, that he too was an Englishman. Known to have undertaken a Norwegian royal mission to the German emperor Frederick II in 1260, he also negotiated on behalf of the Norwegian crown in Denmark in 1261, Scotland in 1264–66, England in 1269, and at a Nordic royal meeting by the Gotå river in Sweden in 1276.⁵⁹ All five of these men, together with other Englishmen such as Rainald, bishop of Stavanger, and Martin, bishop of Bergen (above), operated within a long tradition, one perhaps stretching back to the tenth century, when a Bishop Sigefridus, formerly a monk at Glastonbury Abbey, reputedly became *episcopus Norwegensis* (Abrams 1995: 218). In the late tenth century a clerical delegation of bishops and priests to Norway is recorded by the Anglo-Saxon Chronicle, including a bishop called John, and some of Harald Hardrada's mid-eleventh-century bishops were said by Adam of Bremen to have been ordained in England (Abrams 1995: 221, 224–225).

While not all of these clerics would have pursued such varied careers as Gilbert or Askatin, the opportunities that they found for preferment in Norway testify to

⁵⁹ *Norsk biografisk leksikon* 1999–2005 - <https://nbl.snl.no/Askatin> accessed on 16th July 2020. He is also the earliest known holder in Norway of the title of 'Chancellor' - Opsahl & Sogner 2003: 93.

the ties between the British Isles and Scandinavia and provide a context for their activities. It is interesting, however, that Gilbert retired to England, unlike Askatin who seems to have remained in Norway (and perhaps died in office). It can perhaps be argued that, for all Askatin's fame as a bishop and envoy, his former colleague Gilbert had the more-rounded life and that, in retiring to what may have been an essentially academic life in England, he left a broader legacy. It was one apparently appreciated by the people of Norwich, being expressed by the veneration shown to the burial place of his parents.⁶⁰

The duration of that veneration is unknown but perhaps the recent archaeological evidence offers a clue as to the 'memory loss' concerning Gilbert himself. The thirteenth-century friary church within which he was probably buried was entirely replaced on a new site in the fourteenth century as was the contemporary cemetery outside (Clarke forthcoming, figs. 2.11). The site of Gilbert's grave was therefore presumably lost. Those worshipping across the city in the churchyard of St Crowch and at the site of the graves of Adam and Botild would no longer also be able to see the church or graveyard in which their illustrious son was entombed. This lack of visual association could perhaps explain why a notable individual of Norwich ceased to make a mark on the minds of his fellow city-dwellers.

Acknowledgments

I am grateful to the following colleagues for their help with this paper: John Alban, Steven Ashley, Bjørn Bandlien, Rachel Clarke, Barbara Crawford, Elizabeth Danbury, Eldbjørg Haug, Clare Haynes, Andrew Moore, Åslaug Ommundsen, Carole Rawcliffe, Elizabeth Rutledge, and Robert Swanson. Most importantly, I owe a debt of gratitude to Richard Copsey who has generously shared with me his own research on Gilbert arising from his recently-published monumental work on medieval Carmelites in England and Wales. He also drew my attention to the Krakow portrait of Gilbert and provided me with the image for this paper. Finally, my thanks to the two anonymous peer reviewers whose constructive comments have led to a number of revisions which I hope improve the text.

⁶⁰ This reverence to a plot in the church of St Crowch argues for the interment of Gilbert himself in the choir of the Carmelite friary, a location within the precinct to which public access would not normally be granted.

Bibliography

- ABRAMS, L. 1995. The Anglo-Saxons and the Christianization of Scandinavia. *Anglo-Saxon England* 24: 213–249.
- AYERS, B. 2009. *Norwich: Archaeology of a Fine City*. Stroud.
- . 2021. A Norwegian Nobleman’s Seal Matrix from Norfolk: A Material Link between England, Scotland and Scandinavia’. *Norfolk Archaeology*, forthcoming.
- BLISS, W. H. (ed.). 1893. *Calendar of Entries in the Papal Register relating to Great Britain and Ireland 1198–1304*. London.
- BLOMEFIELD, F. 1806. *An Essay towards a Topographical History of the County of Norfolk*. London.
- BOGDANSKI, C. 2013. A “North Sea School of Architecture?”: Nidaros Cathedral’s Romanesque Transepts and North Sea Medieval Architecture’. *Journal of the North Atlantic, Special volume 5*: 1–30.
- BØNLØKKE MISSUNO, M. 2020. Contact and Continuity: England and Scandinavian Elites in the Early Middle Ages’. In K. Esmark et al. (eds.), *Nordic Elites in Transformation, c. 1050–1250, Volume II: Social Networks*. London.
- BRÉGAINT, D. 2018. *Vox Regis: Royal Communication in Medieval Norway*. Leiden.
- BRIGGS, K. 2020. “Two Coastal Terms of Continental Origin: ‘Shingle’ and ‘Dene”’. *Notes and Queries* 67(3), 323–326.
- CATTERMOLE, P. 1991. Schools in Mediaeval and Early Tudor Norwich. In R. Harries (ed.), *A History of Norwich School*, 3–40. Norwich.
- CHAPLAIS, P. 2003. *English Diplomatic Practice in the Middle Ages*. Hambledon and London.
- CHEVALIER, U. 1907. *Répertoire des Sources Historiques du Moyen Age*. Paris.
- CLARKE, R. forthcoming. Norwich Whitefriars: Medieval Friary and Baptist Burial Gound. Excavations at Jarrold’s Printing Works, Norwich, 2002–03. *East Anglian Archaeology*.
- COPSEY, R. 2005. The Formation of the English Medieval Friar: From Dominican Model to Carmelite Practice. In A. Duggan et al. (eds.), *Omnia disce – Medieval Studies in Memory of Leonard Boyle, O.P.*, 245–262. Aldershot.
- . 2019. The Medieval Carmelite Priory at Burnham Norton: A Chronology. In B. Chester-Kadwell (ed.), *Burnham Norton Friary: Perspectives on the Carmelites in Norfolk, England*. Norwich.
- . 2020. *Biographical Register of Carmelites in England and Wales 1240–1540*. London & Faversham.
- CRAWFORD, B. 1990. North Sea Kingdoms, North Sea Bureaucrat: A Royal Official Who Transcended National Boundaries. *Scottish Historical Review* 69, No. 188,

- Part 2: 'Studies Commemorative of the Anniversary of the Death of the Maid of Norway', 175–184.
- CRAWFORD, B. & B. BALLIN SMITH. 1999. The Biggings, Papa Stour, Shetland: The History and Excavation of a Royal Norwegian Farm. *Society of Antiquaries of Scotland Monograph Series No 15*. Edinburgh.
- DASENT, G. W. (trans.). 1894. *Icelandic Sagas and Other Historical Documents Relating to the Settlements and Descents of the Northmen of the British Isles volume 4*. Cambridge (2012 reprint).
- DHGE = *Dictionnaire d'Histoire et de Géographie Ecclésiastiques* 20. Paris, 1984.
- DODWELL, B. (ed.). 1974. The Charters of Norwich Cathedral Priory, Part One. *Pipe Roll Society, New Ser.* 40. London.
- EUBEL, K. 1913. *Hierarchia catholica medii aevi*. Regensberg.
- FARMER, D. H. 2011. *The Oxford Dictionary of Saints*. 5th edn. Oxford.
- FITZGERALD-LOMBARD, P. 1992. *Carmel in Britain: People and Places*. Rome.
- FRYDE, E. et al. 1986. *Handbook of British Chronology*. London.
- GEAKE, H. et al. 1999. Medieval Seal Matrixes from Norfolk, 1996–98. *Norfolk Archaeology* 43.2: 353–358.
- GRAMSDEN, A. 1996. *Historical Writing in England c.550–c.1307*. London.
- GROHSE, I. P. 2017. *Frontiers for Peace in the Medieval North*. Leiden.
- GULLICK, M. 2013. A Preliminary Account of the English Element in Book Acquisition and Production in Norway before 1225. In E. Karlsen (ed.), *Latin Manuscripts of Medieval Norway: Studies in memory of Lilli Gjerløw*, 103–121. Oslo: National Library of Norway.
- GUNDERSEN, O. E. 2015. The Economy of Norwegian Towns c. 1250–1350. Master's Thesis in History, Norges Arktiske Universitet.
- HAYE, T. 2016. *Verlorenes Mittelalter: Ursachen und Muster der Nichtüberlieferung Mittellateinischer Literatur*. Brill.
- HOHLER, C. 1964. The Cathedral of St. Swithun at Stavanger in the Twelfth Century. *Journal of the British Archaeological Association* 27.1: 92–118.
- HUMPHREYS, K. W. (ed.). 1990. *The Friars' Libraries*. London: British Library.
- KIRKPATRICK, J. 1845. *History of the Religious Orders and Communities of Norwich*. London and Norwich.
- KOLSRUD, O. 1913. *Diplomatarium Norvegicum: Oldbreve til Kundskab om Norges indre og ydre Forhold, Sprog, Slægter, Sæder, Lovgivning og Rettergang i Middelalderen. Tillæg til Syttende Samling XVII B*. Christiania [Oslo].
- KRUKEN, K. 1995. *Norsk Personnamnleksikon*. Oslo.

- LEACH, H. 1909. The relations of the Norwegian with the English Church, 1066–1399, and their Importance to Comparative Literature. *Proceedings of the American Academy of Arts and Sciences*, 44, No. 20: 531–560.
- LUIBHEID, C. (ed. & trans.). 1987. *Pseudo-Dionysius: The Complete Works*. Mahwah, New Jersey.
- LUSTIG, R. 1979. The Treaty of Perth: A Re-Examination. *Scottish Historical Review* 58, no. 165, pt.1: 35–57.
- MAGNUSSON, M. 1990. The Viking Road. In G. Simpson (ed.), *Scotland and Scandinavia 800–1800*, 1–12. Edinburgh.
- MYKING, S. 2017. The universal and the Local: Religious Houses as Cultural Nodal Points in medieval Norway'. In S. Hamre (ed.), *Foreigners and Outside Influences in Medieval Norway*, 75–95. Oxford.
- NARIKAWA, T. 2008. Innovations and Conservatism: Foundation of the Metropolitan Authority and the Effective Control within the Church Province of Nidaros in the Thirteenth Century. MPhil thesis, University of Oslo.
- NEVILLE, C. & G. SIMPSON, G. (eds.). 2012. *Regesta Regum Scottorum IV, pt 1: The Acts of Alexander III King of Scots 1249–1286*. Edinburgh.
- OPSAHL, E. & S. SOGNER. 2003. *Norsk innvandringshistorie, Bind 1: I Kongenes Tid 900–1814*. Oslo.
- REED, S. 2005. *Hamar Ruin: Archaeological Investigations 1996–1998*. Norsk institutt for kulturminneforskning, Rapport 6. Oslo.
- REINFJORD, K. 2018. To tårn tett i tett: Hamar bispedømmes regionale håndverkermiljø i middelalderen. *Norsk Arkeologisk Årbok* 81: 149–170.
- ROSENTHAL, J. 1996. *Old Age in Medieval England*. Pennsylvania.
- RUTLEDGE, E. 2007. Documentary Evidence. In P. Emery, Norwich Greyfriars: Pre-Conquest Town and medieval Friary. *East Anglian Archaeology* 120: 46–58.
- . forthcoming. The Documented Friary. In Clarke forthcoming.
- SKENE, W. (ed.). 1872. *John of Fordun's Chronicle of the Scottish Nation*. Edinburgh.
- SMITH, B. 2003. Archdeacons of Shetland 1195–1567. In S. Imsen (ed.), *Ecclesia Nidrosiensis 1153–1537*. Trondheim.
- STEANE, J. 1993. *The Archaeology of the Medieval English Monarchy*. London.
- STOREMYR, P. 1997. *The Stones of Nidaros*. PhD thesis. Norwegian University of Science and Technology, Trondheim.
- TANNER, N. 1984. *The Church in Late Medieval Norwich 1370–1532*. Toronto.
- TARANGER, A. 1890. *Den Angelsaksiske Kirkes Indflydelse paa den Norske*. Kristiania [Oslo].
- VCH 1906 = *Victoria County History: A History of the County of Norfolk, vol. 2*. London.

- VCH 1961 = *Victoria Country History: A History of Yorkshire, The City of York*. London.
- VILLIERS DE SAINT-ÉTIENNE, C. de. 1752. *Bibliotheca Carmelitana, Notis Criticis et Dissertationibus Illustrata: Curus et Labore Unius e Carmelitis Provinciae Turoniae Collecta*. 2 vols. Orléans.
- WATT, D. (ed.). 1969. *Fasti Ecclesiae Scoticanae Medii Aevi*. St Andrews.
- WISPELWEY, B. (comp.). 2008. *Biographical Index of the Middle Ages*. Munich.

Brian Ayers, Honorary Senior Lecturer at School of History, University of East Anglia. E-mail: b.ayers@uea.ac.uk.

«De andre findes (vden tuill) paa Herness heller Gilleskaall» – Mellomalderbøker i Nordland i etterreformatorsk tid¹

SYNNØVE MIDTBØ MYKING

Most known book collections in medieval Norway are associated with religious institutions such as monastic houses and cathedral chapters. In the northernmost parts of Norway there were no such institutions, but we still find traces of books and book collections. The Norwegian National Archives host fragments from almost a hundred manuscripts, both in Latin and Old Norse, with a provenance from the fief of Nordland. These were used as binding support for fief and bailiwick accounts in the seventeenth century. Additionally, surviving sources testify to the presence of books in medieval Hålogaland and post-Reformation Nordland: books mentioned in wills; incunables from Trondenes; and two famous Norse manuscripts currently kept in the De La Gardie collection in Uppsala, which have a seventeenth-century provenance from Salten in Nordland, where the governor's residence was located. For the first time, all these sources are studied together in the present article, thus leading to a new understanding of which books existed in Nordland before and after the Reformation, and their fate.

Innleiing

Dei aller fleste bøkene som fanst i mellomalder-Noreg, har gått tapt.² Dette gjeld i endå større grad for bibliotek og boksamlingar. At slike samlingar fanst, veit me frå inventarlistar, testament og andre skriftlege kjelder. Desse samlingane er fyrst og fremst knytte til viktige geistlege institusjonar, som erkesetet i Nidaros, der ei inventarliste frå 1500-talet røper eit rikhaldig bibliotek mot slutten av mellomalderen.³ Men me har òg døme på samlingar eigde av enkeltpersonar; den mest vesentlege av

¹ Eg takkar Åslaug Ommundsen, Espen Karlsen og ein anonym fagfelle for gode innspel og korrigeringar under arbeidet med denne artikkelen.

² Karlsen 2013b; Ommundsen 2007a: 68–81. Eg nyttar «bok» og «handskrift» (manuskript) om ein annan når det er tale om bøker frå mellomalderen, sidan desse alltid var skrivne for hand.

³ Om denne samlinga, sjå Berg 2016.

desse hørte til ein viss «b. aquila», truleg identisk med biskop Arne Sigurdsson av Bjørgvin (d. 1314).⁴

I den nordlegaste delen av Noreg fanst det i mellomalderen ingen domkyrkjer eller kjende kloster, og me har naturleg nok ingen vitnesbyrd om boksamlingar som kan knytast til slike. Likevel har det vore både bøker og boksamlingar (i tydinga «meir enn éi bok eigd av same person eller institusjon») i Nord-Noreg i mellomalderen. Hovudkyrkja på Trondenes hadde opptil fleire bøker som stamma frå mellomalderen og tidleg nytid.⁵ Prestegjeldet Trondenes i Sør-Troms var i seinmellomalderen eit rikt og ettertrakta kannikgjeld under domkapittelet i Nidaros, der mellom seks og ni prestar tente i hovudkyrkja (Berg 2013: 9; Bergesen 2013: 60). Desse prestane vart løna av innehavaren av kannikgjeldet, som residerte i Nidaros/Trondheim. Frå 1430 og fram til kannikgjeldet vart oppløyst i 1731, fylgde Trondenes dekanen, det vil seia leiaren for domkapittelet (Berg 2013: 11). Samstundes, altså løpet av 1400-talet, ser Trondenes ut til å ha vorte ei kollegiatkyrkje, der prestane budde saman i fellesskap og feira tidebønene kontinuerleg gjennom døgeret, noko som talar for at kyrkja har vore eit viktig åndeleg og intellektuelt sentrum i tida før reformasjonen (Berg 2013: 11–12). Denne kyrkja hadde dermed eit større behov for (og råd til) bøker enn det som var tilfelle for mindre soknekyrkjer. Men mindre soknekyrkjer ville òg ha bruk for bøker, fyrst og fremst av liturgisk art.

Denne artikkelen tek føre seg spor av mellomalderlege bøker i det gamle Nordland len.⁶ Sjølv om det ikkje finst teikn på kloster, er det likevel mykje som tyder på at det har vore ei viss utbreiing av mellomalderbøker, eller handskrift, i dette området. Eit kjeldemateriale som kan kasta lys over dette spørsmålet, er Riksarkivet si samling av fragment frå pergamenthandskrift som vart nytta som innbindingsmateriale på rekneskapar frå Nordland etter reformasjonen. Sjølv om somme av desse fragmenta nok har kome til landsdelen som reint innbindingsmateriale etter at mellomalderen tok slutt, er det sannsynleg at ikkje reint få av dei stammar frå bøker som har vorte samla inn frå lokale kyrkjer og enkeltpersonar. Ved å sjå desse fragmenta i samanheng

⁴ Sjå Johnsen 1908: 86–88, Kolsrud & Reiss 1913: 58–70 og Myking 2017: 35 med referansar.

⁵ Sjå Bergesen 2013 for ein detaljert diskusjon av denne samlinga, so vel som nedanfor.

⁶ Dette området dekkjer i hovudsak det noverande Nordland fylke so vel som det sørlege Troms, tilsvarande den tradisjonelle nemninga Hålogaland. Nemningane «Nordland len», «Nordlands len» og «Nordlandene len» vert alle nytta i provenienspåskriftene til Riksarkivet (sjå nedanfor). Eg nyttar «Nordland len» om lenet som vart oppretta i 1598 (om historia til Nordland len, sjå Hasselberg & Dahl 1999:1). Når eg talar om det geografiske området og ikkje om den administrative eininga i seg sjølv, nyttar eg «Nordland».

med kjende kjelder, kan me få eit nytt inntrykk av kva bøker som kan ha eksistert i mellomalderens Nordland og kven som kan ha nytta dei.

Kjende mellomalderbøker frå Nordland

Ingen veit nøyaktig kor mange bøker som fanst i Noreg i mellomalderen. Både enkeltpersonar og institusjonar eigde boksamlingar, men dei fleste bøkene må ha vore av liturgisk karakter og vore nytta i kyrkjene.⁷ Kvar kyrkje måtte ha dei viktigaste liturgiske bøkene, slik som missalet (messeboka) som vart nytta til høgmessa, men talet ville variera etter storleiken på kyrkja og ressursane ho rådde over. Basert på ei samling av inventarlistar kompilert i 1318 i det islandske bispedømmet Hólar eigde dei kyrkjene som hadde boksamlingar, gjennomsnittleg ni til ti bøker kvar, rett nok med store variasjonar seg i mellom (Oleson 1957; Karlsen 2013b: 34). Ei kyrkjeinventarliste frå Hålandsdalen nær Bergen, overlevert i eit breviarium (bok for tidebønene), nemner i 1306 åtte ulike liturgiske bøker, blant dei eit missale og to psalter (bok som inneheldt Davidssalmane frå Bibelen) (DN XXI 7; Ommundsen 2007a: 73). Ei anna kyrkje på Vestlandet, Ylmheim i Sogn, nemner i 1321 og 1323 til saman 17 bøker, inkludert eit «legenda de sanctis» (helgenlegender?) og eit «godr gradal», det vil seia eit godt graduale (bok med songane til høgmessa) (DN XV 8; Ommundsen 2007a: 73). Tilsvarende inventarlistar er ikkje overleverte frå nokon av kyrkjene i Nordland i mellomalderen, men det er nærliggjande å tru at desse kan ha hatt liknande samlingar både med tanke på tal og boktypar. Til dømes viser eit testamente frå 1381 at Hassel kyrkje i Vesterålen fekk eit psalter og eit breviarium i to bind av Ogmund Olafsson, som sat med Vesterålen som kannikgjeld.⁸ Eit samtidig dokument frå Trondenes nemner «aaltids bookene oc messo bookene» (DN VI 302; Bergesen 2013: 69). Messeboka/missalet inneheldt liturgien til høgmessa og var fast inventar i kyrkjene, medan sokalla årtidebøker inneheldt oversyn over særskilde messer som skulle feirast av den bestemte kyrkja, so som sjelemesser for avdøde donatorar (Johnsen 1908: 80). Denne typen bok fanst helst i større og meir prominente kyrkjer,

⁷ Karlsen (2013b: 33–36) reknar med at norske kyrkjer eigde om lag 13 000–14 000 latinske bøker i mellomalderen, eit overslag som er basert på om lag ti bøker per kyrkje, der somme kyrkjer eigde fleire. Overslaget inkluderer kyrkjer i landsdelar som no høyrer til Sverige (Bohuslen, Härjedalen og Jämtland), og tala på desse speglar situasjonen i seinmellomalderen (Karlsen 2013b: 33–34). Ommundsen (2007a: 76–77, 79) sluttar seg til eit gjennomsnitt på ti liturgiske bøker per kyrkje, men opererer med eit lågare tal på kyrkjer (ca. 1200), noko som gjev kring 10 000–12 000 liturgiske bøker både i høgmellomalderen (kring år 1300) og i tida rundt reformasjonen.

⁸ DN II 468; Berg 2013: 48. Ogmund hadde elles ei samling hovudsakleg juridisk litteratur som han etterlét til domkapittelet i Nidaros og som gjekk inn i kapittelet si boksamling (sjå Berg 2016).

og det at han var representert på Trondenes kan vera eit teikn på kor viktig kyrkja der var alt i andre halvdel av 1300-talet (Bergesen 2013: 74).

Det nemnde dokumentet er det einaste frå mellomalderen som omtalar bøker på Trondenes, men seinare kjelder tyder på at kyrkja har skaffa seg ei boksamling utover minimumsbestanden, som ikkje berre inneheldt liturgiske bøker.⁹ Dette er heller ikkje uventa med tanke på kor velstående kyrkja var, og at prestefellesskapen som tente der, må ha spelt ei viktig religiøs og intellektuell rolle i regionen (sjå ovanfor). I fortalen til omsetjinga si av erkebiskop Jons kristenrett frå norrønt til dansk, utgjeven i 1561, hevdar Hans Gaas at det var ein lektor Anders på Trondenes som hjelpte han med språket, og det kan vera at denne kristenretten er blant dei «codices juris Canonici» som vart observert av biskop Fredrik Nannestad i 1750 (Bergesen 2013: 69). Ifylgje den same Nannestad var det berre restar igjen av eit større bibliotek på denne tida, «faa og ilde beskafne» (Bergesen 2013: 70).

Tre inkunablar (trykte bøker frå før 1500) og eitt fragment frå eit mellomalderhandskrift har overlevd frå samlinga på Trondenes, og er no i Nasjonalbiblioteket i Oslo, der dei har signaturane Pal 61, Pal 65, Pal 68 og Ms.lat.fragm. 11.¹⁰ Fragmentet er frå eit antifonale, det vil seia ei bok med musikken til tidebønene (gudstenester som vart feira gjennom døgnet), som vart skriven mot slutten av 1200-talet, kanskje i Noreg (Edwards 2013: 342). Ifylgje prokurator Drejer i Tromsø (1808–1872) skal det ha vore nytta i innbindinga på ei bok frå Trondenes kyrkje.¹¹ Pal 61 og Pal 65 vart sende til Oslo av skuledirektør Coucheron i Tromsø med opplysingar om proveniens (Amundsen 1926: XIII), medan Pal 68 er identisk med boka som vart observert på Trondenes av prost Simon Kildal i 1810, der ein gjevartotis står skriven på fyrste blad: *Hunc Librum dono recepit Andreas Aslaci a magistro Saxone anno a Natiuitate Christi 1520* (Bergesen 2013: 67). Andreas (eller Anders) Aslaksson fekk also boka i gåve av meister Saxo (eller Sakse) i 1520. Desse personane kan vera identiske med Anders Aslaksson som var kannik ved domkapitlet i Nidaros, og Sakse Gunnarson, som var dekan same stad og sokneprest i Trondenes i perioden 1500–1506 (Bergesen 2013: 67–68). Anders kan dessutan vera identisk med den «lektor Anders» som hjelpte Hans Gaas med å omsetja erkebiskop Jons kristenrett til dansk (Bergesen

⁹ Sjå Bergesen 2013: 69–72 for ein detaljert gjennomgang og diskusjon.

¹⁰ Sjå Amundsen 1926:17-19 for skildringar av inkunablane. Ein digital versjon av fragmentet er tilgjengeleg her: https://www.nb.no/items/URN:NBN:no-nb_digimanus_173281 (vitja 12.01.21).

¹¹ Bergesen 2013: 64–66. Ifylgje Edwards (2013: 342) og Bergesen (2013: 66) skal det òg vera ein notis i margen på fragmentet som referer til Trondenes kyrkje, men utifrå den digitale versjonen er det ikkje opplagt for meg kva dei siktar til. Lilli Gjerløw skriv i eit etterlate manus at fragmentet stammar frå Trondenes (Espen Karlsen, personleg kommunikasjon).

2013: 68). Både gjevar og mottakar var soleis medlemmer av domkapittelet i Nidaros og hadde tilknytning til Trondenes, og det er sannsynleg at andre bøker i samlinga, som for eksempel den kyrkjerettslege litteraturen, òg fann vegen nordover på denne måten.

Ingen av dei tre inkunablane frå Trondenes er det me vil kalla liturgiske bøker, med mogleg unntak av Pal 65, dersom ein reknar bibelen for å høyra til denne sjangeren.¹² Pal 61 og Pal 68 er biblar med kommentarar av Nikolaus av Lyra; i Pal 68 er kommentarane kombinert med standardapparatet *Glossa ordinaria* (Bergesen 2013: 67). Denne typen litteratur ventar ein helst å finna ved større institusjonar som domkapittel og kloster, og inkunablane kan dimed representera endå eit teikn på statusen Trondenes naut i seinmellomalderen.¹³ Antifonalefragmentet er den einaste representanten for det som må ha vore den dominerande bokgruppa i samlinga. Når ingen andre liturgiske, handskrivne bøker har overlevd, er det mest av alt eit uttrykk for det store tapet av latinske pergamenthandskrift i tida etter reformasjonen, noko me skal koma tilbake til nedanfor.¹⁴ Inkunablane var trykte i Venezia, Nürnberg og Basel av kjende boktrykkjarar på slutten av 1400-talet, og må framleis ha vore prestisjefylte representantar for den nye teknologien då Sakse gav Pal 68 i gåve til Anders i 1520.¹⁵ Viktigare for overlevinga var det kanskje at desse bøkene var trykte på papir, slik at dei ikkje kunne brukast om att som pergamentmateriale, i motsetnad til mellomalderhandskrifta, og dimed ville det ikkje ha noko praktisk føremål å øydeleggja dei. Bøkene har tydelegvis heller ikkje vore sett på som so villeiande eller skadelege at det var nødvendig å få dei fjerna, sjølv om innhaldet no var utdatert.¹⁶

¹² Jamfør Bergesen 2013: 76.

¹³ Eg takkar Espen Karlsen for å poengtera dette.

¹⁴ I Trondenes' tilfelle ser det ut til at tapet har gått føre seg gradvis, sidan det framleis var bøker frå mellomalderen i samlinga på 1660-talet, mellom anna eit «Missale papisticum in 8vo» (eit katolsk missale i oktavformat), «Agvinas de Confessione» og «Bernhardus in Acta Apostolorum» (Bergesen 2013: 70). «Agvinas» må vera filosofen Thomas Aquinas (d. 1274), medan «Bernhardus in Acta Apostolorum» truleg viser til den spanske hagiografen Bernardus Briocanus (d. 1284) og teksten hans om apostlane (<http://www.mirabileweb.it/author/bernardus-briocanus-m-1284-author/22049>, vitja 09.08.2021). Missalet i oktavformat ser ut til å ha framleis vore der då Fredrik Nannestad vitja Trondenes i 1750, basert på den eine av to versjonar av skildringa hans (Bergesen 2013: 70).

¹⁵ Sjå Bergesen 2013: 66–67 for detaljar om årstal og boktrykkjarar.

¹⁶ Dette er i tråd med den generelle tendensen, nemleg at overgangen til lutherdommen ikkje førte til noka omfattande øydelegging av katolsk kyrkjeinventar og kyrkjekunst: Gjenstandar som gjekk ut av bruk, kunne få nye føremål eller til og med tolererast sjølv om dei var overfløydige (Kroesen 2017: 213). Dette ser ein òg i Trondenes kyrkje, der tre alter med hanseatiske alterskåp frå seingotikken (seint 1400-tal og tidleg 1500-tal) har overlevd, saman

At både bibelkommentarar og «codices juris canonici», det vil seia kyrkjerettsleg litteratur, var til stades på Trondenes, reiser interessante spørsmål om i kva grad slike bøker var i sirkulasjon andre stader i det gamle Nordland len. Ingen latinske handskrift som har overlevd i intakt tilstand, kan sporast direkte til Nordland. Derimot veit me at to viktige norrøne handskrift, som båe no er del av De La Gardie-samlinga ved Uppsala universitetsbibliotek, var til stades i Salten-området i byrjinga av 1600-talet (sjå nedanfor). Det fyrste av desse to, DG 4–7, er mest kjent som det viktigaste tekstvitnet til høvvisk litteratur på norrønt, særleg av di det er hovudhandskriftet for *Strengleikar* – dei norrøne omsetjingane av gammalfranske *lais*. I tillegg til *Strengleikar* inneheld handskriftet fleire andre verk omsette frå gammalfransk og latin, mellom anna eit fragment frå *Ólafs saga Tryggvasonar*.¹⁷ Dette fragmentet har opphavleg høyrte til eit anna handskrift, som på eit eller anna tidspunkt har vorte bunde saman med hovudhandskriftet; båe bøkene vart skrivne i andre halvdel av 1200-talet (Tveitane 1972: 9).

Det andre handskriftet, DG 8, er òg sett saman av to opphavleg ulike bøker, der den fyrste er ein kopi av Frostatings-redaksjonen av Magnus Lagabøtes landslov frå tidleg 1300-tal fylgd av Farmannalova frå Bjarkøyretten (byretten) (Gödel 1892: 4–7; Rindal & Spørck 2018: 24–25). Ei hand frå fyrste halvdel av 1500-talet har fylt inn nokre manglande kapittel i Farmannalova, og desse er skrivne av frå eit lovhandskrift som har høyrte til Helvig Hardenberg, ektemaken til lensherre Erik Rosenkrantz i Bergen.¹⁸ På 1500-talet vart lovhandskriftet òg bunde saman med eit anna handskrift, kanskje samstundes med at papirinnskotet med Farmannalov-tillegget kom på plass (Gödel 1892: 4, 6). Dette andre handskriftet i DG 8 inneheld den sokalla legendariske Olavs-sagaen, og vart skrive mot slutten av 1200-talet (Gödel 1892: 6; Gjerløw 1968: 35). Skrivaren er dessutan identifisert i fleire fragment (sjå nedanfor). Ei seinare hand har gjort notat i margen på norrønt og latin; kodevekslinga kan peika mot at vedkomande hadde presteutdanning (Holtmark 1956a: 5; Berg 2016: 3–4). Som påpeikt av Ivar Berg, kan bruken av pergament frå eit handskrift med kanonisk rett i innbindinga peika mot eit kyrkjeleg miljø (Berg 2016:4). Ved nærare ettersyn viser det seg at pergamentet er frå eit eksemplar av den sokalla *Liber Sextus* av Bonifacius VIII med noteapparat. Dette verket fanst representert i boksamlinga ved domkapitlet i Nidaros (DN XII 673; Berg 2016: 32). Ein kan dimed sjå føre seg at samanbindinga

---

med mellom anna ein romansk dåpsfont (Ekroll, Stige & Havran 2000: 261–262).

¹⁷ Om innhaldet og strukturen i handskriftet, sjå Budal 2009: 49–56; Tveitane 1972: 9–10; Gödel 1892: 2–4; Holm-Olsen 1940: 8–9.

¹⁸ Rindal & Spørck 2018: 19–20, 24. København, Den Arnamagnæanske Samling, AM 309 fol.

fann stad i Trondheim, og at ein har brukt pergament frå samlinga der til føremålet.

Både DG 4-7 og DG 8 har eigarnotisar som syner at bøkene fanst i Salten tidleg på 1600-talet. I DG 4-7 finn me namnet «Tolla Benkestokk» skrive to gonger på blad 44r, som er blankt. Kven dette viser til, er ikkje heilt sikkert. Anne Holtmark føreslo at «Tolla» kunne vera kjælenamn på Tord Benkestokk, som vart lagmann i Steigen i 1583.¹⁹ Utifrå namnet er det kanskje meir nærliggjande å identifisera vedkomande som ein seinare medlem av Benkestokk-familien, Thollef (d. 1622), slik Mattias Tveitane har gjort (Tveitane 1972: 13). Thollef budde på Øvre Fore nær Gildeskål, og det verkar sannsynleg at handskriftet skifta eigar ikkje lenge etter at han var død. Ein eigarnotis på blad 43r viser nemleg at i 1624 var boka av «L. Samuelides Arctander» på «Herness in Nordlandia», eller Laurits Samuelsen Arctander, som me òg kjenner frå ein notis på blad 44v (Tveitane 1972:11).

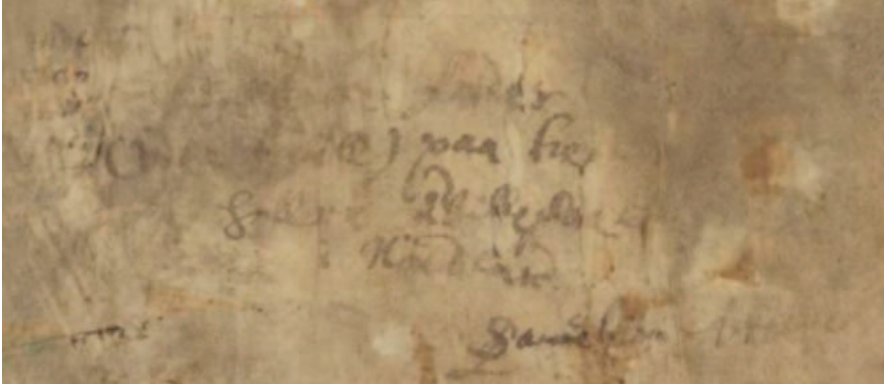

Fig. 1. Uppsala universitetsbibliotek, DG 4-7, bl. 44v (utsnitt): notis med namnet til Laurits Samuelsen Arctander.

Lengre oppe på bl. 44v har nokon skrive orda « gammel Norsk Krønike paa Gammel Norsk», fylgd av nokre andre linjer som er nærast uleselege (Tveitane 1972: 12; Holm-Olsen 1940: 10). Det er kanskje dette som er konteksten for notisen til Laurits på same blad, som Ludvig Holm-Olsen las som fylgjer: «De andre findes (vden tuill) paa Herness heller Gilleskaall i Nordland» (Holm-Olsen 1940: 10). Den fyrste delen av setninga er nærast uleseleg, og tydinga er difor uviss. Det er likevel freistande å

¹⁹ Holtmark 1956b: 8. Eg takkar Lars R. Krangnes for å ha gjort meg merksam på denne referansen.

tolka desse «andre» som bøker, i lys av den gammalnorske krønika notisen lengre oppe viser til, slik det vart gjort av Mattias Tveitane, som koplra notisen til eit anna norrønt handskrift frå Salten – DG 8, som jo inneheld ei «krønike», det vil seia den legendariske Olavs-sagaen (Tveitane 1972: 12). På grunnlag av liknande notisar i DG 4–7 og DG 8, blant anna ein identisk serie med runer, viste Tveitane at Laurits må ha eigd bae handskrifta før dei etter kvart vart selde til den danske filologen Stephanus Stephanius kring 1630 (Tveitane 1972: 12).

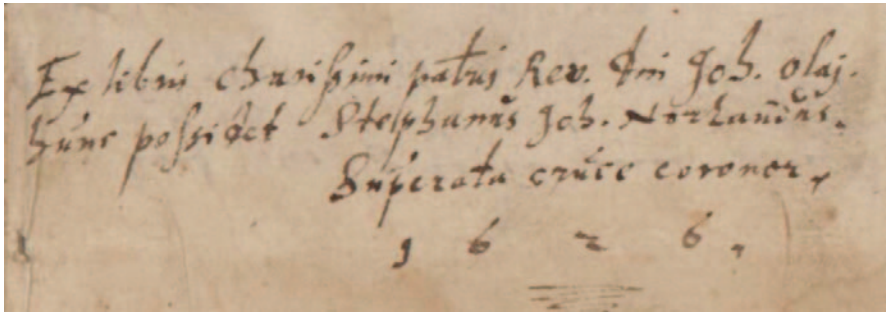

Fig. 2. Uppsala universitetsbibliotek, DG 8, innsida av bakre perm [utsnitt]: eigarnotisen til Stephan Hansen.

DG 8 kom i hendene på Laurits etter 1626, for ein eigarnotis frå det året viser at handskriftet framleis var eigd av Stephan Hansen, sokneprest i Gildeskål, som hadde arva det av far sin, Hans Olsen, sokneprest i Bodø og prost i Salten 1613–1621 (Dahl 2000: 298–299). Kven som eigde handskriftet tidlegare, er uvisst, men tillegget frå 1500-talet med avskrift frå lovhandskriftet AM 309 fol. (sjå ovanfor) kan tyda på at handskriftet har vore i Bergen, der det har kome inn i samlinga til Helvig Hardenberg og mannen hennar, lensherre Erik Rosenkrantz. Tveitane meinte rett nok at handskriftet er eit «pure Trøndelag manuscript», truleg på grunnlag av språklege drag og det at landslova er tilpassa Frostating (Tveitane 1972: 13). Anne Holtsmark føreslo at DG 8 kom til Salten frå Trondheim, og viste til at mange sokn i området høyrde til kannikane i Nidaros (Holtsmark 1956a: 6). At bøker kom til Nordland frå domkapitlet i Trondheim, har me alt sett døme på gjennom gåva til Anders på Trondenes frå meister Sakse, og frå testamentet der Ogmund gjev bøker til Hassel kyrkje (sjå ovanfor). I den samanhengen må det påpeikast at far til Hans Olsen skal ha vore Ole Nielsen, kannik i Trondheim (Dahl 2000: 299). Sjølv om sistnemnde ikkje hadde

tilknytning til Salten – han var sokneprest i Borgund – kan det ha vore han som fyrst skaffa seg DG 8 og let det gå i arv til sonen.

DG 8 har i alle fall vore arvegods i minst ein generasjon, heilt til Stephan Hansen av uvisse grunnar selde eller overlét boka til Laurits Samuelsen Arctander. Sistnemnde skal ha studert i Tyskland, og ser ut til å ha hatt intellektuelle interesser.²⁰ På eit tidspunkt har han kome i kontakt med Frands Kaas, som var lensherre i Nordland frå 1618 til 1638, for i 1634 er han nemnd som privatlærer for to av sønene til lensherren (Tveitane 1972: 11). Er det i denne samanhengen Laurits har hatt høve og ressursar til å skaffa seg DG 8 frå soknepresten Stephan Hansen i Gildeskål, kanskje på oppdrag frå Stephanus Stephanius, som han kan ha møtt i universitetssamanheng? At han selde DG 4–7 og DG 8 til Stephanius, har nok bidrege til at dei overlevde, for hjå lensherren møtte mellomalderbøker på pergament helst ein annan lagnad: Dei vart skorpe opp og nytta som innbindingsmateriale.

Fragmentsamlinga i Riksarkivet

I Riksarkivet i Oslo finst det tusenvis av enkeltfragment frå mellomalderbøker skrivne på pergament.²¹ Desse vart i stor grad nytta i innbindinga på rekneskapar og skattelister frå 15- og 1600-talet. Slik gjenbruk av pergament frå mellomalderhandskrift kjenner me frå mange stader i Europa, og særleg i dei nordiske landa, som alle har fragmentsamlingar av varierende omfang.²² Reformasjonen påskunda denne gjenbruken, sidan innføringa av den nye kristendommen førte til at dei gamle liturgiske bøkene vart overflødige og måtte skiftast ut. Mange av bøkene i Noreg vart truleg konfiskerte og lagra hjå lenskansellia.²³ Pergamentet vart nytta til ulike føremål – til dømes har fire fragment som ein gong høyrde til same bok som DG 4-7, tent som før i ein bispemitra på Island.²⁴ Mykje ser ut til å ha vore nytta som innbindingsmateriale i og på rekneskapar, og dei fleste av desse rekneskapane vart sende til den kongelige administrasjonen i København. Innbindinga har etter alt å døma gått føre seg

²⁰ I 1625 står han registrert som student både i Rostock og Wittenberg (Tveitane 1972: 11).

²¹ For ein meir detaljert presentasjon av samlinga og tilhøyrande forskingshistorie, sjå Karlsen 2013b; Ommundsen 2017a; Eken 1963: XIII–XIV.

²² For eit oversyn over situasjonen i dei nordiske landa, sjå Ommundsen & Heikkilä 2017. Me har elles alt sett eit døme på slik gjenbruk av pergament, nemleg Oslo, Nasjonalbiblioteket Ms.lat.fragm. 11, som skal ha vore nytta i innbindinga av ei bok frå Trondenes.

²³ Pettersen 2013: 42. Til dømes skal lensherren til Akershus, Mogens Gyldenstjerne, ha bortført boksamlinga til Hovedøya kloster alt før reformasjonen (Johnsen 1908: 80).

²⁴ Tveitane 1972: 10. Desse fragmenta er no i Den Arnamagnæanske Samling i København under signaturen AM 666b 4to.

før overfarten.²⁵ Når me finn døme på fragment frå same handskrift i det norske Riksarkivet og i danske samlingar, er det truleg snakk om pergament som har vorte skore opp og sirkulert som innbindingsmateriale i norsk og dansk administrasjon i tida etter reformasjonen, anten boka opphavleg vart nytta i Noreg eller i Danmark.²⁶

Dei aller fleste fragmenta i Riksarkivet vart løyste frå rekneskapane dei batt inn, tidleg på 1900-talet.²⁷ Arkivarane som stod for fjerninga, noterte som regel ned på dei einskilde fragmenta kva rekneskap desse hadde tent til å binda inn, men sjeldan i detalj.²⁸ Organiseringa av dei norrøne fragmenta (ei samling som òg inkluderer nokre fragment på andre språk, blant dei enkelte latinske fragment rekna for å vera av spesiell interesse) er basert på ein handskriven katalog utarbeidd av Ingvald Undset i 1880-81, som igjen baserer seg på tidlegare arbeid av P.A. Munch og Hans E. Kinck.²⁹ Under leiing av Oluf Kolsrud tok ein frå 1920-talet av i bruk eit nytt system, som vart vidareført av liturgiforskaren Lilli Gjerløw: Storparten av dei latinske fragmenta vart sorterte i nummererte konvoluttar basert på kva rekneskapar dei var tekne frå, med undernummer for dei einskilde fragmenta i kvar konvolutt (Karlsen 2013a: 16; Pettersen & Karlsen 2003: 52; Ommundsen 2017a: 142). Signaturen «latinske fragment 79, 1–3» viser dermed til konvolutt nummer 79, som inneheld tre fragment.³⁰ Både Gjerløw og seinare forskarar har identifisert fragment frå ulike konvoluttar som har høyrte til same handskrift, og dette arbeidet er enno ikkje avslutta.³¹

²⁵ Dette er ikkje berre det mest logiske, men går òg fram av det faktumet at me finn fragmentinnbinding på rekneskapar som aldri vart sende til Danmark (Karlsen 2013b: 29).

²⁶ Eit førebels oversyn over fragment som har vorte identifisert i norske og danske samlingar, er publisert i Ommundsen 2017b.

²⁷ Karlsen 2013a:15–16. Om lag 500 fragment er enno *in situ* (Pettersen 2013: 44).

²⁸ Til dømes har mange fragment påskrifta «Nordlandene» eller «Nordlandene len» og eit årstal, noko som kan gje inntrykk av at dei har vore nytta som innbinding på sjølve lensrekneskapane, medan i røynda slike fragment òg kan stamma frå futerekneskapane (Pettersen 2013: 49).

²⁹ Eken 1963: XIV. Katalogen er ikkje publisert, men dei norrøne fragmenta er digitaliserte her: <https://www.arkivportalen.no/entity/no-a1450-01000001525624> (vitja 29.01.2021).

³⁰ I eit katalogiseringsprosjekt ved Riksarkivet i byrjinga av 2000-talet vart dei latinske fragmenta omorganiserte og fekk nye nummer (Karlsen 2013a: 20–21). I det nye systemet har kvart enkelt fragment sitt eige nummer, og konvoluttane er ikkje lenger i bruk. Sidan det nye systemet er enno ikkje offentleg tilgjengeleg, og det tradisjonelle systemet dominerer i litteraturen, fylgjer eg sistnemnde her.

³¹ Som døme på dette kan det nemnast at underteikna kopla saman to ulike fragmentnummer (nr. 20 på den vedlagde lista) under arbeidet med denne artikkelen. Sjå elles Karlsen 2013a: 15–21 og Ommundsen 2017a: 136–143 for fleire detaljar om organiseringa av fragmentsamlinga.

Storparten av fragmenta, ca. 4900, kjem frå latinske handskrift – om lag 1200 bøker etter dei nyaste oppteljingane (Pettersen 2013: 44; Ommundsen 2017a: 139). I tillegg har me kring 500 norrøne fragment, som stammar frå om lag 100 bøker.³² Med tanke på det avgrensa talet på overlevande bøker frå norsk mellomalder – ikkje meir enn kring 15 når det gjeld dei latinske handskriftera – utgjer fragmenta dimes viktig ressurs for den som vil utforska bokkulturen frå kristninga og fram til reformasjonen, samstundes som materialet byr på utfordringar, ikkje minst med tanke på opphav og proveniens.³³ Opphav er vanskeleg å føreslå sikkert, særleg når ein berre har fragment å basera seg på, og ein kan ikkje gå ut frå at primær- og sekundærproveniensen er den same. Rett nok er det nærliggjande å tru at i jakta på pergament har dei ulike administrasjonane tydd til det som var av lokale bøker fyrst, før ein kjøpte eller bytta til seg pergament utanfrå – eller eventuelt nytta pergamentet om att.

Mykje av forskinga som har vore gjort på fragmenta i Riksarkivet, har teke utgangspunkt anten i opphav eller innhald/boktype.³⁴ Dei siste åra har det dessutan vorte meir vanleg å tilnærma seg materialet basert på (etterreformatorisk) sekundærproveniensen, sidan samanhengen mellom primær- og sekundærproveniensen gjev eit utgangspunkt, om enn usikkert, når det gjeld spørsmålet om kvar dei opphavlege handskriftera kan ha vore i mellomalderen.³⁵ Med atterhald om at pergament kan ha sirkulert som innbindingsmateriale mellom norske len og futedøme (og stundom mellom Noreg og Danmark) etter at handskriftera vart skorpe opp, kan sekundærproveniensen i mange tilfelle gje viktige hint om kvar bøkene vart nytta. Sjølv om mange av dei nordnorske fragmenta har vorte skrivne om tidlegare, har ingen til no studert dei under eitt, kanskje delvis av di det ikkje er mogleg å knyta dei til noko kloster eller domkapittel. Men som me skal sjå, utgjer korpuset av fragment med

³² Karlsen 2013b: 30, Haugen & Ommundsen 2010: 31. Disse er registrerte som bestand 1–101 i Riksarkivet.

³³ I handskriftsforskinga skil ein gjerne mellom *opphav* og *proveniensen*, der det fyrste omgrepet viser til kvar handskriftet vart laga, det andre til kvar handskriftet vart nytta eller kven som eigde det. Når det gjeld fragmenta i Riksarkivet, gjev det dessutan meining å tala om primær- og sekundærproveniensen: Primærproveniensen viser til kvar fragmentet/handskriftet fanst i mellomalderen, sekundærproveniensen til kvar det fanst etter reformasjonen, dvs. kvar det vart nytta som innbindingsmateriale (Pettersen 2013: 48).

³⁴ Sjå til dømes Gullick 2013 og Watson 2015 (om engelske fragment), Myking 2017 (om franske fragment), Eggen 1968 og Ommundsen 2007a–b (om fragment som inneheld sekvensar).

³⁵ Sjå til dømes Ommundsen 2013 (om Halsnøy kloster) og Weidling & Karlsen 2014 (om fragment frå jordebøkene i statthaldararkivet).

proveniensi frå Nordland len eit lovande objekt for den som vil utforska bruken av bøker i norsk mellomalder, og gjenbruken av dei same bøkene etter reformasjonen.

Kven stod for innbindingane?

På 1500-talet fanst det ikkje noko eige Nordlands len, men derimot diverse mindre len som til tider låg under dei større lena Bergenhus og Steinvikholmen (Trondheim) lengre sør (Hasselberg & Dahl 1999: 1). Fyrst i 1598 vart Salten len, Senja len, Andenes len og Tromsø len slått saman til Nordlands len, og i 1604 vart Helgeland og Lofoten/Vesterålen lagde under same lenet (Hasselberg & Dahl 1999: 1). Same året gav kong Christian IV den nyutnemnde lensherren Hartvig Bille ordre om å flytta til Nordland – fram til dette hadde lensherrane residert andre stader (Coldevin 1989: 162). Opphavleg skulle det byggjast lensherreresidens på Hernes på Bodøhalvøya. Etter ynske frå Hartvig Bille vart den nye residensen bygd litt lenger inne, på Bodøgård – den gamle Bodin gard som resten av bygda hadde namn etter (Coldevin 1989: 162). Denne garden, som var tidlegare kyrkjegods, var nytta som prestegard, men vart no delt i to mellom presten og lensherren (Coldevin 1989: 162). Etterfylgjaren til Hartvig Bille frå 1618, Frands Kaas (d. 1638), budde òg her i dei fyrste åra, men flytta til Inndyr i Gildeskål lenger sør i 1632, der han fekk bygd seg ny residens (Coldevin 1989: 163). Etterfylgjaren, Knud Steensen, budde fyrst på Bodøgård og flytta til Inndyr i 1641 (Coldevin 1989: 164; Hasselberg & Dahl 1999: 1). Då Preben von Ahnen tok over som lensherre i 1646, vart Bodøgård atter lensherreresidens (Hasselberg & Dahl 1999: 1).

Hartvig Bille var dansk adelsmann og må ha kjent godt til praksisen med gjenbruk av pergament til innbindingsføremål. Sidan det ikkje fanst nokon større lensherreresidens eller kanselli før han kom til Nordland, er det kanskje mindre sannsynleg at lokale bøker hadde vorte konfiskerte i større grad, slik det hende andre stader i Noreg (sjå ovanfor).³⁶ Samstundes veit me at kyrkjene godt kunne ta vare på gamle bøker frå den katolske tida, sjølv etter at dei hadde fått ny liturgi – dette var tilfelle på Trondenes, der det stadig fanst eit «Missale papisticum» på 1660-talet (Bergesen 2013: 70). Kyrkjene i Nordland kan soleis ha bydd på «lågthengande frukt» for ein fersk lensherre på jakt etter pergament.

Var det futane sjølve som batt inn rekneskapane frå futedømme, eller vart desse bundne inn ved sentraladministrasjonen i lenet, saman med lensrekneskapane? Sannsynlegvis har bae delar skjedd, jamvel om det vanlegaste truleg var at lensadministrasjonen stod for innbindinga (Pettersen 2013: 57). Futane kan derimot ha bidrege

³⁶ Rett nok skal mellom anna jordebøker ha vorte plyndra frå lokale kyrkjer under reformasjonen, ifylgje ein anekdote nedskreven på 1700-talet (Gudbrandson 1990: 78).

med pergament dei sjølve hadde kome over. Gunnar Pettersen fann at ein viss type pergament – tjukt og stivt, utan tekst, truleg laga spesifikt for innbindingsføremål – dominerer i rekneskapane frå Lofoten futedømme frå tida då Frands Kaas var lensherre, og særleg frå perioden 1628–1638, då Povel Nielssen var fut (Pettersen 2013: 53–54). Povel hadde ei høg stilling hjå lensherren og må ha vore blant dei som hadde god tilgang på pergament; dimed var det truleg hans eige val å nytta blankt pergament framfor pergament frå bøker som innbindingsmateriale. Pettersen konkluderer med at rekneskapane frå Nordland len i stor grad vart bundne inn ved lensherresidensen, sidan me ofte finn fragment frå same handskrift nytta som innbinding på rekneskapar frå ulike futedømme, men at futane kunne bidra med eige pergament (Pettersen 2013:54). Eit meir konkret døme på futane si rolle er eit fragmentert handskrift av bylova for Bergen (Oslo, Riksarkivet, norrøne fragment, 6) som vart nytta i innbindinga av rekneskapar frå Helgeland i åra mellom 1630 og 1637, det vil seia frå Petter Jacobsen sin periode som fut (1619–1640). På eitt av fragmenta har han kladda opninga på eit brev til ein Ingebrikt på Mo, som er identifisert i jordebøker under Vefsn fjordung i perioden 1611–1624 (Eken 1963: XIV; Pettersen 2013: 45). Det verkar dimed sannsynleg at Petter Jacobsen sjølv har eigd dette lovhandskriftet, eller fragment frå lovhandskriftet, i mange år før rekneskapane vart bundne inn, og at det er han sjølv som har stått for innbindinga eller bidrege med pergament.

Fragment i Riksarkivet med proveniens frå Nordland len

Fragmenta frå Nordland len er interessante mellom anna fordi det ikkje var noko bispesete eller kloster i landsdelen, institusjonar me normalt knyter til boksamlingar so vel som til lese- og skriveopplæring, og det er uvisst i kva grad det fanst litterære sentrum. Eit slikt sentrum kan definerast som ein stad der skriftleg litteratur er tilgjengeleg og vert lesen, der det finst skapande litterær verksemd, der det vert gjeve opplæring i lesing og skriving, og som tek imot og sender ut litterære impulsar (Mundal 1994:64). Slike sentrum er ofte, men ikkje naudsynleg, knytte til bysamfunn. Prestekollegiet på Trondenes kan ha fungert som eit slikt sentrum, men det kan ha føregått skrikkarverksemd andre stader i Nordland utan at dette har sett spor i kjeldematerialet. Det å identifisera handskrift som har vorte laga andre stader, og som har ein sannsynleg mellomalderproveniens frå Nordland, kan òg seia noko om kontakten mellom landsdelen og resten av Noreg (og utlandet) i mellomalderen.

Til dette føremålet har eg sett opp ei liste over latinske og norrøne fragment med proveniens frå Nordland (sjå vedlegg). Som nemnt ovanfor har fleire fragment med ulike fragmentnummer gjennom åra vorte identifiserte som del av den same opphavlege boka. Å visa til eit opphavleg handskrift som t.d. «79, 1–3 + 80, 1 + 1037, 1

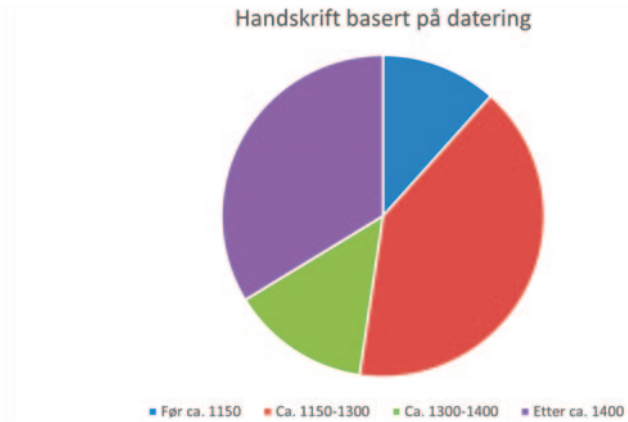

Fig. 3. Fordeling av handskriftsfragment basert på datering.

+ 1041, 1 + 1042a, 1–5 og 8–9 + 1042b, 1–2 og 4–13 + 1062, 1–2» (nr. 5 på lista) er tungvint, og difor har eg laga ei nummerert liste over latinske fragment (tabell 1 i vedlegget), der kvart nummer refererer til den opphavlege boka. Tilsvarande identifikasjonar på tvers av fragmentnummer har i liten grad vorte gjort for dei norrøne fragmenta, og desse er difor rekna opp etter fragmentnummer (tabell 2). Lista inneheld berre fragment som på det noverande tidspunkt ikkje har vorte kopla til fragment med proveniens utanfor Nordland.³⁷

Lista inneheld latinske fragment frå 91 handskrift. Det store fleirtalet av desse er liturgiske bøker (missale, antifonale, graduale osv.), og er truleg skrivne i Noreg.³⁸ Basert på datering fordeler dei seg i to hovudgrupper: høgmellomalderen (ca. 1150–1300) og seinmellomalderen (1400 og seinare), med to mindre grupper av handskrift datert før 1150 og til perioden 1300–1400 som er om lag jamstore. Den fyrste hovudgruppa fell saman i tid med reisinga av fleire steinkyrkjer langs kysten, særleg i Helgeland og Salten (Ekroll 2014). Den andre hovudgruppa, handskrift frå seinmel-

³⁷ Ifylgje oppteljinga mi er det so langt identifisert fragment frå 16 ulike latinske og 1 norrønt handskrift med sekundærproveniens både frå Nordland og andre område. Om kjeldene til denne informasjonen, sjå vedlegget.

³⁸ Opphav er basert på Gullick 2015 og litteraturtilvisingane i vedlegget. Dei fleste fragmenta har enno ikkje vore gjenstand for grundige paleografiske analysar, og det er mogleg at biletet må nyanseras på eit seinare tidspunkt. Der dateringa er i «grenseland» mellom to kategoriar, har eg runda oppover, slik at eit fragment datert t.d. til midten av 1100-talet er plassert i kategorien ca. 1150–1300.

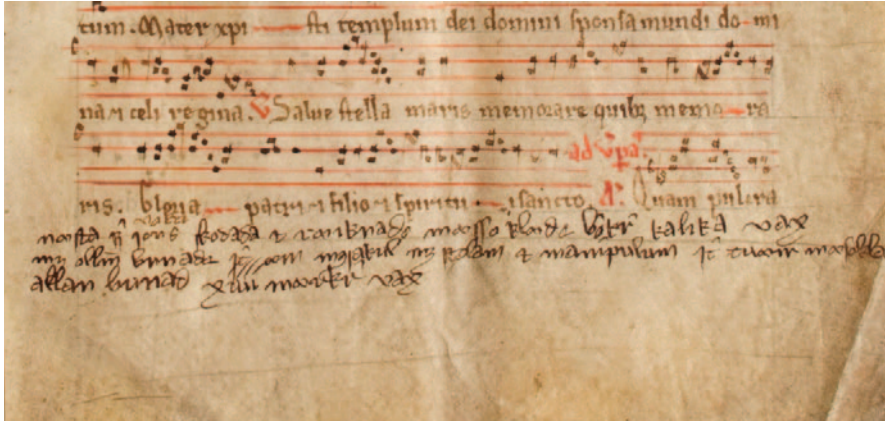

Fig. 4. Riksarkivet, lat. frag. 1018, 101r (utsnitt): inventarliste frå ei ukjend kyrkje. Foto: Åslaug Ommundsen.

lomalderen, er det naturleg å sjå i samanheng med den økonomiske oppgangen Nord-Noreg hadde på denne tida (Berg 2013: 42). At kannikgjelda i Nordland gav større inntekter, må ha gjort det lettare for kannikane, eller prestane som vikarierte for dei, å tileigna seg bøker.

Ein kan ikkje ta for gjeve at alle handskrifta på lista skal ha vore frå bøker som var i bruk i Nordland i mellomalderen, men det er heller ikkje truleg at alle vart henta hit som innbindingsmateriale etter reformasjonen. Generelt kan me seia at når me har mange overleverte fragment frå same handskrift, som alle har sekundærproveniensen frå same område over tid, styrkjer det sjansen for at handskriftet vart funne i det aktuelle området. Eit slikt handskrift er nummer 35 på lista, eit antifonale der heile 31 fragment har overlevd. Dei har vore nytta som innbinding på rekneskapar frå Nordland, Salten og Tromsø i perioden 1625–1648. Skrivaren har vorte identifisert som skaparen av den sokalla norske homilieboka, det eldste overleverte intakte norrøne handskriftet frå norsk mellomalder, som vart til i Bergen kring år 1200.³⁹ I tillegg til homilieboka og antifonalet har me eit missale frå denne skrivaren (Riksarkivet, lat. frag. 764, 1-2; proveniens Bergen, ukjent årstal). Dessutan har same person bidrege med initialar, musikknotasjon og rubrikkar i eit anna antifonale, som òg har funne vegen til Nordland – nummer 45 på lista. Sjølve teksten i dette antifonalet vart

³⁹ Gullick & Ommundsen 2012: 27–38; Attinger 2010; Gullick 2010. For ein analyse av liturgien i fragmentet, sjå Gjerløw 1979: 242–250.

skrivne av tre andre personar, utan at nokon av desse var fullt so kompetente som homiliebokskrivaren (Gullick & Ommundsen 2012: 35–36; Attinger 2010). Elleve fragment frå dette handskriftet har overlevd som innbinding på rekneskapar frå Nordland i åra 1624 til 1627.

At minst fire personar samarbeidde om å produsera ei bok, peikar mot ein aktiv skriarverkstad (Gullick & Ommundsen 2012: 36). Dei to antifonala 35 og 45 har soleis bae funne vegen til Nordland frå den same skriarverkstaden i Bergen, kanskje kort tid etter at dei vart skrivne. Mange handskrift kan ha kome til Nordland denne vegen i løpet av mellomalderen, med tanke på den jamne og tette handelskontakten mellom Bergen og Nord-Noreg (Ommundsen 2010: 142, n. 6). Både 35 og 45 er skrivne til bruk for ein ikkje-monastisk institusjon, det vil seia ein institusjon som ikkje fylgde Benedikts klosterregel (Attinger 2010: 163; Ommundsen 2010: 145–146). Bae antifonala kunne soleis brukast i ei «vanleg» kyrkje.

Nummer 35 inneheld dessutan eit hint om kvar boka har vore nytta, nemleg delar av ei inventarliste. Lista er skrivne inn nedst i marginen på blad 1018, 101, og nemner «messeklede, bøker, kalkar, voks».⁴⁰ Lista har truleg gått over det føregåande versobladet i tillegg til det bevarte recto-bladet, slik at ei eventuell presisering av kva bøker det er snakk om, må ha stått i den delen som er tapt (Ommundsen 2010: 145). Den sparsame plassen kan peika mot få bøker, men det kan òg tenkjast at vedkomande som sette opp lista, ikkje brydde seg om å rekna dei opp i detalj.

To andre fragment av interesse er nr. 19 og 20 på lista, som bae stammar frå missale skrivne rundt år 1100. Same person har stått for musikknotasjonen i bae fragmenta, pergamentet er av same type, og same grønne og lyseraude farge er nytta (Pettersen & Karlsen 2003: 67). Det er dimed tale om produkt av ein skriarverkstad eller eit senter for bokproduksjon. Paleografisk viser dei to missala teikn til både engelsk og kontinental påverknad, noko som peikar mot eit norsk opphav (Pettersen & Karlsen 2003: 67–68). Det kan soleis vera tale om restar frå ein av dei fyrste norske skriarverkstadene. Kvar denne verkstaden har lege, veit me ikkje, men det har nok vore i tilknytning til eit av bispeseta, der ein lettast ville ha tilgang på den naudsynte kompetansen, so vel som på pergament.

Dei aller fleste fragmenta med proveniens frå Nordland len stammar frå rekneskapar bundne inn medan Hartvig Bille og Frands Kaas var lensherrar (1604–1638). Dette er dessutan tilfelle for alle fragment som har proveniens både frå Nordland len og frå andre delar av landet (og som difor ikkje er med i vedlegget), noko som kan styrkja teorien om at Hartvig Bille bygde opp eit lager av pergament ved den nye residensen på Bodøgård, inkludert pergament han hadde teke med eller

⁴⁰ Sjå Ommundsen 2010: 143–145 for fullstendig transkripsjon, omsetjing og diskusjon.

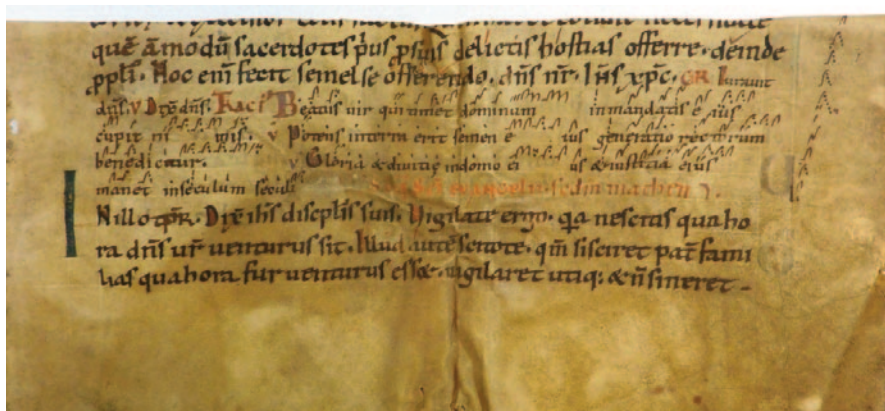

Fig. 5 (denne og neste side). Riksarkivet, lat. frag. 217, 2 (nr. 19) og 218, 1–3 (nr. 20). Foto: Michael Gullick.

fått tilsendt frå andre stader. At dette lageret so gjekk i arv til etterfylgjaren saman med residensen, er nummer 84 på lista eit bevis på. To fragment frå same blad av eit graduale (lat. frag. 1103, 6–7) vart nytta som innbinding på ein rekneskap frå Nordland, 1632. På det eine står namnet til Frands Kaas med 1600-talsskrift – kanskje ein autograf. To andre fragment frå same handskrift (lat. frag. 1103, 8–9) var derimot nytta som innbinding på lensrekneskapen frå Nordland i 1616, altså under Hartvig Bille.

Dei to antifonala frå Bergen, nummer 35 og 45 på lista, vart fyrst nytta som innbinding på 1620-talet, under Frands Kaas. Kan han eller forgiengaren ha funne dei i lokale kyrkjer? Ein nærliggjande kandidat er Bodin hovudkyrkje, som låg rett attmed lensresidensen på Bodøgård. Dette er ei steinkyrkje frå kring 1240 som har høyrte til eit av dei mest velståande prestegjelda i landsdelen (Ekroll 2014: 263). Som nemnt ovanfor vart den nye residensen skild ut frå dette kyrkjegodset i samband med at Hartvig Bille etablerte seg på Bodøgård (Coldevin 1989: 162). Pergamentbøker frå kyrkja kan ha fylgd med i «dragsuget», sjølv om den sparsame inventarlista i nummer 35 moglegvis peikar mot ei mindre velståande kyrkje enn Bodin (jfr Ommundsen 2010: 145). På den andre sida er det ikkje sikkert at kyrkja rådde over store ressursar på den tida då inventarlista vart skriven.⁴¹

⁴¹ Ommundsen (2010: 143) daterer notisen til ca. 1300.

Fig. 6. Riksarkivet, lat. frag. 1103, 6 (utsnitt): namnetrekket til Frands Kaas. Foto: Michael Gullick.

Ei handfull av fragmenta har påskrifter som viser at dei har vore nytta som innbinding meir enn éin gong. Det mest interessante av desse, med tanke på det fragmentet avslører om gjenbruk i den fyrste tida til lensherreresidensen, stammar frå eit graduale skrive i Noreg kring år 1500, nummer 80 på lista. Ifylgje påskrifta frå arkivaren var fragmentet funne på ein rekneskap frå Nordland 1614, men ei eldre påskrift viser at fragmentet hadde tent som innbinding før dette, nemleg på ein «Regenschab paa Bodegaardt fra Anno 1610 och till Anno 1611». Påskrifta er signert av Dinnes Jensen. Han var skrivar for Hartvig Bille, og vert omtala som fullmektig for lensherren då han var i København med pengar og rekneskapar i 1611 (Hasselberg og Dahl 1999:

35).⁴² Dersom det er rett at gradualet vart skrive i Noreg, slik Michael Gullick har føreslått (Gullick 2015), styrkar det sjansane for at fragmentet stammar frå ei lokal bok lensherren eller folka hans hadde kome over, snarare enn «importpergament». Det er òg verdt å merka seg at Dinnes Jensen tydelegvis har teke med seg fragmentet attende til Nordland, slik at det kunne brukast på nytt i 1614, med mindre det er tale om feil i påskrifta frå arkivaren.

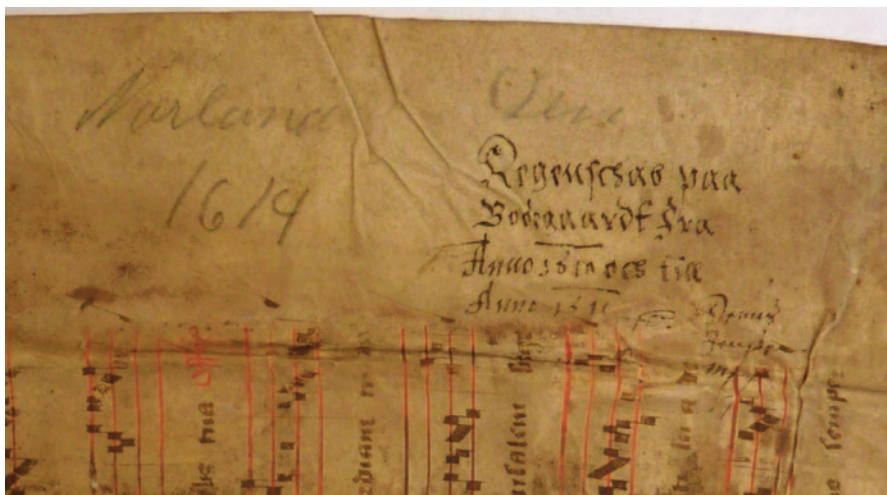

Fig. 7. Riksarkivet, lat. frag. 1098, 1 (utsnitt): påskrift og signatur frå Dinnes Jensen. Foto: Michael Gullick.

Eit anna fragment som viser teikn til gjenbruk, er nr. 68, der nokon har notert fylgjande: «Item den neste tidzdag efftermid Faste Søndag haff ieg ...ont? 3 tønner Ic to daler y peng aff dj peng som er For kor dette Aars kost. Anno 1597».⁴³ Notisen indikerer at på dette tidspunktet, altså i 1597, var handskriftet alt skore opp og pergamentet nytta til andre føremål, i dette tilfellet som «notisblokk». I so fall er det ikkje Hartvig Bille som står bak, og det er usikkert om dette var ei lokal bok som nokon hadde skore opp til gjenbruk på eige initiativ, eller om pergamentet kom til Nordland som innbindingsmateriale. Fragmentet er frå eit missale datert til perioden kring år

⁴² Dei aktuelle rekneskapane finst i Riksarkivet (lensr. 1.7), og venteleg skulle det vera råd å kopla gradualefragmentet til ein av dei. Eg har diverre ikkje hatt høve til å kontrollera dette.

⁴³ Eg takkar Kenneth Bratland for hjelp til å tyda denne innskrifta.

Fig. 8. Riksarkivet, lat. frag. 1079, 1: notis i margen. Foto: Michael Gullick.

1400 utan kjent opphav, og ingen av alternativa – lokal gjenbruk eller import av pergament – kan soleis utelukkast.

Eit mindretal av fragmenta på lista vart nytta som innbinding på rekneskapar etter tida til Hartvig Bille og Frands Kaas. Med unntak av nr. 35, der pergamentet fyrst var nytta som innbinding mellom anna på lensrekneskapar under Frands Kaas og deretter ser ut til å ha gått i arv til ettermennene Knud Steensen og Preben von Ahnen, er det hovudsakleg tale om futerekneskapar frå 1640- og 50-talet. Somme av desse er bundne inn med fragment frå ikkje-liturgiske bøker (nr. 1, 2 og 3), som det er freistande å tru kan ha kome til Nordland frå Trondheim: Det leksikografiske verket *Derivationes* av Huguccio av Pisa (nr. 1, Lofoten 1639), bibelkommentaren *Moralia in Job* av pave Gregor den store (nr. 2, Helgeland 1648–1649) og den filosofiske teksten *De miseria condicionis humanae* av Lotario dei Conti di Segni, meir kjend som pave Innocens III (nr. 3, Salten 1655) er av den typen bøker me ville venta å finna ved domkapittelet i Nidaros.⁴⁴ Bøkene kan ha vorte skorpe opp i Trondheim

⁴⁴ Desse fragmenta har ikkje vore omtala i litteraturen tidlegare, etter det eg kjenner til. Ifylgje Michael Gullick (2015) vart innhaldet i nr. 1 identifisert av Astrid Marner. Underteikna identifiserte tekstane i nr. 2 og 3 under arbeidet med artikkelen, rett nok utan å ha hell med seg når det gjeld teksten på den eine sida av nr. 3, som framleis er uidentifisert, men som ser ut til å koma frå ei preike eller ei avhandling. Den delen av Lotarios *De Miseria* som står på

(eller ein annan stad der det fanst tilgang på slik litteratur) og fragmenta nytta om att seinare, slik me har sett døme på, men det kan ikkje utelukkast at handskrifta fann vegen nordover til dømes som gåver frå kannikane, jamfør testamentet til Ogmund. Det er likevel meir sannsynleg at slike bokgåver ville bestå av liturgisk materiale, som kyrkjene hadde meir direkte bruk for, med mindre det var tale om kyrkjer som fungerte som eit intellektuelt og åndeleg sentrum, slik som Trondenes.

Nokre rekneskapar frå 1660-talet skil seg ut både ved at dei er seinare i tid og at dei etter alt å døma er rekneskapar frå kyrkjer, ikkje futedømme eller len. Det dreier seg om rekneskapar frå to kyrkjer i Salten, Skjerstad (nr. 28) og Gildeskål (nr. 16), ei frå Brønnøy (nr. 90) og ei på Helgeland, Rødøy (nr. 57).⁴⁵ Ved sistnemnde kyrkjestad skal det ha stått ei trekyrkje frå mellomalderen som vart riven i 1666, før ei ny trekyrkje vart bygd året etter (Dietrichson 1888: 120). Ein kan spekulera i om rivinga av kyrkja òg førte til gjenbruk av eventuelle mellomalderhandskrift som måtte vera der. Fragmentet frå Rødøy er frå eit breviarium datert til perioden rundt år 1200, som truleg vart skriva i Noreg (Gullick 2015). Handskriftet kan ha kome til Nord-Noreg ikkje lenge etter at det vart laga.

Nummer 28, fragmentet frå Skjerstad, er derimot frå eit messeleksjonarium (ei bok med tekstar som skulle lesast under høgmessa) skriva alt på 900-talet – det vil seia før kristendommen hadde fått fotfeste i Noreg, og lenge før etableringa av norsk bokproduksjon. Skrifta er karolingisk minuskel, truleg av kontinental type (Gullick 2015; Gjerløw 1979: 266, n. 1). Fragmentet kan vera frå ei av dei fyrste bøkene som var i bruk i Noreg, frå misjonstida og tiåra etter, sjølv om dette ikkje kan påvisast. Saman med dei andre tidlege fragmenta på lista, som nummer 19 og 20 (sjå ovanfor), gjer nummer 28 det freistande å spekulera i om det kan ha vore slik at gamle handskrift fekk «nytt liv» i Nordland – det vil seia at når ein reiste kyrkjer langs kysten av Hålogaland på 1100-talet og utover, vart i alle fall somme av desse utstyrte med gammaldagse bøker i staden for flunkande nye. Innhaldet var jo ikkje naudsynleg utdatert berre fordi karolingisk minuskel hadde gått av moten, og ein kan sjå føre seg at kyrkjelege institusjonar i byar som t.d. Bergen eller Nidaros, der nye bøker var lettare å koma over både frå innland og utland, godt kunne selja unna gamle messebøker for å skaffa seg nyare og finare handskrift.

---

den andre sida, er noko korta ned, noko som styrkjer moglegheita for at handskriftet kan ha vore eit florilegium.

⁴⁵ Arkivaren som tok av fragmentet, har notert «Rødøy i Salten», men det må vera feil. Elles har nummer 33 på lista òg vore nytta som innbinding på ein kyrkjerekneskap frå 1618, noko me kan lesa av restane av ei påskrift. Diverre er ikkje sjølv namnet på kyrkja med, men det kan ha slutta på «s».

Når det gjeld nummer 91, eit fragment frå nok eit eksemplar av *Moralia in Job*, kom det frå ei bok i relativt stort format, skriven i fyrste halvdel av 1100-talet, truleg i Frankrike (Myking 2017: 85–88). Fragmentet var nytta som innbinding på ei kyrkjebok (ministerialbok) for Brønnøy i åra 1669–1677, ei bok som aldri vart sendt til København, og som no er i Trondheim.⁴⁶ Boka vart ført av soknepresten Jens a Mønnichen, som i 1676 vart kalla til Bodø (Dahl 2000: 275, 301). Dei siste notata i boka er frå sumaren 1677, noko som tyder på at Mønnichen held fram i stillinga fram til dette tidspunktet, kanskje av di etterfylgjaren Peder Bredal enno ikkje var klar til å ta over; sistnemnde skal ha vore nøydd til å ta eksamen fyrst (Dahl 2000: 275). Det var truleg Mønnichen som fekk kyrkjeboka bunden inn med Gregorius-fragmentet, men me veit ikkje kvar han fekk det frå – kanskje i Trondheim, der han budde frå 1664 til 1666 som gjest hjå biskop Erik Bredal, som òg skulle verta svigerfar hans, og som dessutan var far til ettermannen Peder Bredal (Dahl 2000: 275, 301). Uansett har me mest sannsynleg å gjera med eit handskrift som ikkje vart nytta lokalt, sidan eit større, ikkje-liturgisk handskrift igjen ville vera meir ventande å finna ved t.d. domkapittelet i Nidaros enn i ei mindre kyrkje som Brønnøy (Karlsen 2013c: 226).

Gregorius IX, DG 8 og «Olavs-skrivaren»

Det siste handskriftet som vart nytta som kyrkjerekneskap, representerer eit anna unntak frå dominansen av liturgiske bøker blant nordlandsfragmenta. Nummer 16 består av tretten fragment frå eit kyrkjerettsleg handskrift frå midten av 1200-talet, nærare bestemt Gregorius IX sine *Decretales*. Boka har vore i medium format (ca. 290 x 20 mm) og er truleg skriven i England eller Frankrike. Den tidlegaste rekneskapen bunden inn med fragment frå denne boka, er frå Salten i 1624; seinare vart fragment frå dette handskriftet nytta som innbinding på to «grupper» rekneskapar: fyrst frå Tromsø for åra 1637–38, deretter for Gildeskål 1665, 1666 og 1668, altså tretti år seinare. At dei sistnemnde er kyrkjerekneskapar, går òg fram av at ein arkivar har notert «Stephan Hansön» på eitt av fragmenta saman med proveniens. Notisen viser til soknepresten i Gildeskål, i 1626 eigar av det norrøne handskriftet DG 8 som han hadde etter far sin, Hans Olsen. Det kan tenkjast at Hans hadde arva både DG 8 og andre handskrift etter far sin, kannik Ole Nielsen i Trondheim, og at fleire av desse gjekk vidare i arv til sonen. «Ex libris charissimi patris» («frå bøkene til den kjære far [min]»), som det står i eigarnotisen til Stephan, impliserer at Hans hadde fleire bøker.

⁴⁶ Karlsen 2013c: 226. Skanna versjon av kyrkjeboka: <https://www.digitalarkivet.no/kb20071001650258> (vitja 18.08.2021).

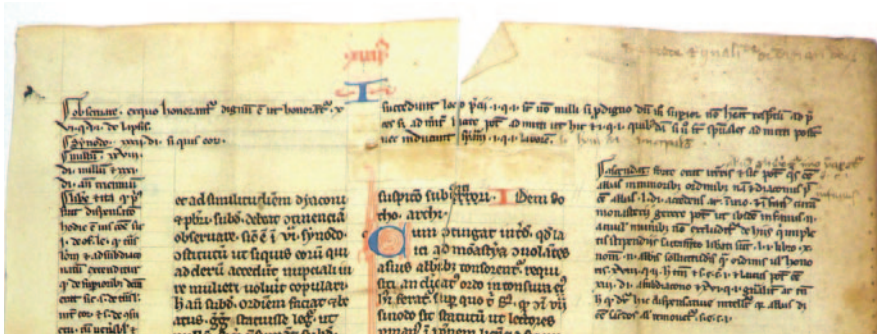

Fig. 9. Riksarkivet, lat. frag., 155, 1–2 (utsnitt): toppen av eit blad som har bunde inn rekneskapar frå Gildeskål. Foto: Michael Gullick.

Handskriftet er nytta som innbinding for Salten-rekneskapane i 1624, medan Stephan framleis eigde DG 8. Dersom innbindinga gjekk føre seg ved residensen til Frands Kaas, på dette tidspunktet Bodøgård, har lensherren altså fått pergamentet seinast ved dette høvet. 1624 er òg året då Laurits Samuelsen Arctander skreiv eigarnotisen sin i det norrøne handskriftet DG 4–7. Kan det ha vore han som kom over *Decretales*-handskriftet, på vegner av seg sjølv eller lensherren? I alle fall kan fragmentet ha sett han på sporet av noko, for om me tenkjer oss at Stephan selde delar av *Decretales*-handskriftet til lensherreadministrasjonen tidleg på 1620-talet, får den halvt uleselege notisen i DG 4-7 brått ny meining. «De andre findes (vden tuuill) paa Hernes heller Gilleskaall i Nordland» – kanskje desse «andre» viser til handskrift etterlatne av Hans Olsen, som hadde gått i arv til sonen Stephan på Gildeskål eller kona Kjersten?⁴⁷ Sistnemnde døydde på Ytre Hernes i 1629 (Dahl 2000: 299). Det er godt mogleg at Laurits fatta interesse for *Decretales*-handskriftet og mistenkte at det var «meir der det kom frå», noko som for so vidt viste seg å stemma, sidan han etter kvart fekk DG 8 i varetekt.

Som nemnt ovanfor, er handa til skrivaren av den legendariske Olavs-sagaen («Olavs-skrivaren») i DG 8 identifisert i fleire handskrift: eit fragment frå landslova

⁴⁷ Eit inventar frå 1614 viser at det på den tida fanst fleire bøker i Gildeskål kyrkje, og at minst to av desse stamma frå mellomalderen: ei jordebok, som har gått tapt, og eit missale, der berre bokbindet har overlevd, men som på grunnlag av dette har vorte identifisert som eit eksemplar av *Missale Nidrosiense* (1519), den eldste trykte norske boka ved sidan av *Breviarium Nidrosiense* frå same år (Vasstveit 1978). Inventaret står skrive på bokbindet, som no er i Nasjonalbiblioteket under signaturen NB Oslo, Ms.fol. 3858; sjå Vasstveit 1978 for detaljar. Eg takkar Espen Karlsen for denne referansen.

(Oslo, Riksarkivet, norr. fragm., bestand 47c) og fire liturgiske bøker (Gjerløw 1968:35–38, Ommundsen 2007a: 213–218). Det norrøne fragmentet er utan kjend proveniens, men dei fire liturgiske bøkene har alle vorte nytta til å binda inn rekneskapar frå Nordland. Det dreier seg om eit missale (nr. 4), eit manuale (nr. 39), eit antifonale (nr. 41) og eit breviarium (nr. 42). Nr. 4 og 39 har fått påskrifta «Mattis Holste» av arkivaren som løyste dei frå rekneskapane (Ommundsen 2007a: 214). Mattis Holste, eller Mattias Holst, var fut i Senja 1622–1638 og har underskrive dei aktuelle rekneskapane (Hasselberg & Dahl 1999:85). Desse vart truleg bundne inn ved lensherrerresidensen, sidan pergament frå nr. 39 òg har vore nytta på rekneskapar frå Helgeland. Nr. 41 og 42 vart nytta på rekneskapar frå Hartvig Bille si tid som lensherre, og har nok difor vore del av det «raidet» me alt har skissert ovanfor.

Ein tekst som den legendariske Olavs-sagaen er nok mest ventande å finna i eit større litterært sentrum, og særleg Nidaros, som jo var heimstad for Olavs-kulten. Difor er det freistande å plassera Olavs-skrivaren her, sjølv om det teoretisk sett ikkje er noko i vegen for at han kan ha arbeidd på ein mindre stad, sidan han utførte både initialar og rubrikkar sjølv, og dimed ikkje kan knytast til nokon skrifvarverkstad (Ommundsen 2007a: 215). I scenarioet skissert ovanfor vart DG 8 bunde inn ved domkapittelet i Nidaros på 1500-talet, før det kom til Nordland (kanskje som arvegods etter Ole Nielsen, far til handskriftseigaren Hans Olsen). Dei liturgiske handskrifta, derimot, hørde til den typen bøker ein ville venta å finna i lokale kyrkjer i Nordland i mellomalderen, og difor er det svært sannsynleg at dei tok vegen nordover lenge før reformasjonen. Ein kan sjå føre seg at Olavs-skrivaren hadde ein verkstad i Nidaros (anten åleine eller saman med andre) som forsynte geistlege, lagmenn og andre med handskrift alt etter behov og interesse. Me veit frå før at liturgiske bøker kom til kannikgjelda i Nordland gjennom kannikane som hadde fått tildelt dei, jamfør dømet Ogmund Olafsson (DN II 468). I teorien kan nr. 42 på lista vera frå breviariet Ogmund gav til Hassel kyrkje, sjølv om det naturleg nok ikkje lét seg gjera å kopla den nemnde boka til eit spesifikt handskrift utan handfast dokumentasjon.

Lilli Gjerløw rekna med at handskrifta til Olavs-skrivaren vart nytta i Nord-Noreg, kanskje Bodø (Bodin) (Gjerløw 1968: 37–38). Ifylgje Gjerløw var manualet (nr. 39) tilpassa ei kyrkje dedikert til Sankt Laurentius og ein annan helgen (Gjerløw 1968: 37). Jamvel om det er ukjent kva helgen Bodin kyrkje var vigd til, veit me at ei anna kyrkje i landsdelen, Dønnes på Helgeland, kanskje bygd av lendmannen Pål Vågaskalm på 1200-talet, var vigd til Laurentius (Ekroll 2014: 258). Eit dokument frå 1346, der korsbroren Kåre Torleifsson i Nidaros avstår delar av inntekter frå ein gard i Dønnes sokn, tyder på at kyrkja låg i eit kannikgjeld (DN II 276). Manualet kan ha vore skrivne til bruk for Dønnes kyrkje, men dette er langt frå sikkert. Uansett er det

sannsynleg at alle bøkene skrivne av Olavs-skrivaren faktisk var i bruk i Nordland, og godt mogleg at dei kom dit i samband med at kyrkjene trong forsyningar av liturgiske bøker — skrivaren var aktiv mot slutten av 1200-talet, ein periode då mange av kyrkjene i Nordland var nybygde.

Avsluttande merknader

Lilli Gjerløw såg tidleg det norrøne handskriftet DG 8 i samband med fragmentsamlinga i Riksarkivet, og ikkje berre når det gjeld Olavs-skrivaren. I 1958 publiserte ho fragmenta frå ein engelsk kalender frå tidleg 1100-tal (Riksarkivet, lat. frag. 145, 1–4 – nr. 14 på lista i vedlegget) som hadde vore nytta til å binda inn rekneskapar frå Vesterålen og Senja i 1631 og 1632.⁴⁸ Gjerløw stilte spørsmålet om handskriftet hadde vore nytta i Bodin kyrkje eller ei anna kyrkje i Nordland, og deretter vorte kutta opp ved lensherreresidensen, sidan «at least one famous Norwegian manuscript», det vil seia DG 8, hadde proveniens frå Bodin (Gjerløw 1958: 100). Eit tillegg i kalenderen frå slutten av 1200-talet, *her er þriðnastæfna evenlæga* («her møtest alltid tinget på Træna»), viser til Træna i Rødøy på Helgeland, der eit kapell er dokumentert seinast på 1500-talet.⁴⁹ Gjerløw konkluderte likevel med at kalenderen nok hadde vore nytta og seinare skoren opp i Nidaros, sidan Træna låg under erkebispem på 1400-talet (Gjerløw 1958: 100).

Materialet og analysane i denne artikkelen gjer det verdt å stilla spørsmålet til Gjerløw på nytt, og å dra ein annan konklusjon. Den aktuelle kalenderen har heilt sikkert kome til Noreg via Nidaros og vorte nytta der, men det er ingenting som står i vegen for at han deretter har hamna på Træna. Som me har sett, spelte domkapittelet i Nidaros ei viktig rolle i å forsyna kannikgjelda sine med bøker gjennom seinmellomalderen, jamfør Ogmund sine testamentariske gåver, eller boka på Trondenes som Anders fekk av meister Sakse. Går me tilbake til høgmellomalderen, då mange av kyrkjene i Nordland vart bygde, må dei ansvarlege bygherrane ha sytt for at kyrkjene var utstyrte med dei mest grunnleggjande boktypane, so som missale og manuale – bøker me veit at Olavs-skrivaren produserte. Og når me veit at pergament vart nytta som innbinding ved lensherreresidensen i Nordland i heile perioden fram til 1640-talet (jamfør til dømes namnetrekket til Frands Kaas på eitt av fragmenta), er det ingen grunn til å leggja til grunn at kalenderen, eller nokon av dei andre fragmenta som berre har kjend proveniens frå Nordland, vart skoren opp i Trondheim. For alt

⁴⁸ Gjerløw 1958. Gjerløw inkluderte dessutan to fragment frå eit astrologisk handskrift (Oslo, Riksarkivet, lat. frag. 145, 5–6), men desse er frå 1300-talet og har ingen band til kalenderen (Gullick 2015)

⁴⁹ Gjerløw 1958: 99–100. Det er usannsynleg at Gjerløw kjende til missalefragmentet frå Rødøy-rekneskapen, sidan ho ikkje kopla kalenderfragmentet til sjølve Rødøy-kyrkja.

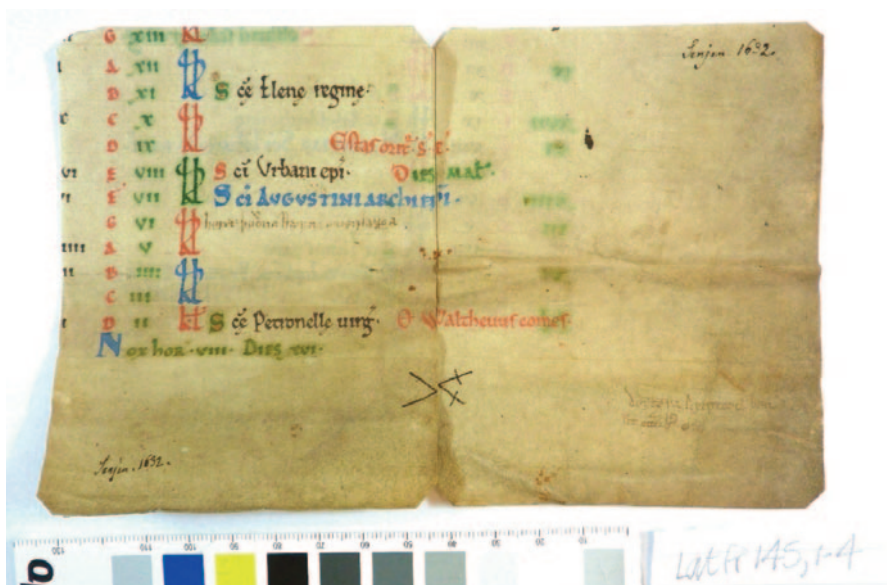

Fig. 10. Riksarkivet, lat. frag. 145, 3-4: kalender med tillegg som refererer til Trøna. Foto: Michael Gullick.

me veit, kan kalenderfragmentet ha gjort teneste i mellomalderkyrkja på Rødøy, saman med missalet nr. 57 (sjå ovanfor).

Dersom det stemmer at dei fleste Nordlands-fragmenta kjem frå norskproduserte bøker, talar det for at lensherrane nytta seg av det lokale tilfanget av handskrift, supplert med pergament frå andre stader i landet. Desse lokale bøkene har truleg i stor grad kome til Nordland frå større norske senter. Her har Nidaros hatt ei nøkkelrolle, sidan me har konkrete døme på at kannikane ved domkapittelet sende bøker nordover i løpet av mellomalderen (jamfør testamentet til Ogmund Olafsson, eller gåva frå meister Sakse til Anders på Trondenes). Domkapittelet kan til og med ha vore ansvarlege for at dei to norrøne handskrifta DG 4-7 og DG 8 kom til Salten i etterreformatorisk tid.⁵⁰ Men dei liturgiske handskrifta frå verkstaden til homiliebokskrivaren

⁵⁰ Slik sett hadde Lilli Gjerløw rett når ho kopla DG 8 til kalenderfragmentet nr. 14 basert på den felles Bodø-proveniensen frå 1600-talet (Gjerløw 1958: 100), sjølv om dei to handskrifta etter alt å døma kom til Nordland til ulike tider og av ulike grunnar.

viser at me heller ikkje bør underslå Bergen si rolle i å forsyna nordlandske kyrkjer med bøker i mellomalderen.

Blant fragmenta med proveniens frå Nordland er det latinske materialet dominert av liturgiske handskrift, det norrøne av lovbøker.⁵¹ Dette er i tråd med kva ein kunne venta ut frå behova til kyrkjene på den eine sida og lovmenn på den andre, og styrkjer soleis tesen om at dette i stor grad dreier seg om bøker som har vore nytta lokalt. Eit nærare studium av innhaldet i dei liturgiske fragmenta vil dimed ha potensiale til å fortelja oss meir om den religiøse praksisen i kyrkjene i Nordland, men dette er ikkje den einaste moglegheita som ligg i materialet. Ein studie av fragmenta ut frå paleografiske og kodikologiske aspekt, med tanke på å heimfesta dei meir nøyaktig i t.d. Bergen eller Trondheim, vil kunna bidra med ny innsikt i den norske produksjonen av handskrift. Både handskriftsfragmenta og koplinga deira til Nord-Noreg representerer dimed ei langt frå ferdigutforska kjelde til norsk bokkultur so vel som nordnorsk kyrkjeliv i mellomalderen.

Bibliografi

- AMUNDSEN, Leiv. 1926. *Katalog over Universitetsbibliotekets Paleotypsamling*. Oslo: Universitetsbiblioteket.
- ATTINGER, Gisela. 2010. Musikknotasjonen i antifonariefragmenter i Riksarkivet. I Odd Einar Haugen & Åslaug Ommundsen (red.), *Vår eldste bok: Skrift, miljø og biletbruk i den norske homilieboka*, 151–164. Oslo: Novus.
- BERG, Ivar. 2016. Ei boksamling frå reformasjonstida og norsk litterær kultur i seinmellomalderen. *Maal og Minne* 108.1: 1–34.
- BERG, Sigrun H. 2013. *Trondenes kannikgjeld - makt og rikdom gjennom seinmellomalder og reformasjon*. Ph.d.-avhandling, Universitetet i Tromsø.
- BERGESEN, Rognald H. 2013. Middelalderens bibliotek på Trondenes. *Collegium Medievale* 26: 60–88.
- BUDAL, Ingvil B. 2009. *Strengleikar og Lais: Høviske noveller i omsetjing frå gammalfransk til gammalnorsk. Band 1: Tekstanalyse*. Ph.d.-avhandling, Universitetet i Bergen.
- COLDEVIN, Axel. 1989. *Jordegods og storgårder i Nord-Norge*. Espaa: Lokallhistorisk forlag.
- DAHL, Svein Tore. 2000. *Geistligheten i Nord-Norge og Midt-Norge i tiden 1536–1700*. Trondheim: S.T. Dahl.

⁵¹ Dei norrøne fragmenta fortener meir omtale enn det som har vore mogleg her, og eg planlegg å venda tilbake til dei i ein framtidig artikkel.

- DIETRICHSON, Lorentz. 1888. *Sammenlignende Fortegnelse over Norges Kirkebygninger i Middelalderen og Nutiden*. Kristiania: Malling.
- DN = *Diplomatarium Norvegicum*, red. C.A. Lange & et al. Bind I–XXIII. Christiania/Oslo: Norsk historisk kjeldeskriftinstitutt/Riksarkivet, 1847–2011.
- EDWARDS, O.T. 2013. Medieval Music Manuscripts in Nasjonalbiblioteket (the National Library), Oslo. I Espen Karlsen (red.), *Latin Manuscripts of Medieval Norway. Studies in Memory of Lilli Gjøløw*, 337–360. Oslo: Novus.
- EGGEN, Erik. 1968. *The sequences of the Archbishopric of Nidarós*. Bibliotheca Arnagnæana 21–22. København: Munksgaard.
- EKEN, Thorsten. 1963. *Gammalnorske membranfragment i Riksarkivet. Band I: 1–12. Lovtekster*. Oslo: Riksarkivet og Selskapet til utgivelse av gamle norske håndskrifter.
- EKROLL, Øystein. 2014. Kyrkjene langs leia mot nord. I Morten Stige & Øystein Ekroll (red.), *Gildeskål gamle kirke: Marmorkirka langs nordvegen*, 239–291. Bergen: Fagbokforlaget.
- EKROLL, Øystein, Morten STIGE & Jiri HAVRAN. 2000. *Middelalder i stein*. Kirker i Norge, 1. Oslo: ARFO.
- GJERLØW, Lilli. 1958. Fragment of a Twelfth-Century Croyland Calendar found in Norway. *Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsen* 45: 99–106.
- . 1968. *Ordo Nidrosiensis Ecclesiae*. Libri liturgici provinciae Nidrosiensis medii aevi 2. Oslo: Norsk Historisk Kjeldeskrift-Institutt.
- . 1979. *Antiphonarium Nidrosiensis Ecclesiae*. Libri liturgici provinciae Nidrosiensis medii aevi 3. Oslo: Norsk Historisk Kjeldeskrift-Institutt.
- . 1980. *Liturgica Islandica I–II*. Bibliotheca Arnagnæana 35–36. København: Reitzel.
- GUDBRANDSON, Terje. 1990. 'Ei altfor stor jord!' Glimt fra Bodø prestegårds historie. I Turid F. Eilertsen (red.), *Bodin kirke 750 år: «hvor elskelig dine boliger er...»*, 69–111. Bodø: Lofotboka forlag.
- GULLICK, Michael. 2010. «Skriveren og kunstneren bak homilieboken». I Odd Einar Haugen og Åslaug Ommundsen (red.), *Vår eldste bok. Skrift, miljø og biletbruk i den norske homilieboka*, 77–99. Oslo: Novus.
- . 2013. «A preliminary list of manuscripts, manuscript fragments and documents of English origin or the work of English scribes in Norway datable to before 1225». I Espen Karlsen (red.), *Latin Manuscripts of Medieval Norway: Studies in Memory of Lilli Gjøløw*, 123–197. Oslo: Novus.
- . 2015. Upublisert handliste over fragment i Riksarkivet, Oslo.

- GULLICK, Michael & Åslaug OMMUNDSEN. 2012. Two scribes and one scriptorium active in Norway c. 1200. *Scriptorium* 66.1: 25–54.
- GÖDEL, Vilhelm. 1892. *Katalog öfver Upsala universitets biblioteks fornisländska och fornorska handskrifter*. Skrifter utgivna av K. Humanistiska vetenskapssamfundet i Uppsala, 2:1. Upsala: Humanistiska vetenskapssamfundet i Uppsala
- HASSELBERG, Kåre & Svein Tore DAHL. 1999. *Embetsmenn i Nord-Norge i tiden 1536–1700*. Trondheim: K. Hasselberg og S.T. Dahl.
- HAUGEN, Odd Einar & Åslaug OMMUNDSEN. 2010. Nye blikk på homilieboka. I Odd Einar Haugen og Åslaug Ommundsen (red.), *Vår eldste bok: Skrift, miljø og biletrbruk i den norske homilieboka*, 9–33. Oslo: Novus.
- HOLM-OLSEN, Ludvig. 1940. *Den gammelnorske oversettelsen av Pamphilus: med en undersøkelse av paleografi og lydverk*. Oslo: Dybwad.
- HOLTSMARK, Anne. 1956a. *Legendarisk Olavssaga: Etter Uppsala universitetsbiblioteks Delagardieske samlingen nr 8 II*. Oslo: Dreyer.
- . 1956b. *Studier i norrøn diktning*. Oslo: Gyldendal.
- JOHNSEN, O. A. 1908. Norske geistliges og kirkelige institutioners bogsamlinger i den senere middelalder. I *Sproglige og historiske afhandlinger viede Sophus Bugges minde*, 73–96. Kristiania: Aschehoug.
- KARLSEN, Espen. 2013a. Introduction. I Espen Karlsen (red.), *Latin Manuscripts of Medieval Norway: Studies in Memory of Lilli Gjerløw*, 13–26. Oslo: Novus.
- . 2013b. Latin Manuscripts of Medieval Norway: Survival and Losses. I Espen Karlsen (red.), *Latin Manuscripts of Medieval Norway: Studies in Memory of Lilli Gjerløw*, 27–39. Oslo: Novus.
- . 2013c. Fragments of Patristic and Other Ecclesiastical Literature in Norway from c. 1100 until the Fifteenth Century. I Espen Karlsen (red.), *Latin Manuscripts of Medieval Norway: Studies in Memory of Lilli Gjerløw*, 215–269. Oslo: Novus.
- KOLSRUD, Oluf & Georg REISS. 1913. *Two norrøne latinske kvæde med melodiar*. Videnskapsselskapets Skrifter, Hist.-Filos. Klasse 1912:5. Kristiania: Dybwad.
- KROESEN, Justin E. A. 2017. Mellom Bergen og Bergamo: Lutherdommens bevarende makt. I Eldbjørg Haug (red.), *Fra avlatshandel til folkekirke: Reformasjonen gjennom 500 år*, 209–235. Oslo: Scandinavian Academic Press.
- MUNDAL, Else. 1994. Byen som litterært sentrum. I Ingvild Øye (red.), *By og land i middelalderen*, 64–85. Bergen: Bryggens museum.
- MYKING, Synnøve Midtbø. 2017. *The French Connection. Norwegian Manuscript Fragments of French Origin and their Historical Context*. Ph.d.-avhandling, Universitetet i Bergen.

- OLESON, Tryggvi J. 1957. Book Collections of Mediaeval Icelandic Churches. *Speculum* 32. 3: 502–510.
- OMMUNDSEN, Åslaug. 2007a. *Books, scribes and sequences in medieval Norway. Vol. 1: Parts I & II: Method and analysis*. Ph.d.-avhandling, Universitetet i Bergen.
- . 2007b. *Books, scribes and sequences in medieval Norway. Vol. 2: Part III: Catalogue*. Ph.d.-avhandling, Universitetet i Bergen.
- . 2013. Læresveinar for si tid – ideal og praksis. I Bård Gram Økland, Jane Cathrin Særsten Jünger & Ingvild Øye (red.), *Halsnøy kloster: til kongen og Augustins are*, 103–119. Oslo: Spartacus.
- . 2017a. A Norwegian – and European – jigsaw puzzle of manuscript fragments. I Åslaug Ommundsen & Tuomas Heikkilä (red.), *Nordic Latin Manuscript Fragments: The Destruction and Reconstruction of Medieval Books*, 135–162. London: Routledge.
- . 2017b. Danish Fragments in Norway and Their Connections to Twelfth-Century Lund. I Åslaug Ommundsen & Tuomas Heikkilä (red.), *Nordic Latin Manuscript Fragments: The Destruction and Reconstruction of Medieval Books*, 184–220. London: Routledge.
- OMMUNDSEN, Åslaug & Gisela ATTINGER. 2013. Icelandic liturgical books and how to recognise them. *Scriptorium* 67.2: 293–317.
- OMMUNDSEN, Åslaug & Tuomas HEIKKILÄ (red.). 2017. *Nordic Latin Manuscript Fragments: The Destruction and Reconstruction of Medieval Books*. London: Routledge.
- PETTERSEN, Gunnar I. 2013. From Parchment Books to Fragments: Norwegian Medieval Codices before and after the Reformation. I Espen Karlsen (red.), *Latin Manuscripts of Medieval Norway: Studies in Memory of Lilli Gjerløw*, 41–65. Oslo: Novus.
- PETTERSEN, Gunnar I. & Espen KARLSEN. 2003. Katalogisering av latinske membranfragmenter som forskningsprosjekt». I *Arkivverkets Forskningsseminar Gardermoen 2003*, 43–58. Oslo: Riksarkivaren.
- RINDAL, Magnus & Bjørg Dale SPØRCK. 2018. *Kong Magnus Håkonsson Lagabøtes landslov. Norrøn tekst med fullstendig variantapparat: del I. Norrøne tekster 9*. Oslo: Arkivverket.
- TOY, John. 2009. *English Saints in the Medieval Liturgies of Scandinavian Churches*. Henry Bradshaw Society, Subsidia 6. London: Boydell Press.
- TVEITANE, Mattias. 1972. *Elis saga, Strengleikar and other texts: Uppsala University Library, Delagardieska samlingen nos. 4–7 folio and AM 666 b quarto*. Corpus cod-

- icum Norvegicorum medii aevi. Quarto. Oslo: Selskapet til utgivelse av gamle norske håndskrifter.
- VADUM, Kristoffer. 2015. *Bruk av kanonistisk litteratur i Nidarosprovinsen ca. 1250–1340*. Ph.d.-avhandling, Universitetet i Oslo.
- VASSTVEIT, Oddvar. 1978. Et 'Muncke-Missale' fra Gildeskål gamle kirke (UB Oslo, Ms.fol. 3858). *Maal og Minne*, 133–142.
- WATSON, Matilda. 2015. *The English Contribution to the Emergence of Manuscript Culture in Eleventh-Century Norway and Sweden*. Ph.d.-avhandling, King's College, London.
- WEIDLING, Tor, & Espen KARLSEN. 2014. Latinske fragmenter og norske stattholdere. I Åslaug Ommundsen, Erik Opsahl og Jo Rune Ugulen (red.), *En prisverdig historiker: festskrift til Gunnar I. Pettersen*, 111–139. Oslo: Riksarkivaren.

Vedlegg: Fragment i Riksarkivet med kjend 1600-talsproveniens frå Nordland

Nedanfor fylgjer eit oversyn over fragment som har proveniens frå Nordland og som ikkje har kjend proveniens frå andre stader. Informasjonen er basert på ei upublisert liste av Michael Gullick, digitaliserte fotografi og sekundærlitteratur.⁵² Eg har justert skrivemåten for namn til moderne rettskriving (so t.d. «Senja» for «Senjen»).

Fragmentnummera i tabell 1 viser til latinske fragment (full signatur: «Oslo, Riksarkivet, latinske fragment 79, 1–3» osv.), og er utheva i feitt skrift for at dei skal verta lettare å lesa. Sidan desse fragmentnummera kan vera uhandterlege, særleg der fleire fragmentnummer er kopla saman, har eg nummerert dei her (handskrift 1, 2 osv.) for å enklare referera til dei i teksten. Dei norrøne fragmenta vert referert til med dei nummera/signaturane dei har i Riksarkivet.

⁵² Bilete av dei aller fleste latinske fragmenta finst her: <https://melod.uib.no/id/51ca2d77-9baf-4ba6-8ba5-c662589ba25b.html> (vitja 03.03.2021). Dei norrøne fragmenta: <https://www.digitalargrakivet.no/search/sources?s=&from=&to=&format=all&t%5B%5D=100> (vitja 29.01.2021).

Tabell 1: Latinske fragment med 1600-talsproveniensen fra Nordland

	Fragmentnummer og proveniens	Hundreår	Opphav	Innhald/boktype	Litteratur
1	4, 1–4 Lofoten 1639	14.		Huguccio Pisanus, <i>Derivationes</i> (leksikografi)	
2	39, 1–4 Helgeland 1648-1649	14.		Gregorius Magnus, <i>Moralia in Job</i> (teologi)	
3	55, 1 Salten 1655	14.		Lothario dei Conti di Segni, <i>De miseria conditionis humane</i> (teologi); uidentifisert tekst (preike?)	
4	72, 1–2 Senja 1637	13.	Noreg	Missale	Gjerløw 1968:36, Ommundsen 2007a:213- 218
5	79, 1–3 Nordland 1618, 1626 og 1634 + 80, 1 Nordland 1618 + 1037, 1 Nordland 1619 + 1041, 1 Nordland 1624 + 1042a, 1–5 og 8–9 Salten 1629, Nordland 1613, 1626, 1628 og 1630 + 1042b, 1–2 og 4–13 Nordland 1610, 1613, 1615, 1617, 1624, 1625, 1626, 1634 + 1062, 1–2 Nordland 1613 og 1626	12. (midten)	Noreg?	Missale	
6	101, 1–2 Nordland 1621	13. (tidleg)	Noreg	Psalter	
7	101, 3–4 Nordland 1628	12. (2. halvdel)	Noreg?	Psalter	Gullick 2013:137
8	101, 5–6 Nordland 1634	12./13.	Noreg?	Psalter	Gullick 2013:137
9	102, 1–4 Tromsø 1610 og Nordland 1611	13.	Noreg	Psalter	

10	107, 1–8 Helgeland 1655, Lofoten 1652, Helgeland 1652, Salten 1651, Lofoten 1652	13.	Noreg?	Psalter	
11	139, 1–2 Helgeland 1651 + 140a, 1–4 Lofoten 1649	14.		Breviarium	
12	140a, 5 Salten 1655. s. xiv	14.		Uidentifisert	
13	143, 1–3 Andenes 1657 og Lofoten 1612	14.	Noreg?	Kalender	
14	145, 1–4 Vesterålen 1631, Senja 1632	11./12.	England	Kalender	Gjøløw 1958, Toy 2009, Gullick 2013:128, Watson 2015
15	145, 5-6 Senja 1642	14.		Astrologisk diagram	
16	155, 1-13 Tromsø 1636, 1637, 1638, Gildeskål 1665, 1666, 1668, Salten 1624	13. (midten)	England? (eller Frankrike)	Gregorius IX, <i>Decretales</i> (kanonisk rett)	
17	170, 1 Nordland 1630	13.		Justinian, <i>Institutiones</i> (romersk rett)	Vadum 2015:422
18	214, 1 Nordland 1617	12. (tidleg)	Noreg?	Breviarium	
19	217, 2 Nordland 1615	11./12.	Noreg	Missale	Pettersen og Karlsen 2003:67, Watson 2015
20	218, 1-3 Salten 1640 og 1642 + 1002, 1 Salten 1642	11./12.	Noreg	Missale	Pettersen og Karlsen 2003:67, Watson 2015
21	251, 1-2 Senja 1614 og Nordland 1614	12. (tidleg)	Frankrike	Breviarium-missale	Eggen 1968:64, Gjøløw 1979:74-75, Ommundsen 2007a:114-121 og

					2007b:133-136, Myking 2017: 134, 226-227
22	984, 44-45 Nordland 1618	15.	Noreg	Graduale?	
23	985, 1-2 Nordland 1624	15.	Noreg		
24	985, 3-4 Nordland 1626	15.	Noreg		
25	985, 5-6 Nordland 1627	15.	Noreg		
26	985, 7-8 Nordland 1625	15.	Noreg		
27	987b, 1-15 Nordland 1618, 1619, 1620, 1621, 1623, 1624 og 1632	15./16.	Noreg	Graduale	
28	1001, 1 Skjerstad i Salten 1665	10.		Leksjonarium	Gjerløw 1979:266 n. 1, Watson 2015
29	1005, 1 Senja 1646	12. (1. del)		Breviarium	
30	1006, 1-2 Salten 1641	12. (2. del)	Noreg?	Breviarium	
31	1007, 1-8 Andenes 1624 og 1632 og Nordland 1628 og 1629	13.	Noreg	Manuale/sekvensbok	Ommundsen 2007b:107- 110
32	1011, 1-4 Nordland 1623 og 1631	12. (1. del)	England	Breviarium	
33	1013, 1-2 Senja 1645 (tidl.: rekneskap for ukjend kyrkje)	12./13.		Antifonale	
34	1014, 1-2 Nordland 1613	12. (2. del)	Noreg	Antifonale	
35	1018, 1-31 Nordland 1625-1648, Salten 1635 og Tromsø 1640	12./13.	Noreg (Bergen)	Antifonale	Gjerløw 1979:242- 250, Toy 2009,

					Gullick 2010, Ommundsen 2010, Attinger 2010, Gullick 2013:144
36	1019, 1 Nordland 1623 + 1032, 1-7 Tromsø 1623 1624, Nordland 1623	12. (2. del)	Noreg	Missale	
37	1020, 1 Nordland 1628	12. (2. del)	Noreg	Missale	
38	1023, 1 Lofoten 1620	12. (1. del)	England	Breviarium	Gjøløw 1979:48, Gullick 2013:132
39	1028, 1-6 Nordland 1628 og Senja 1633 + 1053, 1 Helgeland 1628 + 1066, 1-2 Nordland 1626 og Helgeland 1628	13.	Noreg	Manuale/sekvensbok	Gjøløw 1968:35-38, Gjøløw 1980:33, 67- 68, Ommundsen 2007a:213- 218, Ommundsen 2007b:223- 227
40	1029, 1-2 Nordland 1614	12./13.	Noreg?	Missale/sekvensbok	Ommundsen 2007b: 228- 32
41	1030, 1-2 Nordland 1610	13.	Noreg	Antifonale/sekvensbok	Gjøløw 1968:37, Gjøløw 1979:250- 251, Ommundsen 2007a:213- 218, Ommundsen 2007b:302- 304

42	1031, 1-9 Salten 1618, Helgeland 1618, Helgeland 1619, Tromsø 1618	13.	Noreg	Breviarium	Gjøløw 1968:37, Gjøløw 1979:133-134, Ommundsen 2007a:214, 216-217
43	1033, 1-3 Nordland 1633, 1634 and 1620	12./13.	Noreg	Antifonale	Gjøløw 1979:230
44	1036, 1 Nordland 1623	12. (2. del)		Breviarium	
45	1039, 1-6 Nordland 1624, 1626 + 1043a, 1 Nordland 1627 + 1043b, 1 Nordland 1627 + 1051, 1-2 Nordland 1625 + Unummerert øskje III [39], 1 Nordland 1624	12./13.	Noreg (Bergen)	Antifonale	Gullick 2010, Attinger 2010, Gullick 2013:145, Weidling og Karlsen 2014:136-137
46	1040, 1-4 Senja 1623 og 1624	12. (1. del)	Noreg?	Leksjonarium	Gjøløw 1979:272
47	1045, 1 Tromsø 1622	12. (2. del)	Noreg?	Breviarium?	
48	1047, 1-2 Nordland 1614	12./13.	Noreg	Graduale	
49	1048, 1-4 Nordland 1618 og 1625 + Unummerert øskje I [10], 1-2 Lofoten 1619	12. (2. del)	Noreg	Antifonale	Gjøløw 1979:44-45
50	1049, 1-2 Nordland 1625	12. (2. del)	Noreg	Antifonale	
51	1050, 1 Nordland 1634 + 1054, 1 Nordland 1630	12. (2. del)	Noreg	Missale	
52	1052, 1 Nordland 1618	12. (midten)	Noreg	Graduale	
53	1056, 1-13 Senja 1617, 1618, 1619, 1620 og 1621 og Nordland 1618, 1632 og 1633	14.	Noreg	Missale	

54	1057, 1-2 Nordland 1616	13./14.	Island?	Missale?	Ommundsen og Attinger 2013:301 n. 40, 311 n. 70
55	1058, 1-4 Nordland 1630 og 1631	12./13.	Noreg	Hymnale	
56	1059, 1-2 Nordland 1612	13. (tidleg)	Noreg		
57	1065, 1-2 Rødøy i Salten [sic] 1665	12./13.	Noreg		
58	1067, 1 Nordland 1612	13. (midten)	Noreg	Missale	
59	1068, 1-2 Helgeland 1650	12. (midten)	Tyskland?	Bibel	
60	1069, 1 Tromsø 1624	14.		Missale	
61	1070, 1-2 Senja 1625 og 1626 + 1071, 1-12 Nordland 1628, 1629, 1630, 1634 og 1636	13./14.	Noreg	Missale	Gjerløw 1968:365, Toy 2009
62	1072, 1-2 Senja 1622	15.	Noreg?		
63	1073, 1-3 Nordland 1628 + 1095, 1-13 Vesterålen 1626 og Nordland 1627, 1629	13. (seint)	England eller Frankrike	Missale	Myking 2017
64	1074, 1-2 Nordland 1626	13./14.	Noreg?	Missale?	
65	1075, 1-2 Salten 1646	15.	Skandinavia eller Tyskland?	Sekvensbok	Ommundsen 2007b:233- 236
66	1077, 1 Lofoten 1614	15.		Psalter	
67	1078, 1-2 Lofoten 1614	15.			
68	1079, 1 Helgeland 1629	14./15.		Missale	
69	1080, 1-13 Nordland 1610, 1614, 1616, og	15.		Missale	

	1626, Helgeland 1615 og Lofoten 1626				
70	1082, 1-2 Salten 1646	15.		Graduale	
71	1083, 1-2 Nordland 1623	13./14.	Noreg?	Antifonale	
72	1085, 1-4 Nordland 1612 og 1620	15.		Graduale	
73	1086, 1-8 Lofoten og Vesterålen 1640	15.			
74	1087, 1-4 Tromsø 1645	14.			
75	1088, 1-2 Nordland 1616	14.	Skandinavia eller Tyskland?		Eggen 1968, Ommundsen 2007b:41-43
76	1092, 1-5 Nordland 1612 og 1613, Lofoten 1613 og Andenes 1612	15.	Noreg	Missale	
77	1094, 1-4 Nordland 1626 og 1627	15.		Antifonale	
78	1096, 1-2 Helgeland 1640	15.			
79	1097, 1-4 Nordland 1611	15.		Missale	
80	1098, 1 Nordland 1614 (tidl.: Bodøgård 1610-1611)	15./16.	Noreg	Graduale	
81	1099, 1 Nordland 1615	15.	Noreg?	Graduale	
82	1100, 1-5 Nordland 1628, 1629, 1630	14.	Noreg?	Graduale	
83	1102, 1-2 Nordland 1612	15.?	Noreg?	Graduale	
84	1103, 6-9 Nordland 1616, 1632	15./16.	Noreg?	Graduale	
85	1103, 10-13 Nordland 1614	15./16.	Noreg	Graduale	

86	1104, 2-3 Helgeland 1625	15.	Noreg	Missale	
87	1104, 4-9 Nordland 1627, 1628 og Helgeland 1629	15.	Noreg	Missale	
88	1105, 1-4 Nordland 1629, Vesterålen 1632	15.	Noreg?	Manual	
89	1112, 1-6 Nordland 1610, 1611	15.	Tyskland?	Antifonale	
90	Boks 52, [2], 1 Brønnøy 1669-1677	12.	Frankrike	Gregorius Magnus, <i>Moralia in Job</i> (teologi)	Karlsen 2013c:226, Myking 2017:85-88, 322-323
91	Unummerert øskje II [14], 1 Salten 1609	15./16.			

Tabell 2: *Norrøne fragment med 1600-talsproveniensen fra Nordland*

Fragmentnummer	Proveniensen	Innbald
Bestand 1 C II	Tromsø 1612, 16[20?], 1617, 16[?]; Salten 1611, 1612, 1617; Vesterålen 1610?, 1611; Helgeland 1611	Frostatingslova
Bestand 6	Helgeland 1630-1634, 1637	Bylova for Bergen
Bestand 29 B	Andenes 1613, Nordland? 1617	Hirdskråa
Bestand 37 A-C	Vesterålen 1611, Salten 1612?, Lofoten 1612, Lofoten 1613	Landslova for Frostating
Bestand 39 A-D	Lofoten 1613, Vesterålen 1634 og 1635, Andenes 1618	Landslova
Bestand 43 A-B	Andenes 1618, Senja 1636, 1626	Landslova
Bestand 50 A	Nordland 1632 (eitt av fleire fragment)	Landslova
Bestand 50 E	Vesterålen 1633	Bylova for Bergen
Bestand 53	Lofoten 1623	Soga om Harald Hardråde

Comprehensive summary in English

“THE OTHERS ARE DOUBTLESSLY TO BE FOUND AT HERNES OR GILDESKÅL”: MEDIEVAL BOOKS IN POST-REFORMATION NORDLAND

This article discusses the presence of medieval books in the fief of Nordland (the area known as Hålogaland in the Middle Ages) before and after the Protestant Reformation. Although there were no cathedral chapters or known monasteries, we find several traces of books and book collections in this part of Norway, both material in the form of surviving manuscripts and fragments, and immaterial in the form of mentions in sources. The present article is the first to draw upon all these sources to gain a better understanding of which books existed in this region in medieval times, and what happened to them after the Reformation.

In the Late Middle Ages, the parishes of Northern Norway were, to a large extent, canonries under the cathedral chapter in Nidaros. The largest and wealthiest of these was the collegiate church of Trondenes, where several priests served together. While only one medieval document mentions the presence of books, post-Reformation evidence suggests that there was a considerable collection consisting both of liturgical books and other kinds of literature. A preserved incunable contains an ex dono note indicating the book was a gift from the dean of the Nidaros cathedral chapter to one of the canons. A fourteenth-century will from a canon leaving books to churches in his canonry, Vesterålen, is another sign of the role played by the cathedral chapter in the transmission of books northwards.

Two well-known manuscripts in Old Norse, Uppsala universitetsbibliotek, De La Gardie 4–7 and 8, were both in the Salten district in the early seventeenth century. DG 4–7 has belonged to a member of the aristocratic Benkestokk family, whereas DG 8 belonged to Hans Olsen, vicar in Bodø and provost of Salten 1613–1621. The article argues that he acquired it from his father Ole Nielsen, a canon of Nidaros. The manuscript’s binding contains a fragment from Bonifacius VIII’s *Liber Sextus*, a work that we know existed at the cathedral chapter. Both DG 4–7 and DG 8 came into the hands of Laurits Samuelsen Arctander, who sold them to the Danish philologist Stephanus Stephanus around 1630. An almost illegible note in DG 4–7 that seems to refer to “others” existing at Hernes or Gildeskål, also in Salten, may denote other medieval manuscripts. The article suggests that some of these manuscripts may have survived in fragmentary form.

In the National Archives, there are fragments from almost a hundred Latin and Old Norse manuscripts used to bind accounts from the fief and bailiwicks of Nordland. The majority of these accounts date to the time of Hartvig Bille, the first gov-

ernor to reside in the fief of Nordland (1604–1618), and his successor, Frands Kaas (1618–1638). The article proposes that it was Hartvig Bille who brought with him the practice of reusing parchment as binding material for accounts, and that he may have collected local manuscripts for the purpose. In the southern parts of Norway, such manuscripts would have been confiscated and stored at the fief chanceries at the time of the Reformation, but no such chancery was in place in Nordland until the early seventeenth century, meaning that there may have been a fresh supply of local parchment for Hartvig Bille. The bailiffs may also have supplied parchment for the binding of their accounts, as in the case of Petter Jacobsen, bailiff of Helgeland (1619–1640).

The fragments with an exclusive Nordland provenance are listed in the article's appendix. The list shows that the vast majority stem from liturgical books, which fits with the notion that such books were the prevailing genre and were found in every church. Based on dating, they fall into two main categories, namely high medieval (ca. 1150–1300) and late medieval (after 1400), with two smaller groups dated to before ca. 1150 and to the period 1300–1400. The high medieval group corresponds chronologically to the building of several stone churches along the coast of Hålogaland, especially in Helgeland and Salten, whereas the late medieval group might be seen in context of the economic development in the northern parts of Norway at that time, where increased prosperity might have led to increased acquisition of books.

Amongst the fragments, we find two manuscripts stemming from the workshop of the "Homily Book scribe", an accomplished person who worked in Bergen around 1200 and who also wrote the oldest surviving Norwegian codex in the vernacular, the Old Norwegian Homily Book. The presence of these fragments in the Nordland material suggests that books may have been amongst the goods brought north from Bergen via medieval trade routes. We also find fragments from four manuscripts written by the so-called Olav scribe, so named because the same person copied the legendary Olav saga contained in the manuscript DG 8. It is suggested that the cathedral chapter in Nidaros may have commissioned books from this scribe and that this is how the liturgical manuscripts found their way to the canonries in Hålogaland. Other fragments discussed include two missals from what may have been one of the earliest Norwegian scriptoria; a gradual which was first used as binding under Hartvig Bille and which contains the name of his successor Frands Kaas, showing that the latter inherited parchment from his predecessor; and a handful of fragments used to bind church accounts. Amongst the latter is a copy from Gregory IX's Decretals, parts of which were used to bind accounts from Gildeskål church under Stephan Hansen, the son of Hans Olsen, who owned DG 8. The article suggests that

Stephan may have inherited the Decretals from his father, and that he sold parts of the manuscript to Laurits Samuelsen Arctander alongside DG 8.

Many of the fragments with a Nordland provenance have been studied in other contexts, but this is the first time the material is approached as a whole, alongside other sources testifying to medieval book culture in the area. The article argues that it is likely that the fragments represent books that were used locally, and that many of these books came from larger Norwegian centra: first and foremost Nidaros and the cathedral chapter, but also Bergen. The material thus has potential not only as a source of knowledge of liturgical praxis in the churches of medieval Hålogaland, but to further our understanding of medieval book production in Norway.

Synnøve Midtbø Myking, postdoktor ved Institutt for lingvistiske, litterære og estetiske studier, Universitetet i Bergen på prosjektet Flanders, Norway, and Denmark: Relations and Intertextual Exchanges in the High Middle Ages (ca. 1080–1383).
Email: Synnove.Myking@uib.no.

Håløykongen Mundill den gamle og Bjørgolv-episoden i *Egils saga*

PETTER SNEKKESTAD

The story of Björgólfr's unlawful marriage with Hildiríðr in *Egils saga* is here interpreted as a send-up of the *hieros gamos* motif prevalent in Old Norse literature. Given the geographical setting, where a suitor from the southern-most magnate seat in Hálogaland married the daughter of a rich farmer from the northern-most magnate seat in Namdalen, it is argued that a lost tradition concerning Mundill gamli served as a model for the story. This underlying tradition may or may not have included the *hieros gamos* motif. Mundill features in a genealogical list dating from c. 1250 AD, which in turn presumably builds on the poem *Háleygjatal* from around c. 980–990 AD. Considering the rich tradition of erotic conquests of land in the form of female beings among the Háleygir jarls, it will be argued that Mundill in poetic terms conquered, or even 'wed', the island of Leka according to traditions possibly nurtured at the court of Lade in Trøndelag by the late 900s.

Innledning

Den foreliggende artikkelen er en utprøving av noen tanker omkring Bjørgolvs såkalte løsebryllup i *Egils saga*.¹ Historien om den aldrende frieren på Torget i søndre Helgeland forteller om dramatiske hendelser på slutten av 800-tallet. Det hele ender med at Egils onkel, Torolv, på grunn av renkespillet til Bjørgolvs sønner, Hårek og Rørek, kommer på kant med kongen og blir drept. Konflikten fører til at Egils far og farfar flykter til Island.

Brødrenes intrigemakeri i *Egils saga* er en ikke uvesentlig sidehistorie. Hvis Bjørgolvs erotiske eventyr ikke hadde funnet sted, kunne Egils familie forblitt forlikte med kongen og sittet på gårdene sine i Norge. Detaljene omkring bryllupet mellom Bjørgolv og den lavættede Hilderid på øya Leka røper etter mitt syn at forfatteren har lekt seg med motivet hellig bryllup, eller *hieros gamos*, heretter også kalt

¹ Jeg vil takke forskningsgruppa Creating the New North (CNN) ved UiT Norges arktiske universitet for kommentarer til et tidlig utkast av artikkelen. Videre vil jeg takke redaksjonen i Collegium Medievale for nyttige innspill.

bryllupsmyten. Egil-familiens utferd til Island får i lys av denne tolkningen en nærmest mytologisk farge. I korthet vil jeg argumentere for at:

- 1) Fortellingen om Bjørgolvs løsebryllup er et litterært vrengebilde på bryllupsmyten.
- 2) Det ikke-lovmessige bryllupet mellom Bjørgolv og Hilderid viser til en underliggende, tapt tradisjon om en erotisk erobring av øya Leka. Forfatteren av *Egils saga* har kjent til en nå ukjent tradisjon om hvordan Mundill den gamle tok øya. Den tradisjonen trenger ikke å inneholde elementer av bryllupsmyten. Kongen ble omdøpt til Bjørgolv og fortellingen ble føyet inn i sagaen for å blant annet skape brødre-antagonistene Hårek og Rørek.

Først vil jeg kort omtale kildene som er relevante for drøftingen. Ved siden av *Egils saga*, står *Háleygjatal*, *Ágrip* og et håndskrift fra omkring 1250 fra Resens bibliotek sentralt. Videre vil Gro Steinslands tolkning av bryllupsmyten i nordisk tradisjon drøftes kort, før Folke Ströms tanker om håloygsk hierogamitradisjon settes i sammenheng med *Háleygjatal*. Stykket avsluttes med en drøfting av Bjørgolv-episoden i *Egils saga*.

Kildene

Det settes fore å sannsynliggjøre eksistensen av en ukjent tradisjon om jarleætlingen Mundill og øya Leka. Premisset for drøftingen er at nordlendingen Øyvind Finnsson Skaldespillers ukjente vers om Mundill i *Háleygjatal* var råmateriale som forfatteren av *Egils saga* omskrev i sin sidehistorie om Bjørgolv. Tradisjonen kan riktignok ha blitt formidlet i en tapt «jarlesaga», *Jarla saga* eller *Hlaðajarla saga*, med de misforståelser og kristne fortolkninger som fulgte. En slik saga må likevel i stort ha basert seg på Øyvinds kvad (Finnur Jónsson 1923: 633). Særlig gjelder det de tidligste ikke-historiske jarlene som Mundill. Kvadet er fra 980-årene og teller opp Håkon Sigurdsson Ladejarls forfedre i 27 ledd, trolig tilbake til Sæming, som ble avlet av Odin og Skade. Fordi verket er mangelfullt bevart, med kun tretten fullstendige og ufullstendige strofer der kun noen få 'jarler' kan identifiseres, må vi lene oss på Árni Magnussons avskrift av et manuskript med en ætteliste fra omkring 1250 fra den danske forskeren P. H. Resens (1628–1688) bibliotek (heretter «jarlelista»). Det er antatt at denne lista, som for øvrig kun med ett unntak samsvarer med Tormod Torfæus' (1711: 146) forelegg for sin oppramsing i førstebindet av *Historia Rerum Norvegicarum*, er basert på *Háleygjatal* og slik gir oss innsikt i navnene til alle jarleætlingene som

Øyvind kvad om.² At lista røper persongalleriet i kvadet legges til grunn også her, men med understrekingen at det ikke kan påvises. Det er mulig at *Háleygjatal* var mangelfullt bevart i middelalderen, og at jarlelista slik delvis speiler sene og lærde konstruksjoner. Det problemet har imidlertid ikke blitt inngående drøftet i litteraturen og lista bør inntil videre ansees som autentisk tradisjon tuftet på Øyvinds kvad. Gitt at hovedargumentet i artikkelen vedrørende Mundill stemmer, vil opplysningene om Herses geografiske plassering i Namdalen i *Ágrip* (og indirekte i kvadet) og jarlelista samsvare, og videre antyde at jarlelista på dette punktet ikke er en sen konstruksjon. Jeg følger Russell Pooles ordning av *Háleygjatal* med forkortelsen *Hál* ved referanse til strofenummer.

Øyvinds kvad forteller om Odins erotiske forening med Skade. Dette er av flere blitt tolket som et hellig bryllup mellom en gud og en gudinne eller jotunkvinne. Detaljene omkring dette vil drøftes i neste kapittel. Tross det gjennomgående temaet omkring myter og ritual i *Háleygjatal* (se Poole 2007), formidler ikke kvadet direkte at jarlene la under seg landskap i kvinneskikkelser. Derfor fastholdes det at *Ágrip af Noregs konunga sögum*, forkortet *Ágrip*, er en sentral kilde. Sagaverket er fra 1180-årene og regnes for å være skrevet i Trøndelag, da forfatteren har solid lokalkunnskap og vier mye plass til Ladejarlene. Han viser til *Háleygjatal* for «sannsegn» om at Herse hengteang seg i jarls navn etter tapet av kona Vigda (*Ágrip* 8–13, 36–37). Under argumenteres det for at denne kona, egentlig Igda, som en elv i Namdalen skulle være oppkalt etter, røper en tradisjon om jarlenes rituelle forhold til det Folke Ström kaller deres jord- og fruktbarhetsgudinne. Antakelsen styrkes av at *Ágrip* også gjengir en senere tradisjon om Håkon Sigurdsson Ladejarls mislykkede bryllup med Gudrun Lundasol i Gauldalen. Sagnet bygger på en poetisk tradisjon om erotisk erobring av landskap, men er forvrengt til spott.

Egils saga Skallagrímssonar, forkortet *Egils saga*, er som kjent en islendingesaga om helten Egil Skallagrímsson. Gjengs oppfatning er at den er skrevet på Island på

² Faulkes 2005: 116. Faulkes antar at Torfæus brukte Resen-manuskriptet som forelegg, se Faulkes 1977: 12. Unntaket i lista nevnt ovenfor gjelder ikke rekkefølge, men det som må være en skrivefeil for Heingestus; Torfæus skriver Heingestus. Fordi jarlelista Faulkes trykket i 2005 har vært lite kjent eller antatt tapt, har ikke Heingestr som jarleætling blitt drøftet på riktige premisser av granskere som Maurer 1894 eller Koht 1910. Skrivemåten Heingestr (ikke «Heingestr») støttes på et vis av «hnu gestr» eller snarere «hun gestr» i en jarleliste bevart i AM. 22, a. fol., se Maurer 1894: 47. Dessuten skriver Snorre i prologen til *Heimskringla* at «Heingestr» var en anglosaksisk erobrerkonge. Navnet viser utvilsomt til Hengist, hvis bror var Horsa eller Hors. Jarlelista røper da kanskje en tradisjon («Heingestr hulðar b») der de sagnaktige brødrene Hengist og Hors (kjent fra skriftlige kilder på 700-tallet) er blitt til søskenparet Heingestr og Hulð. Eventuelt har Heingestr også en ukjent bror. Det åpner opp for interessante perspektiver verd å drøfte i en annen sammenheng.

1200-tallet, trolig ikke etter 1240. Jeg legger til grunn at forfatteren tilhørte et litterært miljø som kjente til *Háleygjatal*, slik Snorre beviselig gjorde (og som forøvrig kan ha forfattet sagaen), samt andre tradisjoner knyttet til jarleætta. Bruken av navnene Brynjolv og Bård, far og sønn, som høvdinge på Torget, indikerer alene kjennskap til enten kvadet, en jarleliste lik den fra Resens bibliotek eller andre lignende tradisjoner; de figurerer som nummer 15 og 16 i lista (se tabell 1). Grunnen til at vi hører om disse to, samt deres far og farfar Björgolv, er at Egils onkel, Torolv Kveldulvsson, knyttet vennskap til Bård da de begge tjente i hirden til Harald Hårfagre. Da Bård falt, fikk vestlendingen Torolv vennens kone, Sigrid, og gården Sandnes på øya Alsta på Helgeland, samt kontrollen over Torget noe sør for Sandnes. Begge gårdene er forstått som høvdingseter. Blant disse velbyrdige menn og kvinner, dukker så den lavættede Hogne og datteren Hilderid opp på Leka. Björgolv holder løsebryllup med Hilderid og de avler brødrene Hårek og Rørek, som krever arv etter sin far. Torolv avviser kravet med henvisning til at moren deres ikke ble lovformelig gift. Brødrene driver så et renkespill mot Torolv, som ender med at hans tidligere venn, Harald Hårfagre, blir overbevist om at det planlegges et bakholdsangrep. Han seiler opp til Sandnes og dreper Torolv. Selv om denne nordnorske rundreisen delvis kan bygge på historiske begivenheter, er det viktig å understreke at sidehistorien om Björgolv og Leka-folket narrativt ikke tjener annen hensikt enn å sette Hilderrid-sønnene til verden og skape karakterene som setter kjepper i hjulene for Torolvs lysende framtid som rik høvding og kongevann.

I avhandlingen *Det hellige bryllup og norrøn kongeideologi* fra 1991, argumenterte Gro Steinsland for at vikingtidens fyrsteætter, som Ynglingene og Ladejarlene (Håløygjarlene), legitimerte sin makt ved å skape en opprinnelsesmyte om et hellig bryllup mellom gud og jotunkvinne. Ved nærlesing av eddadiktet *Skírnismál* påsto hun at en slik herskerideologi levde videre langt inn i middelalderen i ulike litterære avskygninger. Særlig var bryllupsmyten, forstått som en erotisk forening mellom hersker og landområde i tapningen «utgårdskvinne», til stede i skaldemiljøet omkring Ladejarlene på 900-tallet. *Skírnismál* handler om Frøys lengsel og frieri til jotunkvinnen Gerd, datter av Gyne. Skosveinen Skirne drar til Gynes gårder i Jotunheimen for å fri på gudens vegne med rike gaver. Gerd går med på å møte Frøy i lunden Barre, men først etter grove trusler og besvergelses. At Frøy sitter i høysetet Lidskjalf i det han får øye på Gerd, slik prosainnledningen opplyser om, er eksempelvis et motiv som blir sentralt i drøftingen av *Egils saga*, der Björgolv sitter tvimenning med Hilderid etter loddtrekning ved et samdrikke.

Det kronologiske forholdet mellom *Egils saga* og *Skírnismál*, kvadet som deler en rekke likhetstrekk med Björgolvs løsebryllup, er ikke av avgjørende betydning. Jeg

Fig. 1. Skeisneset på øya Leka i Namdalen til venstre og øya Torga med gården Torget eller Torgar og fjellet Torghatten tronende i høyre del av bildet. Man kan ense skaret på Torghatten som løper opp til det karakteristiske øyet i fjellet. Grensen mellom landskapene Namdalen og Helgeland går mellom de to øyene. Bildet er tatt mot nord i Lekasundet ved Sør-Gutvik. Foto: forf.

nøyer meg med å påpeke parallellene med bakgrunn i Steinslands tolkninger av kvadet.³ De fire motivene i *Skírnismál* som drøftes opp mot sagaen – hvordan herskeren får øye på utgårdskvinnen, at kvinnen er lavtettet, at det uekte avkommet kan kreve herskerverdighet, samt at giftermålet ikke følger lovmessig prosedyre – er høyst trolig eldre enn sagaen.⁴ Flere aspekter ved Steinslands hypotese har imidlertid blitt kritisert (se sammenfatninger i Eriksen 2007: 104–106; Wickström 2004: 106–107). Margaret Clunies Ross' (2014) grunnleggende innvendinger drøftes nedenfor. Kritikken dreier seg i hovedsak om hvorvidt bryllupsmytens motiver bunner i

³ Claus Krag kritiserte Steinslands manglende drøfting av verkets alder, som hun antok var fra omkring år 1000. Med henvisning til tidligere forskning åpnet Krag for at *Skírnismál* kom til en del senere; på 1100- eller 1200-tallet. Det innebærer at *Egils saga* (skrevet på 1200-tallet, før 1240) hypotetisk kan være eldre enn kvadet, selv om en datering av kvadet etter 1240 – eller 1200 for den saks skyld – vil utgjøre ytterkanten av et slikt sent anslag. Som Krag slår fast, plasserer mange forskere *Skírnismál* i kristen tid og det tar fritt i bruk mytologiske motiver som kan vise til «eldre mytisk stoff», og det kan ikke slås fast at det er fra førkristen tid, se Krag 2001: 218, 221, 225. Hvis sagaen er eldre enn kvadet, noe som er usannsynlig, hvilere motivene som drøftes her trolig likevel på den samme tradisjonen hva gjelder bryllupsmyten.

⁴ Disse tema drøftes av Steinsland 1991: 66–86, 89–92, 207–219, 227–237.

	[Odinn]		
1.	Semingr	Semingus	«Skattebringer»
2.	Goðhialltr	Godhialtus	
3.	Sverdhialltr	Sverdhaltus	
4.	Höðbroðdr.	Hodbroddus	
5.	Himinleygr.	Himinleigus	
6.	Vedr hallr	Vedrhallus	
7.	Havarr handrami	Havar Manufortis	
8.	God Gestr	Godgestus	Konge i Omd i Hålogaland
9.	Heingestr hulðar b(roðir)	Heimgestus Huldæ frater	
10.	gylagr	Gylaugus	Håløygkonge
11.	Gvölavgr	Gudlaugus	Håløygkonge
12.	Mundill gamli	Mundill Senex	
13.	Hersir	Herser	Konge i Namdalen
14.	brandi iarll.	Brandus Comes	Jarl
15.	Bryniolfr.	Brynjolfus	
16.	barðr	Bardus	
17.	Hergils	Hergils	
18.	Havarr.	Havar	
19.	Haralldr trygill	Haraldus Trygill	
20.	þröndr	Trondus	
21.	Haralldr	Haraldus	«Namdalsjarl»
22.	Herlavgr	Herlaugus	
23.	Herlavgr	Herlaugus	
24.	Griotgarðr.	Griotgardus	Jarl på Selva i Trondheimsfjorden
25.	Hacon hlåpa j(arl)	Hacon Hladarum Comes	Jarl på Lade
26.	Sigurðr	Sigurdus	Jarl på Lade
27.	Hacon riki	Hacon Potens	Jarl på Lade
28.	Eiricr		Jarl på Lade
29.	Hacon		

Tabell 1. Jarlelista fra Resens bibliotek, Torfæus' jarleliste i *Historia Rerum Norvegicarum* I, samt relevante opplysninger om jarlene fra *sagaene* (8, 10–11, 13, 21, 25–29), *Håleygjatal* (1) og *Landnámabók* (24). Merk at navnet «Odinn» ikke er bevart på Resen-håndskriftet fra omkring 1250 som Árni Magnússon's avskrift er basert på, men at guden ut fra sammenhengen med de andre fyrstelistene på siden, samt muligheten for at navnet Odin er kuttet vekk fra pergamentet, gjør det klart at han er oppført som *Sæmings far*, se Faulkes 2005: 116–117.

førkristne forestillinger. Lesningen av de fire motivene i *Skírnismál* opp mot *Egils saga* forutsetter imidlertid ikke førkristen opprinnelse; det forutsettes kun at en tradisjon om erotisk erobring (ikke hellig bryllup) av Leka lå til grunn for sagafatterens elaborering av et bryllupsmotiv i Björgolv-episoden. At norrøn litteratur ofte øste fra et dypere semantisk lag i form av eldre mytestoff, eller *mythical schemas*, som beriket den verdslige fortellingens mening, har inngående blitt konseptualisert

og eksemplifisert av Margaret Clunies Ross.⁵ Nedenfor graves det etter mytiske motiver i Bjørgolv-episoden, men uten at det foretas en uttømmende intertekstuell studie. At bryllupsmyten etter Steinslands begreper ble brukt i heldediktning, i det Björn Wickström etter Else Mundal kaller «myteform», finner man for øvrig allerede i *Helgakviða Hjörvarðssonar* (Wickström 2004: 105–122). Jeg benytter ordparet «erotisk erobring» for å understreke at vi snakker om et litterært motiv som ikke uten videre kan knyttes til hierogamiet. Imidlertid legges det til grunn at erobringen relaterer seg til en svært utbredt forestilling om mannlig landtaking av et landskap metaforisk forstått som en kvinne (se Clunies Ross 1998: 125–128).

Det er nødvendig å holde Steinslands (1991: 307–313) tolkning av særlig de fire motivene ovenfor atskilt fra hennes argument om herskerideologi i vikingtiden. Det er denne større hypotesen som er kontroversiell, ikke hennes nærlesing av kvadet som uttrykk for bryllupsmyten. Hun knytter *Skírnismál* og mye annen diktning til samfunnsmessige forestillinger om sakralkongedømmet, noe som ikke vedgår denne drøftingen. I Krag's kritikk utgjorde hovedinnvendingen hans denne overføringen av mytisk materiale i *Skírnismál* på norrøn herskerideologi i vikingtiden. Det var også derfor datering av diktet var et ankepunkt; prosainnledning kunne være mye yngre enn diktet og diktet i seg selv kunne ikke uten videre føres tilbake til vikingtid. Dette er ikke av betydning i vår sammenheng. For Krag var uenigheten mellom dem at hun så «mytisk-ideologiske forestillinger» i materialet der han kun så «mytisk-eventyrlige forestillinger» (Krag 2001: 225). Det er verdt å nevne, for i drøftingen under vander vi fullt og helt rundt i det mytiske og eventyrlige.

Jarlen som landerobrer

Med utgangspunkt i Hallfred Ottarsson Vandrådeskalds *Hákonardrápa*, drøfter Folke Ström tradisjonen om Torgerd Holgabrud (Þorgerðr Hølgabruð) og keltiske belegg for førkristne bryllupsmytetradisjoner for å føre frem følgende tanke; jarlene sto i et rituelt forhold til en dise eller gudinne som representerte landet de underla seg. De bar både et fruktbarhets- og krigeraspekt. Han oppsummerer sin hypotese slik:

...skalden [Hallfred] har varit förtrogen med en inom härskarätten rådande föreställning, att dess huvudman stått i en erotisk relation till jord- och fruktbarhetsgudinnan i hennes lokala eller provinsiella manifestation. I sin egenskap av jordgudinna är hon identisk med landet; hennes benämning, Hølgis brud,

⁵ Se *Prolonged Echoes I*, Clunies Ross 1994, og spesielt kap. 2 i *Prolonged Echoes II*, Clunies Ross 1998.

markerer hennes samhörighet med stamlandet och dess eponym liksom härskarätens huvudman, som vars skyddväsen hon framför alt är känd i traditionen. Man har vidare att räkna med möjligheten att i varje generation ättens huvudman har varit gudinnans bröllopspartner, vare sig förbindelsen manifesterats rituelt, i form av ett kultbröllop, eller endast existerat som en dynastisk-nationell myt, i så fall förmodligen en kvardröjande relik av ett arkaisk kultevenemant. (Ström 1983: 79)

Det er ønskelig å forfølge Ströms framlegg om jord- og fruktbarhetsgudinnen som manifesterer seg på forskjellig vis i lokale eller provinsielle landskap. En slik tanke åpner opp for at den samme ættegudinnen har flere navn og gestalter avhengig av landskapet. Det innebærer at jarlenes landerobringer har fått et mytologisk skjær og at «kvinnen» som ble nedlagt kan ha båret ulike navn. Jeg holder Ströms tanker om bryllupsmyten atskilt fra drøftingen under, og forholder meg kun til jarlenes landvinninger som erotiske erobringer. Det er for å unngå de mange og innviklede konotasjonene bryllupsmyten drar med seg i førkristne sammenhenger.

At jarlene stegvis tok til seg deler av det nordafjellske landskapet i kvinnetapning, gjøres aktuelt ved at de antas å føre ætta tilbake til Hålogalands nordligste egner. Håvard Dahl Bratrein forstår jarlenes sørtur fra nord i Hålogaland til Lade i Trøndelag som en langsom konsolidering av makt langs leia (Bratrein 2018: 189–208). Tittelen på den primære kilden for sørturen, *Háleygjatal*, indikerer alene at jarlenes hjemstavn var å finne langt mot nord – i alle fall var det slik Håkon Sigurdsson Ladejarl ville ha det til. Kvadet skulle legitimere råderett over det nordafjellske. Godgjest (8) satt i Omd (Andøya eller Vågsfjordbassenget i Troms), Herse (13) satt i Namdalen og Harald Namdølajarl (21) likeså, Grjotgard (24) satt på Selva ytterst i Trondheimsfjorden og sønnen Håkon (25) tok Lade. Denne sørturen er innenfor kvadets rammer ikke en urimelig antakelse, og så kan man bare gjette hvilke blad, særlig alt før Grjotgard, som har historisk tyngde. Denne gradvise bevegelsen sørover sannsynliggjør likevel en tradisjon om at stadig flere deler av landskapet nordafjells ble underlagt jarleætta. Da er det først nødvendig å undersøke om *Háleygjatal*, og i forlengelsen *Ágrip*, faktisk forteller om slike erobringer.

Den gjengse oppfatningen av *Háleygjatal* er at den er skapt av Øyvind på slutten av 900-tallet (Poole 2012: 195). Videre er foreningen mellom Odin og Skade i *Hál* 2 tolket av Steinsland (1991: 218–219) som et hellig bryllup.⁶ Noen kildekritiske ob-

⁶ *Hál* 2 etter Pooles (2012:199) lesning: *Þann skjaldblætr / skattfæri gat / Ása miðr / við járnviðju, / þás þau mætr / i manheimum / skatna vinnr / ok Skaði byggðu, / sævar beins, / ok sunu marga / ondurdís / við Óðni gat*. Etter Finnur Jónssons (1908: 60) prosaoversettelse: «Den skattebringer (jarl) avlede asernes ætling, dyrket af skjalde, med jættekvinden, da de, mændenes ven og Skade, fremdeles bode i Manheim...søbenets (stenens), og skigudinden (Skade) fik

servasjoner rokker ved dette. Claus Krag er åpen for at deler av diktet er gammelt, særlig de første strofene, men tviler på at alle tretten bevarte strofer eller fragmenter av strofer er fra Øyvinds tid. Noen av strofene kun gjengitt i Snorres *Ynglinga saga* mener han kan være sene. Likeledes mener han at overleveringen fra Torfæus av det han kaller «håløygrekken» er såpass usikker at genealogien, også sammenholdt med diktet, neppe kan utredes med tilfredsstillende resultat (Krag 1991: 201, n. 30, se også Clunies Ross 1994: 127). Han minner også om at genealogien i *Håleygjatal* kan være inspirert av engelske, kristne fyrstegenealogier der blant annet guder opptrer i evhermeristisk drakt (Krag 2001: 223).⁷ Margaret Clunies Ross har på sin side pirket ved antakelsen at *Hál 2* kan tas til inntekt for at Sæming faktisk er avkommet til Odin og Skade gjennom et bryllup. Hverken bryllupet eller navnet Sæming belegges i kvadet. Hun mener påstandene snarere kan stamme fra *Heimskringla*, som ved å sitere strofen i *Ynglinga saga* (kap. 8) gir Snorre anledning til å skape en klar distinksjon mellom ynglingenes opphav fra Njord (Skades «egentlige» make) og Frøy på den ene siden og jarlerekkas opphav fra Odin og Skade på den andre. Forholdet trenger ikke opprinnelig å ha vært så klart, særlig med tanke på at den samme Snorre i prologen til *Heimskringla* opplyser at Sæming var sønn av Yngve-Frøy.⁸ Skade kan ha vært en av Odins mange elskerinner, ikke en ektemake som føder en ny type hersker, noe som har konsekvenser for spørsmålet om bryllupsmytens førkristne grunnlag (Clunies Ross 2014: 24–32).

Tankene til Krag og Clunies Ross er verdt å ha med seg for å vurdere om *Håleygjatal* faktisk forteller om erotiske erobringer av landområder. Hva gjelder *Hál 2* er Clunies Ross sitt ærend å vise at den isolert sett ikke underbygger Gro Steinslands påstand om en nordisk fyrsteideologi tuftet på et hellig bryllup mellom gud og jotunkvinne. Hun ser det derimot ikke som usannsynlig at Øyvind kjente til en myte om en type forening mellom Odin og Skade, og at en slik tradisjon passet den religiøst pressede hedningen Håkon Sigurdsson Ladejarl. At møtet ifølge diktet fant sted i Jotunheimen mener hun også passer godt med jarlerekkas opphav i Hålogaland (Clunies Ross 2014:30). Holder vi ideen om hierogami utenfor, kan man da i det minste hevde

---

mange sønner med Odin». Pooles lesning avviker på noen punkter fra Finnurs, men de er ikke relevante for drøftingen, se Poole 2012: 199..

⁷ Se fotnote over om Heingestr, som langt på vei bekrefter Krag's mistanke. Hengist (Heingestr) er å finne i engelske fyrstegenealogier. Hvorvidt oppføringen av Heingestr i jarlelista indikerer sen konstruksjon er et annet spørsmål.

⁸ Jens Peter Schjødt minner om at det kan føre galt av sted å søke avstamning enten fra Frøy og Odin i den førkristne herskerideologien. Herskeren var trolig forbundet med begge, der Frøy var knyttet til fruktbarhetsriter og Odin til initiasjon. Det kan forklare inkonsekvensene hos Snorre og andre, se Schjødt 2010: 161–194.

at Odin foretok en erotisk erobring av en jotunkvinne og avlet en jarl i en annen heim enn den Odin selv tilhørte. Videre kan man hevde at Clunies Ross (2014: 30–31) er noe streng når hun skriver at avkommet deres, ‘den skattebringeren’ (*bann skattferi*), altså ‘jarlen’, burde fått en mer imponerende kenning hvis det virkelig var snakk om et hellig bryllup og stamfaren til de mektige Ladejarlene. Det virker tvert om naturlig at jarlemotivet bringes på banen idet «urjarlen» skal benevnes, enten han faktisk het Sæming eller ikke.⁹ Det er kun Snorre og en trolig sen navneremse som nevner Sæming (Clunies Ross 2014: 31). Hennes påpekning av at et uvanlig kenningmønster (‘Tys ættlig’ og ‘Frøys ættlig’) i både *Háleygjatal* og *Ynglingatal* kun viser til herkerens avtamning fra en gud, ikke jotunkvinne, er vanskeligere å komme unna. I følge henne er dette sterke indisier for at et påstått hierogami med en jotunkvinne er usannsynlig (Clunies Ross 2014: 31–32). Et viktig argument i hennes favør er at kun vaner gifter seg med jotunkvinner i de øvrige kildene, ikke aser som Odin (se Clunies Ross 1994: 131; Schjødt 1991).

Krags kildekritiske holdning til *Háleygjatal* vil potensielt ramme den antatte ektheten til *Hál* 12.¹⁰ Strofen forteller at Håkon Sigurdsson Ladejarls landområder strakte seg til Agder i øst. Bildet på jarlens kontroll over området er bruden Jord som ligger i hans favn. Som nevnt er denne kenningen sentral for Strøms argument om det hellige bryllupet hver jarl gjorde med et landskap. Strofen er kun sitert i *Fagrskinna* fra tidlig på 1200-tallet, som anses for å være skrevet av en kritisk historiker, trolig med tilgang til Øyvinds vers i muntlig og skriftlig form (Hagland 1975). Krag trakk frem «noen» av strofene som kun er gjengitt i *Ynglinga saga* som eksempler på strofer som mulig være uekte (1991: n. 30). Han har ikke foretatt en analyse av alle strofene, og det er altså ingenting i det Krag eller andre granskere skriver som peker mot at strofen ikke er skapt av Øyvind.¹¹ At strofen ikke nevnes i Clunies Ross’ drøft-

⁹ Av det lille vi vet om jarleætta før Herse (13), omtalt som konge i Namdalen, er at de ifølge *Heimskringla*, i *Ynglinga saga* kap. 23, 24 og 29, var konger i Hålogaland; det gjelder Godgjest (8), Gylaug (10) og Gudlaug (11). Da kan tanken om Odin og Skades avkom som jarl virke mistenkelig, og støtte Clunies Ross’ antydninger om at *Hál* 2 ikke er ekte, men konstruert av Snorre eller en av hans forgjengere. Motsatt kan man spørre om Herses ønske om jarlestatus før sin egen hengning etter tapet av kona Vigda – «Men det fanst døme på at ein jarl hadde gjort slikt, men ikkje ein konge», *Ågrip* kap. 15 – viser til en jarl tidlig i jarlerekkja, før de ble «håloygkonger», som da altså blir en forfar til Herse.

¹⁰ *Hál* 12 etter Pooles (2012: 212) lesning: *Þeims allt austr / til Egða bjís / brúðr valtyís / und bægi liggir*. I Finnur Jónsson (1908: 62) prosaoversettelse: «Han, i hvis magt hele landet lige øst (syd) til Agdernes bo nu er».

¹¹ Krag 2001: 223 skriver riktignok at diktet foruten de innledende strofene – de har et «...friskt og personlig preg, som var å vente av en så stor dikter som Øyvind» – fremstår som «...merkelig isolert». Det er vanskelig å avgjøre om han også mener at *Hál* 12 er isolert og om

ing fra 2014 er for øvrig et savn, da den ideologisk knytter Håkon Sigurdsson Ladejarl til Odin og hans brud, altså det Ström tolker som et hierogamimotiv. Hun nevner kun Einar skålaglamms kenning for Håkon som *Yggs nidr* ('etterkommer av Odin'), som interessant nok er et selvstendig belegg for jarlens ættelinje tilbake til guden. Einar virket i det samme skaldemiljøet som Øyvind på Lade.

Så langt er det mulig å påstå at *Hál* 2 og 12 viser til Odins erotiske erobring av kvinneskikkelser som knyttet til enten en annen heim i en mytisk tid (*Hál* 2) eller ved en Jord-kenning til et konkret landområde i historisk tid (*Hál* 12). Det eneste som kan rokke ved antakelsen er at strofene er uekte, noe ingen eksplisitt har foreslått, men som Clunies Ross (2014: 28–29) antyder vedrørende *Hál* 2. Ser vi nøyere på *Hál* 7 gjennom Russell Pooles (2012: 205) briller kan en mulig tredje erotisk erobring skimtes i diktet.¹² Den er overlevert i flere historiske verk. Håkon Grjotgardssons falt *våpnber* i Fjaler, noe Poole tolker som at jarlen falt i kamp uten våpen. Han knytter Håkons våpenløshet til nevningen av Frøy i samme strofen, at Håkon var 'Frøys ættling'. På den måten er det meget mulig at diktet viser til Frøys våpenløse møte med jotnen Bele, samt hans våpenløse død ved Ragnarok. Han manglet sverdet sitt fordi det ble lånt bort til Skirne på sin frierferd til Gerd. Poole bemerker at en alternativ lesning fremkastet av andre er mulig, 'våpenbar', altså sårbar for våpen, men han foretrekker den første tolkningen (Poole 2012: 205). Det kan tillegges at våpenløs-tolkningen gir mytologisk farge til jarlens fall, mens betydningen 'sårbar for våpen' kun sier det opplagte; den som dør i strid har jo eksponert seg for et våpen. Strofen er sitert i *Heimskringla* (*Harald Hårfagres saga*, kap. 12) og andre kilder der sammenhengen angår jarlen Håkon Grjotgardssons krav på Sogn overfor Atle jarl. Håkon hadde allerede fått styret over Firdafylket (Nordfjord og Sunnfjord) av Harald Hårfagre, men gjorde også anspråk på Sygnafylket (området omkring Sognefjorden). Kravet førte altså til hans fall i kamp mot Atle jarls hær. Fordi Håkon antas å ha foretatt en ikke uviktig landerobring i Trøndelag – han er den første jarlen på Lade – kan man spørre om Øyvind med mytiske virkemidler satt fingeren på et historisk forhold; at Håkon Grjotgardsson underla seg Lade og en større del av Trøndelag, og at han derfor ikke kunne føre «sverdet» sitt (med tilhørende falliske konnotasjoner) på to fronter; både i Trøndelag og i Sogn.

det er måten brudemotivet bringes til torgs eller påstanden om jarlens kontroll over Agder han i så fall reagerer på.

¹² *Hál* 7 etter Pooles (2012: 205) lesning: *Varð Hókun / Högna meyjar / viðr våpnber, / es vega skyldi, / ok sinn aldr / i odda gný / Freys óttungr / á Fjølum lagði*. I Finnur Jónssons (1908: 61) prosaoversettelse: «Krigeren, Hakon, blev våbenbidt, da han skulde kæmpe, og Freys ætling nedlagde sit liv i en kamp på Fjaler». Merk at Poole (2012: 205, se også ovenfor) avviser Finnurs lesning 'bitt av våpen'.

Etter Pooles tolkning av *Hál* 7 knyttes altså en jarls mislykkede landerobring til Frøys erotiske fremstøt mot en jotunkvinne. Det poetiske bildet kan ifølge han være valgt for å understreke at jarlen Håkon Jarl Grjotgardsson rykket mot en del av ynglingeættas område der Frøy-dyrkingen tradisjonelt sto sterkt (Poole 2012: 205). Det står ikke i motstrid til en videre tolkning om at, så å si, sverdet hans var i Trøndelag. Men det bør understrekes at strofen ikke sikkert kan understøtte påstanden om en tredje erotisk landerobring i *Háleygjatal*. Tolkningen er fortsatt usikker.

En sikrere indikasjon på en erotisk landerobring i *Háleygjatal* får vi overlevert indirekte gjennom *Ágrip*. Det gjelder kongen Herse (13) i Namdalen. Sagaen forteller at Herse mistet kona si Vigda. Den opplyser at «etter henne heiter ei å i Namdalen enno Vigda» og at kongen Herse i sorg veltet seg ned fra en haug og hengte seg i jarls navn.¹³ Forfatteren er tydelig på hvor han har disse opplysningene fra: «Men sannsegn for dette kan ein høyra i Håløygjatal, som Øyvind dikta, han som kallast for Skaldaspille» (*Ágrip*, s. 36–37). Det er liten grunn til å betvile kildeopplysningen.¹⁴ Et sagn om dronningen Igda på gården Veglo (gno. Vigló) i nordre Namdalen – det vil si Overhalla, den øvre eller indre halvdel av det gamle Naumdølafylket – er bevart i to overleveringer fra Overhalla og Sparbu. I begge sagnene knyttes hun til drukning i bekken Igda, som løper gjennom Veglo og ut i Namsen via elven Reina.¹⁵ *Ágrip* forteller kun at Herse mistet henne, men oppkallingen av en elv etter henne, Vigda, henspeiler vel til drukning også her. Jørn Sandnes minner om at sagnet første gang er skrevet ned i 1880-årene og at man trolig står overfor et «eldgammelt folkesagn» der mye av innholdet over tid er slipt vekk. *Ágrip* ble først publisert i 1830-åra og var neppe godt kjent i bygdene (Sandnes 1965: 185). Veglo ligger ved gårdene Skei og Ranem, der sistnevnte har en steinkirke fra middelalderen. Den fremstår som hovedkirken i det gamle Overhalla (Sandnes 1987: 148). Bertnem, med sine tre svært store gravhauger fra merovingertid, ligger også ved Namsen omkring seks kilometer unna Veglo. Mye tyder på at de mektigste slektene i Overhalla har holdt til i området omkring Ranem og Bertnem i eldre til yngre jernalder. Plasseringen av en sagn-dron-

¹³ Merk at forestillingen her om å fysisk velte seg ut av kongsnamnet trolig er en kreativ misforståelse av det å velte seg, som i å komme i eller innta en ny stilling.

¹⁴ Forfatterens kilde kan riktignok også ha vært en tapt jarlesaga. Se Finnur Jónsson 1923: 633; Sandnes 1965: 185.

¹⁵ Se Hægstad og Pedersen 1886: 30. «Det gjeng ei gamal segn um at Øvre-Veglo, som no er prestegard, heve vore kongsgard i gamle dagar. Millom denne garden og 'Barlienn' renn det ei liti elv elder bekk, som dei kalla Igda. Det vert fortalt, at det ein gong budde ei dronning paa Veglo, som heitte Igda, og at ho druknade i denne bekken. Etter henne skal daa bekken hava fenget namnet sitt». Se også Braslet 1910: 122. «Vægglo ska ha verri kaangsgaal, aa draanninga heita Igda. Hu lauga sæg i ælven her aa drokna, aa taa di ska ælva haa namne Igda.

ning på Veglo er med andre ord ganske passende, selv om selve navnet Igda nok delvis har vært bestemmende.

Et fast holdepunkt er at forfatteren av *Ágrip* på 1180-tallet knyttet jarlerekkas Herse til en kvinne i Namdalen som ga navn til bekken eller elva Vigda, trolig fordi hun druknet der. Sandnes argumenter overbevisende for at Vigda her har kommet inn ved en misforståelse; Igda er det korrekte navnet (Sandnes 1965: 185). Vi vet mindre om hvorvidt haugveltingen opprinnelig hørte med til sagnet. Det hele kompliseres av at *Heimskringla* og *Egils saga* forteller om kongsbrødrene Herlaug og Rollaug, som etter alt å dømme satt på Leka etter tradisjonen. Rollaug veltet seg ned fra haugen til jarlestatus under kongen Harald Hårfagre. Halvdan Koht hevder at brødrene er historiske og at sagnet i sin kjerne viser til historiske hendelser knyttet til jarleætts allianse og underordning som jarler under samlingskongen. Med Brand steg de opp fra herser til jarler, ikke ned fra konge til jarl, ifølge Koht. For at dette skal gå opp, påstår Koht at fortellingen om Herse-veltingen ble skapt i Håkon Jarl Sigurdsson Ladejarls tid, trolig av Øyvind, i den hensikt å forklare ætts jarlestatus på en tilforlatelig måte. Alt om Vigda (Igda) og Namdalen er brakt til torgs av en forvirret *Ágrip*-forfatter. Det var Rollaug som veltet seg, ikke Herse. Bare på den måten kan Koht se bort fra opplysningene i *Ágrip* og jarlelista, som så vidt vi vet begge bygger på Øyvinds *Háleygjatal*. At Snorre omtaler tre av jarlerekkas menn (8, 10, 11) før Herse som konger i *Ynglinga saga*, mener han også er farget av fantasien til Øyvind, som skal ha overført Rollaug's haugvelting på Herse og forkastet den opprinnelige «folkelige overlevering» om at Ladejarlene i lang tid var herser (Koht 1910: 8–16). For å godta Koht's tolkning må vi også godta at Snorre sjonglerte både en «ekte» tradisjon (kongen Rollaug tok jarlsnavn) uavhengig av Øyvind, samt en «uekte» tradisjon om tidlige hålovgkonger før Herse. En slik sjonglering er selvsagt mulig, da inkonsekvenser forekommer hos Snorres. Men i tillegg må vi godta at *Egils saga* i kjernen er sannferdig i sin historie om Herlaug og Rollaug – vi må av mange grunner anta at de er ment å holde til på Leka (Sandnes 1965: 182–183) – en saga som også plasserer de uekte lendmannssønnene Hårek og Rørek på den samme øya noenlunde samtidig. Vi har da to rimende brødrenavn på Leka der minst ett av brødreparene, helst begge, fremstår som sagnaktige. Rimeligheten av at Namdalen faktisk huset to kongsbrødre som opererte autonomt samtidig med jarlen Håkon Grjotgardsson, men som etter Koht's implisitte argument også representerte en sidegren av jarlerekkas, er også vanskelig å godta uten videre.¹⁶ Ikke minst vil det synet vektlegge en tradisjon

¹⁶ Se Koht 1910: 16. At Olve den kvite, som Alf Ragnar Nielssen plasserer på Amdal i Overhalla, skal ha kommet i en alvorlig konflikt med jarlen Håkon Jarl Gjotgardsson, taler eksempelvis mot tanken om autonome kongsbrødre på Leka, se Nielssen 2012: 153–154. Koht søker å plassere Olve i Vefsn, noe som er usikkert, se Koht 1910: 15.

om velting fra konge- til jarleverdighet som ikke angår Håkon Sigurdsson Ladejarls forfedre.

Selv om Kohts forståelse av Herse-sagnet ikke kan avvises, har den etter mitt syn formodningen mot seg. Kort sagt kan Herse like gjerne være den opprinnelige haugvelteren på Leka eller i Overhalla. Nytolkningen av Bjørgolvs løsebryllup under vil forsøke å kaste lys over hvorfor det i tradisjonen dukker opp forvirrende mange rimende brødrenavn på Leka: Herlaug og Rollaug, Hårek og Rørek, og hvis den foreliggende tolkningen er riktig; Mundills likeså sagnaktige sønner Eckill og Skeckill. Med introduksjonen av jarlelistas Mundill i denne diskusjonen, er det kanskje noe lettere å forstå Herse. Fordi Mundill er den som bringer jarlerekkja fra Hålogaland til Namdalen, er Herse den første som på et vis tar styringen i et nytt landskap. Navnet Herse kan da vise til hans uklare status eller slektas «nye start» i Namdalen. Vi kommer imidlertid ikke utenom at kap. 15 i *Ágrip* nettopp handler om Herses status som konge, og forholdet herse-jarl-konge er det her trolig uråd å nøste i. Det som blir klarere for oss er at Herse, som etter den foreliggende nytolkningens logikk har sin hjemstavn på Leka, kan ha foretatt en erotisk erobring av dalen omkring Namsen, det «egentlige» Namdalen. Tillater man seg en skjematisk tilnærming, kan Herse ha gjort spranget fra kystområdet som utgjør den ytre halvdel (Ytre halva) av Namdølafylket til innlandet, altså 'Øvre halva' eller Overhalla (se fig. 2).¹⁷ Det ville ikke være et usannsynlig steg i ættas ekspansjon, og det antatt dikteriske valget av bekken Igda som en erobret kvinneskikkelse ved maktområdet omkring Ranem, passer slik godt som bilde for kontroll over hele Overhalla. Sandnes (1965: 186) kan imidlertid ha rett i at bekkenavnet er sekundært til tradisjonen; «Et sagn i håløygætta om Herse og kona hans kan ved et rent tilfelle, gjennom navnelikhet, tidlig ha fått denne lokale tilknytningen». Videre kan man spørre hvordan en bekk kunne få en så sentral rolle i tradisjonen. Omvendt kan bekkenavnet ha gitt Øyvind eller andre før han anledning til å la den beskjedne Igda – den passet både som kvinnenavn og ga assosiasjoner til spurvefuglen erle – billedspråklig tjene som en type *pars pro toto* (delen betegner helheten) for Namsen og dets tilhørende elve- og bekkesystem – det vil si Overhalla eller Namdalen i snever forstand.¹⁸ For en dikter som ville skape et

¹⁷ Om Ytre halva og Øvre halva, som i stort følger naturgitte grenser, se Sandnes 1965: 237–241.

¹⁸ Med *pars pro toto* mener jeg ikke å påstå at navnet Igda nødvendigvis ble brukt i en kending, slik eksempelvis benevnelsen for Norges konge ble til 'sogningenes konge' (*sygna rásir*), se Mundal 1997: 12. Igda-navnene er tydet med henvisning til fuglen *igða*, en eldre betegnelse for erle, se Rygh & Rygh 1904: 115–116. Erla tilhører spurvefamilien. Det vil føre for vidt å drøfte overtroen knyttet til erla i detalj, men det virker ikke søkt å forene en fugl med en kvinnegestalt i et sagn. Erlas tilknytning til grøde (åkererle), laksefiske (lakserle) og særlig

poetisk bilde av et landskap definert av en berømt elv, den største nordafjells, var det naturlig å knytte det kvinnelige landskapet til vannveier. Selv om detaljene er usikre, er det ikke urimelig å hevde at vi i tilfelle Igda står overfor et forhold mellom en jarlætling og det Ström (1983: 79) kaller «...jord- og fruktbarhetsgudinnen i hennes lokala eller provinsiella manifestasjon». At Herse *missti hennar*, mistet henne, som

Figur 2. Kart over det gamle Namdølafylket med steds- og områdenavn i gammelnorsk form. Den antatte grensa mellom Ytre halva og Övre halva er angitt med grov, stiplet strek. Merk Vinjarsund (Vennesund) på grensen mellom Hålogaland og Namdalen. Etter Sandnes 1965: 238.

lindyrking (linerle), samt troen på at den vårvarslende fuglen, som svalen, lå i dvale i innsjøer og tjern om vinteren, kan være momenter til en undersøkelse av hvorvidt det skjuler seg en fruktbarhetskikkelse bak kvinnen Igda i sagnet. Se Storaker 1928: 217–218. I *Ynglingatal* drar ynglingen Dag på tokt for å hevne sin spurv, se Åkerlund 1939: 87–88.

forfatteren av *Ágrip* uttrykker det, kan hypotetisk være et bilde på tap av erobret landområde, altså Overhalla (*Ágrip* kap. XV). Vi husker at også Rollaug i de to øvrige haugveltetradisjonene ga avkall på eneråderett i et område. Her står vi imidlertid uten faste holdepunkter.

Ágrip kap. XIII forteller om en annen erotisk landerobring. Erobringen ble riktignok ikke fullbyrdet, det er snarere snakk om en lek med motivet for å spotte beileren, Håkon Sigurdsson Ladejarl (27). Livet hans endte i et grisehus etter å ha forsøkt å bringe Gudrun Lundasol fra gården Lunde i Gauldalen til Lade ned makt. At jarlen døde i Gauldalen opplyser også *Nóregs konungatal* om, et islandsk dikt fra slutten 1100-tallet. Den historiske realiteten var at Håkon falt som følge av et lokalt trønderopprør, men historien blir i *Ágrip*, etter mitt syn, fortalt som et mislykket erotisk erobring av et landskap, kanskje også et hellig bryllup. Lik Frøys forestående møte med Gerd i lunden Barre etter Skirnes truende frieri på vegne av guden, sender Håkon trelle sine sine for å hente Gudrun med makt. At hun er tenkt å sitte på gården Lunde og kalles «lundesola», må vel helst være en eventyrlig referanse til en lund lik den i *Skírnismál* og til Gerd eller andre utgårdskvinner som skinnende.¹⁹ At «frieriet» bryter med hevdvunnen skikk, slik Bjørgolvs løsebryllup og Frøys ulovmessige bryllup gjør, tydeliggjøres av at trelle «... skulle ta henne og føra henne til honom til vanære» (*Ágrip*: 34–35). At Gudrun gjør motstand passer også med rollen til Gerd, som først under trusler lar seg kue. Forfatteren virker altså fortrolig med motiver man også finner i *Skírnismál*. Her vet vi i tillegg at han lener seg på en tradisjon som er kommet til etter av Øyvind fremførte *Háleygjatal*. Han har trolig kjent til en lokal tradisjon om en type mislykket erotisk erobring av et landskap som satte en stopper for jarleattas ekspansjon. Slik fikk den upopulære hedningen Håkons død i 995 et mytisk skjær, om enn parodisk; han mislyktes i å ta til seg et nytt landskap og beskrivelsen av herskerens uvanlige endelikt tas til det farseaktige ved at han drepes av en trel i et svinhus. Snorres versjon av hendelsene i *Heimskringla* avviker ikke på vesentlige punkter i vår sammenheng, og man må spørre om hans påstander om Håkons kvinnekjærhet i virkeligheten er et resultat av det spottende sagnet om en mislykket erotisk forening med Gudrun.²⁰

¹⁹ En lignende beskrivelse (gno. *sólbjört*) finner man i omtalen av Haralds utgårdskvinne, Snøfrid, i *Fornyrðardrápa*; «... den finske kvinne kunne gjøre Harald vanvittig, han fant henne strålende som solen.» Gjengitt etter Steinsland 1991: 210. Gerd er også strålende; «armene lyste / og av dem / all himmel og hav», se *Eddadikt, skaldekvad, folkeviser*, 52.

²⁰ *Olav Tryggvasons saga*, kap. 19, 48–49. Tolkningen vil stride mot tiltroen Sandnes har til hendelsene som noenlunde troverdige: «Det at Ágrip gir så bred plass til stoff om Håkon jarl og hans ætt og vet så mye om konkret om Gauldalsbygdene, gjør vel hovedtrekkene i sagaen mer troverdig». Se Sandnes 1995: 54.

Håkon Sigurdsson Ladejarls påståtte vellystighet har altså etter en slik tolkning ingen historisk tyngde.

Man kan innvende at beskrivelsen av Gudrun som skinnende var en for tiden alminnelig litterær beskrivelse av vakre kvinner. Videre kan Håkon Sigurdsson Ladejarls uverdige død tolkes som en «logisk» utgang i en kristen fortelling om en hedensk fyrste. Det er imidlertid bestanddelene i historien sett under ett som gjør at hi-erogamimotivet ikke kan avfeies; historien forteller om beiling foretatt med budbringere, den forteller også om tvang og etterfølgende motstand fra kvinnen.

Jarlens beiling etter Gudrun er sentral i vår sammenheng. Den røper en tilbøyelighet til å håne Håkon Sigurdsson Ladejarl – og i forlengelsen jarleætta – med det som fremstår som et definerende trekk ved ætta; deres erotiske erobringer av land i kvinnetapning. Det minner oss om at mye kristen lærd tradisjon om jarlene kan være påhitt eller vrangtolkninger av førkristen tradisjon. Som før nevnt kan forfatteren av *Ágrip* hypotetisk ha brukt en tapt *Jarla saga* eller *Hlaðajarla saga* som forelegg, som har feiltolket eller forvrengt den førkristne tradisjonen om Herse og Igda. På den annen side er nettopp en slik forvrengning, Håkons mislykkede fremstøt i Gauldalen, et sterkt argument for at et fremtredende motiv i *Háleygjatal* faktisk var erotiske landerobringer. Motivet viser utvilsomt tilbake til hans forfedres vellykkede erobringer, i grell kontrast til den rammhedenske Håkons forsøk. Ættas lange ferd fra det høye nord endte i en svinesti.

Håløyger på sørtur

Ovenfor har jeg drøftet hvorvidt det foreligger noenlunde klare prov på at den erotiske erobringen av landskap i kvinnetapning er et gjennomgående motiv i *Háleygjatal*. Hensikten er å forsvare hypotesen om at håløykongen Mundill foretok en lignende erobring. Det argumenteres for at foreningen mellom Odin og Skade (*Hál* 2) utgjør en slik øvelse, og at bruken av kenningen 'Odins brud' i omtalen av landområdet kontrollert av Håkon Sigurdsson Ladejarl henspiller på det samme (*Hál* 12). Likeledes lokker trolig strofen om Håkon Grjotgardssons fall frem det samme motivet (*Hál* 7), men her er det hele mer usikkert. Herse later imidlertid til å ha erobret Igda, som trolig er en fruktbarhetskikkelse knyttet til Overhalla (*Ágrip* kap. XV). Likeledes argumenteres det for at Håkon Sigurdsson Ladejarls fatale beiling etter Gudrun Lundasol forvrenger en omsegripende førkristen tradisjon om jarlenes vellykkede erotiske landerobringer (*Ágrip* kap. XIII). Sammenholdt med de mange landomfavnelser i kvad tilegnet Håkon Sigurdsson Ladejarl blant de øvrige skaldene på Lade (se Ström 1983), er det mulig at hver generasjon av jarleætta sto i et rituelt forhold til en type jord- og fruktbarhetsgudinne. Den kunne anta ulike gestalter og

navn (Ström 1983: 76–79). Merk at argumentet her kun angår tilstedeværelse av erotiske landerobringer i den førkristne tradisjonen; den forutsetter ikke hierogamiet, som trekker med seg en rekke konnotasjoner og tolkningsproblemer. Det er fullt mulig at Ström (1983) og Steinsland (1991) har rett i at skaldestrofene drøftet ovenfor omhandler hellige bryllup, men det må holdes atskilt fra argumentet om at Mundills erotiske erobring av Leka er tuftet på førkristen tradisjon fra Øyvind. Bjørgolv-episoden må derfor drøftes på to nivåer; i dens kjerne finner man en førkristen tradisjon om erobring av en øy i kvinneskikkelse, mens overleveringen i *Egils saga* kan ha lagt til motiver fra bryllupsmyten som kanskje ikke er like gamle. Lesningen av denne episoden sammen med Steinslands tolkning av bryllupsmytens ulike aspekter røper med andre ord ikke førkristne hierogamiforestillinger uten videre, men lar oss skjønne at forfatteren har kjent til en tradisjon om Mundills erotiske erobring av Leka. Han kan så ha farget det på sin måte. La oss da først se hva sagaen sier om Bjørgolv og Hilderid, før vi drøfter Mundill:

Det var en mann som hette Bjørgolv. Han bodde på Torgar på Hålogaland. Han var lendmann, mektig og rik, og halvt troll både i styrke og vekst og ætt. Han hadde en sønn som hette Brynjolv. Han lignet på far sin. Bjørgolv var gammel nå, og konen hans død, og han hadde gitt styringen med alt i hendene på sin sønn, og skaffet ham en kone. Brynjolv var gift med Helga, datter til Kjetil Høng fra Ravnista. De hadde en sønn som hette Bård. Han ble tidlig en stor og vakker kar, og en mann med dug og tak i. Så var det en høst at det var stort gilde der., og Bjørgolv og sønn hans var de gildeste menn i laget. Om kveldene fulgte de den gamle skikken å dra lut om hva for kvinne hver mann skulle sitte og drikke i hop med. Det var en mann i gildet der som hette Høgne. Han åtte gard i Leka og var en grunnrik mann, vakrere enn folk flest, og klok. Men han var av ringe ætt og hadde kommet seg opp ved egen hjelp. Han åtte en uvanlig vakker datter som hette Hilderid. Det falt seg nå slik at hun og Bjørgolv skulle sitte sammen. De rødde om mangt utover kvelden, og han tykte jenten jenten var vakker. Litt etter var gildet slutt. Samme høsten dro Bjørgolv hjemmefra på en skute han åtte, og hadde tredve mann med seg. Han kom fram til Leka, og tyve mann gikk til gards, mens ti passet skipet. Og som de kom inn på garden, gikk Høgne ham i møte og tok vel imot ham, ba ham bli der med følget sitt. Og Bjørgolv sa ja takk til det, og de gikk inn i stuen. Da de hadde tatt reiseklærne av seg og fått kappene på, lot Høgne bære inn et kjørel med heimebrygg. Hilderid, datteren i huset, bar ølet rundt til gjestene. Bjørgolv kaller til seg Høgne bonde og sier: 'Ærendet mitt hit er at jeg vil ha datteren din hjem med meg; og jeg vil nå holde løsbryllup med henne'.

Hogne så ingen annen råd enn å la alt være som Björgolv ville. Björgolv kjøpte henne for en øyre i gull, og de gikk i seng sammen. Deretter fór Hilderid med Björgolv hjem til Torgar. Brynjolv ga vondt fra seg om dette tiltaket. Björgolv og Hilderid fikk to sønner. Den ene hette Hårek, den andre Rørek. En stund etter døde Björgolv. Men så snart han var lagt i grav, lot Brynjolv Hilderid fare sin vei med sønnene sine. Hun fór da til far sin i Leka, og der vokste Hilderidsønnene opp. De var små i veksten, men vakre og gløgge, lignet på morsfolket sitt. De ble kalt Hilderidsønnene. Brynjolv brydde seg lite om dem, og lot dem ingenting få av farsarven deres. Hilderid var Hognes arving, og hun og sønnene hennes tok arv etter ham og ble boende i Leka, og satt i stor velstand. Bård Brynjulvsson og Hilderidsønnene var om lag jevnaldrende. Brynjolv og Björgolv, far hans, hadde i lang tid hatt finneferden og finneskatten.²¹

Fortellingen inneholder tre drag som peker mot at forfatteren har skapt historien etter lest av bryllupsmyten. Den første angår loddtrekningen i hallen som plasserer

²¹ *Egil Skallagrímsson's saga*, s. 16–17. ÍF II, kap. 7: *Björgólfr hét maðr á Hálogalandi; hann bjó í Torgum; hann var lenðr maðr, ríkr ok auðigr, en hálfbergrisi at afli ok vexti ok kynferð. Hann átti son, er hét Brynjólfr; hann var líkr feðr sínum. Björgólfr var þá gamall önduð kona hans, og hafði hann selt í hendr ǫll ráð syni sínum ok leit at honum kvánfangs. Brynjólfr átti Helgu, dóttur Ketils hængs ór Hrafnistu; Bárðr er nefndr sonr þeira; hann var snemma mikill ok fríðr sýnum ok varð inn mesti atgörvismaðr. Þat var eitt haust, at þar var gildi fjölmennit, ok váru þeir Björgólfr feðgar í gildinu göfgastir menn; þar var hlutaðr tvímenningr á optnum, sem siðvenja var til. En þar at gildinu var sá maðr, er Hogni hét; hann átti bú í Leku; hann var maðr stórauðigr, allra manna fríðastr sýnum, vitr maðr ok ætismár ok hafði hafizt af sjálfum sér. Hann átti dóttur allfríða, er nefnd er Hildiriðr; hon hlaut at sitja hjá Björgólfi; töludu þau margt um kveldit; leizk honum mærin fögr. Litlu siðar var slítt gildinu. Þat sama haust gerði Björgólfr gamli heimanfögr sína ok hafði skútu, er hann átti, ok á þrjátígi menn; hann kom fram í Leku, ok gengu þeir heim til hús tuttugu, en tíu gættu skíps. En er þeir kómu á bæinn, þá gekk Hogni á mót honum ok fagnaði vel, bauð honum þar at vera með sinu föruneyti, en hann þekkdíst þat, ok gengu þeir inn í stufu. En er þeir höfðu afklæzt ok tekít upp yfirhafnir, þá lét Hogni bera inn skapker ok mungát; Hildiriðr bóndadóttir bar ǫl gestum. Björgólfr kallar til sín Hogna bónda ok segir honum, at «örendi er þat hingat, at ek vil, at dóttir þín fari heim með mér, ok mun ek nú gera til hennar lausabrúllaup». En Hogni sá engan annan sinn kost en láta allt svá vera sem Björgólfr vildi. Björgólfr keypti hana með eyri gulls, ok gengu þau í eina rekkju bæði; fógr Hildiriðr heim með Björgólfi í Torgar. Brynjólfr lét illa yfir þessi ráðagörð. Þau Björgólfr ok Hildiriðr áttu tvá sonu; hét annarr Hårekr, en annarr Hrærekr. Síðan andask Björgólfr; en þegar hann var út hafíðr, þá lét Brynjólfr Hildiriði á brott fara með sonu sína. Fógr hon þá í Leku til föður síns, ok fæddusk þar upp synir Hildiriðar; þeir váru menn fríðir sýnum, litlir vexti, vel viti bornir, líkr móðurfrændum sínum; þeir váru kallaðir Hildiriðarsynir. Litils virði Brynjólfr þá ok lét þá ekki hafa af föðurarfi þeira. Hildiriðr var erfingi Hogna, ok tók hon ok synir hennar arf eftir hann ok bjuggu þá í Leku ok höfðu auð fjár; þeir váru mjök jafnaldrar, Bárðr Brynjólfs son ok Hildiriðarsynir. Þeir feðgar, Brynjólfr ok Björgólfr, höfðu lengi haft finneferð ok finneskatt.*

Bjørgolv og Hilderid ovenfor hverandre. Steinsland tolker situasjonen i Skírnismál med Frøy i Lidskjálv som en skjebnesvanger hendelse. Det er slik han fikk øye på utgårdskvinnen Gerd og ble fortryllet av hennes skinnende armer. Hun tolker Lidskjálv som et høysete, men det kan på ingen måte fastslås (Steinsland 1991: 82–86). Bjørgolv måtte som følge av loddtrekningen sette seg ved siden av Hilderid og var slik tvunget til å ta henne inn.²² Høvdingen satt tydeligvis pris på sitt nye bekjentskap; «De rødde om mangt utover kvelden, og han tykte jenten var vakker» (*Egil Skallagrímssons saga*, s. 16). Videre er det utvilsomt at Frøy og Gerd tilhører to ulike heimer – Ásgard og Jotunheimen. Det er kun fra Lidskjálv han kan se inn i denne heimen. Det er da neppe tilfeldig at sagaen plasserer høvdingen og utgårdskvinnen i to ulike landskap; Helgeland og Namdalen. Torget er det sydligste høvdingsetet på Helgeland, mens Leka er det nordligste i Namdalen. Avstanden mellom øya Torga og Leka er ikke lengre enn at den ene ser over til den andre på en klar dag. Fortellingen rommer altså en hendelse som bryter seg ut av et landskap eller heim og over i et annet. Det er på hjemgården, i sin heim, at Bjørgolv får øye på Hilderrid, som har trådt over i «heimen» Helgeland, slik at forfatteren kan skape en realistisk ramme for et slikt grenseoverskridende møte. I det større bildet peker loddtrekningen ikke til tilfældighetenes spill, men mot den skjebnetro som rådet: det er i hallen at Torolv og Skallagrímssons skjebne blir beseglet ved at Hilderid-sønnene nå vil føres inn i verden og videre lede til at sagaens hovedkarakter, Egil Skallagrímsson, vokser opp på Island.

At Bjørgolv tar til seg sin unge kone på Leka med makt gjøres helt klart ved at han holder et såkalt løsebryllup. Faren Høgne er oppkomling og høvdingen Bjørgolv kan gjøre som han vil. Et løsebryllup går utenom de vanlige prosedyrene som kreves for at et ekteskap skal være lovgyldig. Gullet som Høgne får i fanget for Hilderid møtte ifølge Finnur Jónsson trolig ikke kravet til en lovfast giftegave (*mundr*) på tidspunktet sagaen skal ha utspilt seg. Med manglende forlovelse og sengeleding også tatt i betraktning, fremholder han at Hilderid-sønnene ikke hadde arvekrav etter faren (*Egils saga Skallagrímssonar*: LXXXVI). Steinsland gjør overtredelsen av de sosiale normene ved Frøys frieri til Gerd til et sentralt poeng. Utgårdskvinnen tas med makt og skikkene knyttet til lovformelig ekteskapsinngåelse brytes. Like fullt kreves det at hierogamiets avkom, den nye herskeren med uvanlige egenskaper, har full arverett (Steinsland 1991: 91–92, 103–105). Forfatteren av *Egils saga* ser ut til å ha lånt dette motivet, nå tilpasset et rikmannsmiljø nordafjells. Hilderid føder ikke en ny hersker, men hun får to sønner, Hårek og Rørek, som krever arv etter sin far. Arvekravet utgjør den sentrale konflikten mellom brødrene og Bjørgolvs sønn, Brynjolv, og senere

²² Det er mulig at samtiden også la til grunn at Bjørgolv og Hilderid drakk av samme hornet, slik Jón Viðar Sigurðsson 2014 tolker ordet «tvimening».

Figur 3. Den såkalte Herlaugshaugen på gården Skei på Leka. Sett mot nordøst. Gravhaugen fra vikingtid er landets tredje største, men er i dag skadet etter ukyndige utgravninger på 1700-tallet. Foto: forf.

Torolv, som får kontrollen over Torget. Man kan argumentere for at sagaforfatteren var kjent med bryllupsmotivets oppheving av vanlig skikk, slik at fyrstesønnen født utenfor lovformelig ekteskap nå hadde arvekrav. Han har så brukt det til å skape en konflikt mellom Torolv og en høvdingætt på Helgeland. Samleiet finner sted på Leka, altså i den andre heimen sett fra høvdingens hjem på Torget.

Foruten loddtrekningen og løsebryllupet, må skildringen av Hilderid og hennes slektninger også omtales. Det sies rett ut at Hogne er lavættet og at lendmannen Bjørgolv og sønnen var de fornemste i samdrikket på Torget. Hilderid får slik et anstrøk av utgårdskvinne, som bryllupsmyten ifølge Steinsland krever. At faren er rik følger også det samme programmet; Gerds far, Gyne, beskrives indirekte som rik og mektig (Steinsland 1991: 64). Steinsland observerer at bruden i bryllupsmyten i høymiddelalderens sagaer er lavættede; de skifter ham fra jotunkvinner i den førkristne myten til «... 'finnekvinner' eller lavættede eller skjebnesvangre kvinner», men også tjenestekvinner og liketil trellkvinner (Steinsland 1991: 207–209, 212). At den rike Hogne

er oppkomling understreker at han ikke tilhører det samme samfunnslaget som Bjørgolv. Høvdingen giftet seg altså utenfor det aristokratiet som et strengt hierarkisk norrønt samfunn forventet. Det er én ting. Videre skildres Hilderids sønner som kortvokste og snarrådige, noe sagaen mener er et merke for slekta hennes. Bjørgolv beskrives på sin side som et «...halvt troll både i styrke og vekst og ætt» (...*hálfbergrisi at afli ok vexti ok kynferð*) (*Egil Skallagrimssons saga*, s. 16, ÍF II, kap. 7). Skildringen var ment å fortelle *noe*, og hensikten kan ha vært å hentyde til den uuttalte jarleættaen som var et resultat av foreninger mellom hersker og utgårds- eller jotunkvinner. Videre, hvis vi ser for oss at forfatteren sømløst ønsket å bringe bryllupsmyten inn i en sagasammenheng der en erotisk erobring av Leka inngikk; hvordan skulle rollen som utgårds kvinne i en islendingsaga gestaltes på en troverdig måte? Han kunne ikke plassere en jotunkvinne på en grøderik øy som Leka, ei heller sjangertro hevde at heimen deres var på viddene eller oppe i fjellene. Løsningen han valgte, å indikere deres lave byrd og kortvoksthet, var trolig nok for at skjønnere på hans egen tid tok poenget: Hilderid var en slags utgårds kvinne og foreningen med Bjørgolv satt farlige krefter i sving. Hvorvidt sagaen ønsket å gi slekta samiske drag for slik å oppnå en type nordnorsk utgårdseffekt er usikkert. Vi kan likevel minne om at Snorre, som skrev noenlunde på samme tid som forfatteren av *Egils saga*, åpenbart lot samekvinnen Snøfrid på Doyre ta rollen som Harald Hårfagres utgårds kvinne. Det samme sagnet bringer også *Ágrip* til torgs (kap. III).

Claus Krag spurte om ikke hendelsene til far og datter i *Egils saga* er en etterklang av det som fortelles om hadningekampen i fornaldersagaen *Sorla þátr sterka*, der sagnskikkelsene Hild og faren Hogne figurerer. Her er bruderovet et hovedmotiv (Krag 1991: 251, n. 148). De dukker også opp i fornaldersagaen *Hálfs saga ok Hálfsrekka* fra 1300-tallet. Her beskrives hordalendingen Hjørleiv den kvinnekjæres besøk på Nærøy i Namdalen, der han med Hognes bifall gifter seg med Hild (*Fornaldarsögur Nordurlanda* II: kap. 5). Tradisjonen om Hognes datter Hild må ha vært godt kjent nordafjells på slutten av 900-tallet, da jarlen Håkon Grjotgardsson i *Háleygjatal* ble omtalt som 'Hognes møys tre', som er en kjenning for kriger; *hildr* tyder krig (Poole 2012: 205). I vår sammenheng understreker det først og fremst at Leka-bonden Hogne og datteren Hilderid på ingen måte er historiske skikkelser. Videre rokker ikke bruderovmotivet i en fornaldersaga ved tanken om bryllupsmytens plass i *Egils saga*. Det leder oss til å spørre hvorvidt også Bjørgolv er en ren sagnskikkelse.

Mundill og Bjørgolv

En av de jarleættingene vi vet lite om er Mundill den gamle (13). Han opptrer i jarlelista som Gudlaugs sønn og Herses far. I Snorres navneremser i *Den yngre Edda* er

en Mundill oppført som sjøkonge. En Mundill blir også omtalt i tåtten *Hversu Nóregr bygðisk* ('Hvordan Norge ble bebygd') som er bevart i *Flateyjarbók* fra omkring 1387. Her blir han satt inn i en større genealogisk sammenheng. Hans linje går tilbake til Fornjot, en slags urskikkelse for kongeættene i Norge. Sønnen Kåre «rådte for vindene», sønnen Jøkul var far til kong Snø og han var far til Torre, som fikk sønnene Nor og Gor og datteren Goe. Nor tok fastlandet som ble Norge. Gor ble sjøkonge og tok alle øyene, «både bebodde og ubebodde», i det som later til å være hele norskekysten fra Ishavet (Dumbshavet) og sørover. Gor fikk så fire sønner, sjøkongene Beite, Heite, Meite og Geite. Meite ble far til Mæfill og Mundill, som så ble far til Eckill og Skeckill, også de sjøkonger (*Flatøybok* I, s. 99–106). Mer får vi ikke vite om Mundill direkte. Merk for øvrig at Herse ikke nevnes i denne tradisjonen.

Tåtten røper likevel noe om hvor Mundill var tenkt å høre hjemme i denne spesifikke tradisjonen i *Flateyjarbók*.²³ Slekten etter «landkongen» Nor og en ukjent mor går gjennom sønnen Raum ned til Harald Hårfagre og med det vektlegger én gren av ynglingekongens opprinnelse. Ladejarlene fører på sin side slektsgrenen opp til Gor gjennom sønnen Beite, hvis oldebarn, Hodd, fikk barn med Nor. De to fyrsteslektene er altså begge etterkommere av Nor, men kun Ladejarlene knyttes opp mot sjøkonger. Av kystlandet fra Ishavet til Agder, er det kun Nord-Norge som ikke får en spesifikk bebyggelseshistorie. Det er slik ikke urimelig å anta at Mundill – med tanke på hvor man hypotetisk skal plassere Gors sønner – var en sjøkonge forbundet med deler av Namdalen (nord for Beites område) eller Nord-Norge ut fra hva *Hversu Nóregr bygðisk* vil ha oss til å tro (*Flatøybok* I, s. 99–106).

En annen tradisjon er dokumentert i den før omtalte jarlelista fra omkring 1250 – og med det indirekte *Håleygjatal*, etter vår antakelse – som plasserer Mundill blant en rekke jarleætlinger som sammenholdt med andre kilder er knyttet til Namdalen og Nord-Norge. Mundills tippoldefar ifølge lista, Godgiest (8), skal ifølge *Heimskringla* ha holdt til i Omd, i det som blir forstått som Andøya og landskapet omkring Vågsfjorden i Sør-Troms. Både faren og farfaren til Mundill, Gylaug (10) og Gudlaug (11), blir i samme kilde omtalt som hålføygkonger (*Heimskringla*, *Ynglingesaga* kap. 23, 24, 29). Vi minnes da at Mundills sønn Herse (13) også var en konge, men han satt i Namdalen, og det var først med han at jarlerekkja faktisk ble jarler ved at han hang seg i jarlsnavn. Sønnen Brand (14) får derfor tilnavnet jarl i jarlelista. Ut fra dette

²³ Den samme fortellingen gjengis som innledning i *Orkneyinga saga* og blir kalt *Fundinn Nóregr* ('Norge blir funnet'). Den er trolig fra 1200-tallet og i hoveddrag skiller den seg ikke fra *Hversu Nóregr bygðisk*. Den forteller imidlertid ikke om Mundill, se *Orknøyingenes saga*, 11–13. Opplysningen om at Mundill er forfaren til en konge i Sogn i fornaldersagaen *Dorsteins saga Víkingssonar*, er ikke relevant å drøfte i denne sammenheng.

kan vi si at Mundill i denne tradisjonen var en konge som har holdt til i Hålogaland et sted mellom landskapet Omd og nord i Namdalen.

For vår diskusjon er det et springende punkt at Mundill etter kvadets logikk beveget seg sørover. Strengt tolket kan Snorres opplysning om at Gylaug og Gudlaug (10 og 11) var håløygkonger innebære at de allerede var tenkt å sitte i Namdalen. Flere har kommentert at de to områdene trolig ble forstått politisk som ett i vikingtid og kanskje før (se Bratrein 2018: 43; Sandnes 1965: 179). Det er likevel rimeligere at Snorre skilte mellom Namdalen (Namdølafylket) og Hålogaland i en tid der dette var klart atskilte regioner.²⁴ Videre er det sannsynlig at grensen mellom de to landskapene var meningsfulle størrelser også da *Håleygjatal* ble skapt på slutten av 900-tallet. Nyere analyser av ringtunene i Nord-Norge, samt den kjente rettarboten som omtaler Vennesund-grensen i 1110-årene, tyder på det (Bergsland 1994: 182; Iversen 2015: 108–117). Da skjønner vi at Mundill enten var håløygekonge plassert nord om Vennesund som sin far og farfar, eller at enten han eller Herse – fordi Herse i *Ágrip* knyttes til Namdalen – tok ætta sør for denne grensa til Leka og med det ble hersker i en mindre eller større del av Namdalen. Fordi Herse etter det som ble fremsatt over trolig bevegde seg mot Overhalla fra Leka, er det mest trolig at Mundill var kongen som tok steget over til Namdalen.

Mer er det vel ikke å si om Mundill ut fra kildene. Noen detaljer i *Egils saga* er imidlertid såpass påfallende at vi må spørre om Mundill spøker i bakgrunnen. Over argumenterte jeg for at Bjørgolvs løsebryllup med Hilderid litterært lånte elementer fra bryllupsmyten i det han krysset grensen fra Torget til Leka – en erotisk erobring av en ny «heim». Fordi Mundill i jarlelista kronologisk er plassert mellom håløygekongen Gudlaug og en konge i Namdalen, gir Leka-erobringen i sagaen en første indikasjon på at følgende tanke bør prøves ut: forfatteren av *Egils saga* har kjent til en tradisjon om at Mundill erobret Leka. Da må det sannsynliggjøres at detaljer i sagaen røper at sjøkongen trekker i Bjørgolv-ham.

En åpenbar likhet mellom de to er at deres høye alder. Mundill blir kalt *gamli* i jarlelista, mens Bjørgolv beskrives som en gammel enkemann som har gitt sønnen styringen med alt. Forfatteren kaller ham «Bjørgólfr gamli» i det han seiler i sjøhyre til Leka med mennene sine (*Egils saga Skallagrímssonar*, kap. VII). Nå er ikke betegnelsen *gamli* sjelden, men det er langt fra utenkelig at sagaforfatteren har latt seg inspirere av sjøkongens økenavn og så gitt Bjørgolv en høy alder. Navnene på sønnene hans etter *Hversu Nóregi byggðisk*, Eckill og Skeckill, finner en klar parallell i Bjørgolvs

²⁴ Hvis Snorre var fortrolig med den tradisjonen jeg her argumenterer for eksisterte, nemlig at Mundill var den første kongen som tok ætta til Namdalen, så ville betegnelsen «håløygekonge» med tanke på Gylaug og Gudlaug ytterligere tilsa at de var tenkt å holde til nord for Vennesund, altså den tradisjonelle sørgrensa for Hålogaland.

sønner, Hårek og Rørek. Rimende «remsenavn» finner vi blant sjøkongene og andre steder, men det er overraskende å støte på slikt i en islendingesaga. Man kan påstå at det bryter med norrøn navngivingskikk. Hvorvidt forfatteren har kjent til en fortelling om Mundills sønner, eller simpelthen var kjent med forholdet mellom far og sønner, kan man ikke vite – men det er neppe tilfeldig at Bjørgolvs sønner har fått rimenavn.

Forbindelsen mellom navnene Bjørgolv og Mundill er også verdt å nevne, selv om vi med sistnevnte møter på tolkningsproblemer. Mulighetene er mange og blir gjetningspregede.²⁵ Man kan likevel bite seg merke i en tolkning av navnet som forfatteren av *Egils saga* etter mitt syn trolig har lagt til grunn, nemlig gno. *mund*, som i «beskyttelse». Det er denne tydinga som oftest dukker opp i det norrøne navnematerialet, som i Geirmund, «spydbeskytter», og en rekke andre navn. Denne etymologien er for øvrig tillagt det skotske slektsnavnet Mundell, som i *protector* (Harrison 1912: 33). Førstelekken i navnet Bjørgolv viser utvilsomt til noe lignende; det å redde eller frelse noen (gno. *bjarga*), slik at navnet tyder 'den bergende ulven'. At forfatteren har brukt navnet Mundill som lest for Bjørgolv sannsynliggjøres av at to andre navn fra jarlelista er gjenbrukt i *Egils saga*; sønnen Brynjolv (15) og sønnesønnen Bård (16). Det er sannsynlig at navnet Brynjolv rett og slett bød forfatteren en anledning til å skape et navn som kombinerte assosiasjonen til *mund* (beskyttelse) fra sjøkongen og sistelekken *-úlfr* (ulv) fra sønnen – resultatet ble Bjørgolv. Det er heller ikke avgjørende at tolkningen av navnet Mundill som 'beskytter' er den etymologisk riktige, men at forfatteren av *Egils saga* på 1200-tallet tolket navnets mening slik. På snedig vis bryter heller ikke navnet Bjørgolv med rekken av tre jarlenavn med likelydende forbokstav:

Jarlelista, ca. 1250:	Brand jarl (14)	Brynjolv (15)	Bård (16)
<i>Egils saga</i> , 1200-tallet:	Bjørgolv	Brynjolv	Bård

Sammenholdt med informasjonen om Mundills uavklarte status i jarlelista mellom en hålføygkonge og namdalskonge, fremstår parallellene mellom Bjørgolvs «grenseløse» løsebryllup og det vi for øvrig vet om Mundill som påfallende. Parallellene

²⁵ Få har innlatt seg på en forklaring, vel delvis fordi navnet slekter på det mytologiske navnet Mundilfæri, som også har en uklar etymologi. Førsteleddet Mundil- kan vise til tid (gno. *mund*), slik John Lindow forsiktig har foreslått, og meningen blir noe slikt; «han som får tiden til å bevege seg». Tolkningen er knyttet til hva *Vafprúðnismál* forteller om Mundilfæris barn, sol og måne, se Lindow 2002: 233. Eivind Vågslid ser også til *mund* (i forståelsen tid) i sin tolkning av sjøkongenavnet Mundill, som han mener opprinnelig er tilnavn «...um ein som fer på visse tider», se Vågslid 1988: 250. Tolkningen er usikker.

består i deres høye alder, sønnes rimende remsenavn og mansnavn som henspiller på beskyttelse eller berging. Hvorvidt også Mundill ifølge tradisjonen satt på Torget, er ugreit å nøste i.

Så langt er det antatt at Mundill i tradisjonen erobret Leka fra Helgeland. På det punktet kan man innvende at *Egils saga* ikke nødvendigvis lener seg på tradisjon og at Mundill tok en annen øy, eksempelvis Nærøy eller Ramsta. En del forhold taler likevel mot det. For det første er Leka på grunn av sin strategiske plassering i leia en øy som jarleætta – gitt at de faktisk stammet fra Nord-Norge – har hatt den største interesse av å kontrollere. I tråd med den sørturen de etter tradisjonen foretok, byr Leka seg frem som et åpenbart maktsete – noe ikke minst Herlaugshaugen fra vikingtid vitner om (Petersen 1917).

For det andre tvinger sagnene om Lekamøya oss til å spørre om erobringssmotivet er uttrykk for utgamle tradisjoner langs leia. Sagnkretsen om Hestmannen fra Helgeland, som forsøker å nedlegge Lekamøya, er ved siden av Utrøst-sagnene de mest utbredte og berømte i Nordland. Sagnet er belagt sent og relaterer til en rekke sjømerker langs kysten; i de mest elaborerte helt fra Namdalen til Lofoten. Hestmannen, et fjell på øya Aldra på Helgeland, beiler for en møy på Leka, i form av en karakteristisk fjellformasjon og et seilingsmerke sør på øya. Mellom dem ligger Torghatten, som får sitt karakteristiske hull i det mannen kaster eller skyter noe etter den flyktende kvinnen. Møya er i alle versjonene avvisende. I Andreas Fayes nedtegnning sender Hestmannen friere, som alle blir til stein (Faye 1844: 10–11; se også Hveding 1935: 94–95). Frierferden, avvisningen og voldsmotivet er elementer som gjenfinnes i *Skírnismál*. Nabofjellet til Hestmannen, Ambåtta, røper også muntlige tradisjoner blant de seilende. Det kan nevnes at i *Skírnismál* er det Gerds tjenestejente, *ámbotta*, som tar imot den ridende Skirne i Gymses gård. Mens gygrer og kjerringer er vanlige fjellnavn langs kysten, er Ambåtta unikt. Det er således påfallende at hun er plassert nettopp ved en rytter.²⁶ En rimelig antakelse er at historier knyttet til disse sjømerkene, som er blant de mest kjente i landet, har vært del av den navigasjonsopplæringen fiskere og andre sjøfolk tok del i langs leia (Solheim 1940: 116–175). Historiene kan av den og andre grunner være svært gamle. Fastholder vi at et geografisk forankret sagn om en erotisk relasjon mellom en mann sør på Helgeland og en kvinne på Leka kan være gammelt, er det mulig å spørre om lignende tradisjoner tjente som råmateriale for Øyvinds *Háleygjatal*. Naturligvis blir det med spørsmålet, men sagnkretsen er etter mitt syn et forsiktig delargument for at Leka, og ingen andre øyer eller områder, kan knyttes til en tapt tradisjon om Mundills erobring.

²⁶ Finn Myrvang avviser tydinga av Ambåtta som kvinnenevning, gno. *ambátta*, slik Hallfrid Christiansen og Ivar Aasen har lagt til grunn. Avvisningen er imidlertid ikke språklig begrunnet. Hans tolkning av navnet, 'ambolt', kan neppe være riktig. Se Myrvang 2017: 115–116.

Figur 4. Over: Lekamøya med Lekafjorden i bakgrunnen. Sjømerket kan sees fra begge sider av øya. Over: Hestmannen, opprinnelig Hestmona, sett mot sør. Fjellet ligger på Hestmannøya på Helgeland og er et kjent sjømerke. Fjellet ligner en rytter med kappe som holder i reimene på en «usynlig hest». Like nord for rytteren ser man det avrundede fjellet Ambåtta. Begge foto: forf.

Avslutning

Ovenfor har jeg forsøkt å vise at skriftlige kilder fra middelalderen røper påfallende sammenfall mellom sagnkongen Mundill den gamles uavklarte plass i jarlerekka mellom Hålogaland og Namdalen, og den rollen Bjørgolv gestalter i *Egils saga*. Torgethøvdingen Bjørgolv på Helgeland «erobret» Leka i Namdalen ved å holde løsebryllup med den lavættede Hilderid. Sammenholdt med at Bjørgolv og Mundill deler trekk som sett under ett ikke virker tilfeldige, nemlig deres tilnavn, et personnavn som viser til beskyttelse eller berging – eller som i det minste ble forstått slik på 1200-tallet – samt sønner med rimennavn, fremholdes det at en tappt tradisjon om Mundills erotiske erobring av øya Leka, kanskje personifisert i sjømerket Lekamøya, har tjent som underlag for historien om Bjørgolv. Den tradisjonen kan ha blitt overlevert i *Hå-*

leygjatal på slutten av 900-tallet. I et slikt lys trer Mundill frem som en sentral jarleætling.

Et springende punkt i undersøkelsen er at motiver fra bryllupsmyten kan spores i *Egils saga*. Påstanden er ikke at det lekne hierogamimotivet i sagaen kan overføres på det antatt tapte stoffet om Mundill i *Háleygjatal*; kvadet eller en tapt jarlesaga beskriver ikke nødvendigvis mer enn en erotisk erobring av øya Leka, som så *Egils saga* har omarbeidet til et vrengebilde på et hellig bryllup. Videre har drøftingen av hendelsene på Torget og Leka i *Egils saga* konsekvenser for forståelsen av Bjørgolv, Brynjulv og Bård som historiske personer. De to sistnevnte er hentet fra jarlelista, og der Bjørgolv er tuftet på navnet Mundill. Likeledes er Hogne og Hilderid på Leka sagnfigurer.

Drøftingen løfter også frem opplysningene om Herse i *Ágrip*. Hans forhold til kvinnen Igda i Overhalla tolkes i lys av Folke Ströms tanker om jarleättas erobring av fruktbarhetsskikkelser i ulike lokale eller regionale gestalter.

Et dristig spørsmål angår hvorvidt Bjørgolv-episoden kan anses som et meningsfullt tillegg til sagaens skildring av den uunngåelige gnisningen mellom stormennenes frihetstrang (Kveldulv, Torolv) og en ny form for kongemakt (Harald Hårfagre), som, slik Preben Meulengracht Sørensen (1998: 35–37) har påpekt, nødvendiggjorde utvandring for å opprettholde «de frie bønders selvopfattelse og samfunnsorden». Hvis Bjørgolvs løsebryllup virkelig er en parodi på den håløygske erotiske erobringen, eller til og med bryllupsmyten – et bryllup som førte til at kongen felte Torolv – har forfatteren ment å si at et ideologisk stivnet og gammelmodig aristokrati nordafjells *også* bidro til en ulevelig situasjonen for de frie bøndene? At de sosiale forholdene i landet var «låst» både i nordluten og sørluten?

Bibliografi

KILDER

- ÁGRIP AF NOREGSKONUNGA SÖGUM = Utg. Bjarni Einarsson. Íslenzk fornrit XXIX. Reykjavík: Hið íslenska fornritafélag, 1984.
- EDDADIKT, SKALDEKVAD, FOLKEVISER = Red. Anne Holtmark. Oslo: Gyldendal, 1941.
- EGIL SKALLAGRIMSSONS SAGA = Overs. Hallvard Lie. Oslo: Aschehoug, 2003 [1951].
- EGILS SAGA SKALLAGRÍMSSONAR = Utg. Finnur Jónsson. København: S. L. Möllers bogtrykkeri, 1886–1888.
- FLATØYBOK = Utg. Torgrim Titlestad et al. Bind I–VI. Stavanger: Saga bok, 2014–2019.

- FORNALDARSÖGUR NORÐURLANDA = Utg. Guðni Jónsson og Bjarni Vilhjalmsson. Reykjavík: Bókaútgáfan Forni, 1943.
- HEIMSKRINGLA = Snorre Sturlason: Kongesagaer utg. av Gustav Storm. 2. utg. Kristiania: J.M. Stenersen & Co, 1900.
- ÍF II = *Egils saga Skalla-Grimssonar*. Utg. Sigurður Nordal. Íslenzk fornrit II. Reykjavík: Hið íslenzka fornritafélag, 1933.
- ORKNØYINGENES SAGA = Overs. Anne Holtsmark. Oslo: Aschehoug, 1970.
- ÅGRIP = Overs. Gustav Indrebø. Nørrøne bokverk 32. Oslo: Det norske samlaget, 1970.

LITTERATUR

- BRATREIN, Håvard Dahl. 2018. *Høvdning, jarl, konge*. Tromsø museums skrifter XXXVII. Stamsund: Orkana akademisk.
- BRASET, Karl. 1910. *Øventyr, sagn – gamalt på sparbumaal*. Sparbu.
- BERGLAND, Knut. 1994. Samiske perspektiver i Helgelands historie. I Birgitta Berglund (red.), *Helgelands historie II*, 181–204. Mosjøen: Helgeland historielag.
- CLUNIES ROSS, Margaret. 1994. *Prolonged Echoes I*. The Viking Collection 7. Odense: Odense University Press.
- . 1998. *Prolonged Echoes II*. The Viking Collection 10. Odense: Odense University Press.
- . 2014. Royal Ideology in Early Scandinavia: A Theory versus the Texts. *Journal of English and Germanic Philology* 113.1: 18–33.
- ERIKSEN, Stefka Georgieva. 2007. Popular Culture and Royal Propaganda in Norway and Iceland in the 13th Century. *Collegium medievale* 20: 99–136.
- FAULKES, Anthony. 1977. The Genealogies and Regnal Lists in a Manuscript in Resen's library. I *Sjöttu ritgerðir helgaðar Jakobi Benediktssyni 20. júlí, 177–190*. Reykjavík: Stofnun Árna Magnússonar.
- . 2005. The Earliest Icelandic Genealogies and Regnal Lists. *Saga-Book* 14: 115–119.
- FAYE, Andreas. 1844. *Norske Folke-Sagn*. 2. utg. Christiania: Guldberg og Dzwonkowski.
- HAGLAND, Jan Ragnar. 1975. Eit skriftleg førelegg for Øyvind Skaldespillars dikt i Fagrskinna? *Maal og Minne*: 12–19.
- HARRISON, Henry. 1912. *Surnames of the United Kingdom: A Concise Etymological Dictionary*. London: Eaton Press.
- HVEDING, Johan. 1935. Folketru og folkeliv på Hålogaland. *Norsk folkeminnelag* 33: 94–95.

- HÆGSTAD, Marius & Ole Severin PEDERSEN. 1886. *Namdalsk folkediktning med prøvor av namdalsk maalføre*. Namsos: Nordtrønderens aktiesamlags boktrykkeri.
- IVERSEN, Frode. 2015. Hålogaland blir en rettskrets. *Heimen* 52.2: 101–121.
- JÓN VIÐAR SIGURÐSSON. 2014. Bondegilder i Norge og gildet i Gildeskålsokn. I Morten Stige og Øystein Ekroll (red.), *Gildeskål gamle kirke: Marmorkirka ved nordvegen*, 57–74. Oslo: Fagbokforlaget.
- JÓNSSON, Finnur. 1908. *Den Norsk-Islandske Skjaldediktning B 1*. København: Rosenkilde og Bagger.
- . 1923. *Den oldnorske og oldislandske litteraturs historie, bind II*. København: Gads forlag.
- KOHT, Halvdan. 1910. Om Haalogaland og Haaløyg-ætten. *Historisk tidsskrift* 6.4: 1–17.
- KRAG, Claus. 1991. *Ynglingatal og Ynglingasaga – En studie i historiske kilder*. Oslo: Universitetsforlaget.
- . 2001. Trosskiftet og teorien om sakralkongedømmet. *Collegium Medievale* 14: 211–225.
- LINDOW, John. 2002. *Norse Mythology: A Guide to Gods, Heroes, Rituals, and Beliefs*. Oxford: Oxford University Press.
- MAURER, Konrad. 1894. *Die Huldar Saga*. Abhandlungen der k. bayer. Akademie der Wiss. Kl. 1, b. 10, avd. 2. München: Verlag der k. Akademie.
- MUNDAL, Else. 1997. Framveksten av den islandske identiteten, dei norske røtene og forholdet til Noreg. *Collegium medievale* 10.1–2: 7–30.
- MYRVANG, Finn. 2017. Hestmona – Kassmona – Teksmona. *Håløygminne* 98.4: 101–116.
- NIELSEN, Alf Ragnar. 2012. *Landnám fra nord*. Stamsund: Orkana akademisk.
- PETERSEN, Theodor. 1917. En kongegrav i det nordenfjeldske Norge. I *Haakon Schetelig paa 40-aars dagen 25. juni 1917*, 41–50. Kristiania.
- POOLE, Russell. 2007. Myth and Ritual in the *Háleygjatal* of Eyvindr Skáldaspillir. I Judy Quinn, Kate Heslop & Tarrin Wills (red.), *Learning and Understanding in the Old Norse World*, 153–176. Turnhout: Brepols.
- . 2012. Eyvindr skáldaspillir Finnsson, Háleygjatal. I Diana Whaley (red.), *Poetry from the Kings' Sagas 1: From Mythical Times to c. 1035*, 195–212. *Skaldic Poetry of the Scandinavian Middle Ages 1*. Turnhout: Brepols.
- RYGH, Oluf & Karl RYGH. 1904. *Norske elvenavne*. Kristiania: Cammermeyers boghandel.
- SANDNES, Jørn. 1965. *Namdalens historie til år 1600*. Namsos: Namdalen historielag.

- . 1987. Hedensk kultus og kristen kirke. I Jan Ragnar Hagland, Jan Terje Faarlund & Jarle Rønhovd (red.), *Festskrift til Alfred Jacobsen*, 144–152. Trondheim: Tapir.
- . 1995. “Slik endte denne mannen sitt ureine liv i et ureint hus”: Om drapet på Håkon jarl og litt om Melhus i vikingtida. *Gauldalsminne*: 47–55.
- SCHJØDT, Jens Peter. 1991. Relationen mellom aser og vaner og dens ideologiske implikasjoner. I Gro Steinsland (red.), *Nordisk hedendom: Et symposium*, 303–319. Odense: Odense universitetsforlag.
- . Ideology of the Ruler in Pre-Christian Scandinavia: Mythical and Ritual Relations. *Viking and Medieval Scandinavia* 6: 161–194.
- SOLHEIM, Svale. 1940. *Nemningsfordomar ved fiske*. Oslo: Det Norske Videnskaps-Akademi.
- STEINSLAND, Gro. 1991. *Det hellige bryllup og norrøn kongeideologi: En analyse av hierogami-myten i Skimismål, Ynglingatal, Håleygjatal og Hyndluljóð*. Oslo: Solum.
- STORAKER, Johannes Theodor. 1928. *Naturriggerne i den norske folketro*. Oslo: Norsk folkeminnelag.
- STRÖM, Folke. 1983. Hieros-gamos-motivet i Hallfreðr Óttarsons *Hákonardrápa* och den nordnorska jarlavärdigheten. *Arkiv för Nordisk Filologi* 98: 67–79.
- SØRENSEN, Preben Meulengracht. Samfund og menneskesyn i den islandske fristat. I Asbjørn Aarnes (red.), *Atlantisk dåd og drøm*, 21–37. Oslo: Aschehoug.
- TORFÆUS, Tormod. 1711. *Historia Rerum Norvegicarum*. Bind I–IV. København.
- VÅGSLID, Eivind. 1988. *Norderlendske fyrenamn*. Eidsvoll.
- WICKLUND, Johan. 2004. Bröllopsmyten i *Helgakviða Hjörvarzsonar*. Ett exempel på fornskandinavisk härskarideologi i Codex Regius hjälteedikting. *Arkiv för nordisk filologi* 119: 105–122.
- ÅKERLUND, Walter. 1939. *Studier över Ynglingatal*. Lund: C. W. K. Gleerup.

Petter Snekkestad, direktør Varanger museum.
Email: petter.snekkestad@varangermuseum.no.

Parchment in medieval Norway: A historical and bio-codicological approach¹

SARAH FIDDYMENT, NINA HESSELBERG-WANG, ESPEN KARLSEN,
SARA ÖSTLUND NILSSON, CHIARA PALANDRI & TOR WEIDLING

This article deals with production, use and trade of parchment in Norway through a discussion of medieval and early modern sources. We have also used biomolecular tools to extend our knowledge of the actual biological narrative of the parchment itself. Analyses of ancient proteins (eZooMS) enables us to reveal which species of animals were used for parchment production. As source material we have used documents for which a Norwegian origin is certain or likely. This is the first study in Norway to use biomolecular methods on what we believe is Norwegian produced parchment.

1 Introduction

Parchment was predominant as writing material in Europe in the Middle Ages. According to a tradition recorded by Pliny the Elder (†79 A.D.), its use originated in the second century B.C. from Pergamum, a Greek city in Asia minor, as a substitute for papyrus (*Historia Naturalis* 13, 21),² hence the Latin term *pergamena* and modern derivations as ‘parchment’, ‘parchemin’, and ‘pergament’.³ It is extremely durable compared to papyrus and it had its breakthrough as writing material in the fourth century. At this time, it became usual to collect double leaves of parchment together into quires and then to sew the quires together in the spine to a codex, the principal form of a book in western culture ever since. This was a more practical as well as more solid format than the papyrus rolls that were worn by rolling in and out. Single parchment leaves were used for letters and documents.

¹ The authors appear in alphabetical order. Credits appear before the list of references.

² The practice of writing on skin is much older, as it is recorded already c. 2700 in ancient Egypt (Ryder 1991, 25) and in ancient India.

³ Of the adjective derived from Pergamum, *Pergamenus* (-a, -um), cf. the Greek adjective Περγαμηνός, which also refers to parchment (Liddell & Scott 1992, s.v.). Derived from the adjective is the noun *pergamenum* (Souter 1949 s.v.). The vernacular term *bokfell* for parchment occurs in a royal diploma dated 17 June 1308 (DN XI 6, p. 13).

When the Latin alphabet arrived in Norway not later than in the early eleventh century, the writing material was parchment. Not very much is known today about the local production of parchment in Norway or of parchment trade. Our aim with this article is therefore to further extend our knowledge of the narrative of the parchment and early book history in Norway. A brief introduction to the making of parchment is given in Section 2 of this article. Section 3 concerns the arrival of parchment in Norway, and section 4 presents earlier research on parchment in Norway. Section 5 gives a survey of written sources on parchment in medieval and early modern Norway. Section 6 discusses the variation between parchment and paper in late medieval and early modern Norway. Section 7 presents the analysis of parchment by modern biomolecular methods, and section 8 presents manuscript material selected for protein analysis. The article concludes with a discussion of the evidence of the written sources considering the biomolecular analysis (section 9).

2 Parchment — characteristics and manufacture

There is little written evidence on medieval parchment production (for an overview of the sources, Gullick 1991: 145–146). There are no medieval texts on parchment production that give a full description of the process. The following text gives a summary of the basic steps in parchment production, but for a more detailed description of parchment preparation, see Vnouček (2019: 188–197).

Parchment is made from skin and all skin types are chemically built up of proteins called collagen, in addition to small amounts of fat and water that keep the skin elastic. The skin consists of three rather clearly delineated layers: epidermis (upper layer), dermis (skin layer), and hypodermis (subcutaneous bond tissue) (Reed 1972: 17–20). Parchment is solely made from the dermis layer. It may be produced from either salted and dried animal skin that has been soaked, or a freshly flayed and washed animal skin. To remove the hairs without damaging, bacteria originating from the skin itself are used to decompose the skin in a controlled manner, for the epidermis to be dissolved and thus allowing the hair to be removed more easily (Ryder 1960: 394).

The drying process under tension implements a simultaneous effect of drying and shrinkage without allowing the skin to change surface area. When the moisture in the skin evaporates, this high-voltage network solidifies to a permanent and stiff structure, since the collagen fibres in parchment become fixed in the same position. Parchment is therefore essentially different from tanned leather, where the collagen fibres are disorganized in a helter-skelter manner, making the tanned leather flexible and soft. The effect of the stretching also explains why parchment can be split into thinner sheets (Ryder 1960: 394). The quality of the parchment depends on the qual-

ity of the skin used, as well as from the skills of the parchmenter. Scar tissue may appear caused by insect bites, and holes may occur by accident when the skin is scraped or is under tension. The common method to prepare a parchment for writing was to polish it with pumice or chalk. This provides a velvety surface and better bonding capacity for ink and pigments.

3 The arrival of parchment in Norway

Codices arrived in Norway at latest in the early eleventh century. The earliest known examples of parchment in Norway are from liturgical books probably copied locally in the second half of the eleventh century and in the early twelfth (Gjerløw 1957: 117–121; Karlsen 2003: 64–68). Many liturgical books were imported or produced locally in the twelfth century (Karlsen 2005; Karlsen 2006). As for the eleventh and twelfth centuries, there are no preserved charters and letters on parchment that are written in Norway. The extant material is in Latin and copied abroad. The earliest preserved complete original document in Old Norwegian is a charter by King Filippus (1207–1217),⁴ and the earliest original Norwegian diploma in Latin is from 1222, by the duke Skule (DN XIX 140; RN I 456). Achieved either by trade or by own local production, texts testify of parchment availability in Norway.

There is a lack of original documents from the eleventh and twelfth centuries from Norway. Therefore, the principal source to early parchment in Norway is fragmentary liturgical books that may be held to be Norwegian based on palaeographical and liturgical grounds. The earliest codices that still exist as complete books are the Kvikne psalter, from the late twelfth century (Gullick 2013b: no. 66), and the Old Norse Homily Book, the earliest complete vernacular book from Norway, probably written in or not far from Bergen c. 1200.⁵ After 1200 there are charters in Latin and the vernacular, codices, and fragments of codices. From then on there is a considerable amount of parchment preserved. Parchment was predominant until the early sixteenth century in the preserved material, and it occurs occasionally also later, especially for solemn occasions. Examples later than 1800 are mainly treaties with other

⁴ DN I 3. In an inventory of the archives from four monasteries in Eastern Norway drawn up on Akershus Castle in 1622, there is an entry for a charter written in two versions, Latin and Old Norse by the king Magnus Erlingsson in the 1160s (Tank 1916: nos. 1336–1337). The Old Norse version appears to be the earliest documented charter in Old Norse. The register mentions a few more documents in Old Norse that predate the letter by Filippus mentioned above and adds other lost documents by Filippus. Of the charters recorded in the register less than one percent still exists today (Pettersen 2013a: XIX).

⁵ Gullick 2013b: 57. Earlier texts composed in Norway, e.g., *Historia Norvegie* and *Passio Olavi* from the twelfth century, are preserved in later copies (Karlsen 2018: 459–461).

countries. In the early modern era, parchment was produced for the binding of books and documents, either it covered the wooden boards and the spine of books, or it was used as a cover without boards.

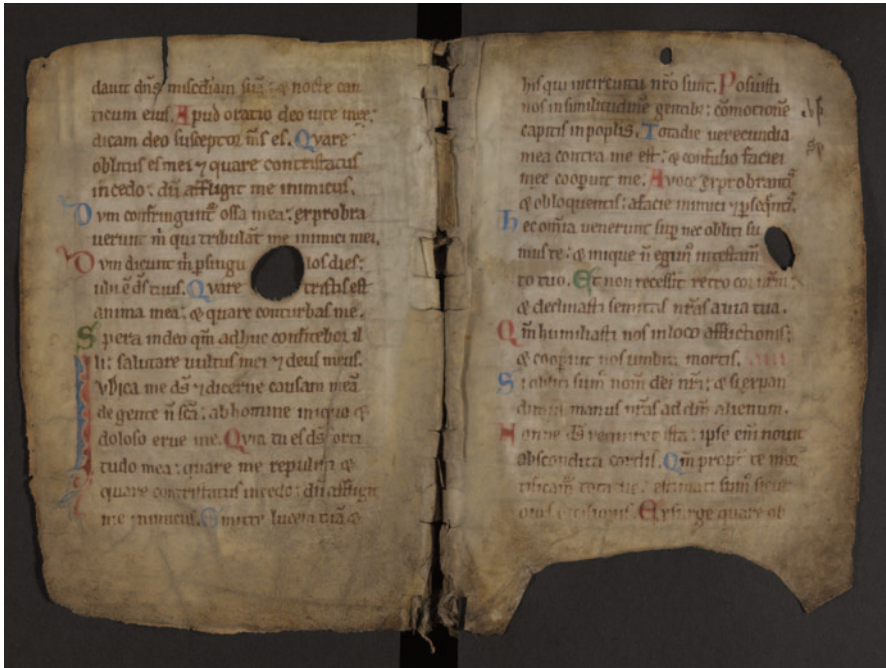

Figure 1. *Kviknepsalteret*, fol. 13v–14r. Photo: National Library, Oslo.

4 Earlier research on parchment in Norway

A brief overview of earlier research is found in the article *pergament* (1968) in KLNLM (XIII: 195–197) on which the present paragraph is based. Usually, parchment was made from skin from lamb and goat in Southern Europe and from calf in Northern Europe. It is mentioned that the homemade Icelandic parchment is rather coarse, and primitive compared to the finest foreign parchment. Thick parchment was usually used as book wrappings. As for Sweden, a point is made initially in the article that some Swedish letters are made from pieces cut from the wide margins of papal bulls,⁶

⁶ This must be a rather small practice, given the huge number of Swedish documents on parchment.

and that there are palimpsests. Taking into consideration the large number of documents on parchment from medieval Sweden, this must be relevant only for a small part of the material. There is evidence of production of parchment for local missals and breviaries in the diocese of Skara in the second half of the fifteenth century (KLNLM XIII: 196). A parchmenter is mentioned in Stockholm in the 1490s. As for Denmark parchment was replaced by paper by the end of the fourteenth century and the early fifteenth. There is a mention of a parchmenter in Copenhagen in 1491 (KLNLM XIII: 197).

As for parchment in Norway, Fiskaa's account in his book on paper and the paper trade in Norway adds to the picture (Fiskaa 1940: 36). Fiskaa wrote that parchment was almost universal as writing material from the twelfth century, with the most notable exception for writing materials used for runic inscriptions. Parchment-making flowered everywhere in Europe during the next centuries, also in Scandinavia. The quality of parchment among the preserved letters from medieval Norway differs a lot, Fiskaa observes, from the finest to the most crudely produced. This leads him to suggest that there was a mixture of locally produced parchment as well as fine imported parchment. According to Fiskaa it is most likely that parchment was made by *skinnari*, 'skinners', i.e., tanners. With one exception,⁷ all known tanners lived in the towns.⁸

In Old Norse scholarship it is commonly held that parchment was made from calfskin, and there are no certain examples of other skins (Jørgensen 2013: 37, 41–43; Holm-Olsen 1990: 78). Berg (2010: 57–58) comments on the parchment in the Old Norse Homily Book, the oldest book in Norwegian that is still extant. It is likely to have been made c. 1200.⁹ The parchment is mediocre, and several leaves have holes and tears, and 'it appears that it has been attempted to produce as many leaves as possible out of the little material available'.¹⁰ A bit more than one third of the 76 leaves have holes and tears, and they are unevenly trimmed. Berg argues that the book may have been made for local use, as the parchment would have been of higher quality if it was commissioned by someone else (cf. Ker 1985: 143 on the parchment in early books from the cathedral of Salisbury).

⁷ DN III 207. According to RN V 437, the document should be dated to 1341.

⁸ Fiskaa 1940: 36. The fact that the word *skinnari* appears in Norwegian place names outside of towns, such as *Skinnarbu* in Marker in southeastern Norway and in *Skinnarbu* in Telemark in the south, strongly indicates that there were tanners also in the countryside).

⁹ The earliest fragments of books in Norwegian date back to c. 1150.

¹⁰ Berg 2010: 57: '[D]et virker som man har forsøkt å få så mange blad som mulig ut av det materialet man hadde til rådighet.'

Michael Gullick has made some observations on the character of Norwegian and Swedish parchment based on material in the collections of fragments from the NRA and SRA:

However, what is important to the present enquiry is that I also noticed that a significant number of what I have identified as probably or certainly Norwegian-made books were often made on slightly thickish, opaque and even coloured parchment with both sides well scraped (often with scrape marks visible) and usually nappy. (This feature is especially noticable in moderate and poor books, and I noticed rather similar parchment in a number of the fragments of probable or certain Swedish origin . . . It does appear that the parchment used in at least some good quality Scandinavian books may have used better quality parchment comparable to good quality parchment found in English and French books. . . . However, I think that it can be very tentatively suggested that an Oslo fragment on thinnish, smoothish and even-coloured parchment may not be from a Norwegian-made book unless there is other good evidence to support such an attribution. (Gullick 2013a: 109)

Gullick argues that there are certain characteristics of Norwegian and Swedish parchment, but these characteristics do not provide decisive evidence and are only tentatively suggestive.

As mentioned, paper was introduced in Scandinavia in the fourteenth century. Jexlew (1966) has studied the variation between paper and parchment in Danish documents in the late Middle Ages.¹¹ The study is relevant to Scandinavia overall, as the material partly concern royal documents under the unions in the fifteenth century, when the kings and their chanceries were constantly on the move in the kingdoms. A good example is the Kalmar treaty of July 1397, written on paper, and confirmed on parchment by prominent men at the initiative of Eric of Pomerania in 1425. The fact that the transcript of 1425 mentions that there are only three seals out of ten appended to the original, demonstrates the problem with appending seals on paper documents (Jexlew 1966: 87). Confirmed transcripts (*vidisse*) were usually on parchment until c. 1450, when there was a turn towards paper. The preference for parchment to paper was particularly strong when it came to deeds of gift, contracts and documents

¹¹ The usual term for a confirmed transcript in Norwegian and Danish diplomatics is *vidisse* (Hamre 2004: 10–11). The witnesses to such a transcript usually attached their seals. Most preserved documents from medieval Norway belong to this category. The term *vidisse* appears not to be used in medieval Norway (but cf. DN XVIII 40), but it occurs in Danish and Swedish texts in Latin (cf. LMLD s.v. *vidisse*; GMLS s.v. *uidisse*).

confirming legal obligations. Within this field parchment prevailed in Denmark until c. 1660. The reason for the preference of parchment in such cases is that parchment was considerably stronger and was better suited for appending seals, Jexlew argues (1966: 87). Missives were closed, folded letters addressed to persons. Paper is easier to fold than parchment and was consequently preferred for missives, even royal ones of which the oldest one dates from the end of the fourteenth century. The use of paper increased simultaneously as the expansion of the central administration and was also preferred for personal letters by the end of the fifteenth century.¹² However, parchment appears not to have been more exclusive than paper. It was not uncommon to make confirmed copies of paper documents on parchment in the fifteenth century.

5 Written sources on parchment in Norway

The earliest evidence is from an incomplete runic inscription on a wooden stick from Bergen in which parchment is mentioned in a daily-life situation. Three leaves of blank parchment were deposited as a security for salt:¹³

- Line A: + guþ · signi · Yþr · sira · pro^fast^r · oddr · kom · til · min · o^k · mærkti
· ek · yþr · seks · la^upa
- Line B: salls · sua · at · firi · uinnr · um · t^uau · (p)u(n)d · (o)^(k) · (a) · þorer ·
sa^ltet · o^f ha^rþr · engi · ua^r · sa^lt · punda^ren · hæima
- Line C: · o^k · lita · matt · þu · þessa^ri · lykt · at · m(i)nn(i) · (u)(i)(t)end · en
þa^r · liggr · at þæi(r)(r)(a) · (s)(a)l(e)(t) · (o)(k) · (·) (s)(k)(a)^l · (e)(k) ·
(þ)??? —
- Line D: sem fyrst · fæ · ek · pundara · o^k · þat · til · ia^rþtegn · at · ek · ga^f ·
Y · þriu · skinn · a^f · bo^kfælli · o^k riþ · til · min · huæso þer —

God bless Thee, sira priest. Odd came to me, and I marked for you six laup salt, so that it reaches out over two pounds, and Tore Ovhard owns the salt. There was no salt weight at home (with me). And you can trust on this payment by my knowledge. But the payment is there with them, and I will (send it?) as soon as I get a weight. And it (should be) to sign (i.e., mortgage, guarantee?) that I gave you three skins of parchment. And write to me how you . . .¹⁴

¹² For a more detailed survey of the Danish material in numbers, see Jexlew 1966, 88–99.

¹³ ^ indicates a bind-rune (ligature). Parenthesis indicates uncertain reading (due to damage). ? indicates unidentifiable remains of a rune. — indicates a lacuna.

¹⁴ Here cited after the file for the inscription B625 in the Runic Archives at the Museum

The inscription is to judge from the level it was excavated from, from the first quarter of thirteenth century and is found at the site of the Hanseatic office in Bergen.¹⁵

The three leaves were deposited for a large quantity of salt and documents a high value of parchment. One *laup* equals 15.9 kg. It is uncertain whether the value of the leaves corresponded to the actual value of the salt on the market, as six *laup* of salt was a considerable amount. Probably it was only a partial guarantee.¹⁶

The presence of parchment documented in the inscription should be linked to local book production in Bergen c. 1200. The inscription is only a few years later than Homily Book scribe who was active in or near Bergen. He wrote the Old Norse Homily Book and an Old Norse translation of Honorius of Autun (c. 1080–1154), now in fragments, as well as some fragmentary liturgical books in Latin (Gullick 2013a: 112; Gullick 2013b: nos. 57, 58, 111, 126, and 127). All in all, a local production of parchment in or near Bergen is likely c. 1200, and it probably began earlier.

Around 1308 a parchment leaf (*membranum*) accompanied a letter (DN X 10) from bishop Arne of Bergen to his brother Audfinn Sigurdsson, who was about to leave for a visit to the papal curia. Arne wanted his brother to function as his representative. The parchment leaf was possibly unwritten and Audfinn who was meant to be the bishop's representative, could compose a text he found appropriate.¹⁷ The interpretation of the parchment as unwritten is supported by a passage in the fourteenth-century Icelandic *Laurentius saga biskups*, ch. 18. The incident occurred in Nidaros c. 1300. The Icelandic cleric Laurentius (1267–1331; bishop of Hólar on Iceland 1324–1331) was on a visit to the Nidaros. Archbishop Jørund entrusted Laurentius with three unwritten parchment leaves. The leaves were sealed even though they

of Cultural History in Oslo, supplied by information from Prof. James E. Knirk. Cf. the information in *Scandinavian Runic Text Database*, Department of Scandinavian Languages, Uppsala University (<https://www.nordiska.uu.se/forskn/samnord.htm/?languageId=1>).

¹⁵ The inscription was found at Finnegården 3A (the Hanseatic Museum, i.e., the old Hansa office) in a layer from before 1225–1230) in Bergen. The excavation number is BRM (Bryggens Museum) 110/1711. The dating is based on an analysis of pieces of pottery together with which it was discovered. It is quite possible that the scribe was an Icelander on the basis of the execution of the runes and some Icelandic influence on the language, although there are Norwegian forms as well. I am indebted to prof. em. James E. Knirk (Oslo) for this information for which I am very grateful.

¹⁶ Salt had a stable high value in Norway in the fourteenth and fifteenth centuries in the material studied by Pettersen (2013: 98–101). The measure *laup*, mentioned in the inscription, could also have been referred to as *spann* ('pail') or a carrying tool of some kind.

¹⁷ RN III 546 suggests that the parchment carried a partially written, sealed letter to be completed by Audfinn Sigurdsson.

were unwritten. As it was customary, Laurentius swore in the presence of two witnesses appointed by Jørund that he would not write anything that would harm the owner of the seal or his church. Otherwise, he could write whatever he wanted. This appears to be a parallel to the giving of sealed parchment by the bishop of Bergen to his brother.

The papal nuntius Pierre Gervais throws light on the availability of parchment during his travels in Denmark, Norway and Sweden in the 1330s. He reports in his account book (PN 112–126) that he had acquired parchment on thirteen occasions. He arrived first in Denmark, and the first purchase occurred in the Danish city Helsingborg in Scania, now belonging to Sweden, in 1331:

Item .xj.ma. die Aprilis emi .xij. pelles pergameni pro negocijs seu litteris scribendis quia papirus in dicto Regno non inuenitur et solui — .xij. gross. Turonenses (PN 112).

Likewise, on 11 April I bought twelve skins of parchment for business or the writing of letters, as paper is unavailable in the mentioned kingdom, and I paid twelve Turonian grossi.

Although paper was cheaper, it is remarkable that Pierre Gervais found paper to be unavailable in Denmark on his travels. The relevant passages with indication of quantity and value are collected in Table 1. As for the remaining fourteen purchases listed in Table 1, no reason is given for the choice of parchment.

Pierre Gervais informs on prices on parchment in *grossus Turonensis* (gros Tournois), a French currency.¹⁸ On the basis of Pettersen's (2013a) study of prices and values in medieval Norway, the prices given by Pierre Gervais may be recalculated into units of value used in Norway. The calculations show that 24 skins of parchment in Western Norway (Vestlandet) correspond to the value of one cow. In Eastern Norway (Østlandet) the value was different, and eighteen skins of parchment corresponded to the value of one cow. Interestingly, this indicates that the price for cattle differed across Norway. The value of a psalter would in the thirteenth and fourteenth centuries correspond to three up to seven cows, as are the documented values (Pettersen 2013a: 292–294; Karlsen 2005: 151–152).

It appears from the acquisitions of Pierre Gervais and the other scarce sources mentioned above that unwritten parchment was available in ecclesiastical centres, such as Århus, Roskilde, Lund, Skara, Strängnäs, Uppsala, Bergen, all cities with episcopal residences. This makes it likely that parchment was produced in episcopal

¹⁸ A large thick, silver coin first issued c. 1267, the adjective *Turonensis* referring to Tours.

Table 1 Pierre Gervais' acquisitions of parchment in Scandinavia 1331–1333

Date	Place	Source	Quantity	Value
11 April 1331	Denmark (Lund?)	PN 112 Item .xj.ma. die Aprilis emi .xij. pelles pergameni pro negocijs seu litteris scribendis quia papyrus in dicto Regno non inuenitur et solui – .xij. gross. Turonenses.	Six skins of parchment	12 grossi Turonenses
8 May 1331	Scania (Lund?)	PN 113 Item solui pro .viiij. pellibus pergameni pro litteris et rationibus transcribendis – .x. gross. Turonenses.	Eight skins of parchment	10 grossi Turonenses
20 June 1331	Roskilde	PN 114 Item emi .vj. pelles pergameni pro rationibus transcribendis et solui – .vj. gross. Turonenses	Six skins of parchment	6 grossi Turonenses
6 May 1332	Århus	PN 116 Item solui pro .iiijjuor. pellibus pergameni – .v. gross. Turonenses	Four skins of parchment	5 grossi Turonenses
10 June 1332	Århus	PN 116 Item .x. die Junij. solui pro .vj. pellibus pergameni – .iiijjuor gross. Turonenses	Six skins of parchment	4 grossi Turonenses
6 August 1332	Lübeck	PN 117 Item .vjta. Die Augusti .iiijjuor. pelles pergameni pro diuersis scripturis et solui pro eis – .iiij. gross. Turonenses.	Four skins of parchment	4 grossi Turonenses
21 October 1332	Skara	PN 118 Item emi .vi. pelles pergameni pro quibus solui – .iiij. oras den. Sueuorum.	Six skins of parchment	Dimidia marca den. Sueuorum
21 October 1332	Skara	PN 118 Item emi .iiijor. pelles pergameni pro quibus solui – .iiij. oras den. Sueuorum.	Four skins of parchment	.iiij. oras den. Sueuorum
8 February 1333	Skara	PN 119 Item emi ibidem pergamaena pro processibus mittendis ad Norwegiam. solui – .x. gross. Turonenses.	Parchment	10 grossi Turonenses
27 February 1333	Strengnäs	PN 119 Item .xvijma. die Februarij solui Strengenes pro pergamento – .v. gross. Turonenses.	Parchment	5 grossi Turonenses
25 April 1333	Uppsala	PN 119 Item emi pergamaena pro – .vij. gross. Turonensibus	Parchment	7 grossi Turonenses
8 February 1333	Skara	PN 119 Item emi ibidem pergamaena pro processibus mittendis ad Norwegiam. solui – .x. gross. Turonenses.	Parchment	10 grossi Turonenses
4 August 1333	Bergen	PN 121 Item die .iiij.ta Augusti emi .vj. pelles pergameni pro – .iiij gross.	Six skins of parchment	4 grossi Turonenses

8 September 1333	Bergen	PN 122 Item solui pro pergamenio – .viij. gross. Turonenses.	Parchment	8 grossi Turonenses
26 November 1333	Norway (in the eastern part?)	PN 123 Item .xxvij. die Nouembris solui pro .iiij. uor pellibus pergameni – .iij. gross. Turonenses	Four skins of parchment	3 grossi Turonenses

centres around in Scandinavia. This is only what could be expected at that time. Prices also varied across Europe, between different types of cattle, and according to fourteenth-century accounts from Beaulieu Abbey in England, calfskin was more expensive than sheepskin (Gullick 1991, 147–148).¹⁹

We will now turn to public account books from the late Middle Ages. Little is preserved of account books, land registers and tax lists from medieval Norway. However, there are some materials from the last decades before the Reformation. Most suitable for study is the material from *Bergenus len*²⁰, from the administration of the archdiocese in Trondheim and from the bishop's palace ('bispegården') in Bergen.

The accounts from *Bergenus* 1516–1523 which are all on paper, do not only comment on the use of paper, but also mention calfskins that were used in the production of parchment, from two up to four skins a year (NRJ II: 32; NRJ III: 94, 570). The small quantity indicates that the parchment probably was used for bookbinding and not for writing material. On many occasions it is said that the parchment is meant to be used for registers at the royal residence.²¹ Our observation agrees with the fact that almost all preserved account books from *Bergenus* at this time are written on paper bound with boards covered with unwritten parchment. There are also mentions of payment to parchmenters. (NRJ II: 6; NRJ III: 34, 493). The account books from *Bergenus* show that calfskin was somewhat cheaper than sheepskin.²² We also see that a minimal part of all skins that arrived at *Bergenus* castle as payment of taxes and revenues that were made into parchment. In the account book for the summer half-year in 1521 there are 1269 calfskins, 1335 goatskins, and 1039 sheepskin (NRJ II: 667). A lot of it was sold. In the summer of 1521, the merchant Johan Tripmaker

¹⁹ This may be explained by England exporting large quantities of wool during this period. It has been assumed that the number of sheep slaughtered annually from 1150 to 1850 was no less than 15 million (Teasdale *et al.* 2015). The prices assumingly followed the relative availability of each species.

²⁰ *Len* was the largest administrative unit in early modern Norway.

²¹ *Kongsgården*, i.e., the king's estate.

²² NRJ I: 444; NRJ II: 577. In 1519, the price for ten sheepskin was ten shilling and for ten calfskins eight shilling. In 1521, the corresponding prices were twelve and nine shilling, respectively.

at Bryggen (i.e., the dock, the area of the Hanseatic offices) paid for a lot of merchandise, e.g., for 1347 goatskins, 1262 sheepskin and 1654 calfskins (NRJ II: 577).

One significant exception is found in an account from around the years of 1534–1535, where thirty calfskins were prepared to parchment for a register of the castle.²³ The large quantity suggests that the parchment mainly was meant for writing material.²⁴

The price of parchment was assumingly not only depended on the actual raw material, making parchment also required salt for preserving the skins, lime, and in some cases expensive dye were required. Variation in the quality of the craftsmanship also assumingly played in. For plain ordinary parchment, however, the price for salt might have played an important role for parchment prices. It is interesting to notice that during the thirteenth century salt prices rose extensively in the northern Europe and in England (Fiddyment *et al.* 2015).

Moreover, we can only assume that the fraction of what has survived also represents, which animal the parchment was originally produced from. The account books show that calfskin was a common raw material used for parchment in Norway, and our protein analysis of different documents, shows that calfskin was predominant in 85% of our samples. Although our number of samples is low and constitutes a preliminary data set, it corresponds with patterns indicated by written sources.

6 Parchment and the introduction of paper

Paper was first produced in Europe in the 1200s, and in Italy the earliest known production happened in 1272.²⁵

The earliest known document on paper from Norway was written in Oslo in 1370, and in the fifteenth century there are some books and charters and deeds on paper. Unlike paper, which had to be imported to Scandinavia well into the seventeenth century, one had the technical skills to produce parchment locally already in the Middle Ages.

Towards the end of the Middle Ages, the use of paper as writing material grew more common. At this time the administration of the archbishop's administration in Nidaros and that of the royal castles usually wrote on paper. According to the account

²³ 'Kalfskindt mett iij deger giortt wdj pergement tiill Slots Regiister' (NRJ IV: 449).

²⁴ Probably the register of the castle was the principal land register of Bergenhus castle, now lost. There is no such register on parchment among the preserved account books.

²⁵ Paper is first mentioned in Denmark in 1358 and in Sweden in 1345 (KLN XIII 107–108). An early example of a paper document from Norway dates from 1370 (DN VI 278; for the date, see RN VII 56).

book for the archbishop's residence in Bergen²⁶ for 1536, the administration bought paper. The account book itself was written on paper and bound with a parchment leaf from a twelfth-century English bible as cover (Pettersen 2013b: 43 with Plate 2). Archbishop Olav Engelbrektsson's land register from ca. 1533 was bound with Pope Julius II's letter of provision for his predecessor Erik Walkendorf, dated 1510.

The account books from Bergenhus 1516–1523 mentioned above show that paper was used for writing, and that the bindings of account books themselves were of parchment. There is continuous documentation of expenses for purchase of paper, and the administration of the len bought the paper from Holland. As local production of paper first began in Holland well into the seventeenth century, it means that the paper bought from the Dutch was produced elsewhere. Paper could be imported from the large production centres of Western Europe at the time, such as France, Germany, or Italy, through Western European trade lines (Tschudin 2012: 111).

Although ordinary letters were written on paper, parchment was often used for important documents. This was the case with the lost land register for Bergenhus mentioned above, for which parchment was produced. A few years after the Reformation, the protocol of the cathedral chapter in Trondheim was begun. The protocol included, among other things, important documents like the mentioned land registers of the chapter and transcripts of letters of privileges. They were all written preferentially on parchment.

7 Parchment analysed by modern biomolecular methods

Non-invasive eZooMS analysis (Fiddymen *et al.* 2015) was carried out on fourteen parchment samples from different Norwegian manuscript fragments from the National Library in Norway (NB). The sampling process involves gently wiping the surface of the parchment with a PVC eraser and collecting the resulting crumbs into a sterile tube. Samples are then extracted in the lab using a saline solution and enzyme (Trypsin) to release the protein (collagen) from the eraser crumbs and cutting them into smaller fragments (peptides). These peptides are then analysed using MALDI-TOF mass spectrometry in a process known as peptide mass fingerprinting (PMF). By comparing the resulting masses with a known database, it is possible to identify the animal used to make the parchment.

8 Presentation of material selected for protein analysis

The collection of fragments in the NB consists of material that has arrived in there as covers on archival material and printed books (see Edwards 2013 for an introduc-

²⁶ The archbishop in Nidaros had a residence in Bergen, the largest city in Norway.

tion to the collection and a discussion of fragments in the NB with musical notation that are either written or used in medieval Norway).²⁷ A few of the fragments have been found locally somewhere in Norway and sent to the NB in the nineteenth and early twentieth century. In addition, there have been a few donations to the NB of material acquired abroad, but such fragments are left out of this investigation.

Very little has been known about Norwegian parchment in the past, and in a joint interest, Sarah Fiddymnt's research group generously offered us to analyse a few samples of parchment to work as a first pilot study on protein analyse on parchment, to be performed in Norway. Although the sampled material selected for protein analysis was limited, due to financial reasons, the selection process was careful. Based on earlier palaeographical assumptions, the material that were selected for analyses, were all likely to have been written in Norway in the Middle Ages. Some of the items are dated and located.

Samples are taken from one Latin psalter, one Old Norwegian law manuscript, and fragments from nine manuscripts dating from the second half of the twelfth century until the fourteenth century. The fragments that contain musical notation have been described and reproduced in colour by Edwards (2013). The material is organised according to chronology and the results from the protein analyses of each specific document type, with individual reference number, are also further presented in table 2²⁸:

a) **NB Ms.lat.fragm. 13.** Antiphoner (Gjerløw, Ant 20²⁹). Twelfth century, second half. Almost certainly copied in Norway with awkward and unprofessional handwriting and clumsy initials (Edwards 2013: 342 w. pl. 10; Gjerløw 1979: 33–35 with plate 8). There is no indication of provenance, but the other fragments of the antiphoner in the NRA are linked to the Augustinian house at Halsnøy in western Norway (Karlsen & Weidling 2017: 169 with n. 14). The original book was almost certainly used at Halsnøy before the Reformation.

²⁷ The largest collection of fragments in Norway is in the National Archives of Norway in Oslo (Karlsen 2013b: 20–21). See further Pettersen (2013b) on the history and provenance of the material.

²⁸ These documents are digitally available at: www.nb.no/en/the-national-library-of-norway/.

²⁹ In her typewritten catalogue and files, now kept in the NRA, the liturgist Lilli Gjerløw (1910–1998), made entries for each (usually fragmentary) manuscript she knew that was used in medieval Norway, e.g., Mi, Br, Gr, Ant, Ps, Lec-Mi etc. + a number. These designations have been used in publications and is further explained in Karlsen (2013b, 17–18). Not all manuscripts mentioned here have received such designations.

b) **NB Ms.8° 102.** The Kvikne psalter (Gjerløw, Ps 9). Late twelfth (or possibly early thirteenth century). Written by several mediocre scribes (Gullick 2013b: no. 66). The oldest preserved Norwegian codex in a medieval binding (Gullick 2013b: no. 66) and probably the oldest Norwegian book still preserved as a codex. There is a runic inscription from the mid-thirteenth century on the wooden front board indicating that it belonged to the church at Kvikne in Norway. As some leaves of the original book were lost already in the Middle Ages, they were replaced with new ones with the same content in the fifteenth century. Leaves from the original book as well as late medieval replacements have large holes, but as there is no lost text, they are not caused by damage (see Plate 1).³⁰ Protein samples are collected from the original leaves and from the fifteenth-century replacements. Samples are taken from fols. 10, 15, 20, 39, and 41.

c) **NB Ms.fol. 523** *Varia ad Landstad*. A bifolium of a psalter. Twelfth century, second half. Still *in situ* as a cover on a handwritten booklet from 1786–1787 from Telemark. The double leaf appears to come from a book used in the church at Tinn in Telemark. The writing is mediocre with awkward initials and is likely to be a local product.

d) **NB Ms.lat.fragm. 5.** Breviary (Gjerløw, Br 11). Late twelfth century or early thirteenth. Thin, smooth parchment. The use of capital R points to influence from vernacular handwriting (Gjerløw 1979, 66–67), a. A date in the late twelfth century or possibly early twelfth century (Edwards 2013, 341 with plate 7). As far as the content is concerned, its exemplar was a secular breviary, Norman or Anglo-Norman, influenced by the *cursus* of William of Volpiano. Donated to the University Library (now NB) by Ola Dønhaug (†1880), a school teacher in Sør-Aurdal, Valdres. It has a clear local provenance in an area north of Oslo. There are two other fragments of this manuscript in the National Archives (NRA) (Gjerløw 1979: 66–67).

e) **NB Ms.lat.fragm. 7.** Missal. Twelfth/Thirteenth century. There is an early modern inscription in the vernacular that confirms a local Scandinavian provenance. The fragment has a French type of script, but its rudimentary execution and the quality of the musical notation may point to a local origin (Edwards 2013: 341 with plate 6).

f) **NB Ms.lat.fragm. 8.** Missal. Twelfth/Thirteenth century. Norway? ‘A very good scribe, possibly working locally. Script on a French model’ (Edwards 2013: 341 with plate 7). The leaf is removed from a bookbinding in Folkemuséet (The Norwegian Open Air Museum) in Oslo.

³⁰ In this respect, the Old Norse Homily Book and the fourteenth-century Bergens Kalvs-kinn (Johannessen 2016, XI and below) resemble the Kvikne psalter.

g) **NB Ms.lat.fragm. 10.** Antiphoner (Gjerløw, Ant 42). Twelfth/thirteenth century. Norway? Notated folio leaf with unknown provenance. Poorly written and probably local (Edwards 2013: 342 with plate 8).

h) **NB Ms.lat.fragm. 11.** Antiphoner (Gjerløw, Ant 26). Late thirteenth century. Provenance: The church at Trondenes in Northern Norway, the largest rural stone church in Scandinavia, in the late Middle Ages occupied by a canon of the cathedral chapter in Nidaros. The folio format may be typical of a large and important church. Edwards (2013: 342 with plate 9).

i) **NB Ms.40 317.** Composite law manuscript in Old Norse, fols. 89–173.³¹ Fourteenth century. From the Oslo area belonging to the Eidsivating court. The principal part (fols. 118–167) contains the Eidsivating version of the national law of King Magnus the Law-mender (1263–1280). For fuller descriptions, see NgL IV: 730–734; Rindal 2020.

Samples are taken from the following parts:

Fol. 89v A law given by king Håkon V Magnusson concerning persons summoned to court. A broad cursive hand from the fourteenth century with East Norwegian orthography.

Fol. 91v A drawing of the crucifixion.

Fol. 94v A Latin calendar for October from the first half of the fourteenth century, written by the same hand who wrote fols. 100–167r.

Fol. 144v The Eidsivating version of the national law of King Magnus the Law-mender. A Gothic hand from the first half of the fourteenth century who wrote fols. 100–167r.

Fol. 156r. The same as fol. 144v. Fol. 173v. A professional and clear cursive hand from ca. 1350, related to one of the other scribes in the manuscript.

j) **NB Ms.lat.fragm. 3.** Missal. Fourteenth century. Two complete leaves (3a + 3b) without notation. Unknown provenance. Norway.

k) **NB Ms.fol. 1804a: 2.** Parchment letter with legal content, 16 June 1395 from Skeidsbo i Frøyland in Svidulands (Sauland). Published in DN X 89.

l) **NB Ms.fol. 1804a: 3** Deed on parchment concerning land in Østre Bygland in Fones (Fon) parish in Vestfold. 11 December 1411. Published in DN X 113.

³¹ A Swedish owner of the codex divided the book into two parts in the nineteenth century, donating the Swedish laws to the Royal Library in Stockholm and the Norwegian ones to the University Library (now the National Library) in Oslo, hence the incomplete foliation (NgL IV: 730); Rindal 2020).

Table 2. Analysed material in chronological order

Dokument reference no./ type	Area sampled	Thickness max/min (mm)	Species
NB Ms.lat.fragm.13	Left margin above the blue initial C	0.31-0.23	Calf
NB Ms.8° 102	Folio 89v in the margin under lacuna	0.60-0.30	Calf
NB Ms.8° 102	Folio 91v outer margin between initials Q and C	0.40-0.60	Calf
NB Ms.8° 102	Folio 94v outer margin under the initial M	0.34-0.53	Calf
NB Ms.8° 102	Folio 144v bottom margin right	0.47-0.35	Calf
NB Ms.8° 102	Folio 156 left margin under the initial Q	0.32-0.25	Calf
NB Ms. Fol. 523	Blank area in upper part of text inside back board	0.37-0.31	Calf
NB Ms.lat.fragm. 5	Left margin under the initial E	0.30-0.20	Sheep
NB Ms.lat.fragm. 7	Blank area right side upper part in the middle	0.20-0.13	Goat
NB Ms.lat.fragm. 8	Text-page right margin upper part below signature Fr.8	0.54-0.34	Calf ?
NB Ms.lat.fragm.10	Left margin above red initial O	0.28-0.21	Calf
NB Ms.lat.fragm.11	Head margin in the middle	0.26-0.22	Calf
NB Ms.4° 317	Fol. 89v, lower corner right	0.22-0.17	Calf
NB Ms.4° 317	Fol. 91v left margin just above the middle	0.32-0.24	Calf
NB Ms.4° 317	Fol. 94v in the middle	0.32-0.24	Calf
NB Ms.4° 317	Fol. 144v in the outer margin above the middle	0.15-0.12	Calf
NB Ms.4° 317	Fol. 156r upper margin to the right	0.28-0.23	Calf
NB Ms.4° 317	Fol. 173v outer margin above the middle	0.25-0.22	Calf
NB Ms.lat.fragm. 3	Fol. 2 of bifolium, lower right corner	0.25-0.22	Calf
NB Ms.lat.fragm. 3	Page 4 in bifolium, upper margin	0.36-0.21	Calf
NB Ms.fol.1804:a:2	In the margin under written text to the right of the right seal strap	0.29-0.25	Calf
NB Ms.fol.1804:a:3	Left margin text page	0.30-0.19	Calf
NB Ms.fol.1804:a:4	Blank area above sealstrap	0.37-0.33	Calf

m) **NB Ms.fol. 1804:a: 4** Deed on parchment concerning land in Skottthveit (Skottthveit) in Morgedal in Brunkeberg parish. 1490. Published in DN X 273.

9 Discussion

During the latest years the biomolecular methods for analysing ancient proteins (eZooMS) and DNA (aDNA) have become refined. This has allowed us to take the traditionally codicology to a new level, namely to the field of bio-codicology (Fiddyment *et al.* 2019). This new field can provide us with the tools to achieve yet another level of understanding the concept of books and book history, often referred to as 'book archaeology'.

With today's technology, using biomolecular methods on parchment has revealed new knowledge on parchment worldwide (Stinson 2009 and 2010; Fiddymment *et al.* 2015 and 2019; Teasdale *et al.* 2015; Anava *et al.* 2020; Vnouček *et al.* 2020, 35–70). Analyses of European material have found that parchment usually was produced from domesticated animals, particularly cattle, sheep and goats (Campana *et al.* 2010; for review see Bower *et al.* 2010).

This study is the first to investigate Norwegian parchment by using protein analysis (eZooMs) on parchment. Here our biomolecular analyses are presented with contextual evidence, in order to extend our knowledge on the early book history in Norway in particular, but also to establish a base for future research.

Still little is known about what animals prevailed in parchment production in Norway and the rest of Scandinavia, geographically and historically. The local husbandry must have played a major role in the local parchment production, like in many other countries.

Despite the many challenges of the Norwegian mountainous landscapes, the production of animals was extensive, of calves, sheep and goats. The historian Halvard Bjørkvik estimates that shortly before the Black Death in 1349 there were c. 75 000 farms in Norway within its medieval borders (Bjørkvik 1996: 24, 36–37). An average farm in central areas of Eastern Norway (Østlandet) could have nine to ten milch cows, four to five young cattle and twelve to fourteen sheep and goats.

In Western Norway (Vestlandet), on the other hand, there was a higher number of animals, for instance in the landscape Sogn, where there were many rich pastures in the mountains. In the early 1500s, the number of farms in Norway were reduced to c. 30 000, but there were more animals on each farm. There were many animals that could be slaughtered each year. Each milch cow was expected to give birth to a calf a year. Bjørkvik estimates that one or two of the milch cows had to be replaced each year. It was also necessary to replace young cattle that died, and some calves had to grow up. Probably each farm could slaughter c. five calves a year. This gives us an estimate on 150 000 calfskins, were produced each year. The number of sheep and goats slaughtered on a yearly basis is unknown, but it gives us an indication of a rich supply.

It is frequently held that parchment usually was made from calf in Scandinavia, as mentioned above ('Earlier research'). Books and documents made of parchment were frequently referred to as made from skin. One Norwegian land registry, called *Bergens kalvskinn* (literally: 'Bergen's calfskin'), is a fragmentary codex named after the skin the parchment was supposedly made from. The text dates from 1306–1351. The name of the codex is found in the sixteenth and seventeenth centuries (Johan-

nessen 2016: XI–XII), and it is uncertain whether it is based on medieval tradition. The present authors suppose that the parchment of one codex could be made from skins of different animals, cattle, sheep etc. dependent on availability.

The evidence of the account books shows that the predominant raw material for parchment production was calfskin, and interestingly, the same pattern emerges in our biomolecular investigations, although the restricted samples investigated so far restricts us from drawing firm conclusions until more samples are analysed. To judge from the account books from the royal castle and the archbishop's administration there were plenty of skins from calf, sheep and goat available, and one could choose freely from them. The preference for calfskin for parchment production indicates that calfskin was of the highest quality and that it probably was more suitable as writing material than sheep and goat.

Of the fourteen parchment samples analysed here, twelve were identified as calf (table 2). One sample (NB Ms.lat.fragm. 5) was identified as sheep parchment and another fragment (NB Ms.lat.fragm. 7) was identified as goat. These last two results are interesting given the prevalence of calf parchment in Scandinavian manuscripts. It is possible that the parchment was produced locally as both animals were usual in Norway. However, it also offers the possibility that these parchment folios may have been imported from another country which has a stronger tradition of producing parchments from these animals (in the case of goat; Italy, for example). Palaeographically both fragments seem to have been written in Norway, therefore the only way to determine whether the fragments are domestic or imported would be to carry out genetic analysis which may help to provide evidence for their provenance. However, this is beyond the scope of the present study but may be carried out in the future.

Although the sample size for this study is small, this study provides a first attempt in Norway to be using biomolecular tools on parchments. Further down the road, samples from other institutes like for example from the National Archives (NRA) will also be included in our study enabling a further mapping of the Norwegian parchment production and livestock production, to see whether it is different compared to other parts of Scandinavia or Europe, during the same period.

The National Archives has the largest collection of book fragments in Norway and are therefore of great importance for future studies of parchment. A central issue is how to differ the Norwegian and Icelandic manuscripts in Old Norse and whether Latin manuscripts are produced in Norway or Denmark (cf. Ommundsen 2017: 213–214 for examples of fragmentary manuscripts divided between Norwegian and Danish collections), as well as to be able to disentangle Norwegian parchment from imported. Here the molecular methods would provide a key to unlock their secrets.

The investigation on documents where time and date are registered is of great importance, not only to be able to establish where and when parcels were made within Norway, and what they were made from, but also to use these documents in order to develop a reference base to which other investigations can be compared to. A genetic analysis could help us to track down these patterns by revealing the relationship between the life-stock and parchment from different areas. The NRA has many Norwegian charters, deeds and legal documents with such indication of date and place, well suited for studies of variations in time and space. In this connection it will also be of high interest to see the quality of the parchment, and which animal skin it was made from, in connection with the social position of the person issuing the charter.

While a protein analysis can give us information on species identity, it may also if requested give us information of what part of the animal that has been analysed. This is because different proteins are dominant in different organs. Ancient DNA, on the other hand, will enable us to look closer into the relationship of the cattle produced within different parts of Norway and also to Scandinavia or parts of Europe.

By analysing more samples from Norwegian and Scandinavian produced parchment in the future, it will allow us to get further glimpses into the cattle trade and production, by estimating relations between animal populations. Even animal sex can be revealed by analysing DNA. (For more information about using biomolecular methods on parchment see Fiddymment *et al.* 2019 and Teasdale *et al.* 2015.)

When analysing samples with biomolecular tools, there can be contamination in the samples making the result unclear. In some cases, the contamination can either be traced back to the production phase of the parchment, where different skin types may have contaminated each other, or it may also be later, during an eventual conservation process of parchment, where glue made from different species might have been applied to parchments (Teasdale *et al.* 2015).

Despite a risk of contamination in some cases, biomolecular analyses are the most accurate method so far in estimating the origin of parchment. However, there are alternative ways, in getting a close estimate of the species used for parchment production. By visually inspecting parchment and look at the hair follicle pattern (HFP), an experienced scholar on parchment, might be able to subjective estimate what species of animal the parchment likely could have been produced from. Lately a new method has been developed to determine animal origin species in parchments by using spectrophotometry combined with PCA data processing (Alvarez *et al.* 2019), which provides a cheaper alternative to biomolecular analyses.

Bio-molecular tools have allowed us to go beyond the contextual and palaeographical world of codices and other parchment documents, which makes libraries or

Archives that hold them, in one perspective, equal to the collections within Natural History Museums. They both contain the narrative of animals that were once alive, and give us insight in cattle economy, parchment trade as well as human cultural history. The field of bio-codicology is relevant for a wide range of scholars, like for example from the field of natural sciences, archaeology, musicology, history, art history, liturgy, philology, palaeography, diplomatics, and studies in medieval Latin and Old Norse among others.

Credits and acknowledgements

Dr. **Sarah Fiddymnt** (Department of Archaeology, University of Cambridge/Beasts 2 Craft) has analysed the protein samples in her laboratory, written section 7 and contributed to the discussion of the analysed samples in section 9.

Senior Book and Paper Conservator NKF-N **Nina Hesselberg-Wang** (National Library of Norway, Oslo) has taken the protein samples in the National Library, written section 2 and contributed to section 9.

Dr. **Espen Karlsen** (National Library of Norway, Oslo) has written sections 1, 3, and 4 and contributed to section 9. He has collected the medieval sources on parchment and commented upon them in section 5, and presented the material selected for analysis in section 8.

Dr. **Sara Östlund Nilsson** has written the abstract, edited table 2, and written about the use of biomolecular methods on parchment in the discussion in section 9.

Senior Book and Paper Conservator **Chiara Palandri** (National Library of Norway, Oslo/ Accademia di Belle Arti di Brera, Milano) has taken the protein samples in the National Library and contributed to sections 6 and 8.

Dr. **Tor Weidling** (National Archives of Norway, Oslo) has written the text on sixteenth-century account books and discussed the medieval currencies in section 4. He has also commented upon the protein samples in light of the medieval historical context in section 9.

All authors have commented upon the text. *Östlund Nilsson*, *Weidling* and *Karlsen* have edited the article and sewn the different parts together. *Hesselberg-Wang* took the initiative to the protein analysis. We would like to extend our heartfelt thanks to Professor emeritus *James E. Knirk* for advising us on the runic inscription B625 from Bergen, to Senior Archivist *Gunnar I. Pettersen* for his advice on medieval currencies, and to Dr. *Vibeke Martens* for improving our English. At last, we would like to thank the members of the Beasts 2 Craft group who so generously have placed their resources to our disposal.

Contact: sara.nilsson@nb.no

References

- ALVAREZ, A. M. F., J. OUHY, M. DIEU, C. CHARLES, & O. DEPARIS. 2019. Animal species identification in parchments by light. *Scientific Reports* 9: 1825. (<https://doi.org/10.1038/s41598-019.38492-z>) Nature.com
- ANAVA, S., M. NEUHOF, H. GINGOLD, O. SAGY, A. MUNTERS, E. M. SVENSSON, E. AFSHINNEKOO, D. DANKO, J. FOOX, P. SHOR, B. RIESTRA, D. HUCHON, C. E. MASON, MISRAHI, N., M. JAKOBSSON & O. REHAVI. 2020. Illuminating genetic mysteries of the Dead sea scrolls. *Cell* 181: 1218–1231.
- BERG, Kirsten M. 2010. Homilieboka — for hvem og til hva? In Haugen & Omundsen 2010: 35–76.
- BJØRKVIK, Halvard. 1996. *Folketall og sammenbrudd 1350–1520*. Aschehougs Norges Historie 4. Oslo: Aschehoug.
- BOWER, Mim, Michael G. CAMPANA, Caroline CHECKLEY-SCOTT, Barry KNIGHT & Christopher J. HOWE. 2010. The potential for extraction and exploitation of DNA from parchment: A review of the opportunities and hurdles. *Journal of the Institute of Conservation* 33.1: 1–11. (doi.org/10.1080/1945220903509937)
- CAMPANA, M. G., Mim A. BOWER, Melanie J. BAILEY, Frauke STOCK, Tamsin C. O'CONNELL, Ceiridwen J. EDWARDS, Caroline CHECKLEY-SCOTT, Barry KNIGHT, Matthew SPENCER & Christopher J. HOWE. 2010. A flock of sheep, goats and cattle: Ancient DNA analysis reveals complexities of historical parchment manufacture. *Journal of Archaeological Science* 37: 1317–1325. (doi.org/10.1016/j.jas.2009.12.036)
- DN = *Diplomatarium Norvegicum*. Vols. I–XXIII. Kristiania/Oslo, 1847–2011. [References are to volume and document number.]
- DREIBHOLZ, Ursula. 1991. Der Fund von Sanaa. In Rück 1991: 299–314.
- EDWARDS, Owain Tudor. 2013. Medieval Music Manuscripts in Nasjonalbiblioteket (the National Library), Oslo. In Karlsen 2013a: 337–360.
- FISKA, H. 1940. *Papiret og papirhandelen i Norge i eldre tid*. Oslo: Carl E. Petersen & Søn.
- FIDDYMENT, Sarah, Bruce HOLSINGER, Chiara RUZZIER, Alexander DEVINE, Annelise BINOIS, Umberto ALBARELLA, Roman FISCHER, Emma NICHOLS, Antoinette CURTIS, Edward CHEESE, Matthew D. TEASDALE, Caroline CHECKLEY-SCOTT, Stephen J. MILNER, Kathryn M. RUDY, Eric J. JOHNSON, Jiří VNOUČEK, Mary GARRISON, Simon MCGRORY, Daniel G. BRADLEY & Matthew J. COLLINS. 2015. Animal Origin of 13th-Century Uterine Vellum Revealed Using Non-invasive Peptide Fingerprinting. *Proceedings of the Na-*

- tional Academy of Sciences of the United States of America* 112 (49): 15066–71. (doi.org/10.1073/pnas.1512264112)
- FIDDYMENT, S., M. TEASDALE, J. VNOUČEK, E. LEVEQUE, A. BINOIS & M. J. COLLINS. 2019. So you want to do biocodicology? A field guide to the biological analysis of parchment. *Heritage Science* 7(35). Springer Open Journal (doi.org/10.1186/s40494-019-0278-6.)
- FOURNEAU, Marc, Caroline CANON, Van Vlaender DANIEL, Matthew J. COLLINS, Sarah FIDDYMENT, Yves POUMAY, & Oliver DEPARIS. 2020. Histological study of sheep skin transformation during the recreation of historical parchment manufacture. *Heritage Science* 8.1.
- GJERLØW, Lilli. 1957. Fragments of a lectionary in Anglo-Saxon script found in Oslo'. *Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsen* 44: 109–122.
- . 1979. *Antiphonarium Nidrosiensis ecclesiae*. Libri liturgici provinciae Nidrosiensis 3. Oslo: Norsk Historisk Kjeldeskrift-Institutt.
- GMLS = *Glossarium mediae Latinitatis Sueciae* 1–2. Eds. Eva Odelman & Ulla Westerbergh. Stockholm: Almqvist & Wiksell/Riksarkivet, 1968–2002; suppl. 2009.
- GULLICK, Michael. 1991. From parchmenter to scribe: Some observations on the manufacture and preparation of medieval parchment based upon a review of the literary evidence. In Rück 1991: 145–157.
- . 2013a. A Preliminary Account of the English Element in Book Acquisition and Production in Norway before 1225. In Karlsen 2013a: 103–121.
- . 2013b. A Preliminary List of Manuscripts, Manuscript Fragments and Documents of English Origin or the Work of English Scribes in Norway Datable to before 1225. In Karlsen 2013a: 123–197.
- HAMRE, Lars. 2004. *Innføring i diplomatikk*. Oslo: Hamriana.
- HAUGEN, Odd Einar & Åslaug OMMUNDSEN (eds.). 2010. *Vår eldste bok: Skrift, miljø og biletbruk i den norske homilieboka*. Bibliotheca Nordica 3. Oslo: Novus.
- HOLM-OLSEN, Ludvig. 1990. *Med fjærpenn og pergament: Vår skriftkultur i middelalderen*. Oslo: Cappelen.
- JEXLEW, Thelma. 1966. Om anvendelsen — og anvendeligheden — af papir som dokumentmateriale i danske middelalderbreve. Nogle iagttagelser. *Arkiv — Tidsskrift for arkivforskning udgivet af Rigsarkivet* 1.2: 87–99.
- JOHANNESSEN, Ole-Jørgen (ed.). 2016. *Bergens kalvskinn*. Kildeutgivelser fra Riksarkivet 3. Oslo: Riksarkivet.
- JØRGENSEN, Jon Gunnar. 2013. Håndskrift- og arkivkunnskap. In Odd Einar Haugen (ed.), *Handbok for norrøn filologi*, 28–75. Oslo: Novus.

- KARLSEN, Espen. 2003. Katalogisering av latinske membranfragmenter som forskningsprosjekt: Del 2. In *Arkivverkets Forskningsseminar Gardermoen 2003*, 58–88. Rapporter og retningslinjer 16. Oslo: Riksarkivaren.
- . 2005. Liturgiske bøker i Norge inntil år 1300 – import og egenproduksjon. In Steinar Imsen (ed.), *Den kirkehistoriske utfordring, 147–170*. Trondheim: Tapir.
- . 2006. 'Norway I: The collection of Latin fragments in the National Archives of Norway'. In Åslaug Ommundsen (ed.), *The beginnings of Nordic Scribal Culture, ca. 1050–1300: Report from a Workshop on Parchment Fragments, Bergen 28–30 October 2005*, 17–22. Bergen: Centre of Medieval Studies, University of Bergen. [Also available online: <https://bora.uib.no/handle/1956/2403> (verified 13.04.2011).]
- . (ed.). 2013a. *Latin Manuscripts of Medieval Norway: Studies in Memory of Lilli Gjerløw*. Nota bene 5. Oslo: Novus.
- . 2013b. Introduction. In Karlsen 2013a: 13–26.
- . 2018. Andre språk i Norge: Latin og gresk. In Brit Mæhlum (ed.), *Norsk Språkhistorie 2: Praksis, 457–473*. Oslo: Novus.
- KARLSEN, Espen & Tor WEIDLING. 2017. Et klosterbibliotek i Sunnhordland. In El-dbjørg Haug (ed.), *Fra avlatshandel til folkekirke – Reformasjonen gjennom 500 år, 165–180*. Oslo: Scandinavian Academic Press.
- KER, N. R. 1985. The Beginnings of Salisbury Cathedral Library. In N. R. Ker, *Books, Collectors and Libraries — Studies in the Medieval Heritage, 143–173*. London & Ronceverte: The Hambleton Press.
- KLNM = *Kulturbistorisk leksikon for nordisk middelalder*. Vols. I–XXII. Oslo: Gyldendal, 1956–1978.
- LIDDELL, H. G & R. SCOTT. 1992. *A Greek-English Lexicon. With supplement 1968*. Oxford: Clarendon Press.
- LMLD = *Lexicon mediae Latinitatis Danicae*. Eds. Franz Blatt et al. Aarhus: Aarhus University Press, 1987–2015.
- NRJ = Huitfeldt-Kaas, H. J. et al. 1887–1972 [Reprint 1984]. *Norske Regnskaber og Jordebøger fra det 16de Aarhundrede*, Vols. I–V. Oslo: Norsk Historisk Kjeldeskrift-Institutt.
- OMMUNDSEN, Åslaug. 2017. Danish fragments in Norway and their connections to twelfth-century Lund. In Åslaug Ommundsen & Tuomas Heikkilä (eds.), *Nordic Latin Manuscript Fragments. The Destruction and Reconstruction of Medieval Books, 184–220*. London & New York: Routledge.
- OWER, M. A., M. G. CAMPANA, C. CHECKLEY-SCOTT, B. KNIGHT & C. J. HOWE. 2010. The potential for extraction and exploitation of DNA from parchment:

- A review of the opportunities and hurdles. *Journal of the Institute of Conservation* 33: 1–11. (doi.org/10.1080/19455220903509937)
- PETERSEN, Gunnar I. 2013a. *Priser og verdiforhold i Norge ca. 1280–1500*. Riksarkivaren: Skrifter 39. Oslo: Riksarkivet.
- . 2013b. From Parchment Books to Fragments. Norwegian Medieval Codices before and after the Reformation. In Karlsen 2013a: 41–65.
- PN = MUNCH, P. A. (ed.), *Pavelige Nuntiers Regnskabs- og Dagbøger førte under Tiende-Opkrævningen i Norden 1282–1334*. Christiania: Brøgger & Christie, 1864.
- REED, R. 1972. *Ancient Skins, Parchments and Leathers*. London & New York: Seminar Press.
- RINDAL, Magnus. 2020. *Handskrifter av norske mellomalderlover ved Nasjonalbiblioteket*. NB tema 8. Oslo: Nasjonalbiblioteket. E-book without pagination: <https://www.bokselskap.no/boker/mellomalderlover/tittelside>
- RN = *Regesta Norvegica*. Vols. I–X. Oslo: Riksarkivet, 1978–2015. [References are to volume and document number.]
- RÜCK, Peter (ed.). 1991. *Pergament: Geschichte, Struktur, Restaurierung, Herstellung*. Sigmaringen: Jan Thorbecke Verlag.
- RYDER, Michael L. 1960. Parchment – its history, manufacture and composition. *Journal of the Society of Archivists* 2.9: 391–399.
- . The Biology and History of Parchment. In Rück 1991: 25–33.
- SOUTER, Alexander. 1949. *A Glossary of Later Latin to 600 A.D.* Oxford: Clarendon Press.
- STINSON, Timothy. 2009. Knowledge of the flesh: Using DNA Analysis to Unlock Bibliographical Secrets of Medieval Parchment'. *PBSA* 103.4: 435–453.
- . 2010. Counting Sheep: Potential Applications of DNA Analysis to the Study of Medieval Parchment Production. In Franz Fischer, Christiane Fritze & Georg Vogeler (eds.), *Codicology and Palaeography in the Digital Age 2*. Online-Fassung Herstellung und Verlag der Druckfassung: Books on Demand GmbH, Norderstedt.
- TANK, G. (ed.). 1916. *Akershusregisteret af 1622. Fortegnelse optaget af Gregers Krabbe og Mogens Høg paa Akershus slot over de derværende breve*. Kristiania: Grøndahl.
- TEASDALE, M. D, N. L. VAN DOORN, S. FIDDYMENT, C. C. WEBB, T. O'CONNOR, M. HOFREITER, M. J. COLLINS, D. G. BRADLEY. 2015. Paging through history: parchment as a reservoir of ancient DNA for next generation sequencing. *Philosophical Transactions of the Royal Society* 370. (doi.org/10.1098/rstb.2013.0379)

- TSCHUDIN, Peter F. 2012. *La carta. Storia, materiali, tecniche*. Italian edition by F. Peccol, Roma: Storia e Letteratura.
- VNOUČEK, Jiří. 2019 The Parchment of the Codex Amiatinus in the Context of Manuscript Production in Northumbria around the End of the Seventh Century: Identification of the Animal Species and Methods of Manufacture of the Parchment as Clues to the Old Narrative? *Journal of Paper Conservation* 20.14: 178–204.
- VNOUČEK, Jiří, Sarah FIDDYMENT, Abigail QUANDT, Sophie RABITSCH, Matthew COLLINS & Christa HOFMANN. 2020. The parchment of the Vienna Genesis characteristics and manufacture'. In Christa Hofmann (ed.), *The Vienna Genesis* 35–70. Open-Access publication im Sinne der CC-Lizenz by 4.0.

Theodoricus: *De antiquitate regum Norwagiensium* / *On the Old Norwegian Kings*. Edited with translation and commentary by Egil Kraggerud. Instituttet for sammenlignende kulturforskning / The Institute for Comparative Research in Human Culture in Oslo, Serie B: Skrifter, 169. Oslo: Novus Forlag, 2018. xcvi + 396 pp.

Reviewed by FRANCESCO D'ANGELO

In this book, Egil Kraggerud undertakes the not easy task of giving a new standard edition of Theodoricus' *De antiquitate regum Norwagiensium*, a late twelfth-century chronicle and one of the most important monument of the Norwegian Middle Ages. The first edition of the text, in 1880 included by Gustav Storm in his *Monumenta historica Norvegiae*, was in fact based on an incomplete manuscript tradition and became outdated, at least on a textual basis, after the discovery, at the beginning of the twentieth century, of two other copies unknown to Storm. Except for an English translation, published in 1998 with introduction and commentary by David and Ian MacDougall for the Viking Society, the Latin text of Theodoricus still awaited a publication on its own and Kraggerud's edition, featuring an English translation by Peter Fisher and a Norwegian translation by Kraggerud as appendix, aims exactly to fill such a gap.

As stated in the *Preface* (p. XI) by Kraggerud himself, the first aim of this new edition has been to present, discuss and evaluates textual issues and matters, including in his thorough review also decisions and conjectures taken by the previous editors. To that end, Kraggerud provided the text with a rich and mainly philological commentary which, in his intentions, has to elucidate the language used by Theodoricus as well as complete and supplement others, in particular the historical commentary of David and Ian MacDougall.

In the introduction, the editor takes a stand on the identity and the name of the chronicler. On the one hand, he convincingly identifies him with Thorir Gudmundsson, who later became archbishop of Nidaros (1206–1214), highlighting the idea of a relationship between *regnum* and *sacerdotium* emphatically expressed in the work. On the other hand, Kraggerud supposes that the form 'Theodoricus' is the most appropriate of the three that are attested by the manuscript tradition (the other two being Theodricus and Theodericus). Further, Kraggerud discards the traditionally

accompanying title of *monachus*, which was attributed to the chronicler since the seventeenth century despite the fact that he was undoubtedly an Augustinian or Victorine canon. Less convincing is the reconstruction of the author's career, which, in spite of the evidence pointed out by many other scholars, Kraggerud detached from the Trondheim *milieu* and placed instead in Oslo in the years in which he composed his chronicle (1177/1188), thus making Theodoricus' work a private project rather than expression of an institutional effort undertaken at the archdiocese.

As for Kraggerud's editorial work, his starting point seems not to have been a recension of the manuscripts but rather the Latin text established by Storm in 1880, with the other extant testimonies used as sources from where pick up single variants or readings from time to time. Proceeding in this way, the text edited by Kraggerud differs inevitably from Storm's in a number of places which are accurately listed on pp. XCIV–XCVI. Among the many modifications, is worth noting a number of variants selected from copies M and L, which were unknown to Storm. Even if not all Kraggerud's choices appears to be well grounded and justified, he makes some significant amendments to the edition of Storm like the one in Chapter 32, where the word *suum*, printed in Storm's edition and referred to Sigurd, son of King Magnus Barefoot, is corrected in *secum* on the basis of variant readings.

The result of Kraggerud's difficult task is a useful critical edition, along with an erudite philological commentary, which substantially meets the modern principles and criteria, although not being without flaws. In the end, Kraggerud's book represent a significant contribution to the scholarship on Theodoricus and, even if it may not on its own completely replace the previous editions, it will surely enhance our knowledge of this author, one of the most important of the Nordic Middle Ages.

Francesco D'Angelo is fellow researcher (Post-Doc) at Sapienza University of Rome. His books include *'In extremo orbe terrarum'. Le relazioni tra Santa Sede e Norvegia nei secoli XI–XIII* (Nuova Cultura 2017), *Il primo re crociato. La spedizione di Sigurd in Terrasanta* (Laterza 2021), *La fonte di Urðr. La Scandinavia, l'Europa, il Mediterraneo (secoli VIII–XIII)* (Vocifuorisca Viterbo 2021). E-mail: fra.dangelo@uniroma1.it.